

**Християнізаційні впливи
в Київській Русі
за часів князя Оскольда:
1150 років**

*Матеріали
міжнародної наукової конференції*

19-20 листопада 2010 року, м. Чернігів

Інститут археології НАН України
Інститут історії України НАН України
Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка
Карпатський університет ім. Августина Волошина
Ужгородська українська богословська академія ім. свв. Кирила і Мефодія
Національний архітектурно-історичний заповідник "Чернігів стародавній"
Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського
Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка
Товариство пам'яті князя Оскольда (м. Київ)
Релігійно-філософський та культурологічний журнал "Віра і Життя"

**Християнізаційні впливи
в Київській Русі
за часів князя Оскольда:
1150 років**

*Матеріали
міжнародної наукової конференції*

19-20 листопада 2010 року, м. Чернігів

Віра і життя – Чернігів
Терен – Луцьк

2012

УДК 94 (47) "04/14": 266
ББК ТЗ(2) 414-55
Х 93

Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років : матеріали міжнародної наукової конференції / Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, Карпатський університет імені Августина Волошина, Ужгородська українська богословська академія ім. свв. Кирила і Мефодія, Національний архітектурно-історичний заповідник "Чернігів стародавній", Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, Товариство пам'яті князя Оскольда (м. Київ), релігійно-філософський та культурологічний журнал "Віра і Життя"; Редколегія: О.Б. Коваленко (відповідальний редактор) та ін. – Чернігів – Луцьк, 2012. – 306 с.

ISBN 978-966-2482-75-1

Збірник містить матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 1150-річчю походу князя Оскольда на Константинополь та початку християнізації Русі. На підставі маловідомих та нововиявлених матеріалів, значна частина яких вперше запроваджується до наукового обігу, у збірнику висвітлено історію княжіння Оскольда, його походу на Царгород, перших християнських впливів на Русі, а також розглянуто історію наукової полеміки щодо Оскольдового походу та початків існування Київської Русі як окремої незалежної і самодостатньої держави.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редакційна колегія:

П.П. Толочко, А.-Е.Н. Тахіаос, В.О. Дятлов, М.Ф. Котляр, К.М. Ячменіхін,
архімандрит Віктор (Бедь), О.Б. Коваленко (відповідальний редактор),
В.П. Коваленко, С.М. Шуміло (відповідальний секретар), С.В. Шуміло

Рекомендовано до друку вченою радою
Чернігівського національного педагогічного університету
імені Т.Г. Шевченка (протокол № 11 від 29 червня 2011 р.)

українською та російською мовами

Редакційна колегія не завжди поділяє погляди авторів статей

Координатор видання В.В. Шуміло

Висловлюємо щирю подяку за фінансову підтримку у виданні збірника:

Жуку Павлу Федоровичу, заступнику голови Голосіївської райдержадміністрації м. Києва,
архімандриту Віктору (Бедь), ректору Ужгородської української богословської академії
імені свв. Кирила і Мефодія

При оформленні обкладинки використано мініатюру з Радзивілівського літопису: патріарх Фотій та імператор Михаїл опускають у море ризу Богородиці під час облоги Константинополя військом київського князя Оскольда

УДК 94 (47) "04/14": 266
ББК ТЗ(2) 414-55

© Автори статей, 2012
© ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2012
© **Віра і життя**, 2012
© Терен, 2012

ЗМІСТ

Резолюція конференції

Перша частина:

Похід князя Оскольда на Константинополь та початок християнізації Русі

• Толочко П.П. Где находилась изначальная «Русь»?	9
• Сахаров А.Н. 860 год: начало Руси	18
• Котляр М.Ф. «Иде Аскольдъ и Диръ на греки»	28
• Шуміло В.В. Мирний договір 860 р. та міжнародне визнання Русі	41
• Цветков С.В. Поход русов на Константинополь в 860 году и проблема «Выбора веры»	49
• Шумило С.В. Християнізаційні впливи на Русі в IX ст.	58
• Архимандрит Макарий (Веретенников) К вопросу о начале Русской иерархии	74
• Архімандрит Віктор (Бедь) Хрещення Великого князя київського Оскольда та заснування Київської Митрополії	85
• Івакін В.Г. Початковий етап християнізації в Києві (за даними поховального обряду X ст.)	90
• Сытый Ю.М. Могины христиан Чернигова X века (к постановке проблемы)	98
• Коваленко В.П. Христиане некрещеной Руси (по материалам Днепровского Левобережья)	111
• Бондар О.М. Перші християни серед населення дружинних таборів Середнього Подесення доби формування державності (на матеріалах Клонівського та Табаївського курганних могильників)	122
• Гордієнко Д.С. Похід росів на Константинополь 860 р. і культ Богородиці на Русі	129
• Васюта О.В. Зовнішня політика князя Оскольда	139
• Коваленко В.П. Стародавній Седнів та війна Олега з сіверянами у 884 р.	150
• Шуміло С.М. Наукова спадщина академіка В.І. Ламанського й теорія хазаро-руської місії Кирила та Мефодія	162

• Конча С.В. Літопис Іоакима: проблема авторства	170
• Лушай Ю.В. Русь у IX столітті за даними Длугоша і Стрийковського	188
• Махорін Г.Л. Заснування Житомира у IX столітті: незавершена дискусія	200
• Шумило С.В. Оскольдова могила – древнейший памятник Киевской Руси	205

Друга частина:

Вплив християнства на світогляд, культуру та побут у Київській Русі в IX-X та подальших століттях

• Тахиаос А.-Э.Н. Какое наследство получил славянский мир от святых Кирилла и Мефодия	225
• Кузенков П.В. Походы Олега и Игоря на Константинополь – общее и особенное	234
• Руденок В.Я., Новик Т.Г. Початок християнського впливу на поховальний обряд за археологічними матеріалами Чернігова	236
• Сита Л.Ф. Хрестики з розкопок у Шестовиці із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського	242
• Черненко О.Є. Нові знахідки предметів давньоруського культового лиття з території Чернігово-Сіверщини	249
• Ситий Ю.М., Новик Т.Г. Матеріали по християнізації населення Чернігова (ділянка могильника по вул. Воровського)	255
• Личковах В.А. Сигнатура Семаргла в ранньохристиянській культурі Київської Русі	268
• Самойленко Г.В. Літописна література Чернігівщини XII ст.	275
• Осипов Б.И. И еще раз о «Влесовой книге»	284
• Жаркевич Н.М. М.Н. Сперанский – исследователь «Слова о полку Игореве»	287
• Загоруйко М.А. Вплив естетичного тезаурусу християнства на розуміння краси в культурі Київської Русі	293
Відомості про авторів	301
Міжнародна наукова конференція «Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років»	304

РЕЗОЛЮЦІЯ
Міжнародної наукової конференції
«Християнізаційні впливи в Київській Русі
за часів князя Оскольда:
1150 років»

19-20 листопада 2010 р. у м. Чернігові на базі Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка та за підтримки Чернігівської обласної державної адміністрації проведено Міжнародну наукову конференцію «Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років». Конференцію організовано з нагоди 1150-річчя походу князя Оскольда Київського на Константинополь у 860 р., укладання першого мирного договору між Руссю та Візантією та початку поступової християнізації в Київській Русі.

Учасники конференції, заслухавши доповіді колег з України та Росії, дійшли висновку, що початок східнослов'янської державності необхідно виводити від першого дипломатичного визнання Русі на міжнародному рівні. Така подія в історії Києворуської держави мала місце 1150 років тому, коли у червні 860 р., після тижневої облоги столиці Візантійської імперії – Константинополя, флотом русів на чолі з князем Оскольдом Київським було укладено мирний договір. Цей договір уперше пов'язав Русь і Візантію узами міждержавних відносин, а також спричинив започаткування дипломатичних, торгівельних та міжкультурних зносин на шляху «із варяг у греки», хрещення київського князя Оскольда та початкового поширення християнства на Русі.

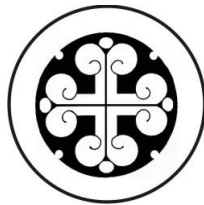
Усе це засвідчує, що Київська Русь задовго до появи на Півночі династії Рюрика сформувалась як повноцінна самостійна держава. З часів князя Оскольда почався поступовий процес не лише поширення християнських світогляду, цін-

ностей та культури, але й долучення Київської Русі до візантійсько-християнської цивілізації.

Не випадково від походу князя Оскольда на Царгород давньоруський літописець виводить початок Київської Русі та її державності. «Повість минулих літ» відзначає, що саме з цього часу «нача ся прозывати Руська земля». І саме від цієї події давньоруські літописці вели хронографічний відлік у своїх літописах: «Отсель начнем и числа положим». Це свідоме вітчизняного літопису є вагомим підтвердженням історичної та політичної важливості походу 860 р. і досягнутих дипломатичних домовленостей для міжнародного утвердження першої Київської Русі як повноправної незалежної держави та початку її поступової християнізації.

Учасники конференції

19 листопада 2010 р.

Перша частина:

Похід князя Оскольда на Константинополь та початок християнізації Русі

- Толочко П.П.

Где находилась изначальная «Русь»?

- Сахаров А.Н.

860 год: начало Руси

- Котляр М.Ф.

«Иде Аскольдъ и Диръ на греки»

- Шуміло В.В.

Мирний договір 860 р. та міжнародне визнання Русі

- Цветков С.В.

Поход русов на Константинополь в 860 году и проблема «Выбора веры»

- Шумило С.В.

Християнізаційні впливи на Русі в IX ст.

- Архимандрит Макарий (Веретенников)

К вопросу о начале Русской иерархии

• Архімандрит Віктор (Бедь)
Хрещення Великого князя київського Оскольда
та заснування Київської Митрополії

• Івакін В.Г.
Початковий етап християнізації в Києві
(за даними поховального обряду X ст.)

• Сытый Ю.М.
Могили християн Чернигова X века (к постановке проблемы)

• Коваленко В.П.
Христиане некрещеной Руси (по материалам Днепровского Левобережья)

• Бондар О.М.
Перші християни серед населення дружинних таборів
Середнього Подесення доби формування державності
(на матеріалах Клонівського та Табаївського курганных могильників)

• Гордієнко Д.С.
Похід росів на Константинополь 860 р. і культ Богородиці на Русі

• Васюта О.В.
Зовнішня політика князя Оскольда

• Коваленко В.П.
Стародавній Седнів та війна Олега з сіверянами у 884 р.

• Шуміло С.М.
Наукова спадщина академіка В.І. Ламанського
й теорія хазаро-руської місії Кирила та Мефодія

• Конча С.В.
Літопис Іоакима: проблема авторства

• Луцкай Ю.В.
Русь у IX столітті за даними Длугоша і Стрийковського

• Махорін Г.Л.
Заснування Житомира у IX столітті: незавершена дискусія

• Шумило С.В.
Оскольдова могила – древнейший памятник Киевской Руси

П.П. Толочко

Где находилась изначальная «Русь»?

Известия арабских авторов IX в. о стране Русов не находят среди исследователей единодушного толкования. Где же располагалась эта загадочная страна? Из «Повести временных лет» известно, что поход киевских князей Аскольда и Дира на Константинополь 866 г. был неудачный. Однако ныне известна точная дата этого похода – 18 июня 860 г. **Поскольку Аскольд и Дир были киевскими князьями, значит, и поход был осуществлен из Киева, который и был «Русью».**

Е. Прицаку казалось, что Русский каганат, являвшийся политическим предшественником Киевской Руси, располагался в междуречье Волги, Трубежа и Которосли.¹ Д.А. Мачинский, А.Н. Кирпичников, К. Цукерман убеждены, что он находился в Волховско-Ильменском бассейне, а его столицей была Ладога.² Б.А. Рыбаков, Х. Ловмянский, П.П. Толочко, В.В. Седов и другие обосновывали среднеднепровское местоположение начальной Руси.³

В современной российской историографии активизировалось изучение поиска собственной столицы, поэтому некоторые исследователи очень часто термин «Русь» пытаются интерпретировать как северный. В связи с празднованием 1250-летнего юбилея Старой Ладоги, идея Ладожской Руси обрела как бы второе дыхание. По мнению А.Н. Кирпичникова, во второй половине VIII – первой половине IX в. Ладожская Русь наряду с Хазарией выдвинулась как торговый лидер евразийских экономических связей по Великому Волжскому пути. Ладога стала резиденцией правителя, стольным княжеским городом, то есть столицей державы Рюриковичей.⁴

Аналогичного мнения придерживается и Д.А. Мачинский. Согласно ему, в пяти из семи известных списков «Повести временных лет» первым городом, где «сел» приглашенный на княжение Рюрик, то есть столицей, названа Ладога. Причем уже в дорюриково время ее властелины будто бы не удовлетворялись титулами конунга или князя, а претендовали на более высокий – «хакана народа рос».⁵

В полном согласии с ленинградскими археологами находятся и выводы французского исследователя К. Цукермана. До образования Руси Киевской, как ему кажется, русская государственность пережила два этапа своего формирования. И оба на севере. Первый приходится на 30-70-е годы IX в., второй – от прихода к словенам Рюрика в 895 г. до начала X в., когда ее политический центр перемещается в Среднее Поднепровье. На первом этапе это государственное образование называлось Русским каганатом и находилось в бассейне Волхова, а столицей имело Ладогу. В начале 70-х годов IX в., в результате какой-то неизвестной межплеменной войны, Русский каганат оказался разрушенным, на смену ему пришло новое образование во главе с Рюриком, сохранившее прежнее название «Русь». Вдохновившись идеей северной локализации Русского каганата, К. Цукерман объявил гипотезу о среднеднепровской Руси совершенно бесперспективной.⁶

Какими же аргументами поддерживают названные исследователи свою концепцию? Прежде всего, априорным убеждением в том, что Русское государство основали шведы, обретшие название *Ros*, *Rus*, или *Rusь* от финского *Ruotsi*. Второй аргумент сводится к тому, что в пределах всего восточнославянского региона для столь раннего времени, кроме Ладоги, не было никакого другого крупного военно-торгового центра, который бы мог претендовать на роль столицы. К. Цукерман, понимая, что рассуждения о Русском каганате в бассейне Волхова будут хоть чего-нибудь стоить, если удастся показать, что Киев в это время и вовсе не существовал, значительную часть своей статьи посвятил именно этому доказательству. Согласно ему, история Киева берет начало лишь с конца IX в. На это утверждение К. Цукермана натолкнула дендроданта одной из построек Подола, относящаяся к 887 г.⁷

Это действительно наиболее ранняя киевская дендроданта, но она вовсе не является доказательством начала урбанистического этапа в истории Киева. Просто археологам посчастливилось обнаружить остатки одной из его ранних построек. Она покоилась на культурном слое, образовавшемся в VIII–IX вв. и содержала керамику, изготовленную на ручном круге (так называемого курганного типа) и лепную. Если исходить только из дендродат, тогда придется признать, что в Верхнем Киеве урбанистический этап вообще не наступил, ведь там археологическое дерево не сохранилось вовсе. Да и подольское ископаемое дерево нам удалось обнаружить только в 70-е годы XX в.

Еще одним доказательством «небытия» Киева в IX в. является, как утверждает К. Цукерман, отсутствие на его территории восточных монет двух последних третей IX в. Вывод этот не новый. Он высказан еще М.К. Каргером. Согласно ему, распространенное до недавнего времени положение о том, что киевские клады восточных монет охватывают период с конца VIII в. до начала X в. не соответствует действительности. Никаких кладов VIII и даже IX вв. в Киеве не найдено. Все они зарыты в землю в первой половине X в. Именно в это время, как полагал М.К. Каргер, и устанавливаются прочные связи Киева со среднеазиатским Востоком.⁸

Мне уже приходилось писать об этом необъяснимом заблуждении М.К. Каргера и последовавших за ним нумизматов.⁹ Для характеристики торговых связей Киева с Востоком абсолютно не важно, каким временем датируются клады, важно, как датируются содержащиеся в них монеты. Редко какой клад состоит из одновременных монет, большей частью эти ценности собирались, изменяя свой состав под воздействием рынка, в продолжении нескольких столетий. Последняя монета в кладе вовсе не указывает на дату его зарытия, а лишь свидетельствует о том, что с этого времени сокровища больше не пополнялись новыми монетами. Разумеется, есть в Киеве и монеты второй половины IX в. Это аббасидские диргемы, чеканенные в Багдаде, Бердаа и других городах (771–890 гг.), тагеридские диргемы, происходящие из Шапа, Мерва и Самарканда (862–878 гг.), саманидские диргемы из Шапа, Самарканда и Балха (893–906 гг.). К сожалению, не все киевские находки восточных монет были достаточно хорошо атрибутированы. Так, о кладе в усадьбе проф. И. Сикорского (ул. Б. Подвальная, д. 15) в первой публикации сказано, что состоял он из 2930 монет, чеканенных между 749 и 900 годами. В кладе 1863 г., найденном на кладбище Иорданской церкви, находились монеты чеканки 895–936 гг., однако в каком они были соотношении — неизвестно. Крупнейший клад куфических монет, обнаружен-

ный в 1706 г. при постройке Печерской крепости, был депаспортизирован и рас-
творился в собрании монет Азиатского музея Академии наук.¹⁰

Характерно, что и одиночные находки арабских монет (в культурных слоях и погребениях) также датируются VIII-X вв. Без признания существования налаженных торговых связей Киева с Востоком в VIII-X вв. (большее число монет относится к IX – началу X в.), о чем свидетельствуют и восточные авторы, подобная закономерность нумизматических находок не может быть удовлетворительно объяснена.

Кроме монет, наличие связей Киева с Востоком подтверждают находки керамики салтовского облика, выявленные в жилище VIII-IX вв., а также в культурном слое Подола. В пределах «города Ярослава» обнаружен могильник с катакомбными погребениями. В целом же культурные слои Киева, датирующиеся VIII-IX вв., обнаружены на площади, исчисляющейся десятками гектаров.

Не более убедительным является и аргумент, согласно которому говорить о Южной Руси IX в. не позволяет якобы полное отсутствие каких-либо скандинавских находок ранее X в. в Киеве, а также на всем Среднем Поднепровье.¹¹ Не правда ли, интересная логика рассуждений? Сначала априори делается вывод о том, что русы – это шведы, а затем отсутствием следов этих самых шведов в Киеве и Среднем Поднепровье ранее X в. доказывается невозможность нахождения здесь и Руси. Объективности ради следует сказать, что со скандинавскими следами IX века в Киеве и Среднем Поднепровье не все так безнадежно. И хотя их немного, но они есть.

Но причем же тут Русь? В летописи северные пришельцы выступают под названием «варяги». Чудесное их превращение в «русов» происходит только после прихода в Киев.¹² На Киев Олег выступил, «поимъ воя многи, варяги, чюдъ, словѣни, мерю, весь, кривичи». После овладения Киевом он провозгласил его матерью городам русским, а северная дружина получила наименование «руси»: «И сѣде Олегъ княжа въ Киевѣ, и рече Олегъ: Се буди мати градомъ русскимъ. И бѣша у него варязи и словѣни и прочи прозвашася русью».¹⁴

Летописцы и позже будут четко отличать русичей от варягов и даже от новгородских словен. В 1015 г. Ярослав выступил из Новгорода на Киев с одной тысячей варягов и «прочими воями». Навстречу ему из Киева вышел Святополк, «пристрой бещисла вои, Руси и печенѣгъ».¹⁵ После утверждения в Киеве, уже Ярослав становится обладателем русской дружины. Для нового похода против Святополка и Болеслава он «совокупивъ Русь, и варяги и словѣнъ».¹⁶ Во всех других известиях о варягах (ст. 944, 980, 1024, 1036 гг.), которых киевские князья привлекали для участия в военных кампаниях, нет и намек на то, что они были еще и русами. Из летописных свидетельств явствует, что варяги не приносили на юг восточнославянского мира название «русь», но сами иногда обрета-
ли его здесь.

Если на севере (в том числе и в Скандинавии) этноним «Русь» практически не обнаруживается¹⁷, то для Среднего Поднепровья он был органичным уже с сарматского времени. Вероятнее всего, это название действительно произошло от иранского *Rhos* (*Rosomani*, *Roxolani*), о чем писали в свое время Г. Вернадский, Б.А. Рыбаков и другие историки. Позже этот вывод нашел подтверждение в исследованиях ираниста В.И. Аббаева. Согласно ему, этноним «русь» соответствует персидскому *ruks* – сияние или осетинскому *ruks/roxs* – светлый.¹⁸

Б.А. Рыбаков, объясняя летописное выражение «Поляне иже нынѣ зовома Русь», предположил, что полянский союз Среднего Поднепровья взял имя одного из племен, объединившегося в нем, – народа «Рос», известного уже в VI в. далеко за пределами восточнославянского мира.¹⁹ Произошло это, видимо, в начале IX в. и не случайно именно в это время «Русь» как государство и народ часто упоминаются арабскими и византийскими писателями. В арабской литературе название «Русь» впервые встречается в сочинении ученого IX в. Аль-Хорезми. В «Книге картин земли», написанной между 836 и 847 гг., он упоминает реку Д'рус (Данапрос – Днепр), которая берет начало из горы Джабал-Рус. Ибн-Хардадбег, написавший в 80-е годы IX в. «Книгу путей и стран», говорит о купцах ар-Рус, которые являются одной из разновидностей славян. Сочинение неизвестного автора IX в. «Худуд-ал-Алам» сообщает, что «страна русов находится между горой печенегов на востоке, рекой Рутой на юге и славянами на западе. А царя их называют хакан русов».²⁰ Свидетельства иностранных источников IX в. о военной активности русов на Черном море находят свое подтверждение в отечественных летописях: «А Днѣпръ втечетъ в Понетское море жереломъ, еже море словеть Руское».²¹ Ни Ильменское озеро, ни Балтийское море, по которым бороздили варяги, такого названия не имели.

Сторонники северного происхождения названия «Русь» убедительным аргументом в его пользу считают свидетельство Бертинской хроники епископа Пруденция. В ней рассказывается о посольстве русов 838–839 гг. к византийскому императору Феофилу и франкскому императору Людовику I Благочестивому. В столице Византии послы отрекомендовались представителями народа «Рос» (*Rhos*), посланниками от хакана (*chacanus*). В резиденции Людовика I Ингельгейме, при пристрастном допросе, они назвались не русами, а свеонами (шведами). Вот это признание послов будто бы и является неопровержимым доказательством скандинавского происхождения названия «Русь».

В действительности вывод здесь напрашивается совсем другой. Мнимое тождество варягов (свеонов) и русов отвергнуто самими послами. Они действительно не были русами, но являлись их посланниками, находились на службе у народа «Рос». Ничего необычного в этом не было. Шведы будут входить в состав русских посольств в Константинополь и позднее – при Олеге и Игоре, но их этническое происхождение ни в коем случае не может служить отрицанием того факта, что выступали они как представители Руси. «Мы отъ рода рускаго, Карлы, Ингельдъ, Фарлофъ, Вермудъ, Гулавъ, Гуди иже послани отъ Олга, великаго князя рускаго».²² Наверное, они также признались бы в своем шведском происхождении, если бы их допросили с тем же пристрастием, как это имело место с их предшественниками в Ингельгейме.

При определении местонахождения ранней Руси небезынтересно обратиться к летописным свидетельствам конца XI – начала XIII в. В них понятия «Русь» или «Руская земля» выступают в двух значениях – широком, обозначавшем все государственное пространство, и узком, употреблявшемся только по отношению южнорусских земель. Юрий Долгорукий выступил из Ростово-Суздальской земли «в Русь», то есть в Киев. Оскорбленный изгнанием из Киевской земли сына Ростислава и неуважением к нему самому, он воскликнул: «Тако ли мнѣ части нѣту въ Руской земли». После убийства Андрея Боголюбского владимирские бояре говорили: «Князь нашъ убьенъ, а дѣтей у него нѣту, сынокъ его въ Новѣгородѣ, а братья его въ Руси». Новгородцы также понимали под «Русью» Киев. В

летописной статье 1135 г. говорится: «Иде въ Русь архиепископъ Нифонтъ». Князь Изяслав Мстиславич, вынужденный оставить Киев, ушел из «Руской земли» на Волынь, затем снова вернулся в Русь.

Подобных примеров в летописях множество, и все они показывают Русь в ее узком значении в Среднем Поднепровье: между Десной на севере, Росью и Тясмином на юге, Сеймом и Сулой на востоке, Горынью на западе. Характерно, что в этом регионе сохранилось больше всего гидронимов и топонимов, связанных с названием «Русь» – Рось, Росава, Роставица, Ростовец, Рославичи. Согласно крупному российскому ученому-лингвисту О.Н. Трубачеву, исследовавшему Днепро-Донской регион архаических славянских гидронимов, именно здесь начал шириться этноним «Рус», «Русь».²³

Нет и наименьшего сомнения в том, что летописные свидетельства очертили именно ту начальную Русь, которая стала ядром Киевского государства. Можно думать, что и Константин Порфирородный имел ввиду среднеднепровский регион, когда говорил о внутренней Руси. Искать ее на далеком севере или северо-востоке восточнославянского мира нет никаких оснований. У Идризиди этот регион совершенно конкретно назван «Внешней Русью».

Из сообщений о походах русов в Крым, Амастриду, на Каспий и Кавказ можно прийти к выводу о сравнительно большом их государственном образовании, располагавшем значительными людскими и материальными ресурсами. О малозаселенном волховско-ильменском крае в IX в. этого не скажешь. Разумеется, была Ладога, однако попытки представить ее столицей Русского каганата совершенно не корректны. В ряде летописных списков она названа местом, где сидел Рюрик, но ни в одном не обозначена как центр какого-то раннегосударственного образования. Даже если предположить, что Рюрик первоначальным местом своего «сидения» избрал Ладогу, из этого вовсе не следует, что она обладала каким-то особым столичным статусом. В летописи говорится, что Рюрик «сѣде въ Ладозѣ», а не «сѣде на столе въ Ладозѣ», как интерпретирует это место Д.А. Мачинский.²⁴ К тому же, слово «сѣде» относится не только к Рюрику, но и к его братьям. Следовательно, если он сел «на столе», то и они сели «на столах». Таким образом, следуя подобной логике, можно утверждать, что на севере Руси в IX в. было три столичных города, а не один. Через два года («по двою же лѣту») братья Рюрика умирают, а сам он перебирается в Новгород (вероятно в городок, именуемый ныне как «Рюриково городище»), что также предполагает наличие в нем княжеского стола. Кстати, если в Ладоге Рюрик просто «сѣлъ», то в Новгороде «сѣде ту княжа».²⁵

К какому бы выводу ни пришли исследователи о первоначальном административном центре ильменских словен, он никогда не сможет обрести доказательной силы относительно существования здесь Русского каганата. В письменных источниках нет никаких сведений, что глава «этносоциума, сплавленного из скандинавов и славян, с возможным включением балтов и финнов» настаивал на том, чтобы на международной арене его именовали не конунгом или князем, а тюркским титулом «хакан».²⁶ Не странно ли, что не имея в этом хитром «этносоциальном сплаве» ни одного процента тюркского элемента и будучи отдаленным от тюркского мира на тысячу километров, его глава хочет именоваться хаканом? Практически невозможно представить себе, как в условиях раннего средневековья можно было регулярно осуществлять военные экспедиции из волховско-ильменского далека на Кавказ и в Византию. И уж совсем невероятным

кажется то, что предполагаемый Русский каганат в бассейне Волхова, не отличавшийся воинственностью по отношению к своим соседям и, кстати, совсем не замеченный ими, наводил ужас на народы и страны, удаленные от него за несколько тысяч километров.

Я не знаю, корректен ли вообще вывод о Русском каганате IX в. Так его называли арабские географы, но так ли он именовался самими славянами? Летописные известия дают серьезные основания сомневаться в этом. Начиная от времен Кия и до утверждения в Киеве Олега, летопись говорит исключительно о княжеском титуле первых восточнославянских правителей. Кий «княжаше въ родѣ своѣмъ», Рюрик «княжашу въ Новѣгородѣ», Аскольд и Дир «княжита» в Киеве, Игорь «княжичъ», Олег «сѣде княжа въ Киевѣ». Ни о каких киевских «хаканах» летописцы не знают, скорее всего, их не было. Это восточные авторы называли русских князей знакомым и привычным им титулом «хакан». В скандинавских сагах, как известно, они именуются конунгами. В свою очередь, русские летописцы называли правителей Хазарии князьями: «Поляне вдаша отъ дыма мечъ, и несоша Козари ко князю своему».²⁷ Иногда русские летописцы понимали титул правителя Хазарии как его имя. «Иде Святославъ на Козары: слышавше же Козари, изидоша противу съ княземъ своимъ Каганомъ».²⁸ Что касается представления русских послов 838 г. в Константинополе, то его можно отнести на счет дипломатического этикета. Они ведь знали, что титул «хакан» в это время равнялся титулу императора, а потому и сказали Феофилу, что посланы к нему не каким-то неизвестным князем, а хаканом Руси.

Однако, как бы ни называлась начальная Русь, княжеством или каганатом, искать ее следует не на далеком севере, а на юге восточнославянского мира, соседившим с Хазарским каганатом. Такой вывод вытекает из сообщений о славянах и Руси всех арабских авторов, а также так называемого «Баварского географа». В перечислении им племен и народов Средней и Восточной Европы «*Riuzzî*», в которых несомненно следует видеть Русь, названы вслед за «*Coziri*», то есть Хазарами.

Именно так локализует этот загадочный каганат В.В. Седов. Выполнив большую источниковедческую работу, он пришел к выводу, что «создателями Русского каганата первой половины IX в. были русы – носители волынцевских древностей и эволюционировавших на их основе роменской, боршевской и окской культур».²⁹ Что касается административного центра Русского каганата, то, как полагает В.В. Седов, им мог быть только Киев, представлявший собой в IX в. агломерацию крупных поселений торгово-ремесленного характера.³⁰

Кроме археологии в пользу Киева, как политического средоточия ранней Руси, свидетельствуют и письменные источники. В недатированной части «Повести временных лет», в рассказе об основании Киева, содержится глухое известие о ранних отношениях его с Хазарией. Последняя пыталась подчинить Киев своему влиянию, а киевляне, выплатив дань обоюдоострыми мечами, будто бы показали всю тщетность хазарских намерений. Тем не менее, Киев, вплоть до утверждения в нем Аскольда и Дира (60-е гг. IX в.), пребывал в даннической зависимости от хазар. Отвечая на вопрос пришельцев: «Чий се градокъ?», киевляне ответили, что являются наследниками Кия, Щека и Хорива и платят дань хазарам: «А мы сѣдимъ родъ ихъ платяче дань козарамъ».³¹

Ни один другой центр Среднего Поднепровья, кроме Киева, не может претендовать на то, чтобы из него осуществлялись далекие походы на Византию.

Если о военных акциях русов в Амастриду и Крым это можно лишь предполагать, то **поход 860 г. на Константинополь определенно организован Киевом**. В этом нетрудно убедиться, ознакомившись с первыми датированными статьями «Повести временных лет». В них события русской (киевской) истории увязаны с византийской. Летописец отмечает, что начало царствования императора Михаила III, по существу, стало и началом дипломатического признания Византией Руси: «Начавшю Михаилу царствовати, нача ся прозывати Руска земля».³²

Неоспоримым доказательством этому являются также находки в Киеве византийских монет. Наиболее ранние из них (херсонского чекана) принадлежат Михаилу III (842-867), Василию Македонянину (867-886), а также Василию I и Константину (876-879). Монеты этих императоров встречаются и в других пунктах Среднего Поднепровья. По свидетельству Б.В. Антоновича, в большом количестве они найдены в Триполье (древнерусский город Треполь).

В Ладоге или Рюриковом городке таких свидетелей русско-византийских контактов для этого времени практически нет. Конечно, это было бы невероятным, если бы именно отсюда осуществлялись посольские визиты и военные экспедиции в Византию.

Подводя краткий итог сказанному выше, можно сделать следующие выводы:

- Начальная Русь (или Русский каганат восточных авторов) находилась на юге восточнославянского мира, в Среднеднепровском регионе, и была западным соседом Хазарского каганата.
- Образовалась на основе полянского и северянских союзов племен, с последующим включением территории древлян, а ее административно-политическим средоточием изначально был Киев.
- Название Русь, ставшее впоследствии политонимом и этнонимом для всех восточных славян, имеет южное происхождение. Его бытование засвидетельствовано со времен проживания здесь ираноязычных сарматских племен.
- Скандинавы не приносили в Среднее Поднепровье название «Русь», но обретали его здесь, причем лишь тогда, когда поступали на службу к киевским князьям и интегрировались в административно-политические структуры Киевского государства.

¹ *Pritsak O.* Where was Constantines inner Rus // *Harvard Ukrainian Studies. Okeanos.* – 1983. – Vd. VII. – P. 555-556; *Его же.* The Origin of Rus. Vol. 1. Cambridge. – 1981. – P. 182.

² *Мачинский Д.А.* О месте Северной Руси в процессе сложения древнерусского государства и европейской культурной общности / Д.А. Мачинский // *Археологические исследования Новгородской земли.* – Л., 1984. – С. 21-22; *Киричников А.Н.* 1250-летие Старой Ладоги / А.Н. Киричников // *Культура, образование, история Ленинградской области.* – СПб., 2002. – С. 58-60; *Цукерман К.* Два этапа формирования древнерусского государства / К. Цукерман // *Археология.* – 2003. – № 1. – С. 76-99.

³ *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М., 1982. – С. 99; *Ловмянский Х.* Русь и норманны / Х. Ловмянский. – М., 1985. – С. 194-197; *Толочко П.П.* Спорные вопросы ранней истории Руси / П.П. Толочко // *Славяне и Русь (в зарубежной историографии) : сб. научн. трудов.* – К. : Наукова думка, 1990. –

С. 104-108; *Седов В.В.* Славяне. Историко-археологическое исследование / В.В. Седов. – М., 2003. – С. 255-295.

⁴ *Киричников А.Н.* 1250-летие Старой Ладоги. – С. 39-40. Если возможно говорить о Ладоге IX в. как о столице державы, то все-таки не «Рюриковичей», а самого Рюрика, и то всего на два года.

⁵ *Мачинский Д.А.* Была ли Ладога столицей Руси? / Д.А. Мачинский // Культура, образование, история Ленинградской области : сб. науч. трудов. – СПб., 2002. – С. 58-60.

⁶ *Цукерман К.* Указ. соч. – С. 82-89.

⁷ Там же. – С. 84.

⁸ *Каргер М.К.* Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города : в 2 т. / М.К. Каргер. – Т. 1. – М.-Л., 1958. – С. 123-126, 216.

⁹ *Толочко П.П.* Древний Киев / П.П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 165-166.

¹⁰ *Каргер М.К.* Древний Киев... – С. 116-119, 121-122.

¹¹ *Цукерман К.* Указ. соч. – С. 84.

¹² Летописная статья 862 г., являющаяся, по существу, единственным источником для вдохновения сторонников отождествления руси со шведами, настолько внутренне противоречива, что, основываясь на ее свидетельствах, можно прийти к самым различным выводам. Представители северных племен «Русь, чудь, словени, и кривичи и веси» идут за море «къ варягамъ, къ руси», просить себе князя. Следовательно, «*фусь*» просит князя у «*фуси*». Далее летописец объясняет, что русью назывались варяги, точно также, как другие «зовутся свен, друзии же урмане, ангыляне, друзии гъте». Назвав все балтийские народы своими именами, летописец, тем самым, не оставил и наименьшего шанса расположить в этом регионе еще и варяго-русов. К тому же шведы (свен), оказывается, известны славянам под собственным именем. Нет сомнений, что всю эту противоречивость следует отнести на счет редакции «Повести временных лет» времени Мономаха – Мстислава.

¹³ *Толочко П.П.* Київська Русь / П.П. Толочко. – К. : АБРИС, 1996. – С. 28-29.

¹⁴ Повесть временных лет : в 2 ч. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. 1. / [подгот. текста Д.С. Лихачева; пер. Д.С. Лихачева, Б.А. Романова]. – 1950. – С. 20.

¹⁵ Там же. – С. 96.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Даже если согласиться, что прибалтийско-финское название шведов было действительно *Ruotsi/Rootsi*, доказать его дивную трансформацию в термин «Русь» совершенно невозможно. К тому же, на Русь приходили не только шведы, но и норвежцы, датчане.

¹⁸ Историко-этимологический словарь осетинского языка: [Осетинско-русский] : в 4 т. / В.И. Абаев. – Т. 2. – М., 1973. – С. 435-437.

¹⁹ *Рыбаков Б.А.* Указ. соч. – С. 285.

²⁰ *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. / А.П. Новосельцев // Новосельцев А.П. Древнерусское государство и его международное значение / А.П. Новосельцев, В.Т. Пашуто, Л.В. Черепнин, В.П. Шушарин, Я.Н. Шапов; Академия наук СССР, Институт истории; [под ред. В.Т. Пашуто, Л.В. Черепнина]. – М. : Наука, 1965. – С. 399.

²¹ ПВЛ. – Ч. 1. – С. 12.

²² Там же. – С. 25.

²³ *Трубачев О.Н.* В поисках единства: взгляд филолога на проблему истоков Руси / О.Н. Трубачев. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 1997.

²⁴ *Мачинский Д.А.* Была ли Ладога столицей Руси? / Д.А. Мачинский // Культура, образование, история Ленинградской области : сб. науч. трудов. – СПб., 2002. – С. 59.

²⁵ Е.Н. Носов отмечает, что материальная культура Рюрикового городка имеет гораздо более выраженный воинский – «дружинный» характер, чем культура Ладоги. Именно этот городок, по мнению исследователя, выполнял военно-административные функции, связанные с его ростом, как центра формирующейся новой территориальной общности, собственно Новгородской земли: *Носов Е.Н.* Некоторые итоги изучения

Рюрикового городища / Е.Н. Носов // Культура, образование, история Ленинградской области : сб. науч. трудов. – СПб., 2002. – С. 51-52.

²⁶ *Мачинский Д.А.* Была ли Ладога столицей Руси? – С. 64.

²⁷ ПВЛ. – Ч. 1. – С. 16.

²⁸ Там же. – С. 47.

²⁹ Такая локализация начальной Руси несколько расходится с понятием «Русской земли» в узком значении. Последняя на Левобережье Днепра не простиралась дальше Подесенья и Посулья, но зато на Правобережье доходила до Горыни. А это, как известно, земли не только северян, но и полян, а также древлян.

³⁰ *Седов В.В.* Славяне... – С. 278, 293.

³¹ ПВЛ. – Ч. 1. – С. 16.

³² Там же. – С. 17.

А.Н. Сахаров
860 год: начало Руси

Уже не один десяток лет среди историков идет спор о дате, с которой следует исчислять начало Древнерусского государства. Спор длительный, острый, но порой совершенно беспредметный.

Кто хоть мало-мальски знаком с мировым историческим процессом, тот прекрасно понимает, что государственность того или иного народа не выскакивает как чертик из табакерки, а имеет в своей основе длительную цивилизационную эволюцию. Эта мысль неоднократно звучала в исторической и историософской литературе.

Само государство предстает в истории как «огромный прогресс» Человечества, как один из важнейших компонентов цивилизации, который организует, защищает, возвышает народ, усиливает его технологические и научные возможности, развивает его социальные отношения, культуру, определяет «место под солнцем» среди иных стран и народов.¹

Но главное — государство в конечном итоге, несмотря на его глубокие социально-политические противоречия, на давящую репрессивную силу, обеспечивает защиту жизни и собственности своих соплеменников, в дальнейшем — права и свободы человека, которые через тернии веков постепенно прокладывают свой путь в истории.

Понятно, что точку отсчета этой эволюции определить невозможно. Государство, его институты, рычаги воздействия на общество и его взаимодействие с обществом развиваются постепенно, и это развитие становится признаком цивилизационной зрелости народа, степени его вклада в развитие всего Человечества.

Однако в истории становления государственности у многих народов существует такое событие, которое как бы высвечивает этот длительный и медленный исторический процесс, аккумулирует все предшествующие государственные тенденции, безоговорочно утверждает реальность, определенные черты государственного строительства народа, возвещает об этой реальности и необратимости остальной мир.

В отечественной истории издавна таким знаковым событием считался 862 год — год призвания новгородскими словенами, кривичами, а также жившими по соседству угро-финнами и балтами в качестве князя-управителя, оберегателя, арбитра — варяжского князя Рюрика с братьями и «с роды своими», под которыми можно понимать и дружину, и, скорее всего, какое-то родо-племенное объединение.² Фактом является то, что в русской истории применительно к северо-западным землям появляется упоминание о вокняжении властелина, положившего начало княжеской, а позднее царской династии в российском государстве. И все. Этим, собственно, значение данного факта и исчерпывается.

Понятно, что именно это значение представлялось важнейшим элементом государственного строительства на Руси во времена Рюриковичей, а позднее и в России Романовых. Однако никакого реального исторически переломного смысла факт призвания варяжского князя в историю Руси не при-

внес. Более того, сам этот факт лишь подчеркнул цивилизационную зрелость восточнославянского общества, воспринявшего появление приглашенного князя как вполне обыденное явление, учитывая, что по данным летописи княжеская власть существовала на Руси и до призвания варягов — как в северо-западном регионе, так и на юге, в Поднепровье (упоминание о Кие). Корни этого института государственности восходят еще к антским временам.

Кажется, на этом можно было бы поставить точку. Но, увы. Сам по себе малозначительный факт намного перерос подобающее ему место в истории.

Во-первых, он стал мощным идеологическим подспорьем в утверждении династических претензий на Руси. Во-вторых, его использовали, начиная с первых лет XVII в., западные, в первую очередь шведские, позднее — немецкие идеологи в своих геополитических притязаниях на северо-западные русские земли, объявив Рюрика выходцем из Скандинавии, норманном, а заодно и принизив цивилизационный уровень развития восточнославянских земель, население которых само, якобы, так и не смогло создать государственность. В этом неразумным и отсталым восточным славянам помогло призвание варягов.

Двести с лишним лет потребовалось российским, в том числе советским, а также зарубежным объективным ученым для того, чтобы, в конце концов, отбросить ненаучную идею о привнесении государственности на Русь с Запада. Однако до сих пор существуют отзвуки этой глобальной исторической фальшивки в виде отождествления Рюрика и варягов с выходцами из Скандинавии, хотя российские, польские и даже шведские специалисты как в прошлые времена, но особенно активно в последние годы, убедительно доказывают принадлежность варягов в IX — начале X в. к южно-балтийским славянам, к их государственным анклавам в Поморье, чье население было родственно ильменским славянам по языку, верованиям, бытовым традициям, находилось в вековых исторических контактах с восточными славянами.³ В ответ ученые слышат брань, политические обвинения в шовинизме, объявление их «вне науки» и прочную идеологическую дребедень.

А дело сводится к элементарной русофобии и к возрождению все той же обветшалой теории о неспособности восточных славян создать по образу и подобию соседних народов собственную государственность.

Учитывая все эти моменты, но прежде всего политическую составляющую развития русских земель в IX в., было бы исторически наивным считать 862 год — годом рождения Древнерусского государства. А уж если в этом вопросе без варягов не обойтись, то следовало бы более пристальное внимание обратить на иную дату — 882 год, когда князь Олег, который, «поимь воя многи, варяги, чюдь, словени, мерю, весь, кривичи», сумел, шествуя с севера, захватить Киев и объединить северную новгородскую Русь и южную Русь в единое государство — Русь⁴, как его стали с этого времени называть как сами руссы, так и их соседи, в том числе византийцы, о чем говорят знаменитые договоры «Руси с греками» от 907, 911, 944, 971 годов.

Заметим, что обе эти даты, независимо от споров по поводу происхождения варягов, заслуживают внимания с точки зрения древнерусской государственности.

Первая говорит о стабилизации государственной власти у северо-западной части восточного славянства и появлении четко очерченной террито-

рии славянской северной Руси с центром в Новгороде, центром, который постепенно подчинил себе окрестные угро-финские и балтские племена и начал мощное наступление на юг, готовя вторжение в южную Русь.

Вторая дата является также одним из этапов создания древнерусской государственности – объединения северной и южной Руси под властью выходцев с Севера и появления единого государства *Русь* или *Русской земли*.

Но ни та, ни другая даты не могут являться определяющими в деле создания Русского государства, исходя все из той же посылки, что появление государственности – это длительный исторический процесс и ни та, ни другая даты не говорят о рождении этого государства.

Однако есть в русской истории событие и есть дата, которые, если не говорят о создании государственности, то, по меньшей мере, возвещают об официальном признании государства Русь остальным миром. Эта дата – 18-25 июня 860 года.

В эти дни после нападения русской рати на Константинополь 18 июня 860 г. и недельной осады столицы Византийской империи между Русью и Византией состоялась договоренность о заключении мирного соглашения, которое через некоторое время впервые связало доселе неизвестную Русь и великую империю стереотипным для того времени межгосударственным договором и дало начало череде других аналогичных соглашений уже в X-XI веках, вписав Русь в систему тогдашних международных отношений.

Что же произошло в эти дни на берегах Босфора?

18 июня русский флот (по русским источникам 200 судов, несущих около 8000 человек; по данным венецианского хрониста – 350 судов, что увеличивало количество нападавших до 12-14 тысяч человек) атаковал Константинополь с моря, атаковал внезапно, скрытно, в то время, когда византийская армия во главе с императором Михаилом III ушла в Малую Азию на борьбу с арабами, а греческий флот действовал в Средиземном море против критских пиратов. Затем последовал десант русской рати и недельная осада византийской столицы. Судя по данным византийских источников, напавших отражение и в русских летописных сводах, город оказался в реальной опасности. Жители встали на его защиту, гонцы срочно поскакали к императору, моля того о помощи. Михаил III с трудом пробрался в столицу и вместе с патриархом Фотием возглавил оборону города.

Нечасто столица империи подвергалась такой опасности. Источники сохранили описание лишь одного такого крупного потрясения – это осада города объединенными силами аваров, славян и других народов в 626 г., когда судьба Константинополя висела на волоске.

И вот, спустя два с лишним века история повторилась. И снова славяне оказались участниками этого исторического действия: в первый раз в виде вспомогательной военной силы, подневольного военного контингента своих сюзеренов – аваров; во второй раз – в виде войска самостоятельного, мощного государственного образования под именем Русь.

Как первое нападение 626 г., так и второе, позднее, поразило воображение современников.

Анализ событий показывает, что нападение Руси было, во-первых, беспрецедентным по своим масштабам; во-вторых, оно оказалось тщательно подготовленным и блестяще осуществленным. Руссы, видимо, располагали пре-

красной информацией о том, что и флот, и армия Византии ушли из города; а это означало, что впервые мы можем говорить о военной разведке молодого русского государства. Историки даже предполагали, что налицо имелись союзные отношения между руссами и арабами, скоординировавшими свои анти-византийские действия, при действительном нейтралитете Хазарии.

Если появление в прильменских местах Рюрика и его соратников осталось в истории Европы незамеченным и сохранилось в памяти лишь русских летописцев, то события 860 г. буквально потрясли тогдашний мир. О нем в течение IX–XIII вв. сообщали византийские и европейские хронисты, государственные деятели, церковные прелаты. В частности, о нем возвещали знаменитые проповеди константинопольского патриарха Фотия, посвященные непосредственно факту нападения на город русского войска и недельной осады города. Римский папа Николай I в письме в Константинополь возмущался тем, что Византия смогла допустить такой беспрецедентный факт, как осаду города малоизвестным доселе народом.⁵ Нашли отражение события 860 г. и в «Повести временных лет», которая, изложив кратко историю нападения Руси на столицу Византии, состоявшегося при императоре Михаиле III, как бы подвела исторический итог этой потрясающей военной эпопеи IX в. – «отсюда почнемъ и числа положимъ». По мысли Нестора, именно с этого события и начинается реальная, в том числе хронологическая, история Руси.

Несколькими строками ниже Нестор вновь возвращается к нападению Руси на Константинополь и на основании греческих хроник, о которых он упоминал выше, повествуют о ходе событий. Он сообщает, что нападение состоялось тогда, когда Михаил III находился на Черной Речке (в Малой Азии) и лишь с трудом вернулся в свою столицу, а затем вместе с патриархом Фотием всю ночь молился в Храме Святой Богородицы во Влахернах (район Константинополя, близкий к крепостной стене, к которой подступали руссы). Наутро молящиеся обнесли хранившуюся в храме ризу Богородицы вокруг стен. Это действие и спасло город. Разразилась буря, разметавшая суда руссов. Они отступили, и город был спасен. Руссы возвратились «во свояси».⁶ Заметим, что византийские источники ничего не говорят о буре, а повествуют лишь о тяжком положении осажденного города, о ночных молитвах осажденных и о начале мирных переговоров, избавивших город от беды.

Описанные события Нестор датирует 866 годом, что и дает норманистам основание говорить о нападении Руси на Византию уже после призвания варягов. Но впоследствии дата была уточнена, однако норманистская датировка, несмотря на это, в историографии сохранилась.

Сегодня опровергнуть эту дату практически невозможно. Во всяком случае, с тех пор как в 1894 г. бельгийский ученый Франц Кюмон обнаружил в Париже византийский манускрипт, включавший Хронику Манасии, где четко было сказано, что 18 июня 860 г. произошло нападение Руси на Константинополь и осада византийской столицы.⁷ Через неделю осада была снята, и состоялось прелиминарное мирное урегулирование противоборства. В сочетании с другими сведениями, содержащимися в русских летописях, византийских хрониках, эпистолярной литературе, известных проповедях патриарха Фотия, посвященных нашествию Руси, выявляется масштабное историческое событие, связанное с появлением Руси на европейской арене как самостоятельного суверенного государства.

До настоящего времени эта дата недооценивается в отечественной историографии, не знает о ней и общественность, хотя о походе Руси на Константинополь было известно давно. На основании данных русских летописей о нем писали М.В. Ломоносов, В.Н. Татищев, историки XIX в., а также уже, учитывая дату, открытую Кюмоном – историки М.Н. Тихомиров, Б.А. Рыбаков, М.В. Левченко и другие. Большинство из них придавали походу важное значение в истории становления Древнерусской государственности.⁸

И все-таки в полном объеме события 860 года так и не вышли из тени истории призвания варягов. И это не случайно. Долгое время дата – 862 г., год призвания варяжских князей, затмевала события 860 года. Кроме того, выросший на «варяжском вопросе» норманизм плотной пеленой окутал эпопею 860 г., мешавшую норманистам проповедовать историю начала Руси, якобы, связанную с варяжским пришествием. Парижская находка случилась уже после того, как норманнская теория прочно обосновалась в отечественной и мировой историографии. Установление памятника 1000-летия России, сооруженного в Новгороде в 1862 г., за двадцать с лишним лет до находки Кюмона, как бы придавало все возможные разночтения по этому вопросу.

Однако наука не подвластна официальным теориям, династическим интересам и идеологическим клише. Сразу же после публикации Кюмона ученые обратили внимание на события 860 г. Но в России в ходе общественных катаклизмов начала XX в. сделать это было трудно. А затем в советской историографии прочно укоренилась классическая норманнская концепция варяжского вопроса, даже несмотря на то, что идея о создании варягами-норманнами российской государственности была как немарксистская отброшена.

Первыми к событиям 860 г. в исследовательском плане обратились историки-эмигранты. В 1946 г. в США на английском языке вышла монография А.А. Васильева «Русская атака на Константинополь в 860», появились упоминания о походе 860 г. в некоторых зарубежных работах. Однако норманнское этническое покрывало плотно окутывало это военное предприятие Руси. Да, поход был. Да, событие это эпохальное, но провели его... норманны.

Первым, кто впервые определил историческое значение событий 860 г. как «начала Русской земли» был М.Н. Тихомиров. В своей статье 1962 г. он подчеркнул, что не с началом династии Рюриковичей связано первое упоминание о Руси, Русской земле, а именно с событиями 860 г., случившимися за два года до летописного призвания варягов. М.Н. Тихомиров, опираясь на сообщения Кюмона, сопоставляет эту дату с известием Нестора о нападении Руси на Царыград и со словами русского летописца о том, что именно с этого события и начала «прозывати Руска земля». М.Н. Тихомиров справедливо указывает на то, что первое письменное упоминание является основанием не только для установления даты возникновения, скажем, древних русских городов, но, следуя этому принципу, и для определения начала русской государственности, хотя и обращает внимание на некую условность этого определения, исходя все из того же, что возникновение государства – длительный исторический процесс.⁹

На рубеже 80-х гг. прошлого века я обратил внимание на события 860 г. с точки зрения дипломатической истории Руси.¹⁰ Позднее вышла в свет работа П.В. Кузенкова «Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках», в которой он обратил внима-

ние на первое государственное крещение Руси, состоявшееся как результат похода 860 г.¹¹ С.В. Цветков в книге «Поход русов на Константинополь в 860 г. и начало Руси» вновь возвратился к событиям 860 г., ставя вопрос о том, что именно поход Руси на Константинополь означал истинное начало древнерусской государственности, не связанное с призванием варягов.¹²

И все же думается, что до сих пор не выявлен действительный смысл событий 860 года, потрясших нашего древнего летописца и поразивших тогдашних современников событий в Византии и на Западе. Этот смысл, по нашему мнению, заключается во всем комплексе внутри- и внешнеполитических явлений, вызвавших этот поход, сопутствовавших ему и отразивших его результаты. Июнь 860 г. стал своеобразным зеркалом этих явлений, что и дает основание определить это время как действительное «начало Руси». К сути событий 860 г. уже на исходе XX и в начале XXI в. ученые приходили постепенно. Каждый из них внес свой весомый вклад в разработку важнейшей проблемы рождения государственности у восточных славян, чья история стала исторической колыбелью русского, украинского и белорусского народов. В равной степени они являются правопреемниками событий 860 г. Начало Руси – это и их государственное начало.

Но вернемся к событиям 860 г.

Известно, что весьма масштабные походы против своих соседей восточнославянские дружины во главе со своими князьями предпринимали и ранее. Хрестоматийными являются сведения о нападении славян на границы византийской империи в VI в., войнах и мирных переговорах с аварами, атаке русской рати Крымской фемы Византии в начале IX в. и захвате города Сурож, нападении в 30-е гг. IX в. на малоазийское побережье Византии и захвате богатого торгового и административного города края – Амастриды. Но, повторю, одни из этих событий были вообще неизвестны русскому летописцу, другие не произвели на него особого впечатления.

860 г. привнес в отечественную историю нечто качественно совершенно новое, что и дало Нестору возможность без ошибки квалифицировать эту дату особым образом. Весь ход событий и его результаты остались сокрытыми для русского летописца; он ухватил лишь наиболее яркую их сторону – сам факт атаки и осады Константинополя. Но само это военное предприятие и противостояние с могучей империей настолько, видимо, поразило воображение летописца, что он счел необходимым именно с этого времени начать исчисление русской истории.

Заметим, что других, равнозначных и достоверных исторических событий применительно к истории *рождения* русского государства в распоряжении Нестора не было, если не считать такие туманные сообщения, как история основания Киева князем Кием и появление в восточнославянских землях варяжских князей. Ни то, ни другое не впечатляло летописца и не сподвигло на столь ответственный вывод.

Но при всей ограниченности информации относительно событий 860 г. историческое чутье не обмануло Нестора: в реальности эпопея 860 г. намного выходила за рамки просто истории военного похода.

Прежде всего, следует сказать о государственно-дипломатической стороне событий, то есть о военно-политическом результате противоборства.

После недельной осады Константинополя руссами стороны заключили мирный договор. Этот договор явился итогом острейшего военного противостояния Руси и Византии, открывшегося 18 июня 860 г. нападением огромного по тем временам русского войска на византийскую столицу.

Согласно проповедям патриарха Фотия, письму папы Николая I, данным византийских хроник вскоре между Русью и Византией был заключен стереотипный для того времени договор «мира и любви», то есть полномасштабное соглашение, ведущее к мирному устроению и установлению между двумя государствами равноправных политических, и экономических, и военно-союзных отношений.

Договор прекращал состояние войны и устанавливал между государствами мирные и добрососедские отношения. Византия уплачивала Руси дань и обязывалась впредь выплачивать определенную ежегодную сумму за соблюдение мира со стороны Руси. Русь со своей стороны обязывалась вступить с империей в военно-союзные отношения и помогать ей в случае необходимости военными силами, что на практике и произошло уже в последние десятилетия IX и в начале X века. Русь и Византию по этому соглашению связали стабильные торгово-экономические отношения; русским купцам был открыт (возможно, льготный) доступ на греческие рынки. Следы условий этого договора сохранились в сведениях византийских и западных источников. Часть их реконструируется по позднейшим соглашениям между Русью и Византией.

Этот договор во многом явился стереотипным для того времени. Подобные же соглашения связывали Византию в разные периоды истории с Персией, Арабским халифатом, Франкской империей, Хазарией, Болгарским царством, другими сопредельными государствами. Теперь в их состав вошла и Русь.

Подобные договоры, как правило, заключались между государственными партнерами на 30 или 50 лет. Такие долговременные миры назывались «глубокими». И действительно: следующее противостояние Руси и Византии произошло через 47 лет, в 907 г., когда, судя по данным источников, Византия стала нарушать условия «ветхого мира» 860 г., как его называет «Повесть временных лет». В первую очередь это касалось либо условия уплаты ежегодной дани Руси со стороны Византии, либо нарушения статуса русских купцов в империи.

Вслед за урегулированием отношений после войны 907 г. новое противостояние случилось в 941 г., то есть через тридцать с небольшим лет, а последующее – снова через тридцать лет. Русь прочно встраивалась в систему европейских международных отношений.

Одним из важнейших условий договора между Русью и Византией в июне 860 г. стало согласие Руси принять крещение из рук империи. Это условие само по себе было вполне ординарным и входило составной частью в мирные соглашения и в мирные отношения Византии с окружающими «варварскими» странами. Крещение по византийскому образцу приняли Сербия, Болгария, Алания. Теперь в составе византийских христианских епархий под номером 61 появилась и русская. Сообщение о крещении Руси имеется в византийских хрониках, а также в «Окружном послании» патриарха Фотия восточным архиепископам. «Повесть временных лет» молчит об этом условии до-

говора, но позднейшая Никоновская летопись уже располагает сведениями греческих хронистов.¹³

И несмотря на то, что в дальнейшем северная языческая Русь с захватом Олегом Киева в 882 г. сокрушила христианство и его инициаторов – князей и дружинную элиту, принявших по благословению греческих миссионеров христианство в начале 60-х гг. IX в. и удерживавших его в течение, по меньшей мере, двадцати лет, новая религия теперь вполне ассоциировалась в европейском восприятии и с государством Русь. Это было второе по счету крещение Руси после крещения русского вождя во время захвата Сурожа, но крещение Руси после победоносного похода 860 г. было первым масштабным государственным крещением. Что касается последующей языческой реакции, то подобные же религиозные откаты наблюдались в Англии, Швеции, в других странах, где христианство, даже несмотря на поддержку верхов общества, с трудом добывало себе историческое место на европейском континенте.

Само по себе это крещение не представляло для империи из ряда вон выходящего события. Для Руси же оно было исполнено глубокого и масштабного международного значения: языческая Русь благодаря своей победе приобщалась к тогдашнему цивилизационному христианскому миру. В совокупности с другими условиями мирного устроения Русь представляла в истории как признанное империей, полноправное, получившее европейскую известность государство. Это было действительное международное государственное рождение, начало международной жизни Руси.

В нем присутствовали такие важные исторические составляющие как, во-первых, наличие достаточно сильной и хорошо организованной государственной власти, способной провести тщательно подготовленный, масштабный по своим целям военный поход большой рати, а также вполне компетентного в части заключения стереотипного для того времени дипломатического соглашения, которое подвело итог военной кампании. Во-вторых, события 860 г. показали, что новое государство имеет определенную территориальную пространственность (днепровско-донецкий регион, как ее определяют историки), а также хронологическую протяженность. Это государство заключило с империей мирный договор, условия которого должны были действовать на годы вперед. В-третьих, налицо оказался достаточный для того времени цивилизационный уровень Руси, согласившейся, как и другие известные страны, принять крещение по византийскому образцу с образованием самостоятельной епархии. В-четвертых, 860 год продемонстрировал наличие на Руси определенного уровня развития хозяйственно-экономических отношений, что выразилось в способности государства экономически обеспечить грандиозный поход, стремлении русских вождей добиться от Византии выгодных условий в торговой сфере.

И все эти черты жизни и деятельности молодого государства аккумулируются в событиях 860 г. и в первую очередь в договоре, говорящем о государственном признании Византией древней Руси.

А как же скандинавы?

Сегодня не может быть сомнений в том, что масштабный поход с севера на Византию не имеет никакого отношения к скандинавам. В византийских и западных источниках речь идет о «народе», «многих народах», выпешших с севера и обрушившихся на границы империи. В этих оценках на первый план

выходит государственно-этническое определение нападавших. Русские летописи непосредственно идентифицируют поход как военное предприятие государства Русь, как выходцев из Поднепровья. Если к тому же вспомнить, как организовывали свои походы на Византию позднее великие киевские князья Олег и Игорь, привлекая к участию в них практически все население Руси, каким образом в договорах «Руси с греками» было представлено государство Русь, Русская земля, ответ на этот вопрос может быть лишь один: никаких скандинавов в качестве организаторов этого похода не просматривается, хотя участие варягов – выходцев с южно-балтийских земель в качестве союзников Руси вовсе не исключается.

Заметим, что само это военное предприятие, сбор большого войска, оснащение флота требовало длительного и масштабного государственного обеспечения. Это могла сделать уже сложившаяся и успешно функционировавшая государственная система, которая впервые попробовала свои внешне-политические мускулы уже ранее, во время ударов по крымским и малоазиатским владениям Византии.

К тому же при определении этнической принадлежности государства Русь необходимо учитывать общен историческую обстановку в Восточной Европе.

Повсюду в этом регионе, на обширных пространствах существовали этнонимы «русь», «русинь», «рутенъ», «русь», «рути» и другие близкие им, которыми характеризовались (в том числе германскими источниками) различные славянские племена, племенные конфедерации и славянские государственные образования, часть их была географически связана с южно-балтийским Поморьем. Не случайно восточный автор IX в. Ибн-Хордадбех писал о том, что купцы «ар-Рус» – «это одна из разновидностей славян».¹⁴ Не случайно также в Рафельштатском уставе начала X в. русские купцы, которые приходят из Ругв (из Руси) на Дунай, отождествляются со славянами.¹⁵ Но этих этнонимов, как и этнонима «русь», не знает Скандинавия.

Таким образом, «русь» как этническое понятие одновременно возникает как на юге будущего единого государства, в Поднепровье, так и на севере, в Южной Прибалтике, позднее с приходом варягов – в районе Приильменья.

При определении этнической принадлежности варягов следует иметь в виду и постоянные миграционные процессы славянского элемента как из Южной Европы в Поднепровье, что также отмечено в наших летописях, так и из Южной Прибалтики на Восток, особенно под натиском немецкой агрессии. Не случайно лингвисты отмечают, что новгородский диалект древнерусского языка во многом сходен с наречиями прибалтийских славян. Не случайно Х. Ловмянский обратил внимание на то, что Рюрик взял с собой в земли восточных славян «всю Русь», то есть не только дружинников, но и жителей того славянского района, откуда он вышел. По данным А. Гильфердинга, в рамках государства ранов существовало несколько десятков знатных родов, возглавлявшихся родовыми вождями. Так что понятие «с роды своими» прямо накладывается на раннеполитическую систему южно-балтийских славян.

В рамках постоянных миграционных контактов, древних связей славян Восточноевропейского региона, мирных, в том числе торговых, отношений и военных конфликтов и состоялось призвание варягов.¹⁶

Поход Руси на Константинополь был организован той частью славяно-русских земель, которые к этому времени достигли определенного социально-экономического, культурного, политического развития. Таким регионом во второй половине IX в. стало Поднепровье. В 860 г. государство Русь оповестило о своем государственном рождении остальную мир.

¹ История человечества : в 8 т. / [Под общ. ред. А.Н. Сахарова] ; [Отв. ред. Э.А. Манушин] ; ЮНЕСКО. – М., 2003 – Т. 2 : III тысячелетие до н. э. – VII век до н. э. / Под ред.: А.Х. Дани и Ж.П. Мозна. – 2003. – С. 44 и сл.

² Повесть временных лет / [подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д.С. Лихачева ; 2-е изд., испр. и доп.]. – СПб., 1996. – С. 13.

³ См. подробнее об этом: *Фимин В.В.* Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу / В.В. Фимин. – М., 2005.

⁴ Повесть временных лет / [подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д.С. Лихачева ; 2-е изд., испр. и доп.]. – СПб., 1996. – С. 14.

⁵ См. подробнее об этом: *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. / А.Н. Сахаров. – М., 1980. – С. 49-51.

⁶ Повесть временных лет / [подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д.С. Лихачева ; 2-е изд., испр. и доп.]. – СПб., 1996. – С. 13.

⁷ *Василевский В.Г.* Год первого нашествия русских на Константинополь / В.Г. Василевский // Византийский временник. – Т. I. – СПб., 1894. – С. 258-259.

⁸ *Сахаров А.Н.* Указ соч. – С. 48-49.

⁹ *Тихомиров М.Н.* Начало Русской земли / М.Н. Тихомиров // Вопросы истории. – 1962. – № 9. – С. 40-42.

¹⁰ *Сахаров А.Н.* Указ. соч., Гл. 2. Поход Руси на Константинополь в 860 г. и «дипломатическое признание» Древней Руси. – С. 47-82.

¹¹ *Кузенков П.В.* Поход Руси на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / П.В. Кузенков // Древнейшие города Восточной Европы. – М., 2003.

¹² *Цветков С.В.* Поход русов на Константинополь в 860 г. и начало Руси / С.В. Цветков. – СПб., 2010.

¹³ Полное собрание русских летописей : в 43 т. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / под ред. А.Ф. Бычкова. – СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1862. – Репринт: М., 2000. – С. 13.

¹⁴ *Ибн Хордадбех.* Книга путей и стран / Хордадбех Ибн; пер. с арабского, коммент., исслед., указатели и карты Наили Велихановой. – Баку : Элм, 1986. – С. 124.

¹⁵ *Васильевский В.Г.* Древняя торговля Киева с Регенсбургом / В.Г. Васильевский // Журнал министерства народного просвещения. – 1888. – Июль. – С. 123.

¹⁶ Подробнее об этом см.: *Сахаров А.Н.* Рюрик, варяги и судьбы российской государственности // Россия: Народ, правители, цивилизация / А.Н. Сахаров. – М., 2005. – С. 48-64.

М.Ф. Котляр

«Иде Аскольдъ и Диръ на греки»

У 860 р. сталася подія, що заслужила надзвичайно високу оцінку давньоруських літописців: «Наченшю Михаилу царствовати, нача ся прозывати Руска земля. О семь бо увѣдахомъ, яко при семь цари приходиша Русь на Царь-городъ, яко же пишется въ лѣтописаньи гречѣстѣмъ. Тѣмъ же отселе почнемъ и числа положимъ...».¹ На думку літописця, похід Аскольда на Царгород знаменував початок давньоруської історії, став ключовою подією в житті Русі. Сучасна наука поділяє цю думку київського книжника.

Хронологія «Повісті временних літ», Новгородського першого літопису молодшого ізводу і похідних від них пізніших літописів аж до перших десятиліть XI ст., коли на Русі розпочалося літописання, потребує корегування. Складач «Повісті» й інші літописці XI-XII ст. відновлювали події X, IX й віддаленіших століть, вдаючись переважно до фольклорних джерел, у яких дати відсутні взагалі. Ось чому в літописі виявились неправильними і рік першого відомого нам із вітчизняних джерел походу Русі на Царгород, і самий час вокняжіння в Києві Аскольда. Адже «Повість временних літ» датує його утвердження в Києві 862 роком, тоді як з іноземних джерел точно відомо, що за два роки перед цим руська ескадра під проводом Аскольда здійснила відчайдушну сміливий похід на Константинополь.

Відсутність писемних і фактологічна й хронологічна невизначеність фольклорних джерел були причиною того, що Нестор та інші літописці описують похід Аскольда на греків лише другим після експедиції Кия. Насправді нашому першому історичному залишилися невідомими принаймні ще два інших великих походи русів на Візантію, про які ми дізнаємося тільки з візантійських джерел.

В.В. Мавродін справедливо зауважив, що «розвиток військових сил Русі на межі VIII і IX ст. не міг не вилитися в цілий шквал руських походів і завоювань»² – адже війна для народів, що переживали у своєму розвитку етап розкладу родоплемінного ладу (доба військової демократії), була головним засобом вирішення завдань внутрішньої та зовнішньої політики. В іншій праці вчений яскраво описав ці походи: «Коли на початку VII ст. слов'яни на своїх моносилах-однодеревках починають борознити води Чорного, Мармурового, Егейського, Середземного і Адріатичного морів і силу їхніх ударів пізнали Епір і Ахайя, Мала Азія і Апулія, Крит і Солунь, Кіклади й Ілірія, в їхніх бойовничих дружинах, поза сумнівом, були й анти»³, предки східних слов'ян.

Одним із перших (можливо, навіть першим) виступів Русі на міжнародній сцені можна вважати напад руської раті на місто Сурож у Криму. Раніше думали, що це військо прийшло з Новгороду Великого. Однак у наші дні наука встановила, що Новгороду у ті часи просто не існувало. Вірніше буде припустити, що та рать мала південноруське походження. Пам'ятка візантійської літератури, «Житіє св. Стефана Сурозького»⁴, так розповідає про цю подію, яка сталася в кінці VIII – на початку IX ст. Сильна руська рать напала на узбережжя Криму. Руси полонили візантійські володіння від Херсона до Керчі

і «съ мною силою»⁵ підійшли до сильно укріпленого міста Сурожа (сучасний Судак). Після десятиденних запеклих боїв князь Бравлін з військом, «силою изломивъ железная врата», вдерся до міста.

До цього місця переказу немає підстав сумніватися в достовірності повідомлених древнім агіографічним джерелом фактів. Але далі, як і годиться життю святого, починаються чудеса. Коли Бравлін наблизився до гробниці святого, що стояла в головному храмі міста, його вразила страшна хвороба: «обратися лице его назадъ». Вирішивши, що його спостигла кара Божа за блюзнірство, Бравлін наказав воїнам повернути сурожанам забране у них добро і звільнити полонених. Та й цього виявилось недостатнім для зцілення, і язичникові Бравліну довелося охреститися. Лише після цього його обличчя повернулось до нормального стану.

Крізь химерно-фантастичну оболонку легенди про чудеса біля гроба св. Стефана проглядають цілком реальні обриси русько-візантійської мирної угоди. На жаль, науці так і залишається невідомими дійсні причини, з яких Бравлінові довелося залишити загарбаний Сурож і повернути здобич. Особливий інтерес викликає свідчення життя св. Стефана Сурозького про охрещення Бравліна, – мабуть, реальний факт, бо джерело пов'язало подію з реальною історичною особою, сурозьким архієпископом Філаретом. І з того часу християнське віровчення починає поступово поширюватися в середовищі панівної верхівки Русі.

Через три – чотири десятиліття після нападу на Сурож руси вчиняють нове вторгнення до візантійських володінь. На столицю імперії Константинополь вони поки що не наслідуються нападати. В іншій пам'ятці візантійської агіографії, «Житті св. Георгія Амастрідського», розповідається про те, як на місто Амастриду, розташоване на малоазійському узбережжі Чорного моря, поблизу Синопа, напала руська рать. Амастрида була центром візантійської області Пафлагонії. Напевне, ватажки русів не випадково обрали її об'єктом нападу. То було багате торговельне місто з гаванню, куди збирались купці мало не з усього світу.

Як писав один з істориків, у «Житті св. Георгія Амастрідського» «за флером церковних сентенцій простежується жива історична тканина».⁶ На думку публікатора руської версії цього життя В.Г. Васильєвського, воно написане візантійським агіографом Ігнатієм (помер після 845 р.) у час після 843 р. Його думку прийняв сучасний візантиніст І. Шевченко.⁷

Серед традиційних для візантійських джерел такого роду сентенцій про дикість, грубість, звірячі норози прибульців можна прочитати важливе свідчення того, що у Візантії про Русь знають, про неї говорять і її остерігаються. Руси здобули Амастриду, але потім їх ватажок уклав мирну угоду з городянами, повернув їм добро й вивів військо з міста.⁸ Можна погодитися з думкою В.Г. Васильєвського, згідно якої вторгнення до Амастриди було неначе рекогносцировкою перед великим загальноруським походом на Константинополь.

Обидва рейди руських ратей на візантійські міста відбувались досить подібно. Та в першому випадку князь Бравлін напав на віддалені кримські володіння імперії, а в другому руси атакували область недалеко від її столиці. Нападами на Крим і малоазійське узбережжя Чорного моря не обмежувались руські рейди на візантійські володіння в IX ст. Як зазначає В.В. Мавродін, у

«Житії преподобної Афанасії» відбилась звістка про вторгнення якогось руського загону на грецький острів Егіну близько 813 р.⁹

Можна уявити, як жителі Сурожа й Амастриди були приголомшені нападом небаченого ними раніше войовничого народу. Відгомін цього враження чується в обох житіях: руси виступають у них як хоробрі люди, сама їх поява викликає паніку в стані греків. Авторі житій змушені визнати видатні бойові якості руських ратників.

І все ж таки пам'ятки офіційної історіографії – давньоруські літописи та візантійські хроніки й історичні твори – ні словом не згадують про напади русів на Сурож і Амастриду. Історики звичайно пояснюють це тим, що обидва походи були все ж таки локальними, руси не загрожували столиці й імперії. Тому вони залишилися поза увагою тих джерел. Обидві експедиції, при всій важливості їх для відтворення картини ранньої східнослов'янської історії, відбилися лише в поодиноких агіографічних пам'ятках, у яких історична правда химерно сплелася із вимислом.

Зовсім інша річ – похід руського флоту на Константинополь, описаний Нестором під 866 р.: «Иде Аскольдъ и Диръ на Греки, и прииде въ 14 лѣто Михаила цесаря. Цесарю же отшедшю на огаряны, и дошедшю ему Черные рѣки, вѣсть епархъ посла къ нему, яко Русь на Царьгородъ идетъ, и вратися царь».¹⁰ Дослідники встановили, що літописна розповідь про напад раті Аскольда й Діра на Царгород побудована на дослівному перекладі уривку з візантійської хроніки Симеона Логофета, запозиченого не безпосередньо з її давньослов'янського перекладу, а з якогось зведення світової та руської історії, можливо, з «Хронографа по великому изложению». Але лише наш літопис пов'язує похід з іменами київських князів Аскольда і Діра.¹¹

Їх імена, на думку Д.С. Лихачова, «взяті руським перекладачем або переписувачем Продовження візантійської Хроніки Георгія Амартола» з якогось іншого джерела (напевне, народного переказу). У Продовженні Амартола відсутня навіть дата руського походу на греків.¹² Так що побудована переважно на літературній основі грецьких джерел оповідь Нестора все ж таки пов'язана з давньоруським фольклором.

Мало не буквально відтворення тексту грецького джерела в «Повісті временних літ» у сюжеті походу 866 р., здавалось, не залишало місця для фантазії народного оповідача. Тим не менше, використання історичної пам'яті дописемної доби у письмовому джерелі вимагало її переосмислення і перекодування в термінах нового світосприйняття і опису світу.¹³

Нестор продовжує розповідь про похід русів на Царгород таким чином: «Си [руси] же внутрь Суду¹⁴ вшедше, много убийство крестьяномъ створиша, и въ двою сотъ корабль Царьградъ оступиша».¹⁵ «Повість временних літ» розповідає, як імператор Михаїл з великими труднощами зумів пробратися в обложено з усіх боків русами столицю і намагався налагодити оборону. Далі у літописі Нестора іде текст, тотожний візантійській хроніці Продовження Георгія Амартола: «Цесарь же едва въ градъ вниде, и съ патрярхомъ съ Фотьемъ къ сущей церкви святѣй Богородицѣ Влахѣрнѣ всю ночь молитву створиша, та же божественую святы Богородиця ризу съ пѣсными изнесѣше въ море skutъ [тканину] омочивше. Тишинѣ суши и морю укротившюся, абѣ буря вѣста съ вѣтромъ, и волнамъ вельямъ вѣставшемъ засобъ, безбожныхъ Руси корабли смяте, и къ берегу приверже, и изби я, яко мало ихъ отъ таковыя бѣды избѣгну-

ти и въ свояси возъвратишася».¹⁶ Насправді, як вчені дізналися з тогочасних візантійських та західноєвропейських джерел, рейд руської ескадри до бухти Золотий Ріг у 860 р. завершився щасливо для Аскольда.

Набагато більше, ніж «Повість временних літ», запозичив із народної творчості в описі експедиції Аскольда до Царгорода пізній літописний ізвод – Никонівський XVI ст. У ньому міститься кілька розповідей про руського князя, якого літописець називає «Осколд».¹⁷ У недатованій частині цього літопису в розповіді про події, що відносяться до 858-865 рр., є невеликий розділ «О пришествии Руси на Царьградъ». Його зміст загалом відповідає текстові Нестора в «Повісті временних літ».

У датованій же частині Никонівського ізводу під 866 р. повторюється оповідь Амартола з нещасливим для руських фіналом: загибеллю їх кораблів від бурі. А в статті наступного, 867 р., літописець відзначає: «Възвратишася Асколдъ и Диръ отъ Царяграда въ малъ дружинѣ, и бысть въ Киевѣ плачь велий».¹⁸ Далі вміщено статтю, названу «О князи русемъ Осколдъ», де описано ще один похід Аскольда і Діра на греків, але тоді руське військо зупинилось на півдорозі, і київський князь уклав мир із новим імператором Василієм.¹⁹ Руси «начаша плѣновати страну Римлянскую, и хотяху поити и въ Константинградъ, но възбрани имъ вышний промыслъ, и тогда възвратишася тции князи ихъ Асколдъ и Диръ».²⁰ Імператор Василій після успішних бойових дій проти арабів уклав мир з Руссю і запропонував їй охреститися. Руси пообіцяли так вчинити. Після того Русь вирішила охреститися, й архієрей благополучно охрестив Аскольда і його одноплемінників.²¹ Ця стаття багато в чому запозичена з якогось усного джерела.

Уважно проаналізувавши звістки руських літописів про походи Русі на Візантію й зіставивши їх із відомостями візантійських і західноєвропейських хронік, Б.О. Рибakov дійшов висновку, що руський флот під проводом Аскольда здійснив три воснні експедиції на греків: успішну 860 р. (вона відбилася в «Повісті временних літ», та Нестор надав їй нещасливий кінець), невдалу 866 р., коли буря розкидала руські ладді, і, нарешті, 874 р., коли справа не дійшла до облоги Константинополя і було укладено мирну русько-грецьку угоду.²² Вчений виходив великою мірою зі свідчень пізнього (XVI ст.) Никонівського літопису. Один із тих Аскольдових походів описано в його недатованій частині. Проте в сучасній історіографії розглядається лише похід 860 р. Про нього можна скласти найбільш докладне уявлення, лише про нього згадують візантійські й західноєвропейські джерела.

Сміливому походу руського флоту на чолі з Аскольдом 860 р. Поталанило в науковій літературі: історики обговорюють його майже триста років. Про нього в минулому писали М.В. Ломоносов і В.М. Татищев, І.М. Болтін і С.О. Геденов, Ф.І. Успенський і М.Д. Присьолков. Особливо значний внесок у дослідження цієї теми внесли вітчизняні вчені другої половини XX ст., що поставили у зв'язок з воєнною акцією Аскольда вихід Давньої Русі на міжнародну сцену. Солідаризуючись із Нестором, М.М. Тихомиров вивів від походу 860 р. справжнє «начало Руской земли» – бо відтоді історія Русі сплелася з історією Візантії й багатьох країн Європи. Значний внесок у дослідження походу 860 р. і пов'язаних із ним подій світової історії зробили В.Т. Папучо і Б.О. Рибakov.

Інтерес до знаменної події руської історії, походу 860 р. з часом навіть зростає, оскільки не лише наші літописи, а й навіть візантійські джерела розходяться в оцінці наслідків першого нападу Аскольда проти Візантії. Як і слід було очікувати, першими на напад руської ескадри відгукнулися візантійські сучасники. Про вторгнення русів у бухту Константинополя з наступною висадкою воїнів на берег повідомляє в двох проповідях (гоміліях) 860 р. і «Окружному посланні», датованому кінцем 866 – першою половиною 867 р., глава грецької церкви патріарх Фотій.²³ Його свідчення, при всій їх тенденційності, заслуговують на довіру, адже Фотій був безпосереднім і активним учасником подій 860 р. Узагальнена візантиністами інформація цих джерел виглядає таким чином.²⁴

На світанку 18 червня 860 р. до Константинополя несподівано наблизився ворожий флот чисельністю, за різними джерелами, від 200 до 360 кораблів. Нападники прийшли з півночі, здолавши чималу відстань. То був «скіфський» народ, що до того не мав слави і вважався «малозначним», проте досяг великих воєнних перемог над сусідами і намілювався випробувати свою силу, напавши на саму столицю імперії. Озброєння і організація війська цих «варварів», на думку Фотія, були примітивними, їх головною силою були хоробрість і лють. Руські ладії безперешкодно підійшли до берега і висадили десант, що одразу почав облогу міста з усіх боків. У своїй першій гомілії Фотій яскраво і схвильовано описав грізного й доти небаченого ворога: «Горе мені, що бачу народ жорстокий і дикий, що безкарно обступив місто і грабує передмістя, все губить, все нищить: поля, житла, стада, худобу, жінок, дітей, старців і юнаків, – все віддає мечеві, не слухаючи ніяких зойків, нікого не милуючи».²⁵ Якщо залишити без уваги звичні для візантійської ораторської прози словесні кліше щодо жорстокості й немилосердя будь-якого ворога, то варто визнати, що перед нами яскраве й емоційне враження від війська Аскольда людини, що багато бачила на своєму віку.

Свідчення патріарха підтверджуються також візантійськими хроніками X ст., зокрема Продовжувача Феофана. Венеціанський хроніст Іоанн Диякон (початок XI ст.) твердить, ніби руси²⁶ мали 360 суден і пішли додому «з тріумфом». Про цей набіг Русі на Константинополь згадує в листі до візантійського імператора папа Ніколай I, якому був відомий і наступний похід русів на Кавказ.²⁷ За свідченням «Історії Табаристану», за правління еміра Хасана (864 і 884 рр.) руси напали на Абесгун у південній частині Каспія, але зазнали невдачі.²⁸ Нікіта Пафлагонський, молодший сучасник набігу Аскольда, так описує напад руських воїнів на Візантію: «В цей час кровопивчий народ скіфів²⁹ прибув Чорним морем до Босфору і, розграбувавши всі села й монастирі, спустошив й острови, що близько лежали до Константинополя, розікрав всі сосуди і майно, і піддавав смерті взятих до полону людей. З варварською жадібністю і люттям кинувшись на патріарші монастирі, вони захопили все їх добро, двадцять два вірних служителів їх вони порубали мечами».³⁰

Новгородський перший літопис молодшого ізводу відбив похід Аскольда на Константинополь у недатованій частині, одразу після розповіді про будівництво майбутнього стольного града Русі Києм, Шеком і Хоривом: «В си же времена бысть въ Гръческой земли цесарь, именемъ Михаилъ, и мать его Ирина. [...] При семъ приидоша Русь на Царьградъ въ кораблехъ, бещисленно корабль, а въ дву сту вшедше въ Судъ, много зла створиша Грекомъ и убий-

ство велико крестияномъ»; після цього коротко викладено версію завершення походу, знайому нам із «Повісті временних літ»: патріарх з імператором молились всю ніч, потім вмочили ризу святої Богородиці в море, після чого знялась буря, потопила частину руських кораблів, інші викинула на берег. Довелося Русі ні з чим повертатись додому.³¹

Насправді матір і співправительку Михайла звали Феодорою. Ірина ж була імператрицею Візантії в кінці VIII – на початку IX ст. Як вважав О.О. Шахматов, новгородський книжник не знав, коли саме стався похід Аскольда і Діра на Царгород, про який довідався, мабуть, з візантійської хроніки. Тому розглядати наведений запис Новгородського першого літопису молодшого ізводу як підтвердження зв'язку походу 860 р. навряд чи можливо. Разом із тим, і «Повість», і Новгородський ізвод відносять цей похід до Наддніпрянщини, а не до іншої землі східних слов'ян.³²

Так само, як і «Повість», Никонівський літопис повідомляє про похід Аскольда під 866 р., але сама його розповідь близька до аналогічного повідомлення Новгородського першого літопису молодшого ізводу.³³ Що ж стосується свідчень никонівського літописця про три походи Аскольда на Царгород (які прийняв Б.О. Рибаків), то можна пояснити їх поєднанням різних фольклорних розповідей про подію у різних варіантах, які літописець вважав окремими свідченнями.

Історики в один голос відзначали, що напад русів на Константинополь випав на час великих труднощів у суспільному та політичному житті Візантійської імперії. Араби тиснули на неї і з Заходу і зі Сходу. Напередодні навали флоту Аскольда імператор повів 40-тисячне військо вглиб Малої Азії назустріч арабам. Одночасно він надіслав майже увесь свій флот до острова Крит для боротьби з піратами, що стали тоді господарями Середземного моря і грабували візантійські торговельні кораблі. Місто залишилось майже беззахисним, і в разі ворожого нападу городяни могли сподіватись не стільки на нечисленну залoгу, скільки на могутність оборонних стін Константинополя, яких до того не зміг здолати ніхто...

Вчені звернули увагу також на те, що велетенський залізний ланцюг на численних поплавах (звичайно він перегороджував шлях до Золотого Рогу) того червневого ранку 860 р., коли руські ладі наближались до Константинополя, не був напнутий, і тому Аскольдові човни безборонно увійшли до бухти. Здається, це єдиний випадок в історії Візантії, коли з невідомої причини ланцюг не був піднятий під час наближення ворожих суден. Навіть коли 1453 р. турецький султан Мухаммад оточив конаючий вже Константинополь, то й тоді греки встигли ланцюгом зачинити вхід до Золотого Рогу... Тому є підстави вважати, що Аскольд мав якихось співників (чи інформаторів) у візантійській столиці.

Названа тільки-но обставина, а також вибір Аскольдом надзвичайно сприятливого моменту для атаки на Царгород, дали привід ученим вважати, що київський князь перед походом зумів зібрати важливу політичну і воєнну інформацію. Никонівському літописові відомо, що Аскольд і Дір знали про відсутність імператора з військом у Царгороді. У тексті цього літопису, названому «О пришествии агарянь³⁴ на Царьградъ» сказано про наступ арабів на візантійську столицю. Тоді «слышавше же киевстии князи Аскольдъ и Диръ [про це], идоша на Царьградъ и много зла сътвориша».³⁵ З цього можна зробити

висновок, що Аскольдові було відомо й те, що в Золотому Розі не було візантійських кораблів, озброєних страшним «грецьким вогнем» – трубами, з яких під тиском викидали на 40-50 м. підпалену суміш нафти, сірки і ще чогось. То була надзвичайно ефективна у морському бою зброя, від якої дуже потерпів флот наступника Олега на київському столі князя Ігоря у 941 р.

Д.І. Іловайський теж припускав, що руси знали про похід візантійського війська до Малої Азії. М.Д. Присьолов писав про можливість союзу між русами і арабами, А.А. Васильєв гадав, що вторгнення до меж імперії було заплановано руськими заздалегідь, а це дозволяє думати про їхню обізнаність зі становищем у місті. І.І. Свенціцький вважав, що похід 860 р. був узгоджений Аскольдом з Болгарським царством. Д.Д. Оболенський дійшов висновку, що Аскольд був добре знайомий з усім, що коїлося в грецькій столиці.³⁶ Та нас цікавить інше: звідкіля київський князь довідався про вихід імператора з військом зі столиці й відплиття грецького флоту до Середземного моря саме у червні 860 року?!

Відомий візантиніст М.В. Левченко також дійшов висновку, що в Києві чудово знали про всі найбільш важливі події, що відбувалися тоді в Константинополі й Візантії. Такі відомості могли надходити від русів, що служили в імператорській гвардії, а також від купців, котрі постійно їздили великим шляхом «із Варяг во Греки», який з'єднував візантійську і руську столиці.³⁷ Свідчення про службу русів у імператорській гвардії й війську з'являються в джерелах лише з часів княгині Ольги (правила в Києві в 944-964 рр.)³⁸, що, втім, не виключає такої можливості для більш ранніх часів. А от купці дійсно здавна були частими гостями у Царгороді, про що згадано повідомляють і давньоруські й візантійські джерела. У грецькій столиці існував спеціальний квартал святого Мами, де був зайжджий двір для руських купців.³⁹

З усього мовленого дехто зробив висновок, що дипломатична практика східних слов'ян уже з перших її кроків «цілком певно вказує на традицію [у них] політичної розвідки».⁴⁰ Вважаю ці слова перебільшенням. Разом із тим, несподіваність нападу Русі на Константинополь 860 р. доводить, що і в цьому випадку зіграли свою роль вивідувачі, бо похід Аскольда слід вважати ретельно продуманою і добре до часу прихованою справою. Вигідний для себе мир із сплатою греками контрибуції, якого, ймовірно, досяг унаслідок того походу руський князь, свідчить про вдачість усієї військової акції Аскольда.

У той час імператор Михаїл із військом перебував у поході проти арабів, тому вороги, не зустрівши опору, обложили з усіх боків Константинополь, розграбували передмістя, захопили в полон і убили багатьох жителів. У листі папи Ніколая I Великого до візантійського імператора Михаїла III відзначено, що ворог розорив і розграбував навколишні області, серед них Принцеві острови в Мармуровому морі, що знаходились від Константинополя на відстані 100 км.⁴¹ Жителі міста із жахом і розпачем чекали штурму, який нападники відкладали, мабуть, вимагаючи викупу. Здається, однієї ночі була вчинена атака на столицю з боку моря, що посіяла паніку серед городян. Патріарх підбадьорював городян, закликаючи покладатися на покровительство Богородиці. Навколо стін Константинополя обнесли священну ризу Богородиці, незабаром після чого ворог зняв облогу й відступив від міста, зібравши багату здобич. Те сталося 25 червня.

Тим часом імператор, що одержав від спарха, котрий охороняв столицю, повідомлення про напад Русі, перервав свій похід і спішно повернувся до Константинополя. Він молився разом із патріархом у Влахернському храмі. Нестор повідомляє, що коли в море занурили святиню: покров (мафорій) Богородиці, яка зберігалася в тому храмі, піднялась буря, що згубила флот Русі, а самі нападники були розбиті.⁴² Однак візантійські очевидці подій 860 р. ані словом не згадують про бурю, – та й якої шкоди вона могла заподіяти нападникам на суходолі та їхнім легким кораблям, витягнутим, поза сумнівом, на берег! Немає підстав говорити й про поразку, начебто завдану русам греками, – для цього залога Константинополя була надто нечисленною, та й складалася з резервістів.

Уважно вивчивши свідчення сучасників, історики прийшли до думки, що сторони зав'язали мирні перетракти. Аскольд і його воєводи, мабуть, переконалися в неможливості здолати гігантські стіни міста⁴³, а імператор, імовірно, почувався тоді безсилим відкинути вороже військо. Переговори привели до укладення мирної угоди. У своїй другій гомілії Фотій згадує, що руси заволоділи «незліченними багатствами». Напевне, Аскольд одержав великий викуп, завдяки чому зняв облогу Константинополя і залишив візантійську територію. Про ту угоду, текст якої залишився невідомим, глухо згадує кілька візантійських джерел, зокрема, Константин Багрянородний у життєписі свого діда імператора Василя I.⁴⁴

Отже, текст чи хоч би загальний зміст першого міжнародного договору Русі з імперією залишився невідомим науці. Лише виходячи з тексту угоди іншого київського князя Олега з греками⁴⁵, можна спробувати уявити Аскольдову. Ймовірно, Візантія зобов'язувалась сплачувати Русі щорічно певну суму грошей, а Русь – надавати за це військову допомогу імператорові. Русько-візантійська угода 860 р., мабуть, забезпечувала вигоди руським купцям на торгах Візантії, а грецьким – Русі. Можна допустити, що ця угода відновлювала порушену війною давню русько-візантійську торгівлю і регламентувала її. Можливо, низка пунктів угоди Аскольда була підтверджена через півстоліття в договорі Олега з греками 907 р.

«Повість временних літ» промовчала щодо прийняття християнського віровчення панівною верхівкою Русі – Аскольдом і його дружинниками. Напевне, у 867 р. чи трохи пізніше охрестилась лише купка наблизених до князя, привілейованих людей. Пізніші візантійські хроніки глухо повідомляють про надання Василієм I русам щедрих подарунків золотом, сріблом і дорогими шовковими тканинами (паволоками). Звичайно Візантія платила своїм сусідам за обіцянки збереження миру і надання військової допомоги.

Згідно «Окружного послання» Фотія, незабаром після подій 860 р. «грізний і жорстокий» народ, що завдав християнам стільки нещастя, добровільно схилився до прийняття християнства. До Константинополя прибуло посольство Русі, що уклало з імператором угоду про мир і просило навернення в християнську віру. У відповідь Фотій послав на Русь єпископа, котрий близько 866/67 р. повідомив про успіх своєї проповіді. Після вбивства Михаїла III і скинення Фотія з патріаршого престолу новий імператор Василій I (867-886 рр.) за допомогою багатих дарів добився від Русі підтвердження угоди, проте архієпископа, поставленого патріархом Ігнатієм, там зустріли з недовірою, тоді на прохання вождя Русі на зібранні старійшин і народу він явив чудо

з книгою Євангелія, що залишилась неушкодженою у вогні. Лише по тому люди погодилися прийняти християнське віровчення.⁴⁶ Ось звідки запозичена розповідь Никонівського ізводу про випробування віри за допомогою Євангелія (певна річ, не з самого «Окружного послання», а з якогось проміжного джерела): «Сътвори же и мирное устроение [Василій] съ прежереченными Руси, и преложи сихъ на христианство, и обещавшеся креститися, и просиша архиерея, и посла къ нимъ царь. [...] Они же рѣша: “Хощемъ [креститися], да ввержеши святое евангелие во огонь, [...] да аще не згорить, будемъ христiane”». Так і сталося. Після чого «сие же видѣвше Руси удивипася, чюдящеся силъ Христовѣ. И вси крестипася».⁴⁷ Ця розповідь оброблена оповідачем у дусі фольклорного оповідання.

Блискучий тріумф війська Аскольда біля мурів Царгорода, як це не парадоксально звучить, заклав підвалини мирних міждержавних відносин Давньої Русі та Візантії. Спогад про відчайдушно сміливий напад Аскольдової раті на столицю імперії століттями зберігався в пам'яті руського народу, з перебігом часу обростаючи все новими, часто фантастичними подробицями. В одній із пізніх літописних версій історичного переказу про похід Русі на греків згадуються «Оскольд и Дир, воевавшие с греками и генуэзцами на суше, разорившие славные Синоп и Трапезонт, [...] Игорь, избивший коварно Оскольда и Дира и сам убитый древлянами».⁴⁸

Відомо, що Аскольд і Дір не добували Синопа і Трапезунда, Генуя виступила на історичну арену лише в XI ст., а Ігор був немовлям у часи кончини названих київських князів. При всьому тому процитований історичний переказ в його пізній літературній обробці відобразив народні спогади про переможні походи руського війська на Візантію у часи сивої старовини.

Здається, настав час зупинитися на питанні: хто були Аскольд і Дір. «Повість временних літ» називає їх, оповідаючи про закликання варягів на Русь. У старшого із запрошених словенами і кривичами, чужддю і мерею трьох братів Рюрика, Трувора і Синеуса «бѣста [...] 2 мужа, не племени его, но боярина, и та испросистася ко Царюгороду съ родомъ своимъ. И поидоста по Днѣпру, и идуче мимо, и узрѣста на горѣ градокъ. И упрошаста и рѣста: “Чий се градокъ?” Они же рѣша: “Была суть 3 братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша градокъ съ, и изгибоша, а мы сѣдимъ, родъ ихъ, платяче дань хозаромъ”. Аскольдъ же и Диръ остаѣ въ градѣ семь, и многи варяги съвокуписта, и нача владѣти Польскою [Полянскою] землею».⁴⁹

Згідно реконструкції О.О. Шахматова, складач Найдавнішого ізводу 1039 р. вважав Аскольда і Діра нападками Кия, Щека і Хорива.⁵⁰ Зрозуміла річ, цей текст був теж побудований на історичному переказі, покликаному заповнити хронологічну прірву між цими історичними особами. Никонівський літопис, в основі якого був якийсь інший, відмінний від «Повісті временних літ», древній ізвод (невідомий науці), нічого не знає про зв'язки Аскольда і Діра з Рюриком. Деякі пізніші літописи, втративши багато деталей і навіть хронологічну перспективу, за давньою традицією все ж таки бачать в Асколді й Дірі князів із династії, заснованої Кисм. Розповідаючи про смерть двох князів-братів, один із них підсумовує: «И в то время скончася наследие свойственных князей российских киевских в Осколде и Дире», а інший навіть називає їх «Киевыми племянниками».⁵¹

Відомий польський історик XV ст. Іоанн Длугош, котрий широко використовував у своїй «Історії Польщі» давньоруські літописи, пише: «Після смерті Кня, Щека і Хорива їхні діти і нащадки по прямій лінії панували над Руссю протягом багатьох років. Нарешті спадок їх перейшов до двох рідних братів – Аскольда і Діра».⁵² Далі Длугош розповідає про смерть Аскольда і Діра від меча Ігоря, сина Рюрика.

Хоча в «Повісті временних літ» та інших літописах Аскольд і Дір завжди діють разом, більшість істориків не вважає їх співправителями (можливо, вони були братами, але з великою різницею у віці). Адже двос чи трое братів належали до улюблених персонажів усної народної творчості. Деякі вчені (насамперед О.О. Шахматов) вважали, що у первинному варіанті народного переказу йшлося про одного князя, адже співправління двох князів, на його думку, було незвичайним для тогочасної Русі явищем. Насправді сумісне князювання двох чи трьох членів правлячого Рюрикового дому було звичайною і типовою річчю для Русі. Олег та Ігор, Ольга і Святослав, Ярослав і Мстислав Володимировичі, Володимир Мономах і Святополк Ізяславич, Рюрик Ростиславич і Святослав Всеволодович... Цей перелік можна продовжити.

Все ж таки сама розповідь Нестора про вбивство Аскольда і Діра Олегом викликає серйозні сумніви в можливості їх спільного правління – загиблі начебто в одному місці, вони чомусь виявились похованими в різних пунктах Києва, на значній відстані один від одного: Аскольд на Угорській горі над Дніпром, а Дір – за церквою святої Ірини, поблизу Софійського собору.⁵³ Літературознавці помітили, що сюжет об'єднання спільною кончиною людей, котрі померли в різний час, часто трапляється в пам'ятках давньоруської писемності. Так, у «Повести о разорении Рязани Батыем» описана загибель у битві з монгольськими загарбниками кількох князів, котрі померли природною смертю раніше або пізніше.

Дехто з істориків дійшов висновку, що похід Русі на Константинополь був учинений самим лише Аскольдом, котрий княжив у Києві одноосібно до кінця 60-х або до початку 70-х років IX ст. У цьому випадку Дір був наступником Аскольда. У своїх «Промивальнях золота» (створених у 943-947 рр.) арабський письменник Масуді повідомляє: «Перший серед слов'янських царів є ад-Дір, він має велелюдні міста і багато населених земель. Мусульманські купці прибувають до столиці його держави з різного роду товарами».⁵⁴

Встановлено, що Масуді користувався в основному творами своїх попередників IX ст. Цікаво відзначити, що він не знав своїх київських сучасників Олега й Ігоря, зате написав про Діра і підвладні йому землі як про добре відомий факт. Це не дивно, бо в IX ст. арабські й узагалі мусульманські купці були частими гостями Східної Європи. На думку В.В. Мавродіна, Дір княжив у Києві в 70-80-х роках IX ст.⁵⁵

Інші історики, виходячи з того, що літописи віддають перевагу Аскольду перед Діром, називаючи його завжди першим, думають, що саме Аскольду належала сумнівна честь зустрічі з Олегом і загибелі від його руки. Як би там не було, навряд чи Аскольд і Дір були співправителями – ними їх зробили народна традиція та історична пам'ять. Їхні імена поставив поруч народний переказ.

Деякі вчені припускають, що одним із джерел повідомлень Никонівського та кількох інших літописів про Аскольда і Діра була давньоруська дру-

жинна поезія, яка оспівувала сміливі напади Русі на Царгород, битви з кочовиками та іншими ворогами. Ця поезія співіснувала з народними переказами і, можливо, живилась їх сюжетами та мальовничими подробицями. Не обійшлося без воїнського епосу і в літописних сюжетах, об'єднаних іменами новгородського восначальника, а потім київського князя Олега.

¹ Повесть Временных лет / [подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц]. – СПб. : Наука, 1999. – С. 12. (Далі – ПВА).

² Мавродин В.В. Древняя Русь / В.В. Мавродин. – М. : Госполитиздат, 1946. – С. 158-159.

³ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства / В.В. Мавродин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1945. – С. 55.

⁴ Житие Стефана Сурожского / В.Г. Васильевский // Труды : в 4 т. – Пг., 1915. – Т. 3. – С. 95-96.

⁵ Ми скористалися грецькими житіями святих у давньоруських перекладах.

⁶ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси / А.Н. Сахаров. – М. : Мысль, 1980. – С. 33.

⁷ Ševčenko I. Hagiography of the Iconoclast Period // Iconoclasm. Ed. A. Bryer, J. Herrin. – Birmingham, 1977.

⁸ Житие св. Георгия Амастридского / В.Г. Васильевский // Труды : в 4 т. – Пг., 1915. – Т. 3. – С. 64-69.

⁹ Мавродин В.В. Древняя Русь / В.В. Мавродин. – М. : Госполитиздат, 1946. – С. 159-160.

¹⁰ Повесть Временных лет / [подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц]. – СПб. : Наука, 1999. – С. 13.

¹¹ Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. : Проблемы источниковедения / Отв. ред. д. и. н. А.В. Столярова. – М. : Вост. лит., 2003. – С. 160.

¹² Лихачев Д.С. Комментарии // Повесть Временных лет / [подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц]. – СПб. : Наука, 1999. – С. 406.

¹³ Мельникова Е.А. Предисловие // 2001 г. ; Историческая память и формы ее воплощения / Отв. ред. сер. д. и. н. Е.А. Мельникова. – М. : Вост. лит., 2003. – С. 8.

¹⁴ Так у давньоруських джерелах називають бухту Золотий Ріг.

¹⁵ Повесть Временных лет / [подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц]. – СПб. : Наука, 1999. – С. 13.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Звістки Никонівського літопису про Аскольда і Діра докладно розібрані Б.О. Рыбаковим у книжці: Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б.А. Рыбаков. – М., 1963. – С. 165-173.

¹⁸ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1862 – Т. 9. – С. 9. (Далі – Никоновская летопись).

¹⁹ Змiнив Михайла у 866 р.

²⁰ Никоновская летопись. – С. 13.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 9, 13; Рыбаков Б.А. Древняя Русь... – С. 165-173.

- ²³ Тексти обох гомілій та «Окружного послання»: *Ловягин Е.* Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россос на Константинополь / *Е. Ловягин* // *Христианское Чтение.* – 1882. – № 9-10. – С. 430-436.
- ²⁴ *Кузенков П.В.* Вказ. праця. – С. 8-9.
- ²⁵ *Кузенков П.В.* Вказ. праця. – С. 35 (текст гомілії в перекладі на російську мову).
- ²⁶ Він іменує їх норманами.
- ²⁷ *Пащутто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси / *В.Т. Пащутто.* – М. : Наука, 1968. – С. 59.
- ²⁸ *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений / *М.В. Левченко* ; ред. *М.Н. Тихомиров.* – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – С. 75.
- ²⁹ Скіфами або тавро-скіфами греки називали русів.
- ³⁰ *Nicetae Paphlagonis.* Vita sancti Ignatii archiepiscopi Constant. // *Patrologiae Graecae* / Ed. *J.P. Migne.* – Paris. – Т. 105. – Coll. 516-517.
- ³¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [отв. ред. *М.Н. Тихомиров*]. – М.-Л. : Изд. Академии Наук СССР, 1950. – С. 105.
- ³² *Шахматов А.А.* Древнейшие судьбы русского племени / *А.А. Шахматов.* – Пг. : Изд. Русского исторического журнала, 1919.
- ³³ Никоновская летопись. – С. 9.
- ³⁴ У даному контексті – арабів.
- ³⁵ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1862 – Т. 9. – С. 8.
- ³⁶ Огляд думок цих вчених див. у кн.: *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси / *А.Н. Сахаров.* – М. : Мысль, 1980. – С. 52-54.
- ³⁷ *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений / *М.В. Левченко* ; ред. *М.Н. Тихомиров.* – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – С. 68-69.
- ³⁸ *Котляр М.Ф.* Русь язичницька / *М.Ф. Котляр.* – К., 1995. – С. 134.
- ³⁹ *Левченко М.В.* Вказ. праця. – С. 433.
- ⁴⁰ *Сахаров А.Н.* Вказ. праця. – С. 54.
- ⁴¹ *Кузенков П.В.* Вказ. праця. – С. 8-9.
- ⁴² ПВЛ. – С. 13.
- ⁴³ У ті часи руси не вміли штурмувати добре укріплені фортеці й міста. Облогові машини з'являться на Русі лише в кінці XII ст.
- ⁴⁴ *Theophanus Continuatus.* Rec. I. Bekker. – Bonnae, 1838. – Lib.V. – De Basilio Macedone. – Cap. 97. – Р. 342. На думку багатьох вчених, ця п'ята книга в творі Феофана належить Константину Багрянородному.
- ⁴⁵ ПВЛ. – С. 17-20.
- ⁴⁶ *Кузенков П.В.* Вказ. праця. – С. 9.
- ⁴⁷ Никоновская летопись. – С. 13.
- ⁴⁸ *Котляр Н.Ф.* Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах / *Н.Ф. Котляр.* – К. : Наукова думка, 1986. – С. 51.
- ⁴⁹ ПВЛ. – С. 13.
- ⁵⁰ *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах / *А.А. Шахматов.* – СПб., 1908. – С. 477.
- ⁵¹ *Гиляров Ф.А.* Предания Русской Начальной Летописи / *Ф.А. Гиляров.* – М. : Типография «Современных Известий» Воздвиженка, 1878 г. – С. 136.
- ⁵² *Тихомиров М.Н.* Русское летописание / *М.Н. Тихомиров.* – М. : Наука, 1979. – С. 55.
- ⁵³ ПВЛ. – С. 14.

⁵⁴ Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – Т. 3 : Восточные источники/ сост. Т.М. Калинина, И.Г. Коновалова, В.Я. Петрухин. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. – С. 117.

⁵⁵ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства / В.В. Мавродин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1945. – С. 218-219.

В.В. Шуміло

Мирний договір 860 року та міжнародне визнання Русі

В історії кожної держави є такий момент, коли раніш розрізнені племена об'єднуються, організовуються під централізованою владою і вперше заявляють про себе на світовій арені як про самостійну державу. Початок зовнішньополітичних стосунків, таким чином, стає тим етапом, який змушує великі держави визнати існування молодшої, згуртованої, незалежної держави як важливу політичну, економічну та військову силу. В історії давньоруської держави таким моментом став похід русів на Константинополь у 860 році.

Автор «Повісті врем'яних літ» веде літочислення Руської держави від походу Оскольда і Діра. До згадки про похід і візантійського цісаря Михаїла жоден запис в літописі не має конкретної дати. Лише з цієї події починається точне порічне датування, і Нестор сам вказує на причину вибору такої точки відліку: «...наченішю Михаїлу цесарьствовати, нача ся прозывати Руская земля. О семъ бо увѣдохомъ, яко при семъ цесари приходиша Русь на Цесарьградъ, якоже писашеть въ лѣтописании грѣцкомъ. Тѣмъ же и отселѣ почнемъ и числа положимъ...».¹ Центральною в цьому уривку є фраза «нача ся прозывати Руская земля». Знаменно, що цей початок «прозивання» Нестор позначає як факт, про який він дізнався з хронік іншої держави: «о семъ бо уведехомъ, яко при семъ цесари приходиша Русь на Цесарьградъ, якоже писашеть в лѣтописании грѣцкомъ». Пізнавання імені своєї держави з документів інших держав, втім, цілком закономірно: навряд чи Нестор зміг би виділити той рік, у який русичі самі вирішили вибрати для своєї держави ту або іншу назву. А ось рік, коли держава так заявила про себе, що інша держава вимушена була дати їй ім'я, заговорити про неї як про окрему землю, Нестор зумів визначити з візантійських хронік. І саме цю важливу подію – заяву Русі про себе як про сильну державу, літописець узяв за точку відліку в руській хронології.

Фразу «нача ся прозывати Руская земля» можна тлумачити як у смислі «почала іменуватися» (у перекладі Д.С. Лихачова² – «стала прозиватися», О.В. Творогова³ – «почала прозиватися», А.Е. Махновця⁴ – «стала називатися»), так і в смислі «почала бути відомою», «стала відомою». Що означає «почала прозиватися»? Думається, греки також не ставили собі за мету створити новий топонім, та і словосполучення «Руська земля» зовсім мало схоже на осмислено створений топонім. Скоріше, після походу русичів на Константинополь, грекам просто довелося якимись словами позначити ту нову силу на світовій арені, з якою віднині доведеться рахуватися. Таким чином, «нача ся прозывати» означає «почало виголошуватися її ім'я», «про неї стали говорити», – іншими словами, Руська земля з цього часу стала відомою великому світу. «Тому з цієї пори почнемо і числа покладемо...» – пише далі Нестор, вказуючи тим самим, яка подія поклала початок руської державності. Втім, уже через декілька рядків у літописі повідомляється інша дата та інші автори руського топоніму: «И отъ тѣхъ варягъ прозвася Руская земля».⁵ А ще через два порічні записи Нестор знову повертається до розповіді про похід Оскольда і Діра. Виникає та знаме-

нита плутанина в хронології подій, про яку багато написано в дослідницькій літературі. Та все ж будемо відштовхуватися від того запису, що є початком відліку в літописі, оскільки він знаходить підтвердження в інших історичних джерелах. Крім того, на думку деяких істориків, наприклад академіків А.А. Шахматова⁶ й Б.А. Рибаківа⁷, та частина Несторового літопису, де йдеться про похід Оскольда і Діра, належить більш древньому руському літописному тексту, не викривленому пізнішою новгородською редакцією.

Отже, 18 червня 860 року руська флотилія несподівано з'явилася біля стін Константинополя, заставши місто зненацька і узявши його в облогу. Сам по собі факт незвичайний, оскільки Константинополь, як відомо, був добре укріплений, і для того, щоб така велика кількість кораблів раптово, практично непоміченою підійшла до стін міста, потрібна була дуже хороша організація. Що, у свою чергу, було б неможливо, якби в стані русичів до тих пір не було більш-менш централізованої влади.

За одними джерелами, у русів було 200 кораблів, за іншими – 360, які мали на борту загальною чисельністю до 8000 воїнів.⁸ Цифра для тих часів досить велика, тим більше, якщо взяти до уваги, що слов'яно-руське населення тоді ще остаточно не склалося в єдиний народ, а було союзом різних східно-слов'янських племен із залишками родоплемінних відношень.⁹ У той час не могло бути і такої кількості постійних професійних воїнів у дружині київського або іншого князя. Отже, армія, що підійшла до стін Константинополя, містила воїнів-професіоналів різних слов'янських племен, що свідчить про гарну організованість даного походу. Крім того, щоб здолати велику відстань по морю, а потім майстерно і зненацька увійти до добре укріпленої затоки, що охороняється, прямо до стін Константинополя, – серед русів мали бути не лише професійні воїни, але й професійні моряки. Жителі Середнього Подніпров'я, через велику віддаленість від морських берегів, професійними моряками бути не могли, принаймні в такій великій кількості. Морським ремеслом займалися слов'яни, що жили в Причорномор'ї, і це також підтверджує той факт, що похід 860 р. був здійснений не одним якимось плем'ям (подніпровським, або ж причорноморським), а союзом різних східнослов'янських племен, які проживали при цьому на дуже великій території: від Середнього Подніпров'я до берегів Азовського і Чорного морів.

Звертає на себе увагу час походу і та раптовість, з якою русичі взяли в облогу столицю Візантії. Їм удалося настільки точно розрахувати час прибуття до стін Константинополя, що в цей момент у столиці світової імперії не було ані армії, ні самого імператора. Що це, випадковість чи добре організована розвідка, яка повідомила організаторів походу про точний час, коли Другий Рим залишиться практично незахищеним?

Відомо, що в цей час Візантія вела війну з Арабським халіфатом, й імператор Михаїл III до моменту нападу Русі на Константинополь разом з армією знаходився в Каппадокії, тобто, як пише П.В. Кузенков: «від столиці його відділяло більше 500 км – близько місяця звичайної ходи і не менше тижня поспішної».¹⁰ Навряд чи навіть з кількістю в 8000 воїнів руси наважилися б нападати на столицю імперії, знаючи, що їм дасть відсіч імператорська армія, яка значно перевершує як їх сили, так і професійні навички. Отже, руси знали про те, що в цей час імператор разом зі своєю армією буде далеко від столиці, до

того ж настільки далеко, що не зможе швидким маневром повернутися в місто і відбити облогу русів. Це дало можливість академікові В.І. Ламанському¹¹, а вслід за ним М.Д. Присьолокову¹² зробити припущення, що між русами та арабами була певна домовленість про одночасність бойових дій.

У Никонівському літописному зведенні, що донесло до нас, на думку багатьох істориків і філологів, уривки київського літописання IX-X ст., є чітке свідчення про те, що Оскольд і Дір не лише знали про війну Візантії з Арабським халіфатом, але й були оповіщені, що свої основні військові сили імператор відвів від столиці в інше місце через військові дії з арабами: «Множество съвокупльшеся Агарян приходяще на Царьградъ, и сиа множицею творяще. Слышавше же Киевстии князи Аскольдъ и Диръ, идоша на Царьградъ и многа зла сътвориша».¹³ Слово «сlishавше» в даному контексті дає нам підставу припустити, що руси справді були оповіщені або безпосередньо арабами, або власною розвідкою. І у тому, і в іншому випадку це свідчить про те, що похід 860 р. був несподіваним лише для греків, для русів він не був спонтанним, — похід був добре організований і ретельно продуманий.

Велика кількість судів і воїнів, їх відмінна організація, добре поставлена військова розвідка, домовленість з іншою воюючою державою про спільні та синхронні дії свідчить про те, що цей похід не був звичайним грабіжницьким набігом, на зразок набігів норманів у Європі. Це була добре спланована військова акція з конкретним політичним і економічним завданням, яке організаторам походу, врешті, вдалося здійснити.

Б.А. Рибаків, пишучи про «велику активність держави Русі на своїх південних торгівельних магістралях», тобто про «руські флотилії в Чорному морі», — як торгівельні, так і військові — підкреслював, що «знаменитий похід русів на Царгород в 860 р.» не був «першим знайомством греків з русами».¹⁴ Руси на той час активно торгували з греками Причорномор'я, а також здійснювали військові походи на причорноморські грецькі міста і навіть брали з них дань, проте Візантія як імперія, як одна з впливових держав ойкумени того часу, не дивилася на Русь як на серйозну військову і політичну силу. Греки не бачили в Русі IX століття держави, з якою вигідно (і необхідно) мати союзницькі «мир і любов»; за їх розумінням, це були племена диких варварів, що не мали своєї держави, а, отже, — культури, та лише зрідка об'єднувались у великі або малі загони для грабежу сусідів. Одним словом, уявлення про русів у греків були такі ж, як про норманів у Європі. Тому похід 860 р. був не звичайним набігом з метою пограбування багатих константинопольських околиць, а, як пише Б.А. Рибаків, «першим потужним десантом русів у стін “Другого Риму”». Метою походу руської ескадри до Босфору було затвердити мирний договір з імператором».¹⁵ Тобто, згідно з вимогами того часу, змусити сильну впливову державу (в даному випадку Візантію) визнати молоду руську державу як рівноцінного військового і політичного союзника та економічного партнера. Цієї мети, як ми знаємо, похід досяг: Візантія уклала з Руссю договір «миру і любові», що було свідомим політичним визнанням Русі на міжнародній арені.

Усі вказані міркування дають підстави стверджувати, що до 860 р. Русь на чолі зі своїм київським князем Оскольдом вийшла далеко за межі родоплемінного союзу, сформувавшись у цілком самостійну, незалежну державу, яка не просто кинула виклик впливовій Візантійській імперії, але і була визнана ці-

сю імперією як рівноцінний і поважний союзник: «Держава Русь, – за словами Б.А. Рибаківа, – вже піднялася на значно вищу висоту, ніж сучасні їй окремі союзи племен, що мали “свої княжіння”».¹⁶

Проте до 860 р. Русь не видавалась іншим державам скільки-небудь впливовою і організованою державою. Недаремно патріарх Фотій в Окружному посланні промовляє: «Звідки ж найшла на нас ця північна і страшна гроза?»¹⁷ Академік Ламанський пояснює цей фрагмент Фотієвого послання як здивування перед страшною військовою силою, що раптом з'явилася. Руси викликали жах не стільки своєю кількістю (перед візантійським військом Оскольдова флотилія, безперечно, програвала), скільки маневровістю, з якою вони зуміли пройти через протоки непоміченими, хитрістю, а також розмахом грабежів і жорстоких убивств. Ті, кого візантійці до цього вважали дикими і неорганізованими варварами, раптом почали становити серйозну небезпеку і мали можливість повністю винищити і зруйнувати «Вічне місто».

Імператор, ймовірно, не відразу оцінив небезпеку і тому прибув до Константинополя з дуже незначними силами. Відомо, що тоді ж на іншій стороні Візантії араби, користуючись відсутністю імператора, напали на грецькі війська з новою заповзятістю. Можна здогадуватися, яке потрясіння пережив у ці дні імператор, який не міг не зіставити ці дві події: напад Русі за його відсутності і напад арабів знову ж таки тоді, коли його немає. Взаємозв'язок руських і арабських стратегічних дій повинен був уявитися йому достатньо чітко, як і можливий результат такого військового союзу: Русь, що трохи не знищила Константинополь, у союзі з арабами є дуже небезпечним супротивником. Якщо додати до цього враження, яке повинен був справити на імператора вигляд розореного узбережжя, гори вбитих, повне виснаження запасів і т.д., то можна здогадуватися про силу душевного потрясіння, перенесеного Михаїлом під час облоги Константинополя.

Саме тоді, за трактуванням В.І. Ламанського, цар і патріарх ставлять собі питання: що ж це за народ? Звідки взялася ця невідома Русь? А вже наступного року в описі візантійських єпархій з'явиться слово «Ρωσιῶν». Саме цей момент, коли про Русь раптом заговорили, спробували визначити її походження і характер і захистити себе від руських вторгнень договором і данню, є першою серйозною заявою Давньоруської держави про себе як про цілісну, самостійну і самодостатню.

Нам здається цікавим висловити один з аргументів на користь слов'янського, а не варязького походження русів стосовно походу 860 р. Деякі історики, наприклад В.О. Ключевський¹⁸, вважають, що руси, котрі зробили похід на Константинополь і, відповідно, створили державу Київська Русь, були норманами.

На наш погляд, непрямим підтвердженням того, що руси, котрі напали на Константинополь, були слов'янами, а не норманами-вікінгами, є історія християнської Англії IX століття. Історія ця складається з постійних зіткнень з вікінгами, які своїми набігами тероризували Західну Європу. Вікінги захопили в IX ст. майже всю Англію і створили на її території свої держави.¹⁹ Події ці були відомі всьому цивілізованому світу того часу, у тому числі і Візантії. Проте у Першій гомілії патріарха Фотія говориться про русів, які напали на Константинополь, як про абсолютно новий, нікому не відомий народ: «народ не-

іменитий [...] *безвісний*, але такий, що *отримав ім'я від походу на нас*, [...] без військового мистецтва (курсив наш – В.ІІІ).»²⁰ Проте нормани, що тероризували в ІХ ст. Західну Європу і створювали на її території свої держави, не могли бути не відомими у Візантії, а тим більш – «отримати ім'я», тобто відомість і славу після (по суті, єдиного) походу на Візантію («від походу на нас»). Ім'я вікінгів-норманів наводило на Європу жах задовго до нападу русів на Константинополь у 860 році. Тим більш не можна було сказати про вікінгів, ніби вони «без військового мистецтва» в той час, коли, наприклад, християнська Англія, чия Церква знаходилася в євхаристичній єдності з Константинопольською і Єрусалимською Церквою (а значить – з Візантією), практично повністю була захоплена язичниками-норманами, які створили на її території свої маріонеткові держави.

Вочевидь, візантійці не могли сплутати всім відомих норманів-вікінгів з не відомими нікому русами.

Не менш важливою заявою про дипломатичну і централізовану самодостатність Русі стало посольство русів з проханням прислати до них християнського проповідника. Для Візантії, особливо для Константинополя, що зовсім недавно під час облоги пережив величезне духовне потрясіння і всенародне покаєння, посольство русів було свого роду продовженням чуда: ті, хто вбивав і грабував, несподівано пішли, а через короткий час заявили про бажання прийняти християнство. Така подія не могла не відбитись у пам'яті візантійців. У 861 р. вони вже не запитували один одного: звідки взялася ця невідома Русь? Русь стала для них тією силою, що трохи не знищила Другий Рим і яка збільшила Константинопольську патріархію ще однією православною єпархією. «Сътвори же [імператор] и мирное устроение съ прежереченными Русы, и предложи сихъ на христіанство, и обѣщавшеся креститися, и просиша архіерѣя, и посла къ нимъ царь», – повідомляється в Никонівському літописному зведенні. Далі, описуючи проповідь єпископа, надісланого з Константинополя на Русь, Никонівський літопис повідомляє про чудо з Євангелієм, що не згорає, кинутим у вогонь на вимогу русичів, і додає: «Сіе видѣвше Руси удивившася, чюдѣшеся силѣ Христовѣ, и вси крестѣшася».²¹

Отже, на світовій арені з'являється нова держава, вписана, завдяки хрещенню, у візантійську ойкумену, що має з Візантією «догівір миру та любові» і навіть поповнює ряди візантійської армії вільнонайманими воїнами. І все це після походу 860 р. Важко уявити собі яку-небудь іншу подію, що змусила б греків від цього часу називати доти невідомих русів окремою державою, Руською землею.

Дипломатичне визнання молодої Давньоруської держави Візантійською імперією було свого роду «відкриттям Русі»²² цивілізованим світом того часу. Не випадково, що пам'ять про цей похід і хрещення русів, що слідувало за ним, збереглася в багатьох грецьких і європейських джерелах: хроніці Симеона Логофета, творах Микити Пафлагонянина, Костянтина Багрянородного, Льва Граматика, Сократителя Симеонова, Продовжувача Феофана, Іоанна Скілиці, Георгія Кедріна, Іоанна Зонари, Михайла Гліки, Костянтина Манасії, Феодосія Мелітенського, Хронографії Георгія Амартола. З негрецьких свідоцтв: у листі римського папи Миколая до імператора Михайла від 28 вересня 865 року, у листі патріарха Іоакима Антиохійського імператорові Олексію Комніну, у

Венеціанській Хроніці Іоанна Диякона, у так званий «Брюссельській» хроніці Кюмона, яка називає точну дату нападу Русі на Константинополь – 18 червня 860 року, та інших.

Ось чому руський літописець написав, що саме з того часу «нача ся прозывати Руская земля». І саме «отсель почнемъ и числа положимъ» літочисленню Руської держави.

Обґрунтовуючи факт введення давньоруським літописцем так званої «Руської ери» з 860 року, проф. М.Ю. Брайчевський міркує: «...на Русі за часів Оскольда було введено особливе літочислення – “Руська ера”, що починала відрахунок років від звитяжного походу на Константинополь, тобто від 860 р. [...] Таким чином, розпочинаючи систематичний виклад історичних подій, літописець IX ст. обрав умовну дату 860 р. – час успішного походу Русі на Константинополь та її християнізації. [...] Акт хрещення Русі був усвідомлений як поворотний момент в історії країни, як своєрідний перелом на шляху прогресу. [...] Цей акт у середньовічній ідеології розглядався як прилучення до Благодаті, як початок нового, відродженого життя. [...] Саме таким чином мусила сприйматися ця акція і суспільною верхівкою Русі на чолі із Аскольдом. Покінчивши з язичництвом, країна ніби поривала з власним “варварським” минулим. Приєднуючись до християнства, вона ставала частиною ойкумени, цивілізованого світу».²³

Тут буде доречним відмітити, що похід русів на Константинополь у 860 р. та міжнародне політичне і дипломатичне визнання молоді Руської держави, що слідувало за ним, сталося на два роки раніше за легендарне покликання Рюрика новгородцями (у 862 р.), від якого традиційно російською і зарубіжною історіографією ведеться початок давньоруської державності.

Отже, ми маємо підстави вважати 2010 рік роком 1150-річчя з часу затвердження Давньоруської держави на міжнародній арені. Ця подія не була спонтанною або випадковою, а стала закономірним наслідком політичного, економічного і військового розвитку Києво-Руської держави. Зрозуміло, що зробити такий організований і добре підготовлений похід з далекою ціллю політичними цілями могла лише добре організована держава. Виникнути раптово така держава не може, на її формування потрібно багато років і сил. З цього виходить, що Давньоруська держава з центром у Києві сформувалася задовго до походу на Константинополь у 860 р. Захват влади в Києві і вбивство київських князів-християн Оскольда і Діра новгородським князем-язичником Олегом у 882 р. не привнесли нічого істотно нового у формування держави Київська Русь, окрім зміни династії зі слов'янської на варязьку (яка, проте, дуже скоро – вже у другому поколінні – ослов'янилась). Саме тому історик В.О. Ключевський стверджував, що «появу Рюрика в Новгороді [...] незручно вважати початком Руської держави: тоді в Новгороді виникло місцеве і притому короточасне варязьке князівство. Руська держава ґрунтувалася діяльністю Аскольда [...] у Києві: з Києва, а не з Новгорода пішло політичне об'єднання руського слов'янства; Київське [...] князівство [...] стало зерном того союзу слов'янських і сусідніх з ним фінських племен, який можна визнати первинною формою Руської держави».²⁵

На наш погляд, заради збереження історичної пам'яті нашого народу та, зокрема, з метою патріотичного виховання молоді, було б добре день першого міжнародного визнання Давньоруської держави зробити пам'ятною датою і звернутися до уряду з пропозицією про оголошення 25 червня – день гіпотетичного підписання мирного договору Київської Русі із Візантією – Днем Давньої Русі.

¹ Повесть временных лет // Библиотека литературы Древней Руси / под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексева, Н.В. Поньрко. – СПб. : Наука, 1997. – Т. 1 : XI-XII века. – 543 с. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4869>.

² Повесть временных лет / пер. Д.С. Лихачева // Художественная проза Киевской Руси XI-XIII веков / сост., пер. и прим. И.П. Еремина и Д.С. Лихачева. – М., 1957. – С. 9.

³ Повесть временных лет // Библиотека литературы Древней Руси / под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексева, Н.В. Поньрко. – СПб. : Наука, 1997. – Т. 1 : XI-XII века. – 543 с. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4869>.

⁴ Повість минулих літ // Літопис руський / пер. з давньорус. Л.Е. Махновця; відп. ред. О.В. Мипаніч. – К. : Дніпро, 1989. – С. 11. Наведемо повністю цитату із перекладу Л.Е. Махновця, оскільки його переклад, на наш погляд, найбільш точно відображає думку давньоруського літописця: «У рік 6360 [852], індікта 15, коли почав Михайло цесарствувати, стала називатися [наша земля] – Руська земля».

⁵ Повесть временных лет // Библиотека литературы Древней Руси / под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексева, Н.В. Поньрко. – СПб. : Наука, 1997. – Т. 1 : XI-XII века. – 543 с. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4869>.

⁶ Див. докладніше: Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А.А. Шахматов. – СПб., 1908.

⁷ Рыбаков Б.А. Остромирова летопись / Б.А. Рыбаков // Вопросы истории. – 1956. – № 10. – С. 46-59; *Его же*. Киевская Русь и русские княжества в XII-XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – С. 297-313.

⁸ Див. докладніше: Цветков С.В. Подготовка к походу и нападение на Константинополь // Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси / С.В. Цветков. – СПб., 2010. – С. 51-60.

⁹ Греков Б.Д. Київська Русь / Б.Д. Греков. – К., 1951 – С. 69-111; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества в XII-XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – С. 244-258, 316-318.

¹⁰ Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / П.В. Кузенков // Древнейшие государства Восточной Европы : 2000 г. : Проблемы источниковедения / Отв. ред. А.В. Столярова ; отв. ред. сер. Е.А. Мельникова. – М. : Вост. лит., 2003. – С. 156.

¹¹ Ламанский В.И. Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник : (критические заметки) // Журнал министерства народного просвещения. – 1903-1904. – Режим доступа: http://rapidshare.com/#!/download|785136|220378243|Lamanskiy_V_I_Slavyanskoe_zhitie_Sv_Kirilla_1904_ZMNP.pdf|15494.

¹² Приселков М.Д. Русско-византийские отношения в IX-XII вв. / М.Д. Приселков // Вестник древней истории. – 1939. – С. 98-109.

¹³ Полное собрание русских летописей : в 43 т. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / под ред. А.Ф. Бычкова. – СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1862. – С. 8.

¹⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества в XII-XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – С. 290.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Ламанский В.И. Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник : (критические заметки) // Журнал министерства народного просвещения. – 1903-1904. – Режим доступа: http://rapidshare.com/#!download|785136|220378243|Lamanskij_V_I_Slavyanskoe_zhitie_Sv_Kirilla_1904_ZM_NP.pdf|15494; сучасний переклад див.: Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы : 2000 г. : Проблемы источниковедения / Отв. ред. Л.В. Столярова ; отв. ред. сер. Е.А. Мельникова. – М. : Вост. лит., 2003. – С. 31.

¹⁸ Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. / В.О. Ключевский. – М. : Мысль, 1987-1990 – Т. 1 : Курс русской истории. – Часть 1. – Лекция IX. – С. 144-147.

¹⁹ Див. докладніше: Мосс В. Король Альфред Великий – царь Давид средневековой Англич. Из истории христианства в Англич в IX веке / В. Мосс // Вера и Жизнь. – Чернигов. – № 16-17. – 2010. – С. 54-71.

²⁰ Цит. за: Шумило С. Миссия святых Кирилла и Мефодия и перовое, Оскольдово, крещение Руси / С. Шумило // Вера и Жизнь. – Чернигов. – № 16-17. – 2010. – С. 76.

²¹ Полное собрание русских летописей : в 43 т. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / под ред. А.Ф. Бычкова. – СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1862. – С. 13.

²² Толочко П.П. Древняя Русь: очерки социально-политической истории / П.П. Толочко. – К., 1987. – С. 14.

²³ Брайчевський М.Ю. Вибране / М.Ю. Брайчевський ; Фондація ім. О. Ольжича. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2009 – Т. 2 : Хозарія і Русь. Аскольд – цар київський / упоряд. Ю. Кухарчук. – 2009. – С. 609, 689-690.

²⁵ Ключевский В.О. Сочинения: в 9-ти т. / В.О. Ключевский. – М. : Мысль, 1987-1990 – Т. 1 : Курс русской истории. – Часть 1. – Лекция IX. – С.159.

С.В. Цветков

«Выбор веры»

и поход русов на Константинополь в 860 году

Прежде чем обратиться к вопросу крещения русов после похода 860 года, попытаемся разобраться, что собой представляла многонациональная Восточная Европа в конфессиональном плане к середине IX века? Уникальность территории Восточной Европы состояла в том, что существовавшие на ее землях государства и межплеменные союзы представляли довольно пеструю картину в плане религиозных представлений; основным же ее отличием было присутствие и влияние на населявших ее жителей трех мировых монотеистических религий: христианства, ислама и иудаизма. На этой территории постоянно сталкивались не только политические и торговые интересы, но и религиозные. Яркий пример тому – Хазарский каганат, где к середине VIII века насчитывалось семь различных религиозных епархий, а в IX веке – только две.¹

Хазария была первым государством в Восточной Европе, перед которым встал вопрос выбора веры. По словам М.И. Артамонова, еще в первой половине VIII века перед правительством Хазарии встала дилемма: либо христианство, либо ислам. «Хазары, как известно, выбрали третью религию, которая обеспечивала им вхождение в круг средневековых цивилизаций и вместе с тем самостоятельное положение между борющимися сторонами, т.е. исламом и христианством, а именно, иудаизм». Не считая, что это был сознательный, строго обдуманный выбор, Артамонов, вместе с тем, утверждает: «Возведение иудаизма в государственную религию имело значение политического самоутверждения, демонстрации не только независимости, но и равенства Хазарского каганата с Византийской империей и Арабским халифатом и явилось ответом на попытки с той и другой стороны подчинить хазар своим интересам. Внешнеполитически это был в высшей степени эффективный акт».²

В результате можно констатировать, что через восемь веков после уничтожения Израиля на карте мира появилось новое и достаточно мощное по тем временам государство, исповедующее иудаизм. Случай единственный и беспрецедентный. Но, вместе с тем, как всякое исключение из правил, хазарский иудаизм был готов к распространению своей религии и среди соседних народов. Это была претензия на превращение иудаизма в мировую религию. Одним из соседей, на которых попыталась религиозно повлиять Хазария, был Русский каганат.

Перед языческой Русью также рано или поздно должен был встать вопрос выбора монотеистической веры, без которой на государственном уровне было бы трудно войти в мировое сообщество. Три главных политических игрока в этом регионе – Византия, Арабский халифат и Хазарский каганат – представляли и три главные религиозные силы, чего не было ни в одном регионе мира в то время. Это необходимо учитывать, понимая, что нарождавшееся древнерусское государство постоянно находилось под воздействием всех трех главных мировых религий – и государства, их представляющие, были

торговыми и политическими партнерами русов. Выбор веры был еще и выбором главного политического союзника.

Далеко не случайно, что выбор веры, нашедший свое отражение в «Повести временных лет», встал в свое время и перед князем Владимиром, — он, как и Аскольд в IX в., оказался среди тех же трех главных монотеистических религий, представленных в Восточной Европе. Понятно, что языческой Руси необходим был свой выбор, который и был сделан после похода на Константинополь в 860 году.*

Попробуем рассмотреть поход 860 года как своеобразное понуждение к миссионерской деятельности — тому есть прямая аналогия: князь Владимир тоже сначала взял Корсунь, а только потом крестился. В книге «Поход русов на Константинополь» я уже писал о том, что целью похода был не захват столицы Византии, а понуждение к заключению мирного договора.³ Возможно, одной из причин похода, как это ни парадоксально, было также желание русов принять христианство. Не исключено, что известное нам посольство русов 838/839 годов в Византию имело и религиозный аспект. Не случайно послы были отправлены к императору франков, поскольку крещением славян в те времена ведала Римская церковь.

Необходимо понимать, что сама политическая и религиозная ситуация в среде русов подталкивала к решению вопроса об идеологии, без которой средневековое государство существовать не может. Соседка Русского каганата Хазария не так давно приняла в качестве государственной религии иудаизм. Торговыми партнерами русов были арабы, исповедующие ислам, и могущественная Византия, тогдашний оплот восточного христианства. Только государство русов оставалось языческим. Нужен был выбор новой веры, который когда-то встал перед Хазарским каганатом и встанет, впоследствии, уже позднее описываемых событий, в конце X века перед Киевской Русью. Выбирать веру своих заклятых врагов хазар русы вряд ли бы стали. Оставались — ислам и христианство. Но в исламе много того, что противоречило традициям и менталитету русов (не зря среди славян и сейчас очень мало мусульман). При этом не следует забывать, что именно с Арабским Востоком русы в середине IX века вели интенсивную торговлю.

Другое дело — христианство, в котором было много общих моментов с языческими верованиями славян. Это и вера в бессмертие души и существование рая, и вера в Древо жизни, да и сам обряд крещения водой был близок — к воде, к источникам у славян было особое религиозное чувство. К тому же у тех, кто посещал Константинополь по торговым делам, не могло не остаться в душе воспоминаний о торжественности и красоте православных обрядов. То, что не было никакого давления со стороны миссионеров и богослужение можно было проводить на своем родном языке — факт не просто немаловажный, он мог стать определяющим. К тому же у русов было, скорее всего, языческое теократическое правление (о том, что жрецы их обладают большей властью, чем князья, свидетельствуют многочисленные данные), что могло не очень нравиться племенным вождям русов. А вот восточное христианство, со своим

* Многие славянские племена Центральной и Южной Европы к тому времени были уже крещены, либо находились в стадии крещения, что не могло не сыграть своей роли при выборе веры русами.

принципом невмешательства в дела политические, их больше устраивало. Так что решение было принято в пользу христианства и, видимо, вполне осознанно.⁴ Не следует забывать, что по свидетельству арабских источников уже в середине IX века купцы русы утверждали, что они христиане.

Интересна также сама хроника событий похода 860 года. 18 июня к стенам Константинополя подошел флот русов, и началась осада города. Через неделю, после крестного хода вокруг стен Константинополя с ризой Божьей Матери, русы отходят от стен города, и начинаются переговоры. Жители Константинополя вместе с патриархом Фотием воспринимают это как чудо. Вместе с тем не следует забывать, что 24 июня для самих русов является очень важным языческим праздником – днем Купалы, праздником солнца (огня) и воды. Я.Е. Боровский в свое время заметил, что русы отправлялись в военные походы, в том числе и на Византию, только после того, как отпразднуют день Купалы, во время которого зажигался священный живой огонь.⁵ В случае похода 860 года эта традиция была нарушена, и не исключено, что русы отошли от стен, чтобы отпраздновать этот праздник и только потом напасть на город, и это совпало с крестным ходом. Вполне вероятно, что совпадение этих событий могло повлиять на сознание русов в плане укрепления их решения принять христианство и вступить в переговоры с византийским императором.

В знаменитом Окружном послании патриарха Фотия к восточным архиереям, которых он приглашает на Константинопольский собор, задуманный как вселенский, о крещении русов говорится как о свершившемся факте. Предваряя это сообщение сведением о крещении болгар, патриарх Фотий пишет: «И ведь не только этот народ переменял прежнее нечестие на веру во Христа, но и даже сам ставший для многих предметом многократных толков и всех оставляющий позади в жестокости и кровожадности, тот самый так называемый (народ) Рос, те самые, кто – поработив (живших) окрест них и оттого чрезмерно возгордившись – подняли руку на саму Ромейскую державу! Но однако, ныне и они переменяли языческую и безбожную веру, в которой пребывали прежде, на чистую и неподдельную религию христиан, сами себя охотно поставив в ряд подданных и гостеприимцев вместо недавнего разбоя и великого дерзновения против нас. И при этом столь воспламенило их страстное рвение к вере, что приняли они у себя епископа и пастыря и с великим усердием и старанием предаются христианским обрядам».⁶ Как пишет комментатор Фотия П.В. Кузенков: «Отправка епископа-пастыря должна была означать основание новой, Русской епархии. Вторая половина IX – начала X в. отмечены резкой активизацией миссионерской деятельности Константинополя. Вряд ли будет преувеличением считать это уникальное для византийской истории явление основанным на личной инициативе патриарха Фотия. Мудрый политик и деятельный иерарх, Фотий считал своей задачей максимально способствовать росту международного авторитета своего престола, что было особенно актуально ввиду напряженных отношений с Римом. Миссионерство было одним из инструментов расширения сферы влияния Константинопольского патриарха (и оказалось наиболее эффективным способом распространения греческой христианской культуры). Основными его направлениями стали Болгария, Великая Моравия и Паннония, Хазария, Русь, Армения (возвращение которой к православию также можно считать миссионерской задачей), а также иудейская диаспора; вскоре сюда добавилась Алания. Определенный успех был достиг-

нут едва ли не всюду, а болгарская, русская и, чуть позже, аланская миссия увенчалась крещением могущественных языческих государств. Разумеется, такой результат был бы невозможен без стремления к принятию христианства со стороны окрещенных народов (ни о каком серьезном давлении на них со стороны слабой в то время в военном отношении Византии не могло быть речи)».⁷

Так что одной из причин похода могло быть желание русов принять святое крещение, как это не покажется парадоксальным – принять его, продемонстрировав при этом свою мощь. Принять не как завоеванный слабый народ, как это часто бывало при принятии ислама, а добровольно с ощущением своей силы. Как известно, русы отошли от стен Константинополя именно после крестного хода вокруг крепостных стен с ризой Божьей Матери, хранившейся во Влахернском храме. Не исключено, что таким образом они оказали уважение той религии, которую собирались сами принять.

К тому же, имеются исторические аналогии. Вспомним «выбор веры» князем Владимиром. Ведь после религиозного диспута, приведенного в «Повести временных лет», убежденный, что именно греческая вера наилучшая, князь вовсе не стремится принять ее сразу. Вместо этого он устремляется войной на Корсунь, и это противоречие никак не объясняет ПВЛ. В «Сказании о Владимире» прямо дана мотивировка: «сице створю (то есть приму крещение – С.Ц.), пойду въ землю ихъ и пленю грады ихъ, и обрящу учителя». После захвата Корсуни Владимир добивается руки дочери императора Византии Анны, и только потом крестится и вступает в брак.⁸ Интересно также, что мотив «выбора» веры хазарами похож на выбор веры Владимиром. Там тоже после диспута представителей разных конфессий перед принятием самой веры начинается масштабная военная операция.⁹ Подобная политическая схема, видимо, была общепринятой.

Константин Багрянородный весьма подробно описывает процесс крещения Руси в труде «Историческое повествование о жизни и деяниях Василия, прославленного василевса, трудолюбиво составленное из разных рассказов внуком его Константином, василевсом в Бозе ромеев»: «Но и народ росов, неодолимейший и безбожнейший, он (Василий – С.Ц.), склонив к соглашению обильными подношениями золота, серебра и шелковых одеяний и заключив с ними мирный договор, убедил также приобщиться к христианству и послал Игнатия архиепископа. Тот, явившись в страну упомянутого (народа), был после такового деяния благосклонно принят народом. Ибо когда архонт этого племени собрал подданных на сход и воссел во главе со своими старейшинами, более других преданными суеверию из-за долгой привычки, рассуждая о своей вере и о христианской, призывается недавно прибывший к ним иерей и был подвергнут расспросам, что он проповедует и чему намерен учить их? И после того как тот, протягивая книгу Евангелия, возвестил им о некоторых чудесах Спасителя нашего и Бога и привел им примеры чудодействия Божия из ветхозаветной истории, росы тот час сказали: “Если и мы не увидим чего-нибудь подобного, особенно же того, что рассказываешь ты о трех отроках в печи, вообще не будем верить тебе и больше не будем обращать слух свой к речам твоим”. Он же, положившись на истинно рекшего: *чего попросите во имя Мое, получите и верующий в Меня дела, которые творю Я, и сам сотворит, и больше сих сотворит*, когда надо этому свершиться не напоказ, но во спасение душ, сказал

им: “Хоть и нельзя искушать Господа Бога, но все же, если от души решились вы обратиться к Богу, просите, что хотите, и Бог сполна сделает это ради веры вашей, хотя сами мы и просты, и ничтожны”. Они же попросили ввергнуть в разведенный ими костер саму книгу христианской веры, то есть Божественное и Святое Евангелие, и если останется оно невредимым и несгоревшим, то обратятся они к Богу, им провозглашаемому. Когда это было сказано и иерей, воздев глаза и руки к Богу, изрек: “Прославь имя Твое, Иисусе Христе, Бог наш, и ныне в глазах всего этого народа!” – книга Святого Евангелия была брошена в огненную печь. По прошествии достаточного времени, когда печь была потушена, обнаружили, что Святой том остался нетронутым и неповрежденным, не испытав от огня никакого ущерба или урона, так что даже кисти на книжных запорах не претерпели никакой порчи или искажения. Видя это и поразившись величию чуда, варвары без колебания приступили ко крещению». ¹⁰ То есть, сначала был заключен новый мирный договор после договора 860 года с выплатой своеобразной контрибуции, а потом послали архиепископа для крещения русов и учреждения митрополии.

Исследователи неоднократно обращали внимание на то, что в Окружном послании патриарха Фотия речь шла о посылке к руси епископа, тогда как Константин говорит о посылке архиепископа. Одни ученые считали пришествие епископа и архиепископа одним и тем же событием, другие – разными. Наиболее аргументировано, на наш взгляд, об этапности крещения Руси пишет П.В. Кузенков, развивающий точку зрения, высказанную еще Н.М. Карамзиным: что сообщения Фотия и Константина VII не противоречат, но дополняют друг друга. ¹¹

П.В. Кузенков считает, что «проповедь христианства среди руси, очевидно протекала в несколько стадий. Если Фотий говорит о смирении грозных прежде варваров, то Василию приходится добиваться мира и крещения при помощи богатых даров». А высокий архиепископский сан посланного к руси архиерея логично сочетается с тем фактом, что перед этим также архиепископ был послан в Болгарию. «При этом следует учесть, что после свержения Фотия в 867 г. были низложены и все поставленные им епископы». ¹²

Не следует забывать, что процесс крещения Руси происходил в сложной для Византии обстановке: на фоне низложения императора Михаила III и последующей отставки патриарха Фотия и воцарения нового императора Василия I Македонянина, при котором патриархом стал Игнатий. Может быть, в силу этих политических потрясений, когда первый архиерей, посланный Фотием, с приходом к власти нового патриарха был низложен, вместо него был послан священнослужитель более высокого сана. Все это свидетельствует о том, что в Византии придавалось большое значение крещению Руси.

В связи с этим особый интерес представляет хазарская миссия Константина, будущего крестителя славян. Артамонов считает, что именно «тяжелым положением христиан в Хазарии, вероятно, объясняется то, что в это время в Хазарию была послана специальная миссия во главе с Константином (Кириллом) Философом, известным в качестве просветителя славян и изобретателя славянской письменности». ¹³

Здесь встает очень интересный вопрос – случайно ли совпадает эта миссия с нападением флота русов в том же самом году на Константинополь? Тем более что Константин отправился в конце 860-го или в начале 861-го го-

да, то есть почти сразу после этого нападения. Скорее всего, нет, хотя исследователи до сих пор не увидели этой связи, а она налицо, поскольку именно русы были главными соперниками хазар в юго-восточной части Восточной Европы.

Не зря Артамонов отмечает, что вопрос о хазарской миссии Константина «принадлежит к числу труднейших и наиболее запутанных проблем хазарской истории и только потому, что предшествовавшие исследователи не находили к нему должного подхода и рассматривали его с точки зрения последующей деятельности Константина среди славян. Следует также отметить, что в так называемом «Паннонском житии», написанном на основании сочинения, оставленного братом Константина Мефодием, который сам участвовал в хазарской миссии, от первоначального текста уцелело мало. Он искажен позднейшими переделками. В житии рассказывается, что миссия Константина в Хазарию была вызвана прибытием в Константинополь посольства от хазар. Послы будто бы говорили, что евреи и мусульмане стараются обратить хазар в свою веру и просили прислать к ним христианского проповедника, который мог бы переспорить тех и других. Они обещали в случае победы христиан в религиозном диспуте принять христианство».¹⁴ От хазар ли было посольство или от славянских племен, тех же полян, вятичей и русов, которые, согласно записи в ПВЛ под 859 годом, платили хазарам дань, не совсем ясно. А вот поноуждение славян к принятию ислама или иудаизма со стороны хазар вполне могло быть.

Следует отметить, что именно по совету патриарха Фотия, который сам, судя по тому, что разгневанный император Михаил III как-то назвал его «хазарской рожей», мог быть хазарского происхождения, к хазарам (или русам?) был послан протеже и ученик патриарха Константин (Кирилл). Как подчеркивает Артамонов, «Константин отправился в Хазарию не как частный проповедник, а в качестве полномочного представителя Византии. Его миссия имела явно политический, официальный характер».¹⁵ Может быть, поездка к хазарам была лишь официальным поводом, а на самом деле ехали к русам, попасть к которым, минуя хазар, было практически невозможно, если следовать Доном?

Сам путь Константина и события, с ним связанные, свидетельствуют о том, что, вполне возможно, его миссия была двойственной: он уполномочен был вести переговоры с хазарами и русами. Его путь лежал через Крым, он на длительное время остановился в Херсонесе, где не только изучил хазарский язык, но и нашел Евангелие и Псалтырь, написанные русскими письменами, а главное, научился писать и говорить по-русски. Зачем ему это было надо, если бы его задачей были только переговоры с хазарами? Г.А. Хабургаев отмечает особо, что Константин «быстро научился читать эти книги», написанные русскими письменами.¹⁶

Необходимо отметить, что Константин уже знал славянский язык, так как был уроженцем Фессалоник (Солуни — по-славянски), греческой колонии, находившейся на территории македонских славян. Не зря, как сказано в «Житии Мефодия», император Михаил, обратившись к братьям с напутствием, сказал: «Вы оба солуняне, а все солуняне хорошо говорят по-славянски». И, самое главное, уже зная «русские письмена» и язык, Константин, по возвраще-

нии из Хазарии, начал работу по составлению славянской азбуки и переводу богослужебных книг на язык славян.¹⁷

Говоря о крещении славян, как-то забывают, что Пелопоннес с VI века почти триста лет находился под властью славян. И, конечно же, это было одним из первых и наиболее тесных соприкосновений с христианством. Но вернемся к знаменитым солунским братьям – просветителям славян.

Не исключено, что пресловутыми «рускими письменами» были тексты, написанные глаголицей. Возможно, Кирилл счел необходимым создание новой азбуки (кириллицы) исходя из более сложной структуры глаголицы, к тому же стремясь более приблизить новый алфавит к греческому алфавиту, – алфавиту Империи. В этом мог быть и своеобразный политический ход: священные христианские тексты и служба могли вестись как на латыни, так и на греческом. Славянская кириллица внешне походила на греческое письмо, что могло сыграть свою роль при последующих переговорах Кирилла и Мефодия с Римом и признании славянского языка в качестве церковного.

Здесь же, в Херсонесе, он отыскал мощи святого Климента, договорился с хазарами о снятии осады с какого-то христианского города и только после этого сел на корабль и через Азовское море по «Хазарскому пути» отправился в Хазарию. Там он, как повествует «Житие», прибыл к Каспийским воротам в Кавказских горах и участвовал в прении о вере, где победил своих противников и крестил 200 человек. После того как хазарский каган Захария, которого почему-то нет в списке хазарских царей у Иосифа, с почетом принял Константина, он отправился обратно в Константинополь. О том, что его миссия могла увенчаться успехом у русов, косвенно свидетельствует Окружное послание патриарха Фотия, где о крещении русов говорится как о свершившемся факте.

М.И. Артамонов вполне обоснованно пишет: «Вопрос о том, где, в какой части Хазарии был Константин со своей проповедью христианства, решался многими учеными по-разному. Г. Вернадский выдвинул вполне вероятное предположение, что “Хазарский путь”, по которому путешествовал Константин Философ, не что иное, как путь русских купцов, описанный Ибн Хордадбехом, и что из Азовского моря Константин поднялся по Дону до переправы на Волгу и затем по последней реке спустился к Итилю».¹⁸

То есть, он не мог миновать территорию Русского каганата и, возможно, провел здесь какие-то переговоры – иначе, зачем бы он изучал перед этим в Херсонесе русский язык. Не исключено, что его переговоры с русами были тайными, поскольку скрывались от хазар. И все это произошло до того, как он отправился в Моравию распространять христианство. Почему же тогда в Моравию, а не к русам? Вероятно потому, что он у русов к тому времени уже побывал, и итогом его миссии к русам стало русское посольство в Византию с просьбой о крещении. Думается, эта версия наиболее убедительна.

М.И. Артамонов заключает: «Когда Константин и Мефодий ехали в Хазарию, они вовсе еще не были “славянскими просветителями” и не было никаких намеков на их будущую роль в этом отношении. Случайное открытие в Херсонесе Евангелия и Псалтыри, написанных на русском языке, возможно, сыграло решающую роль в их дальнейшей просветительской деятельности среди славян. Зная славянский язык и ознакомившись с русским алфавитом, Константин без труда смог читать русские письма, о чем говорится в “Жи-

тии». Эти-то русские письмена, вероятно, и положены были им в основу славянской азбуки, составленной для Моравии, а Евангелие и Псалтырь, обнаруженные в Херсоне, стали, таким образом, тем зерном, из которого выросла вся позднейшая славянская, сначала переводная, а потом и оригинальная литература». ¹⁹

Необходимо отметить, что исследователи неоднократно обращали внимание на то, что солунские братья очень быстро перевели на славянский язык Святое Писание. Возможно, все дело в том, что, благодаря находкам Евангелия и Псалтыри на русском языке, они могли достаточно быстро перевести библейские тексты на славянский уже в Моравии, тем более, что все славяне говорили тогда практически на одном языке. ²⁰

Из всего выпесказанного можно сделать следующие выводы: 1. Русы до похода на Константинополь уже были знакомы с христианством; мало того – среди них уже были христиане, что подтверждают арабские и византийские источники. 2. Русы, возможно, испытывали религиозное давление как со стороны исламского Халифата, так и со стороны иудейской Хазарии. 3. Одной из причин похода 860 года могло быть желание принять христианство от Византии; то, что эти намерения сопровождалось военными действиями, не является противоречием, поскольку русы действовали вполне согласно традициям своего времени, чему есть многочисленные исторические примеры. Сначала показав свою силу и только потом приняв крещение, русы демонстрировали тем самым, что делали это осознанно и не по принуждению. К тому же подобный политический ход подчеркивал, что от Византии принимается только религия, а не политическое влияние и подчинение. Таким образом, демонстрировалась военная и политическая сила на фоне религиозного смирения. 4. Приход династии Рюрика к власти и завоевание князем Олегом Южной Руси послужили уничтожению христианства как государственной религии почти на столетие, что во многом отрицательно сказалось на развитии нового государства, известного нам как Киевская Русь. Попытка создания языческой идеологии, выразившаяся в языческой реформе князя Владимира, потерпела фиаско, и через восемь лет после этой попытки князь Владимир крестился сам и крестил Русь, завершив тем самым сложный и почти столетиями-летний процесс христианизации Руси.

¹ *Архипов А.* К изучению сюжета о выборе веры. «Повесть временных лет» и «еврейско-хазарская переписка». / А. Архипов // *Jews&slavs*. – v. I – Jerusalem-St. Petersburg, 1993. – Р. 37.

² *Артамонов М.И.* История хазар / М.И. Артамонов. – СПб., 2002. – С. 274.

³ *Цветков С.В.* Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси / С.В. Цветков. – СПб., 2010.

⁴ *Цветков С.В.* Кельты и славяне / С.В. Цветков. – СПб., 2005. – С. 145; *Цветков С.В.* Торговые пути и корабли кельтов и славян / С.В. Цветков, И.И. Черников – СПб., 2009. – С. 191; *Цветков С.В.* Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси / С.В. Цветков. – СПб., 2010. – С. 186-187.

⁵ *Боровский Я.Е.* Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царыград / Я.Е. Боровский // *Древности славян и Руси*. – М., 1988. – С. 116.

⁶ Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие города Восточной Европы: 2000 г. : проблемы источниковедения / П.В. Кузенков. – М., 2003. – С. 75.

⁷ Там же. – С. 81.

⁸ Архипов А. Указ. соч. – С. 26.

⁹ Там же. – С. 28.

¹⁰ Кузенков П.В. Указ. соч. – С. 126-127.

¹¹ Карамзин Н.М. История России с древнейших времен : в 6 кн. / Н.М. Карамзин. – М. : Книжный сад, 1993 – Кн. 1 : Калуга. – 1993. – С. 64-65.

¹² Кузенков П.В. Указ. соч. – С. 128.

¹³ Артамонов М.И. Указ. соч. – С. 334. Цветков С.В. Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси / С.В. Цветков. – СПб., 2010. – С. 194.

¹⁴ Артамонов М.И. Указ. соч. – С. 335; Цветков С.В. Указ. соч. – С. 195.

¹⁵ Артамонов М.И. Указ. соч. – С. 335.

¹⁶ Хабургаев Г.А. Старославянский язык / Г.А. Хабургаев. – М., 1974. – С. 23.

¹⁷ Там же. – С. 23.

¹⁸ Артамонов М.И. Указ. соч. – С. 336. Цветков С.В. Указ. соч. – С. 195.

¹⁹ Артамонов М.И. Указ. соч. – С. 338.

²⁰ Цветков С.В. Указ. соч. – С. 192-199.

С.В. Шумило

Християнізаційні впливи на Русі в IX ст.

Вважається, що християнство на Русі веде свій початок від 988 року. Але тоді християнство було остаточно утверджено на офіційному рівні як державна релігія. Саме ж поширення християнства на Русі, як про це свідчать вітчизняні та іноземні літописні джерела, почалося значно раніше, ще в 860-ті роки, і тривало ціле століття.¹

Тож як відбувався процес християнізації Русі в IX-X століттях, і чи має він відношення до історії Чернігово-Сіверщини?

І. Похід Русі на Константинополь у 860 році

З вітчизняних та візантійських літописних джерел ми довідуємося, що 18 червня 860 року руський флот у кількості 200 кораблів атакував столицю Візантійської імперії – Константинополь. І хоча самого міста руси взяти так і не змогли, проте близько тижня протримали у неймовірному страху беззахисних мешканців Царгороду. Про це повідомляє безпосередній свідок та учасник тих подій – святий патріарх Фотій.² При цьому, як повідомляє «Повість врем'яних літ», від руйнування руськими язичниками місто було врятоване чудом: після молебню та покладання патріархом Фотієм Ризи Богородиці у море здійнялась буря і «безбожних Руси кораблі смяте».³ Никонівський літопис із цього приводу доповнює: «Взвратишася Осколдъ и Диръ отъ Царяграда въ мале дружине, и бистъ въ Києве плач велий».⁴ Аналогічні свідчення зустрічаємо ми в Іоакимівському літописі. Є згадки про цю подію також у Густинському літописі та низці інших вітчизняних джерел. Серед них навіть Київський Синописис та Хроніка Феодосія Софоновича.

Згадані свідчення давньоруських літописів суттєво доповнюють свідчення про напад русів у 860 році на Царгород – як болгарського рукопису Хронографа Георгія Амартола, що повідомляє про похід Оскольда Київського на Константінополь, так і більше десятка візантійських хронік.

При цьому у грецьких джерелах походу Русі на Царгород у 860 р. та подіям, що мали місце після нього, приділено досить серйозну увагу.

Грецькі джерела майже одноголосно повідомляють, що, потерпівши поразку під стінами Царгороду і повернувшись додому, руські князі невдовзі прислали до візантійського імператора послів. У результаті проведених дипломатичних переговорів між двома державами було укладено мирний договір, що пов'язав до того безвісну Русь та могутню Візантію узами дружби та міждержавних відносин.⁵ По суті, відбулося дипломатичне визнання Русі на міжнародному рівні.⁶ Окрім дипломатичних та торгівельно-економічних складових, мирний договір між обома державами містив інший важливий пункт – про хрещення Русі. Про це ми дізнаємось як із вітчизняних, так і з візантійських та західноєвропейських джерел.

При розгляді цієї теми важливу роль відіграє питання про місце локалізації Русі, що здійснила похід 860 року. Останнім часом він набув нової актуальності. При цьому, окрім суто наукового інтересу, тут подекуди простежується і політична кон'юнктура. Серед іншого, пов'язано це і з тим, що деякі сучасні політики зацікавлені в розробці нових обґрунтувань, що Київ і Середнє По-

дніпров'я буцімто не були центроутворюючим ядром давньоруської державності, що вони не стояли у витоків Русі, але були, так би мовити, присдані до неї в результаті пізнішого завоювання.

Академік П.П. Толочко, детально вивчивши такі гіпотези, дійшов висновку, що всі вони ґрунтуються на приватних припущеннях і не мають достатньої доказової бази, щоб сприймати їх як встановлений історичний факт.⁷ Спираючись на свідчення давньоруських літописів та археологічні знахідки, він переконаний, що «похід 860 р. однозначно організований Києвом».⁸ Схожого погляду щодо місця локалізації початкової Русі дотримувались також Б.О. Рибakov, Х. Ловмянський, В.В. Седов та багато інших. Зокрема, В.В. Седов звертає увагу на той факт, що слов'янські культурні напорування, виявлені на Старокіївській горі, датуються VIII-IX ст. Знахідки цього періоду виявлені також на горах Дітинка, Киселівка (Замкова гора) та Щековиця, а також на Подолі. На думку вченого, все це підтверджує, що саме Київ був адміністративним центром первісного східнослов'янського державного утворення.⁹

З цими та іншими аргументами важко не погодитись. Звичайно, можна і необхідно шукати місце локалізації початкової Русі й поза Києвом. Але щоб беззастережно відкидати центральне значення Києва як у створенні Давньоруської держави, так і в організації походу 860 року, необхідні беззаперечні докази, які ґрунтувались б не тільки на припущеннях, але, перш за все, на достовірних джерелах. Однак таких представлено поки що не було. Існуючі ж літописні свідчення однозначно похід русів на Царгород у IX ст. відносять до Києва і його князя Оскольда. І як би ми не намагалися пояснити наявність цих свідчень у давньоруських літописах, факт лишається фактом: жодних інших документів, що підтверджували б причетність до походу 860 р. якихось інших центрів Русі, окрім Києва, ми не маємо. Тож доводиться виходити з того, що нам повідомляє давньоруський літопис.

З іншого боку, необхідно визнати справедливою думку, що Київ навряд чи міг самостійно організувати в 860 р. похід на Царгород. Швидше за все, в такому поході брали участь різні племена стародавньої Русі, об'єднані, згідно з арабськими джерелами, навколо трьох рівноправних центрів Русі: Куявії, Славії і Артанії.¹⁰

У цьому відношенні цікавими є дослідження проф. Г.В. Вернадського, який, віддаючи перевагу т.зв. «тмутараканській теорії», все ж вважав, що походи Азовсько-Чорноморської Русі на Царгород здійснювались за безпосередньої участі, а то й під верховенством Русі Київської. Як він писав: «У 860 р. Аскольда і Діра об'єднали сили з приазовськими русами для нападу на Константинополь».¹¹ «Цілком можливо, що в районі лагуни, яка існувала при впадінні Кінської у Дніпро, нижче сучасного міста Запоріжжя, експедиційні війська Руського каганату возз'єднались із загонами Аскольда і Діра, що йшли з Києва. Об'єднана флотилія руських кораблів, імовірно, по тому пішла нижче по Кінській і нижньому Дніпру в Чорне море, а по ньому направились прямо на південь до Боспору».¹²

Подібної думки дотримувався і Д.І. Іловайський, який, відзначаючи, що похід 860 р. здійснювала «Дніпровська чи Полянська Русь»¹³, уточнює, що «морські походи Київських Русів здійснювались, звичайно, за допомоги їхніх приморських родичів».¹⁴

Якщо визнати справедливою версію, що згаданий похід здійснювався об'єднаною армією різних слов'янських племен під проводом русів на чолі з київськими князями, то тоді автоматично відпадає і проблема з локалізацією його висхідного регіону. Питання, звідки саме виступив об'єднаний флот русів, втрачає свою принциповість. Адже якщо і не з Києва, а з Причорномор'я чи Приазов'я, це зовсім не означає, що він не міг готуватися і керуватися з Києва. Інакше можна поставити під сумнів і літописні свідчення про причетність Києва до походів на греків за Олега, Ігоря, Святослава, Володимира чи Ярослава. Чи з Києва вирушали ці військові походи, чи з якихось інших опірних пунктів? Святослав узагалі довгий час свою військову ставку тримав у Дунайській Болгарії, однак це зовсім не означало, що Київ не був центром тієї Русі, що воювала тоді з Візантією.

З літописних джерел ми знаємо, що київські князі неодноразово «воювали страну Корсунську». У цьому регіоні Київська Русь здавна мала свої інтереси, власні колонії й бази, чим і пояснюється її військова і торгівельна активність у Криму, Причорномор'ї і Приазов'ї. Подібні опірні пункти Київська Русь могла мати тут і на початковій стадії свого розвитку в IX ст. Цю версію підтверджують і археологічні дані, які швидше свідчать про існування в причорноморсько-приазовському регіоні невеличких руських поселень-колоній, аніж про ще одну, окрему і самостійну могутню державу таврійських русів.

До речі, якщо виходити з описів патріарха Фотія, то цілком очевидно, що мова йде все ж таки не про сусідів візантійських володінь у Причорномор'ї і Криму, але про більш віддалений і маловідомий грекам народ. З усіх народів під такі описи підпадає лише Київська Русь часів свого становлення.

З іншого боку, якщо враховувати, що Київ у IX ст. міг мати свої колонії, бази і опірні пункти в Криму і Приазов'ї, то цілком можливо, що той же князь Оскольд міг приймати грецьких послів і єпископа (і, зокрема, свв. Кирила й Мефодія) і проводити Віче за участі бояр і дружини не лише в Києві, але й в одній з руських колоній на Азовсько-Чорноморському узбережжі чи в Криму. І там же прийняти обряд хрещення, як пізніше це зробив і князь Володимир Київський, який хрестився не в столярному Києві, але в грецькому Херсонесі. У такому разі, якщо дана гіпотеза правильна, перекази про хрещення Оскольда цілком збігаються з Панонськими Життями Кирила і Мефодія, які також повідомляють про скликання Віча, здійснене на ньому чудо неспалимого Євангелія та хрещення після цього язичницького кагана і частини його підданих. Никонівський літопис однозначно це повідомлення відносить до князя Оскольда, виділивши цей розділ окремим підзаголовком під назвою «О князи Русьтем Осколде».¹⁵

Таке трактування частково знімає питання про те, яка ж Русь хрестилась в IX столітті – Київська чи Азовсько-Чорноморська? Враховуючи існування в середині IX ст. тісних стосунків між Києвом і Азовсько-Чорноморськими колоніями Русі, ми цілком можемо припускати, що хрестились тоді представники обох частин Русі за безпосередньої участі князя Оскольда Київського. До речі, цим якоюсь мірою може пояснюватися і те, що в більш пізньому київському літописанні не відобразилось хрещення князя Оскольда. Відбувшись за межами Києва, воно могло залишитись непоміченим для основного загалу киян, а тому, можливо, не чітко збереглося і в народній пам'яті.

Правдоподібність вищезгаданої версії частково підтверджують і знахідки київських скарбів. Якщо похід русів дійсно потерпів поразку від несподіваної бурі на морі, то ні про які «щедрі дари» з Константинополя тоді не могло бути й мови. Тому і в київських скарбах немає монет царгородського карбування того часу. Однак у київських скарбах IX-X ст. достатньо візантійських монет херсонського карбування. Зокрема, найбільш ранні з них належать імператорам Михаїлу III та Василю Македонянину.¹⁶

Ці монети підтверджують факт укладання мирної угоди між русами і візантійцями та вручення русам «щедрих дарів». Те, що знайдені візантійські монети були херсонського карбування, аж ніяк не заперечує вищесказаного. Дари могли бути вручені русам і в Херсонесі, де цілком міг підписуватися й мирний договір між Руссю і Візантією. Так само отримував у Херсонесі дари, укладав угоди і навіть приймав хрещення століттям пізніше київський князь Володимир.

До речі, саме на цей час (860-861 рр.) Життя Кирила і Мефодія відносять і перебування цих слов'янських просвітителів у Херсонесі у складі офіційного візантійського посольства. Згідно з Життями, саме тоді в Херсонесі св. Кирило (Костянтин Філософ) вперше познайомився з текстами, писаними «руськими письменами», і з людиною, котра навчила його руської мови. І саме тут ним була винайдена загальнослов'янська писемність.¹⁷ Якщо ж представники посольської місії імператора вивчали у Херсонесі руську мову, то чи не означає це присутність тут же посольства і від руського князя? А отже, цілком вірогідно, що і переговори між руськими й візантійськими послами після подій 860 р. могли відбуватися саме в Херсонесі.

II. Князь Оскольд та християнізаційні впливи на Русі в IX ст.

Із візантійських джерел ми знаємо, що в IX ст. хрещення прийняли ті руси, які здійснили похід на Царгород. А «Повість врем'яних літ» та інші вітчизняні літописи керівництво цим походом однозначно відносять до київського князя Оскольда. Найбільш детально ці події описані в Никонівському літописному зводі.¹⁸

Серед візантійських джерел про Хрещення Русі в IX ст. найбільш детальним є описання, укладене Костянтином Багрянородним. Із цього повідомлення випливає, що хрещення русичів тоді носило характер суто добровільного волевиявлення громадян, без загальнообов'язкового силування до зміни віри. Більше того, як повідомляє К. Багрянородний, руський князь рішення про прийняття християнської віри обирав не одноосібно, але радячись з боярами, дружиною і народом, скликавши спеціально для цього Віче.¹⁹

Схожі свідчення про перше хрещення на Русі в IX ст. зустрічаються й у інших візантійських авторів, зокрема, у Кедріна, Скілиці, Зонари, Лева Граматика, Михаїла Гліки та інших. Крім того, такі свідчення про похід русів на Царгород і прийняття християнства зустрічаємо ми також в низці вітчизняних джерел. Навіть такі пізні з них, як Густинський літопис, Мазуринський літописець, Хронограф західноруської редакції та інші зберегли пам'ять про цю подію. Зустрічаються згадки про це також у Степенній книзі та інших джерелах. А Київський Синопис навіть вказує точний рік прийняття на Русі християнства: «Хрестилася Русь року від Різдва Христового 863, в царство царя грецького Михаїла, патріархом [же] Константинопольським був Фотій».²⁰ Навіть Церков-

ний Статут св. Князя Володимира відображає прийняття християнства на Русі за св. Патріарха Фотія. А Іоакимівський літопис взагалі Оскольда називає «блаженним», що дало В.М. Татищеву підстави стверджувати факт пошанування в минулому князя Оскольда як першого руського мученика за християнську віру.²¹

Кажучи про князя Оскольда, варто звернути увагу, що згідно з польськими середньовічними хроніками Я. Дутоша, М. Стрийковського та М. Міховського, а також Київським Синописом та іншими джерелами, Оскольд був не приїжджим варягом, а автохтонним полянським князем із місцевої династії князя Кия. Якщо це так, тоді цілком зрозуміло, що похід на Царгород Оскольда здійснив за два роки до появи Рюрика у Ладозі.²²

Що стосується прийняття Оскольдом християнства, то одним із додаткових підтверджень цього може слугувати і той факт, що після його вбивства язичником Олегом він не був підданий спаленню за язичницькою традицією, але похований («несоша на гору і погребеша»), як і личить за християнською традицією, а на місці його поховання був зведений храм на честь св. Миколая.²³

Київська традиція церковно-народних переказів про Оскольдову могилу і найдавнішу Микільську церкву на ній зберегла стійку пам'ять про похованого тут князя Оскольда як про християнина.²⁴ Одним із проявів такої традиції і було спорудження на його могилі православної церкви.²⁵

Повертаючись до питання початкового поширення християнства на Русі, варто звернути увагу, що візантійські джерела не лише повідомляють про хрещення русичів та їхнього князя у IX ст., але й засвідчують про призначення на Русь у цей час окремого архієрея з Візантії. Зокрема, про це повідомляють як патріарх Фотій (858-867 та 878-886), так й імператор Костянтин Багрянородний (911-959). При цьому патр. Фотій пише, що хрещення Русі відбулося за його святительства і, відповідно, за часів імператора Михаїла III, а Костянтин Багрянородний приписує заслуги хрещення русів своєму дідові та співправителеві Михаїла – Василю I Македоняну та наступнику (і водночас противнику) св. Фотія – патріарху Ігнатію. У зв'язку із цим ще М. Карамзін припускав, що на Русь могли двічі посилати церковних ієрархів – за часів Фотія і за часів Ігнатія.²⁶ Таке припущення є найбільш правдоподібним, оскільки після усунення св. Фотія з патріаршого престолу в 867 р. він був засланий до в'язниці, а чимало поставлених ним єпископів позбавлені церковних кафедр.²⁷ Заміна церковної ієрархії відбулася не лише у Візантії, але і в інших країнах візантійської співдружності, зокрема й у новонаверненій Болгарії, про що відомо з листа папи Адріана II до патріарха Ігнатія від 871 р.²⁸ Цілком імовірно, що за існуючої політичної ситуації у Візантії нового архієрея, що замінив Фотієвого ставленика, було послано патр. Ігнатієм і на Русь. Таким чином, як слушно зауважує акад. П. Толочко, розбіжності між двома джерелами, наклавшись одно на одне, «стосуються не суті явища, а лише його приурочення».²⁹

Із грецьких джерел відомо, що на Русі в IX ст. була заснована єпархія (митрополія).³⁰ Вітчизняні ж джерела (Статут св. Володимира, як і пізніші – Густинський літопис, Київський Синопис, Степенна книга, «Палінодія» Захарії Копистенського та ін.) дають підстави вважати, що після хрещення русів першим Митрополитом Київським патріарх Фотій призначив св. митрополита Михаїла.³¹ Хоча в одному з пізніх грецьких рукописів, виявленому єпископом

Порфірієм (Успенським) на Афоні, першим руським архієреєм названо невідомого з інших джерел єпископа Олексія.³² Інші джерела називають також ім'я митрополита Леона, хоча Никонівський літопис уточнює, що його було послано на Русь вже після смерті митр. Михайла від «блаженного патріарха Фотія Константиноградського».³³

Оскільки, як ми могли переконатися вище, на Русь в IX ст. принаймні двічі посилали архієреїв, то немає нічого дивовижного в тому, що у джерелах названо різні імена перших руських ієрархів. Як би то не було, але саме з того часу Руська єпархія, задовго до офіційного Володимирова хрещення Русі, займала, за різними джерелами, 60 або 61 місце в реєстрі православних кафедр Константинопольського патріархату.³⁴

Зараз дуже складно уявити, що собою являло давньоруське християнство часів князя Оскольда. У працях Б.О. Рибаківа з давньоруського язичництва звернено увагу на наявність на початковій стадії процесу пристосування християнства до стародавніх слов'янських традицій.³⁵ Яскравим зразком цього може слугувати наявність зображень семарглів, грифонів та інших давньоруських міфологічних персонажів у церковній архітектурі Київської Русі. Це також можна простежити на обряді поховання померлих. Як відомо, у слов'ян-язичників здавна померлих спалювали, однак у Подніпров'ї кінця IX ст., особливо у верхніх соціальних шарах, з'являються поховання з трупопокладанням.³⁶ Протягом X ст. таких поховань на Русі стає все більше, допоки вони цілком не замінюють поховання з трупоспаленням.

Схожий корінний і, здавалося б, несподіваний злам одвічних поховальних традицій в IX-X ст. може пояснюватись тим, що давньоруська аристократична верства на чолі з князем Оскольдом почала віддавати перевагу саме християнським традиціям і обрядам, під впливом яких поховальні обряди почали замінюватись і в усьому давньоруському суспільстві. Навіть якщо самого навернення до християнства, як масового явища, в народі іще не відбулось. Звичайно, зміна традицій і обрядів відбувалась не одночасно. Це був поступовий і довготривалий процес. Тому з переходом від язичницької традиції трупоспалення (кремації) до християнської традиції трупопокладання (інгумації) язичницькі ритуали ще довго продовжували суміщатись з новими обрядами навіть в межах одного поховання. З цієї причини в могильниках, облаштованих за обрядом інгумації, спостережено чимало язичницьких елементів.³⁷

Усе це засвідчує складність і поступовість культурно-духовних трансформацій у давньоруському суспільстві, які, розпочавшись у IX ст., набували завершальної фази вже за часів князя Володимира Великого, наприкінці X ст. Проте саме таким шляхом у процесі переходу від язичницького до християнського світогляду пройшли і всі інші європейські народи. Підтвердженням цього слугують археологічні матеріали з поховань у багатьох європейських країнах. Так, скажімо, в Моравії, де в IX ст. існувала вже досить розвинута церковна організація, навіть у християнських похованнях, розташованих у середині храму, знайдені язичницькі елементи – зброя, посуд тощо.³⁸

Звісно, навряд чи можна говорити про масову християнізацію на Русі за часів князя Оскольда, як це відбулося століттям пізніше за князя Володимира. Візантійські джерела дають підстави вважати, що християнство в IX ст. прийняли лише князь та частина руської еліти – деякі з бояр та дружинників. А Паннонські житія додають, що тоді християнство прийняли близько 200 сі-

мей. Основна ж маса населення Київської Русі в IX ст. лишалась іще язичницькою. Більше того, оскільки християнство приймали, як правило, дружинники, які постійно брали участь у військових операціях, то після загибелі багатьох із них на полях брані зменшувалось і число послідовників християнства на Русі.³⁹

Цим, до певної міри, пояснюється той факт, що у другій половині IX ст. ще досить рідко зустрічаються поховання за обрядом інгумації, тоді як у першій половині X ст. вони набувають вже значно більшого поширення. Як вже було сказано, християнство після 860 р. приймали переважно дружинники, тобто молоді чоловіки, віком близько 20-30 років. Зрозуміло, що їх не ховали одразу після прийняття хрещення. Час їх старіння припадає якраз на початок X ст. І саме в той період на території Середнього Подніпров'я все більше з'являється поховань за християнською традицією. Тож незначна кількість таких поховань в IX ст. зовсім не означає, що хрещення русів у 860-ті роки не вплинуло на новонавернених та їхні родини. Навпаки, могильники першої половини X ст. підтверджують вплив Оскольдового хрещення на русів та відповідні поступові зміни в традиціях і побуті певної частини давньоруського суспільства, що найкраще простежується на змінах у поховальних обрядах за матеріалами археологічних досліджень.

На жаль, археологічні матеріали поховальних пам'яток досі не використані дослідниками належним чином. Більше того, оскільки за усталеним стереотипом прийнято було вважати, що християнство на Русі почало поширюватись лише з кінця X ст., то і перші давньоруські християнські поховання автоматично прийнято було датувати не раніше цього часу. Проте значна частина таких поховань може мати більш давнє походження, якщо і не кінця IX ст., то принаймні першої половини X ст.

З іншого боку, варто також враховувати, що родичі померлих християн, лишаячись відданими предківській вірі, навряд чи ховали небіжчиків за неприйнятними для них новими обрядами. Швидше за все, у таких випадках померлих християн з волі родичів-язичників піддавали традиційному ритуальному спаленню. Нові християнські обряди і традиції виборювали право на існування в дуже непростій атмосфері, подекуди навіть нетерпимій та ворожій. Процес цей був повільним і поступовим. До того ж християнство за часів Оскольда мало можливість вільно розвиватись досить незначний час – всього близько 20-ти років. Для кардинальних світоглядних змін у суспільстві цього замало. За цей період не могли ще масово утвердитись ані новий світогляд, ані нові поховальні традиції. Після Олегового перевороту в 882 р. та винищення Оскольдових прибічників цей процес на тривалий час призупинився. Навряд чи Олег дозволив би ховати вбитих ним Оскольдових прибічників за невинним йому християнським обрядом. Більше того, за його наказом могли бути знищені і невеличкі християнські кладовища, що, як правило, облаштовувались навколо церков. Саме так нерідко вчиняла радянська влада в XX ст. з прицерковними кладовищами, зокрема й на Оскольдовій могилі (див. статтю «Оскольдова могила – древнейший памятник Киевской Руси» в цьому збірнику – *прим. С.III.*). Тому це також могло вплинути на незначну кількість виявлених поховань IX століття, здійснених за традицією інгумації.

Для розуміння побуту і традицій перших київських християн IX-X ст. важливе значення мають археологічні матеріали, дослідження поховань, по-

мешкань, господарських об'єктів тощо. Так, у Києві були виявлені залишки домового християнського храму, що може свідчити про те, що перші київські християни, як і перші християни Римської імперії, збиралися для молитви не тільки в загальнодоступних і відкритих церквах, а й у приватних домових храмах і молельнях.⁴⁰ Це відкриття дає підстави вважати, що в Києві у доволонимирові часи «до садибно-дворової забудови входили спеціальні церемоніальні зали, де проводилися культові обряди».⁴¹ Крім того, у районі Оскольдової могили в XIX ст. були виявлені стародавні християнські печери.⁴² Як зазначає акад. П. Толочко, «окремі дослідники кінця XIX ст. вважали за можливе датувати їх виникнення IX ст., що в світлі нових даних про київські підземелля видається цілком правдоподібним».⁴³ Давнє походження мають також Варязькі печери, що сусідять із більш пізніми Дальніми печерами Києво-Печерської лаври, які також датують IX-X ст.⁴⁴

Без вивчення процесу поступової християнізації давньоруського суспільства в IX-X ст. неможливо зрозуміти і процеси досить швидкої та успішної християнізації Русі наприкінці X – початку XI ст. Цілком можна погодитися з думкою, що без Оскольдового хрещення у 860 році не відбулося б на Русі і Володимирового Хрещення у 988 році, адже саме прийняття хрещення князем Оскольдом підготувало ґрунт для початкового поширення християнства та подальшого хрещення княгині Ольги, а згодом і її онука – князя Володимира Великого.⁴⁵

III. Оскольдова Русь і Чернігово-Сіверщина в IX ст.

Говорячи про суспільно-політичні та культурні процеси на Русі в IX-X ст., неможливо оминати розвиток Чернігово-Сіверщини у цей час.

Дореволюційні дослідники, вивчаючи історію Чернігівської єпархії, вважали, що перше насіння християнської проповіді до Чернігово-Сіверської землі було занесено саме за часів князя Оскольда Київського. Як відзначається у виданій 1911 року книзі з історії Чернігівської єпархії, «ще з часів перших князів київських Аскольда й Діра і особливо княгині Ольги сіверяни вже знали про Христа».⁴⁶ Аналогічні твердження про перші спроби навернення мешканців Чернігово-Сіверщини до християнства за часів правління князя Оскольда ми зустрічаємо й у сучасних церковних дослідників.⁴⁷

Чи є такі твердження справедливими? З літописних джерел до нас дійшло дуже мало звісток про історію Чернігово-Сіверщини в IX ст. Проте на основі археологічних досліджень є підстави вважати, що у IX ст. значна частина Чернігово-Сіверщини вже входила до складу первісної Київської Русі, яка на той час являла собою свого роду федеративний союз південної групи східнослов'янських князівств – полян, сіверян, древлян та інших.⁴⁸ Археологічні дані того періоду засвідчують взаємне проникнення полян на землі сіверян і навпаки – сіверян на землі полян.⁴⁹

Патріарх Фотій повідомляє, що у той час Руссю було підкорено чимало сусідніх народів. Із вітчизняних літописних джерел ми також знаємо про війни Оскольда із сусідніми східнослов'янськими племенами (кривичами, полочанами, древлянами та уличами), а також з болгарами, хазарами, печенігами і навіть з Візантією. Проте у жодному джерелі не згадується про якісь конфлікти між полянським князем і сусідніми сіверянами. Більше того, «Повість временних літ» повідомляє, що поляни і сіверяни здавна жили «в мирі» між собою.

Усе це підтверджує існування союзних відносин між обома групами слов'яно-русів. Не випадково саме поляни і сіверяни тривалий час навіть в XII-XIII ст. складали домен «Руської землі», а літописці саме Київщину, Чернігівщину і Переяславщину називають властивим їм ім'ям «Русь» у вузькому розумінні цього слова.

Враховуючи давні тісні союзні відносини між полянами і сіверянами, останні, швидше за все, складали разом з полянами і частину війська князя Оскольда, яке в 860 р. взяло в облогу Константинополь, а згодом, на чолі з київським князем, прийняло християнство. Імовірно, що, повернувшись додому, знайомили зі своєю новою вірою і своїх рідних та близьких. Якщо це так, то справедливо буде вважати, що і перше знайомство з християнством у Чернігово-Сіверщині почалося саме з подій 860 року, тобто 1150 років тому. Це цілком логічно, адже якщо християнство тоді прийняв володар держави (київський князь Оскольд), то його приклад неодмінно наслідували і його намісники, дружинники та представники на місцях.⁵⁰

Варто також зазначити, що розташування стародавнього Чернігова на березі річки Десна створювало сприятливі умови для розвитку у Сіверському краї торгівлі, а отже, і для знайомства та залучення представників місцевого населення до надбань тогочасної світової цивілізації і, в першу чергу, до християнства. Чернігів тоді через Десну був тісно пов'язаний водним шляхом з Києвом, а отже, і з торгівельним шляхом «Із Варяг у Греки». Вгору по Десні водні торгівельні шляхи досягали приток Волги, що відкривало прямий доступ до Великого Волзького шляху. Ще однією з найважливіших транспортних магістралей у даному регіоні було відгалуження Дніпровського водного шляху, що з'єднувало Любеч з Черніговом по річках Муравля і Білоус.⁵¹ Цей водний шлях також поєднував мешканців Чернігово-Сіверщини з торгівельним шляхом «Із Варяг у Греки».

Вигідне торгівельно-економічне місцезонашування, активні торгівельні зносини сприяли культурному обміну з іншими народами, мандрівкам місцевих купців до Візантії та інших країн християнського та арабського світу. Згідно зі свідченням арабського автора Ібн-Хордадбега, що відносяться до середини IX ст., руські купці (ар-Рус) привозили з найвіддаленіших окраїн слов'янської країни до Візантії, Хазарії та Арабського халіфату заячі та лисячі хутра, мечі тощо.⁵² При цьому Ібн-Хордадбех повідомляє, що руські купці вважали себе християнами.⁵³ Таким чином, ми бачимо, як розвиток торгівлі сприяв поширенню в IX-X ст. християнства на Русі. Вірогідно, що серед тих руських купців (ар-Рус), про яких згадує Ібн-Хордадбех як про християн, могли бути і сіверяни. Таким чином, проникнення християнства до Чернігово-Сіверщини в IX ст. могло відбуватись як через руських дружинників, котрі разом із київським князем Оскольдом брали в облогу Константинополь і згодом прийняли християнство, так і через руських купців, які приймали християнство під час мандрівок до християнських країн. Так само християнство приносилося до наших земель і через візантійських, вірменських та інших купців-християн. Окрім цього, із християнством місцевих мешканців могли знайомити і християни, які неодмінно потрапляли у полон до руських дружинників під час військових експедицій до Візантії, Криму та інших країн.⁵⁴

Говорячи про Чернігово-Сіверський край, варто звернути увагу, що другим за значенням центром у ті часи був тут стародавній Любеч, що тісно поєднувався з Черніговом і Києвом водними торгівельними шляхами. Таким чином, деякі мешканці цього міста також могли частково зазнати християнізаційних впливів. З літописів відомо, що язичницькі армії Олега, просуваючись у 882 р. із Новгороду на столицю Оскольдової Русі – Київ, по дорозі захоплюють («взя») Смоленськ і Любеч, де Олег «посади мужі свої». Як слушно зауважує акад. П. Толочко, «із цього можна зробити висновок, що раніш ці центри керувались з Києва».⁵⁵

Більш детальної інформації літописець не повідомляє. Проте археологічні матеріали Любецького городища IX ст. дають підстави припускати, що місто було тоді не просто захоплено, але піддане спаленню. Згорілі житла, залишки опаленої кераміки, покинуті у печах посуд тощо засвідчують несподіваність військового вторгнення. Маємо підстави припускати, що місто чинило відчайдушний опір загарбницьким арміям варяга-язичника Олега, за що і було піддане нищенню. Майже одразу після цього, наприкінці IX ст., на згаданих Любецького городища роменської культури постає, по суті, нове поселення, яке відрізняється від попереднього не лише адміністрацією, але й культурою і побутом.⁵⁶

IV. Вбивство Оскольда та початок язичницької реакції

Літописні джерела повідомляють, що того ж 882 року Олег підступно вбиває київського князя Оскольда і заволодіває київським княжим престолом. За словами істориків, «стався, по суті, політичний переворот»⁵⁷, причиною якого могла бути християнізаційна політика князя Оскольда та невдоволення нею з боку місцевої знаті.⁵⁸ На цей фактор звертав увагу іще В.М. Татищев, а в наш час Б.О. Рибakov, П.П. Толочко, М.Ю. Брайчевський та інші історики.⁵⁹ Таку думку підтверджують, зокрема, свідчення Іоакимівського літопису, який повідомляє про змову киян проти князя Оскольда.⁶⁰

Проф. А.В. Карташов вважав, що християнство на Русі після вбивства Оскольда змушене було перейти у підпілля, свого роду «катакомби», тим самим уподібнившись гнаній першохристиянській Церкві Римської імперії.⁶¹ Таку думку в наш час розділяли акад. Б.О. Рибakov та інші історики, котрі вважали, що після 882 р. на Русі почалась язичницька реакція, наслідком якої були знищення язичниками всіх попередніх пам'яток християнської місії, а також гоніння і репресії проти київських християн.⁶²

На жаль, «Повість врем'яних літ» та інші давньоруські літописи (або їхні редактори та переписувачі) не дають можливості побачити повну картину тогочасних подій. Академіки Б.О. Рибakov, П.П. Толочко та інші звертають увагу на редагування літописних текстів у XII ст. (зокрема т.зв. «Мстиславова редакція 1118 року»)⁶³. Є підстави говорити про те, що на догоду політико-династичним інтересам князів-Рюриковичів особливо суттєвого цензурування зазнали літописні статті про захоплення Києва Олегом, у зв'язку з чим дуже важко на основі лише цих повідомлень мати реалістичне уявлення про часи правління як князя Оскольда, так і про прихід Олега та початок у Києві нової династії Рюриковичів.⁶⁴

Зі стислих літописних повідомлень ми знаємо, що Чернігово-Сіверщиною Олег заволодів у 884 році, тобто лише через два роки після захоплення

Києва та інших міст Київської Русі. «Повість врем'яних літ» повідомляє про це так: «Въ лето 6392 [884 г.]. Иде Олег на северяне, и победи северяны, и възложи на нь дань легку, и не дасть имъ козаромъ дани платити».⁶⁵ З цього повідомлення давньоруського літописця ми дізнаємось, що між Олегом та сіверянами точилася війна, але Олег переміг останніх. Цей факт підтверджується і археологічними даними. Зокрема, археологічні матеріали з давньоруського городища в урочищі Орешня на околиці сучасного Седнева засвідчують, що воно було спалене наприкінці IX ст.⁶⁶ Досліджуючи залишки цього городища, В.П. Коваленко звертає увагу, що оборонні споруди, житла та господарські об'єкти на городищі та прилеглих до нього селищах були спалені під час тотального військового розгрому. На його думку, практично відразу після того, наприкінці IX ст., на седнівських кручах було засновано нове городище, тепер уже як опорний пункт нової київської адміністрації.⁶⁷

Таким чином, ми бачимо, що мешканці цього сіверянського городища, як і за два роки перед тим у Любечі, відчайдушно чинили опір військам узурпатора київського великокняжого престолу Олега, за що і поплатилися життям.

Але чому сіверяни відмовлялись коритись Олегові і радше готові були платити данину хазарам, аніж Києву? Відповідь, напевно, варто шукати, серед іншого, і в подіях 882 року. Це тим більш вірогідно, оскільки Олег не веде війну із сусіднім Хазарським каганатом за сіверян. Це війна між ним і безпосередньо сіверянами, тож посилання літописця на «хазарську данину» навряд чи дає відповіді на існуючі запитання.⁶⁸

Відсутність війни Олега з Хазарією за землі сіверян та радимичів, участь його варязької дружини як найманців у військових конфліктах з ворогами Хазарії – мусульманами на Каспії та із Візантією, а також згадки Масуді про те, що наприкінці IX – початку X ст. «руси і слов'яни складали прислугу хазарського царя» та значну частину його армії, спонукали Л.М. Гумільова висунути гіпотезу, що захоплення Києва Олегом та вбивство місцевого князя Оскольда було наслідком варяго-хазарської змови.⁶⁹ На його переконання, варязький воєвода Олег прибув з Новгорода у 882 р. до Києва на запрошення хазар, які найняли варягів для відновлення контролю за торгівельними шляхами у Середньому Подніпров'ї та війни з сусідами-мусульманами на Каспії. Така гіпотеза здається цілком правдоподібною, оскільки Хазарії справді заважало посилення в регіоні молодого Києворуської держави, що під проводом Оскольда позбулася хазарської залежності і після 860 р. увійшла в союз із Візантією. Війни Олега проти ворогів Хазарії на Каспії та похід на Константинополь також дають підстави говорити про можливість існування певних союзницьких відносин між Олегом і Хазарією. Таку версію частково підтверджують свідчення анонімного Кембриджського документа кінця XI – початку XII ст., згідно з яким Олег виступає як данник Хазарії, а його похід на Константинополь – як спланована акція хазарського кагана, у якій Олег начебто брав участь на боці Хазарії.⁷⁰ Слушним здається і припущення Л.М. Гумільова, що землі полян, сіверян і радимичів відійшли Олегові відповідно до досягнутих з хазарами домовленостей, як відкуп за надані ратні послуги. Цим, вірогідно, і пояснюється той факт, що Хазарія ніяк не реагує на захоплення Олегом земель сіверян і радимичів, тоді як без попередніх домовленостей це неодмінно мало б викликати війну з Хазарським каганатом.⁷¹

Проте деякі історики під сумнів ставлять навіть саме існування залежності полян, сіверян і радимичів від Хазарії, а згадки про сплату данини вважають швидше відкупом або митною платнею за право торгувати та перевозити товари, забезпечуючи таким чином «для своїх купців торгівельні привілеї та безпеку на ринках Хазарії або на підконтрольних їй комунікаціях».⁷²

Як би там не було, але після падіння Києва у 882 р. сіверяни два роки відмовлялись визнавати владу узурпатора-чужинця Олега, а Чернігів у цей час мав можливість окремо розвиватись як своєрідний центр Русі, де, вірогідно, могли вільно співіснувати разом з язичниками і християни. І, напевно, саме тому на початку X ст. в могильниках Чернігово-Сіверщини зустрічаються елементи християнського поховального обряду, що поступово переходять від язичницької традиції кремації до християнської традиції інгумації.

Попри недостатню кількість джерел щодо тогочасних подій, можемо достеменно стверджувати, що процес християнізації Русі був досить складним і довготривалим. І почався він не наприкінці X ст., а в другій половині IX, про що ми довідуємось із візантійських джерел. Не зважаючи на те, що у 882 р. його було штучно перервано, вже в середині X ст. за княгині Ольги справу князя Оскольда було поновлено, а в 988 р. — довершено за князя Володимира Київського, який остаточно утвердив православну віру на Русі.⁷³

¹ Шумило С. Князь Оскольд и христианизация Руси / С. Шумило. — К. : Дух і літера, 2010.

² Порфирий (Успенский), еп. Четыре беседы Фотия, святейшего патриарха Константинопольского / епископ Порфирий (Успенский). — СПб., 1863; Порфирий (Успенский), архим. Драгоценная для России находка на Святой Горе Афонской / архимандрит Порфирий (Успенский). // Церковная летопись. — 1861. — 11 ноября. — С. 688-700; Фонкич Б.А. К вопросу о происхождении Иверского списка гомилий Фотия о нашествии россос на Константинополь / Б.А. Фонкич // ВSl. — 1981. — Т. 42. — Р. 154; Ловягин Е. Две беседы святейшего патриарха Константинопольского Фотия по случаю нашествия россос на Константинополь / Е. Ловягин // Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии. — 1882. — Часть 2. — С. 414-419, 430-443; Byzantinorossica : свод византийских свидетельств о Руси / РАН, Ин-т всеобщ. истории] ; сост. М.В. Бибилов. — М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2004. — (Studia philologica). — Т. 2 : Нарративные памятники. — 2009. — С. 139-191; Кузенков В.П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / В.П. Кузенков // Древнейшие государства Восточной Европы: проблемы источниковедения. — М., 2000. — С. 3-173.

³ Полное собрание русских летописей. — Вып. 1 : Повесть временных лет. — Л., 1926. — С. 21.

⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. — СПб., 1862. — Т. 9. — С. 9.

⁵ Толочко П.П. Древняя Русь: очерки социально-политической истории / П.П. Толочко. — К., 1987. — С. 14-22; Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси: IX — первая половина X в. / А.Н. Сахаров. — М., 1980. — С. 59-60; Рыбаков Б.А. Предпосылки образования древнерусского государства / Б.А. Рыбаков. — М. 1958; Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б.А. Рыбаков. — М., 1963. — С. 163-165; Левченко М. Очерки по истории русско-византийских отношений / М. Левченко. — М., 1956. — С. 57-58; Полонська-Василенко Н. Князь Київський Оскольд і перше хрещення Русі / Н. Полонська-Василенко. // Наша Культура. — Вінніпег, Канада. — 1952. — Ч. 8. — С. 25; Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси / М.Ю. Брайчевский; [пер. с укр.,

отв. ред. М.В. Попович]. – К., 1989. – С. 42-96; *Брайчевский М.Ю.* Вибране : у 2 т. – К., 2009. – Т. 1-2; *Брайчевский М.Ю.* Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Оскольду и митрополиту Михаилу Сирину / М.Ю. Брайчевский // *Византийский временник*. – 1986. – Т. 47.

⁶ *Толочко П.П.* Древняя Русь: очерки социально-политической истории / П.П. Толочко. – К., 1987. – С. 14, 22; *Котляр Н.Ф.* Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах / Н.Ф. Котляр. – К., 1986. – С. 39, 50-51.

⁷ *Толочко П.П.* В поисках загадочного русского каганата // *Київ і Русь : вибрані твори* / П.П. Толочко. – К., 2008. – С. 29-39.

⁸ *Толочко П.П.* Там само. – С. 38-39.

⁹ *Седов В.В.* Славяне: историко-археологическое исследование / В.В. Седов. – М., 2002. – С. 293.

¹⁰ *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // *Древнерусское государство и его международное значение*. / А.П. Новосельцев. – М., 1965. – С. 411-412; *Цветков С.В.* Поход русов на Константинополь в 860 г. и начало Руси / С.В. Цветков. – СПб., 2010. – С. 20, 86-87; *Иловайский Д.И.* Начало Руси / Д.И. Иловайский. – М., 2006. – С. 71, 332; *Вернадский Г.В.* Древняя Русь / Г.В. Вернадский. – Гл. VIII, пп. 4,8.

¹¹ *Вернадский Г.В.* Древняя Русь / Г.В. Вернадский. – Гл. VIII, п. 8.

¹² Там само. – Гл. VIII, п. 4.

¹³ *Иловайский Д.И.* Вказ. праця. – С. 332.

¹⁴ Там само. – С. 71.

¹⁵ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1862. – Т. 9. – С. 9.

¹⁶ *Толочко П.П.* Київ і Русь / П.П. Толочко. – К., 2008. – С. 38-39.

¹⁷ Пространное житие Кирилла. Цит. по: Родник Златоструйный: памятники болгарской литературы IX-XVII вв.: сборник / [пер., сост. И. Калагинов, пер., сост. Д. Полюбянный]. – М., 1990. – С. 116.

¹⁸ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1862. – Т. 9. – С. 9.

¹⁹ *Byzantinorossica*: свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники / [РАН, Ин-т всеобщ. истории]; сост. М.В. Бибиков. – М., 2009. – Т. 2. – С. 192; *Брайчевский М.Ю.* Утверждение христианства на Руси / М.Ю. Брайчевский. – С. 58.

²⁰ Синописис Київський, або коротке зібрання з різних літописців про початок славено-роського народу // *Ізборник* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>.

²¹ *Татищев В.Н.* История Российская : в 7 т. / В.Н. Татищев. – М.-Л., 1962 – Т. 1. – С. 117.

²² *Стрийковский М.* Хроніка Польська, Литовська, Жмудська і всієї Руси / М. Стрийковский // *Дзвін*, 1990. – Ч. 1. – С. 111; *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А.А. Шахматов. – СПб., 1908. – С. 322-333, 477; *Бестужев-Рюмин К.* О составе русских летописей до конца XIV в. / К. Бестужев-Рюмин. – СПб., 1868. – С. 68; *Толочко П.П.* Дворцовые интриги на Руси / П.П. Толочко. – К., 2001. – С. 20; *Толочко П.П.* Київська Русь / П.П. Толочко. – К., 1996. – С. 46; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – С. 307; *Тихомиров М.Н.* Русское летописание / М.Н. Тихомиров. – М., 1979. – С. 55; *Котляр Н.Ф.* Указ. соч. – С. 52-54; *Шумило С.* Князь Оскольд и христианизация Руси / С. Шумило. – К.: Дух і літера, 2010. – С. 33-35.

²³ *Макарий (Булгаков), митр.* История Русской Церкви / митрополит Макарий (Булгаков). – М., 1994. – Кн. I. – С. 204-205.

²⁴ *Шумило С.* Князь Оскольд..., С. 77-85.

²⁵ Берлинский М. О могиле Оскольдовой в Киеве / М. Берлинский // Улей. – 1811, № 5-9; *Карташев А.В.* Очерки по истории Русской Церкви / А.В. Карташев. – М., 1993. – Т. 1. – С. 73; *Толочко П.П.* Аскольдова могила // Від Русі до України : вибрані праці / П.П. Толочко. – К., 1997. – С. 86-94; *Шумило С.* Князь Оскольд..., С. 80-85; *Шумило С.В.* История Свято-Николаевской церкви на Аскольдовой могиле / С.В. Шумило // Православие в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://orthodoxy.org.ua/ru/node/30665/print>.

²⁶ *Карамзин Н.* История государства Российского / Н. Карамзин. – СПб, 1830. – Т. 1. – С.138-139.

²⁷ *Кузенков П.В.* Вказ. праця. – С. 128.

²⁸ *Литаврин Г.Г.* Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси / Г.Г. Литаврин. – М., 1988. – С. 54.

²⁹ *Толочко П.П.* Київська Русь / П.П. Толочко. – К., 1996. – С. 263.

³⁰ Серед гіпотез щодо Київської митрополії IX ст. заслуговує уваги припущення, що знамените літописне висловлювання Олега щодо Києва як «матері городов руських» має пряме відношення саме до статусу Києва як митрополії часів князя Оскольда. Цю думку висловлював іще в кін. XIX - поч. XX ст. «патріарх вітчизняного слов'янознавства» акад. В.І. Ламанський, а в наш час – архімандрит Макарій (Веретенніков), С.В. Цветков та інші. Той факт, що стольне місто і його ім'я чоловічого роду асоціюється у Олега з жіночим началом – матір'ю, серед численних дослідників викликає подив не одне століття. Здавалося б, логічніше було допустити, що столичний Київ стане батьком руським містам. Відповідь на це питання можна отримати, якщо врахувати, що Русь була вже хрещена і Київ вже мав на цей час статус митрополії. Як відмічав іще акад. В.І. Ламанський, дослівний переклад давньогрецького слова митрополія (μῆτροπολις) якраз і означає материнське місто: (μῆτηρ / мітер = мати) (πόλις / поліс = місто). Тому можна припустити, що автор «Повісті минулих літ» у уста Олега вклав існуючу і до нього традицію вважати Київ митрополією, тобто материнським містом і духовним центром країни. Більше того, не можна виключати, що ці слова спочатку могли належати не Олегу, а першому київському князеві-християнинові Оскольду, але в результаті редагування літописів з боку князівських цензорів у XII ст. (т.з. Мстиславівська редакція 1118 р.) події тих років з'явилися в депо іншому світі.

³¹ *Густынская летопись* // Полное собрание русских летописей. – СПб, 2003. – Т. 40. – С. 41, 29; Полное собрание русских летописей. – СПб., 1843. – Т. 1-2. – С. 239; Полное собрание русских летописей. – СПб., 1862. – Т. 9. – С. 63-64.

³² Орывок из путешествия епископа Порфирия Успенского в Афонские монастыри и скиты в 1846 году. О св. Кирилле, просветителе славян Моравских // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1877. – Т. 4. – С. 89; *Макарий (Веретенников), архим.* Предыстория русской иерархии / архимандрит Макарий (Веретенников) // Богословский вестник Московской духовной академии. – №10, 2010. – С. 293-308; История иерархии Русской Православной Церкви : комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. – М. : Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2006. – С. 119.

³³ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1862. – Т. 9. – С. 64.

³⁴ Полное собрание русских летописей. – Пг., 1921. – Т. 24. – С. 233; *Грюнберг П.Н.* К вопросу о начале Российской иерархии и Русской Церкви (и о некоторых проблемах древнерусской церковной истории) / П.Н. Грюнберг, И.П. Кирпичев // История иерархии Русской Православной Церкви : комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. – М., 2006. – С. 844; История иерархии Русской Православной Церкви : комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. – М. : Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2006. – С. 119; *Карташев А.В.* Вказ. праця. – С. 92; *Толочко П.П.* Київська Русь / П.П. Толоч-

- ко. – К., 1996. – С. 264; *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви (861-1996) / Д. Блажейовський. – Львів : Камінь, 1996. – С. 43.
- ³⁵ *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М., 1981; *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М., 1988.
- ³⁶ *Толочко П.П.* Київська Русь. – С. 280.
- ³⁷ *Толочко П.П.* Там само. – С. 280.
- ³⁸ *Флоря Б.Н.* Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии и Польше / Б.Н. Флоря // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 132.
- ³⁹ *Шумило С.* Князь Оскольд..., С. 104.
- ⁴⁰ *Сагайдак М.А.* Гражданская архитектура Киева домонгольского периода / М.А. Сагайдак // Ант. Вісник археології, мистецтва, культурної антропології. – 2007-2008. – № 19-21. – С. 20-21.
- ⁴¹ *Сагайдак М.А.* Там само. – С. 21.
- ⁴² *Толочко П.П.* Аскольдова могила // Від Русі до України : вибрані праці / П.П. Толочко. – К., 1997. – С. 86-94; *Толочко П.П.* Древний Киев / П.П. Толочко. – К., 1976. – С. 136-137; *Шумило С.В.* История Свято-Николаевской церкви на Аскольдовой могиле [Електронний ресурс] / С.В. Шумило // Православие в Украине. – 2010. – Режим доступа : <http://orthodoxy.org.ua/ru/node/30665/print>.
- ⁴³ *Толочко П.П.* Аскольдова могила. – С. 88.
- ⁴⁴ *Толочко П.П.* Древний Киев / П.П. Толочко. – К., 1976. – С. 134.
- ⁴⁵ Киевские епархиальные ведомости. – 1866, 16 января. – № 2. – С. 82-83; Тысячелетие христианства в России // Современная летопись. – 1866, 13 февраля. – № 5.
- ⁴⁶ Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой ее истории. – К., 1911. – С. 4.
- ⁴⁷ *Путря М., прот.* Нариси історії Чернігівської єпархії / протоієрей М. Путря // Православний вісник. – 1992, квітень. – № 4. – С. 41; *Антоний (Вакарік), митр.* Тысячелетие Черниговской епархии / митрополит Антоний (Вакарік) // Пам'ять століть [додаток до журналу «Київська старовина»]. – 1992. – № 1. – С. 4.
- ⁴⁸ *Толочко П.П.* Древний Киев / П.П. Толочко. – К., 1976. – С. 24; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М., 1982. – С. 99; *Брайчевський М.Ю.* Вибране / М.Ю. Брайчевський. – К., 2009. – Т. 2. – С. 435-439.
- ⁴⁹ *Толочко П.П.* Київська Русь / П.П. Толочко. – К., 1996. – С. 246.
- ⁵⁰ *Макарий (Булгаков), митр.* История Русской Церкви / митрополит Макарий (Булгаков). – М., 1994. – Кн. 1. – С. 204.
- ⁵¹ *Коваленко В.П.* Летописный Листвен: к вопросу о локализации / В.П. Коваленко, А.В. Шекун // Советская археология. – 1984. – Вып. 4. – С. 62-74; *Шекун О.В.* До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі [Електронний ресурс] / О.В. Шекун // Археология Чернигова. – Режим доступа : <http://www.archeology.narod.ru/BOOK/book8.htm>.
- ⁵² *Ибн-Хордадбех.* Книга путей и стран [Електронний ресурс] / Ибн-Хордадбех. – М., 1986. – Режим доступа : <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabekh/frametext8.htm>.
- ⁵³ *Ибн-Хордадбех.* Там само.
- ⁵⁴ *Кузенков П.В.* Там само. – С. 83-84.
- ⁵⁵ *Толочко П.П.* Дворцовые интриги на Руси / П.П. Толочко. – К., 2001. – С. 16.
- ⁵⁶ *Казаков А.А.* Роменские комплексы Любеча. По материалам исследований 1989 г. / А.А. Казаков, П.Н. Гребень // Гомельщина : Археология, история, памятники. – Гомель, 1991. – С. 86; *Казаков А.А.* Юго-западная окраина Любечского посада IX-XIII вв. / А.А. Казаков, В.Н. Марченко // Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.». – Чернигов, 1990. – С. 31-33, 37.
- ⁵⁷ *Толочко П.П.* Київська Русь. – К., 1996. – С. 48.
- ⁵⁸ *Толочко П.П.* Аскольдова могила. – С. 89.

- ⁵⁹ *Татищев В.М.* История Российская / В.М. Татищев. – М.-Л., 1962. – Т. 1. – С. 110-118; *Толочко П.П.* Київська Русь / П.П. Толочко. – К., 1996. – С. 48; *Брайчевский М.Ю.* Утверждение христианства на Руси / М.Ю. Брайчевский. – К., 1989. – С. 91-92.
- ⁶⁰ *Татищев В.М.* Там само; *Брайчевский М.Ю.* Там само.
- ⁶¹ *Карташев А.В.* Вказ. пряця. – С. 92-93.
- ⁶² *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б.А. Рыбаков. – М., 1963. – С. 159-173; *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М., 1988. – С. 392; *Толочко П.П.* Київська Русь / П.П. Толочко. – К., 1996. – С. 52; *Брайчевський М.Ю.* Вибране / М.Ю. Брайчевський. – К., 2009. – Т. 2. – С. 335, 719.
- ⁶³ *Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці Х-ХІІІ ст. / П.П. Толочко. – К., 2005. – С. 106; *Рыбаков Б.А.* Там само. – С. 216; *Шахматов А.А.* Повесть временных лет / А.А. Шахматов. – Пг., 1916. – Т. 1. Вводная часть. Текст. Примечания. – С. 32-37.
- ⁶⁴ *Толочко П.П.* Дворцовые интриги на Руси / П.П. Толочко. – К., 2001. – С. 16-20.
- ⁶⁵ Повесть временных лет : в 2 т. / [под ред. Д.С. Лихачева]. – М.-Л., 1950 – Т. 1. – С. 14.
- ⁶⁶ *Коваленко В.П.* Исследования летописного Сновска / В.П. Коваленко // АО 1982 г. – М., 1984. – С. 271-272; *Коваленко В.П.* Сновськ і «Сновська тисяча» / В.П. Коваленко // Містечко над Сновом : збірник статей і матеріалів. – Ніжин, 2006. – С. 38; *Мултанен В.* Археологічні пам'ятки Седнева та його околиць / В. Мултанен // Містечко над Сновом : збірник статей і матеріалів. – Ніжин, 2006. – С. 17-18.
- ⁶⁷ *Коваленко В.П.* Там само.
- ⁶⁸ *Рыбаков Б.А.* К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси / Б.А. Рыбаков // Советская археология. – 1953. – Т. 18. – С. 150; *Рыбаков Б.А.* Русь и Хазария / Б.А. Рыбаков // Аккад. Б. Грекову ко дню 70-летия. – М., 1952. – С. 88.
- ⁶⁹ *Гумилев Л.Н.* Открытие Хазарии / Л.Н. Гумилев. – М., 2001. – С. 244-245, 309, 314.
- ⁷⁰ Славяне и их соседи. – М., 1993. – С. 33-34.
- ⁷¹ *Гумилев Л.Н.* Там само; див. також: *Гумилев Л.* Древняя Русь и Великая степь / Л. Гумилев. – М., 2002. – С. 170-192.
- ⁷² *Котляр Н.Ф.* Вказ. праця. – С. 39, 65.
- ⁷³ *Шумило С.* Князь Оскольд и христианизация Руси / С. Шумило. – К. : Дух і літера, 2010 – С. 101-105.

Архимандрит Макарий (Веретенников) К вопросу о начале Русской иерархии

В исторической науке существует такое понятие как «Фотиево Крещение Руси», происшедшее благодаря усилиям Византийского Патриарха Фотия (858-867, 877-886). На Руси это было время правления Киевских князей Аскольда и Дира, которые совершили набег на столицу Византийской империи. В «Повести временных лет» читаем под 866 годом: «Иде Асколд и Дир на греки и прииде в 14 [лето] Михаила царя, царю же отшедшию на огаряны, [и] дошедшию ему Черные реки, весть епарх посла к нему, яко Русь на Царьгород идет, и вратися царь си же внутрь Суду вшедше, много убийство крестьяном створиша, и в двою сот корабл Царьград оступиша. Царь же едва в град вниде [и] с Патрeархом с Фотьем к сущей церкви святей Богородице Влахерне [и] всю ночь молитву створиша таж божественную святы Богородица ризу с песними изнесыше в реку омочившее тишине сущи [и] морю укротившюся, абье буря вьста с ветром, и волнам вельям вьставшем [...] безбожных Руси корабли смяте, и к берегу приверже, и изби я, яко ма[ло] их от таковыя беды избегнути и в свояси возвратишася».¹ Таким образом, летопись относит набег князей Аскольда и Дира к 866 году, однако в современной исторической науке это событие обыкновенно датируется 860 годом.²

В истории Византии известны и другие случаи благодатного представительства Богоматери за Царьград, связанные с праздником Положения ризы Пресвятой Богородицы.³ В службе празднику, составленной святым Иосифом Песнописцем († 883; пам. 4 апр.)⁴, прославляется Пречистая Дева и Ее риза, а также стольный град, стяжавший такое дивное заступление: «Град, почитающий Тя и по долгу славящий, ограждаеши, Всепетая, ризою Твоею честною от безбожных, Чистая, иноплеменник, от глада же, и труса, и междоусобныя брани всегда, Дево Неискусобрачная».⁵

Различные провинции Византии подвергались в предшествующее время нападениям руссов, и вот теперь уже ее столица оказалась в опасности. Осада Константинополя руссами началась 18 июня 860 года. За время осады император Михаил III (855-867) возвратился из военного похода и сумел проникнуть в осажденную столицу. Затем после молитв к Богородице неожиданно разразившаяся буря разметала корабли руссов, после чего было заключено перемирие с нападавшими, а позднее – договор «мира и любви». Заключение мира сопровождалось просьбой о принятии Крещения.⁶ Киев был заинтересован в принятии христианства «в связи с закономерным ростом в результате Крещения международного авторитета христианизирующейся стороны, выгод внешнеторгового и внутриполитического порядка».⁷

Историк митрополит Макарий (Булгаков) рассматривает данный вопрос в контексте последующих договоров и считает, что крещены были киевские руссы.⁸ Он говорит, что обращение в Константинополь руссов-послов с просьбой о направлении к ним духовенства произошло во второй половине 866 года.⁹ Е.Е. Голубинский считает, что на Византию нападали не киевские руссы во главе с князьями Аскольдом и Диром¹⁰, но азово-черноморские рус-

сы, следствием чего стало открытие Тмутараканской епархии.¹¹ А.В. Карташев навал вывод Е.Е. Голубинского «гиперкритическим “перегибом”».¹²

Сообщение русской летописи о нападении руссов дополняется византийскими источниками. Патриарх Фотий произнес проповедь во время осады Константинополя руссами, в которой описывает бедствия, постигшие град, оставшийся без императора и войск. Он говорит о духовных недостатках горожан, из-за которых они подверглись такой опасности.¹³ Подчеркивая незащищенность столицы, Предстоятель Церкви взывает: «Где теперь царь Христолюбивый? Где воинства? Где оружия, машины, военные советы и припасы?» Подчеркивая славность Константинополя, он так характеризует нападающих: «Этот скифский и грубый и варварский народ».¹⁴ В конце своего Слова он говорит о необходимости покаянно-молитвенного обращения к Богоматери.

Вторая проповедь была произнесена после того, как миновала опасность взятия столицы. Проповедник продолжает развивать мысль о малозначительности на исторической арене нападавших. Он говорит, что это «народ, поставляемый наравне с рабами, неизвестный, но получивший имя со времени похода против нас, незначительный, но получивший значение, уничиженный и бедный, но достигший блистательной высоты и несметного богатства, народ где-то далеко от нас живущий, варварский, кочующий, гордящийся оружием, неожиданный, незамеченный, без военного искусства».¹⁵ При этом Патриарх Фотий дает богословскую оценку мировым политическим событиям: «Народ Божий бывает силен и торжествует над врагами содействием Божиим, а прочие народы, у которых понятие о Божестве погрешительно, не своими собственными добродетелями, а нашими худыми делами возрастают в силе, ими укрепляются и величаются над нами; ибо они посылаются на нас, как бичи, а наши грехи бывают веществом этих бичей, и господство над нами предоставляется им настолько, насколько мы боремся со своими страстями и насколько склонностию и стремлением ко злу оставляем тот порядок, в который поставил нас спасительный и Божественный закон».¹⁶ В конце своей проповеди Первосвятитель Церкви говорит, что византийцы во время возникшей опасности оказались защищены и ограждены «ризой Матери Слова».¹⁷ Поэтому он призывает жителей столицы, «которым угрожала общая погибель», «песнь общую посвящать и возносить Богу и Его Матери».¹⁸ В связи с этим А. Пападопуло-Керамевс считает автором Акафиста Богоматери Патриарха Фотия, который, возможно, составил его в дни опасности для Константинополя¹⁹, однако в наше время большинством исследователей считается, что он был составлен ранее.²⁰

Можно предположить, что Патриарх Фотий произнес оба слова во Влахернском храме, где находилась риза и пояс Богоматери. Здесь молились Предстоятель Церкви и вернувшийся император, и «призывали [они] к милости и состраданию Божество».²¹ Храм находился рядом с берегом бухты Золотого Рога, из него была изнесена риза Богоматери на берег и омочена затем в водах залива. Неизвестный русский паломник, посетивший столетия спустя Константинополь, отметил: «А [...] пойти на полночь к Лахерне: есть монастырь Лахерна близ стены; туто же есть лежат ризы Святыя Богородицы и поас в каменном ларце, окованы обручми железными...»²² Интересно также свидетельство середины XIV века русского путешественника Стефана Новгородца: «И оттоле идохом в Лахерну в церковь Святыя Богородица, идеже лежить риза

и пояс и скуфия, иже бе на главе Ея была; а лежит въ олтари на престоле в ковчезе запечатано тако ж, яко ж и страсти Господни, еще и твержи того; приковано железом, ковчег же сътворен от камени хитро велми; и целовахом».²³

Прошло несколько лет после нападения руссов, и в 867 году Патриарх Фотий написал Окружное послание к Восточным Патриархам. В нем он пишет в связи с болгарами: «Ибо не только этот народ переменял прежнее нечестие на веру во Христа, но и даже для многих многократно знаменитый и всех оставляющий позади в свирепости и кровопролитии, тот самый так называемый народ Рос — те, кто, поработив живших окрест них и оттого чрезмерно возгордившись, подняли руки на саму Ромейскую державу! Но ныне, однако, и они переменяли языческую и безбожную веру, в которой пребывали прежде, на чистую и неподдельную религию христиан, сами себя с любовью поставив в положение подданных и гостеприимцев вместо недавнего против нас грабежа и великого дерзновения. И при этом столь воспламенило их страстное стремление к вере [...], что приняли они у себя епископа и пастыря и с великим усердием и старанием встречают христианские обряды».²⁴ Действительно, крещение при Аскольде и Дире было добровольным и осмысленным шагом.²⁵

Таким образом, между нападением на Константинополь руссов в 860 году и временем написания патриаршего послания, в ответ на просьбу руссов, в Киеве было положено начало христианской проповеди. В апреле 861 года в Константинополе проходил Собор, на котором был осужден свденный ранее с престола Патриарх Игнатий (846-857), а между апрелем и августом — Собор против иконоборческой ереси, материалы обоих Соборов не сохранились.²⁶ На следующем Соборе, состоявшемся между маем и сентябрем 861 года, было выработано 17 канонических правил, в основном посвященных регламентации монашеской жизни и прочим дисциплинарным вопросам.²⁷ Можно было бы, с некоторой долей вероятности, предположить, что на одном из Соборов могла вестись речь и о направлении на Русь иерарха, и о начале миссионерства Руси, которое могло осуществиться в конце 861 года или, возможно, в следующем году. Таким образом, справедливо утверждение, что «862 год — наиболее вероятная дата начала первой русской епархии, наиболее вероятная дата начала Русской Церкви».²⁸ В это время Византийским императором был Михаил III (842-867).

Интересные сведения по данному вопросу приводит епископ Порфирий (Успенский; † 1885). Император Василий I (867-885) к руссам «отправил [...] некоего архиерея, известного благочестием и добродетелию, и с ним двух мужей, Кирилла и Анастасия, которые также были добродетельны, весьма учены, и разумны, и не только Божественное Писание вполне знали, но и мирские науки хорошо изучили, о чем добре свидетельствуют написанные ими сочинения».²⁹ Ниже автор называет имя посланного на Русь иерарха — епископ Алексий.³⁰ Поскольку имя первого иерарха было Алексий, то можно думать, что его именины приходились на день памяти Алексия, человека Божия († 411; пам. 17 марта). Историк митрополит Макарий (Булгаков) высказывает следующее предположение об этом святителе: «Родом этот архипастырь, равно как и присланный с ним пресвитер, упоминаемый Фотием, а может быть, и другие, вскоре пришедшие к ним на помощь, могли быть из славян. Простое благоразумие требовало избрать на проповедь руссам таких людей, которые были бы способны беседовать с язычниками понятною для них

речью, а в Византийской империи, где немало уже было славян-христиан, найти подобных людей было очень легко».³¹ Предполагается, что епископ Алексий «скоро умер», а его сподвижника Кирилла, когда он возвратился в Константинополь, «Патриарх Фотий, или его преемник, посвятил [...] в сан епископа для города Катаны на острове Сицилия».³² Епископ Порфирий приводит следующее свидетельство поздней греческой рукописи: «Кирилл епископ Катанский крестил россов».³³

После Михаила III императором Византии стал Василий Македонянин, положивший начало новой династии. При этом произошла смена Предстоятелей Византийской Церкви: из ссылки возвратился Патриарх Игнатий, а Патриарх Фотий был сведен с престола. Византийский император Константин VII Порфирородный (912-959), внук Василия Македонянина, пишет о своем деде, основателе Македонской династии, что император Василий расположил славян дарами, «заключил с ними мирные договоры, убедил приобщиться к спасительному крещению и уговорил принять рукоположенного Патриархом Игнатием архиепископа».³⁴ Прибывший на Русь иерарх рассказал князю с его подданными о Христе Спасителе и Его чудесах, а также чудесах ветхозаветных. Их поразило чудо о трех вавилонских отроках, и они выразили сильное желание узреть чудо, чтобы принять христианское вероучение. «А он, веря в истину Рекшего: “Если что попросите во имя Мое, то сделаю” и “Верующий в Меня, дела, которые творю Я, и он сотворит и больше сих сотворит, когда оное должно совершиться не напоказ, а для спасения душ”, — сказал им: “Хотя и нельзя искушать Господа Бога, но если от души решили вы обратиться к Богу, просите, что хотите и все полностью ради веры вашей совершит Бог...” И попросили они бросить в разложенный ими костер саму книгу веры христианской, Божественное и Святое Евангелие, и если останется она невредимой и неопалимой, то обратятся к Богу им возглашаемому. После этих слов поднял иерей глаза и руки к Богу и рек: “Прослави имя Твое святое, Иисус Христос, Бог наш, в глазах всего этого племени”, — и тут же метнул в пламя костра книгу Святого Евангелия. Прошло немало времени, и когда погасло пламя, нашли святой том невредимым и нетронутым, никакого зла и ущерба от огня не потерпевшим, так как даже кисти заповороти книги не испортились и не изменились. Увидев это, варвары поразились величию чуда и уже без сомнений приступили к Крещению».³⁵

В славянском переводе Хроники Константина Манассии раздел «Царство Василиа Македонянина» предваряет миниатюра, имеющая надписание «Крещение блъгаромъ».³⁶ Завершается текст, описывающий время императора Василиа Македонянина, миниатюрой, над которой хорошо читаемая надпись гласит: «Крещение роусомъ».³⁷ На первой миниатюре изображено крещение человека в купели. На второй миниатюре показано крещение человека, стоящего в реке, которого крестит епископ (очевидно, в кресчатой фелони и омофоре). Сзади иерарха стоит группа из четырех мужских фигур, а также еще две фигуры находятся левее крещаемого. Можно предполагать, что при императоре Василии Македонянине и при Патриархе Игнатии русская епархия стала архиепископией.³⁸ Византийский писатель Никита Пафлагонский говорит, что при опустошении окрестностей Константинополя в 860 году руссы видели сведенного с престола Патриарха Игнатия, захватили его слуг и затем на корабле предали их смерти.³⁹

Киевская Русь с самого начала своей христианизации имела духовные связи с Византией. «Есть некоторые основания думать, что при Василии I в Киеве возник первый христианский храм в честь пророка Илии – небесного покровителя императора».⁴⁰ Позднее при заключении мирного договора с Византией в 944 году христианская Русь клялась в Киеве в храме пророка Илии.⁴¹ Затем при княгине Ольге в Киеве был построен Софийский храм. О.В. Лосева обнаружила в Месяцеслове псковского Апостола память об освящении Софийского храма 11 мая в 952 году: «В той день священие святяго Софья Кыеве в лето 6460».⁴² Исследовательница отмечает: «Выбор дней для освящения первых русских церквей имел символический смысл. 11 мая отмечался праздник “рождения” Царьграда – день освящения новой столицы империи, основанной Константином Великим на месте древнего Византия (330 г.) и вручения ее заступничеству Богородицы».⁴³ Когда княгиня Ольга направилась в 957 году в Константинополь, то ее сопровождал священник Григорий, который, очевидно, служил в киевском храме и проявил заботу о начале ее христианского просвещения. Труды иерархии и духовенства IX-X веков были увенчаны мученической смертью двух варягов-мучеников в Киеве в 983 году.⁴⁴ На месте их гибели князем Владимиром был воздвигнут позднее Десятинный храм. В процессе христианизации Руси храмы могли быть воздвигнуты и в других городах. В XX веке «археологам удалось обнаружить следы церкви Спаса в Новгороде на Розваже-улице, существовавшей до крещения Руси».⁴⁵ В них совершалось Богослужение, прославлялась Живоначная Троица, происходили крещения обратившихся и уверовавших во Христа.

Раннее существование иерархии на Руси подтверждают Византийские нотиции⁴⁶ – перечни епархий Константинопольского Патриархата. На рубеже IX-X веков Византийский император Лев VI Мудрый (886-911) в Уставе о митрополиях, содержащемся в нотиции 16, на 61-м месте называет Митрополию под названием «Росиа».⁴⁷ Во время второго правления Патриарха Фотия (877-886) русская епархия могла стать митрополией или архиепископией.⁴⁸ Направленного в это время на Русь иерарха, возможно, звали Михаилом. Дело в том, что в источниках, созданных после Крещения Руси при князе Владимире, первым Митрополитом называется святитель Михаил, присланный Патриархом Фотием.⁴⁹ Это можно было бы объяснить тем, что в основу повествования брались документы более раннего времени. Можно в таком случае предположить, что служение святителя Михаила было достаточно длительным и память о нем на Руси сохранялась в последующее время.

В 900-е годы, очевидно, Киевская кафедра вдовствовала.⁵⁰ К этому времени в Киеве княжил Олег, пришедший из Великого Новгорода. Можно думать, князь Аскольд пал в результате сговора Олега с киевской языческой знатью, что одновременно свидетельствует о сложном начале становления христианства на Руси. На его могиле со временем был построен храм во имя святителя Николая. На судьбе христианства на Руси сказывалась политика князей в Киеве. Например, военные походы князя Святослава против Византии не способствовали укреплению и развитию русско-византийских церковных связей.

Таким образом, как с определенной долей вероятности считает А.Н. Сахаров, «860 год стал годом военного триумфа и первого в истории древней Руси перемирия у стен Константинополя, завершившегося принятием внешнеполи-

тического соглашения о “мире и любви” с Византийской империей, которое включало ряд конкретных статей, и в их числе условие о крещении Руси, которое вступило в силу при Михаиле III – Фотии и продолжало действовать при Василии I – Игнатии». ⁵¹ А.В. Карташев пишет, что «неточно внесенный в текст Киевского летописного свода 862-й год, как год якобы основания Русского государства, скорее оправдывается памятью духовенства и первых русских христиан о том, что в этом году начала свою историю первая русская епископия, а не династия и не государство». ⁵²

Начало проповеди христианства на Руси носило международный характер. «Не стоит забывать, что в эти самые годы и два других равномасштабных относительно Руси славянских государства – Болгария и Великая Моравия – приняли христианских пастырей». ⁵³ В контексте византийских миссионерских усилий 862 года А.В. Карташев говорит о хазарской миссии святых равноапостольных братьев Кирилла и Мефодия. ⁵⁴ А.Н. Сахаров отмечает: «Вполне возможно, что определенное значение для христианизации Руси имела миссия Кирилла и Мефодия в Херсонес и их дальнейшая миссионерская деятельность в Причерноморье». ⁵⁵ Необходимо также отметить следующее наблюдение митрополита Макария (Булгакова): «Польский историк Стредовский передает нам одно древнее сказание, что святые Кирилл и Мефодий, занимаясь сами обращением болгар и моравов, посылали от себя к другим окрестным славянам миссионеров и что при этом в Россию отправлен был некто Навроку». ⁵⁶ Появление этого Наврока приходится на время деятельности иерархии, направленной на Русь из Константинополя. Важно, что бывший императором Византии в это время Василий Македонянин был славянином.

Память о древних событиях начала христианства жила в народном сознании на Руси. В XVII веке в Патриаршем окружении был создан Летописный свод, в котором говорится о нескольких крещениях Руси, начиная с первого при Апостоле Андрее. ⁵⁷ Об этом же говорится и в Густынской летописи, составленной в начале XVII века. ⁵⁸ Известный митрополит Паисий (Лигарид), прибывший на Русь по приглашению Патриарха Никона (1652-1658; † 1681) и сыгравший главную роль в его осуждении, был знаком с проповедями Патриарха Фотия, произнесенными им в связи с набегом руссов. В свою очередь через Лигарида проповеди стали известны в Европе. ⁵⁹ В конце XVI века в Смоленском соборе Новодевичьего монастыря в Москве была осуществлена роспись, в которой нашло отражение историческое событие – изображение набега русских дружин на Константинополь в 860 году. ⁶⁰

Имя первого иерарха, епископа Алексия, почти утратилось к нашему времени, но память о Патриархе Фотии, который благословил на миссионерский подвиг в Русской земле первого святителя, сохранялась в последующее время в русской истории. ⁶¹ О Фотиевом крещении мы знаем из греческих источников, о Владимиром – из русских, так как последнее оказалось вне поля зрения византийских историков. «Представление о том, что с тех пор в глазах византийцев Русь была страной христианской, входящей в византийское “содружество” христианских народов, стало в науке общераспространенным. Более того, нередко считается, что Византия “не заметила” крещения Руси Владимиром». ⁶²

У истоков христианизации Руси в политическом отношении стоит военный поход на Константинополь Аскольда и Дира, а в литургическом –

праздник Положения ризы Богоматери во Влахернском храме. Этот храм имел особую миссию в истории православной Руси. В этом храме славянин блаженный Андрей († 936; пам. 2 окт.) сподобился узреть Пречистую Деву, покрывающую Своим омофором молящихся. Это священное событие явилось исторической основой одного из первых русских праздников, который был посвящен Пречистой Деве. В Киево-Печерском Патерике говорится, как Богоматерь, явившись в этом храме мастерам, направила их на Русь для построения Успенского собора в Киево-Печерской обители, вручив им мощи святых мучеников.⁶³ «Вскоре после завершения строительства Успенского собора игумен Печерского монастыря Стефан [...] покинул монастырь и основал новый – на окраине Киева, на Клове. Монастырь был назван Богородичным Влахернским – по Константинопольскому образцу».⁶⁴ Печерские постриженники, становясь архиереями, заботились в своих епархиях о храмостроительстве, подражая киево-печерскому образцу, восходящему к константинопольскому архитектурному оригиналу.

Труд историка сравним с усилием реставратора, который склеивает найденные археологом осколки древнего горшка, закрепляя их в нужном порядке и положении, заклепывая при этом образующиеся лакуны. История – это отражение в источниках исторической действительности, а труд историка – это воссоздание из информационных крупиц целостной картины прошлого, с заполнением лакун умозрительными соображениями. Чем древнее события, тем больше выявляется лакун. Сведения о Фотиевом крещении Руси мы черпаем из византийских документов, которые создавались в атмосфере неурядиц на Патриаршем и императорском престолах Византии, что сказалось на объективности и на полноте исторических источников.⁶⁵ Поэтому в данном случае мы сталкиваемся с дополнительными трудностями в осмыслении исторических событий того времени. В 2010 году исполняется 1150 лет со дня набега руссов на Константинополь, следствием которого явилось прибытие первого православного иерарха в Киев, положившее начало христианизации Руси.

¹ Полное собрание русских летописей. – [2-е изд.]. – Вып. 1 : Повесть временных лет. – Л., 1926. – С. 21-22; *Татищев В.Н.* Собрание сочинений : в 8 т. / В.Н. Татищев. – Т. 2 и 3 : История Российская. – М., 1995. – Ч. 2. – С. 33. См. также: *Папуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Папуто. – М., 1968. – С. 59. Близко к летописи сообщение византийского историка: *Срезневский В.* Симеона Метафраста и Логофета списание мира от бытия и летописник собран от различных летописец / В. Срезневский. – СПб., 1905.

² См.: *Карташев А.В.* Очерки по истории Русской Церкви : в 2 т. / А.В. Карташев. – М., 1993 –.– Т. 1. – С. 70-74; *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. / А.Н. Сахаров. – М., 1980. – С. 48.

³ *Дебольский Г., прот.* Дни Богослужения Православной Церкви : в 2 т. / протоиерей Г. Дебольский. – М., 1996 –.– Т. 1. – С. 135. См. также: *Малето Е.И.* Антология хождений русских путешественников XII-XV вв. : исследование, тексты, комментарии / Е.И. Малето. – М., 2005. – С. 264, 293.

⁴ *Рыбаков В., прот.* Святой Иосиф Песнописец и его песнотворческая деятельность / протоиерей В. Рыбаков. – М., 2002. – С. 166, 482-483. См. также: *Каждан А.П.* Иосиф Песнопевец и первое русское нашествие на Константинополь / А.П. Каждан // Славяне и их соседи. – Вып. 6 : Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. – М., 1996. – С. 53-60.

- ⁵ Вторая стихира на Господи воззвах // Минея : Июль. – М., 1988. – Ч. 1. – С. 63.
- ⁶ *Продолжатель Феодана*. Жизнеописания Византийский царей / [ввод. ст., перевод и комментарии Я.Н. Любарского]. – СПб., 1992. – С. 84.
- ⁷ *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси..., – С. 73.
- ⁸ *Макарий (Булгаков), митр.* История Русской Церкви / Макарий (митрополит Московский и Коломенский). – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994. – Кн. 1 : История христианства в России до равноапостольного князя Владимира как введение в историю Русской Церкви. – С. 200.
- ⁹ Там же. – С. 201.
- ¹⁰ *Голубинский Е.Е.* История Русской Церкви / Е.Е. Голубинский. – М., 1997 – Т. 2. – Ч. 1. – С. 45.
- ¹¹ Там же. – С. 47. См. также: *Платонов Н.В.* Патриарх Фотий / Н.В. Платонов. – М., 1891. – С. 134; *Пархоменко В.* Начало христианства на Руси: очерк из истории Руси IX-X вв. / В. Пархоменко. – Полтава, 1913. – С. 60-74. Соображения нашего современника-исследователя, поддержавшего взгляды Е.Е. Голубинского, см.: *Никон (Лысенко), иерод.* «Фотиево» крещение славяно-россов и его значение в предыстории крещения Руси / иеродиакон Никон (Лысенко) // Богословские труды. – М., 1989. – Сб. 29. – С. 37.
- ¹² *Карташев А.В.* Очерки по истории Русской Церкви : в 2 т. / А.В. Карташев. – М., 1993 – Т. 1. – С. 73. См. по этому поводу также: Святый равноапостольный князь Владимир – просветитель Руси: 900-летие крещения Руси // Странник. – СПб., 1888. – Т. 2. – С. 243-245; *Россейкин Ф.М.* Первое правление Фотия, Патриарха Константинопольского / Ф.М. Россейкин. – Сергиев Посад, 1915. – С. 476-483; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений / М.В. Левченко. – М., 1956. – С. 63.
- ¹³ *А[овягин] Е.* Две беседы Святейшего Патриарха Константинопольского Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь / Е. А[овягин] // Христианское чтение. – СПб., 1882. – Сентябрь-Октябрь. – С. 419-430.
- ¹⁴ *Phot.* Hom. 3 (ed. B. Laourdas. Thessalonica, 1857-1866. – P. 34:24-25, 30-31. TLG 4040/6). Рус. пер. см.: *А[овягин] Е.* Две беседы Святейшего Патриарха Константинопольского Фотия..., С. 425; *Порфирий (Успенский), архим.* Четыре беседы Фотия, Святейшего архиепископа Константинопольского и рассуждение о них / архимандрит Порфирий (Успенский). – СПб., 1864. – С. 15. Современный перевод проповеди Константинопольского Патриарха и комментарии см.: *Кузенков П.В.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / П.В. Кузенков // Древнейшие государства Восточной Европы : 2000 г. Проблемы источниковедения / под ред. А.В. Стояровой. – М., 2003. – С. 31-45.
- ¹⁵ *Phot.* Hom. 4. – P. 42:8-13. Рус. пер. см.: *А[овягин] Е.* Две беседы Святейшего Патриарха Константинопольского Фотия..., С. 432.
- ¹⁶ *Phot.* Hom. 4. – P. 49:19-28. Рус. пер. см.: *А[овягин] Е.* Две беседы Святейшего Патриарха Константинопольского Фотия..., С. 440.
- ¹⁷ *Phot.* Hom. 4. – P. 51:31-32. Рус. пер. см.: *А[овягин] Е.* Две беседы Святейшего Патриарха Константинопольского Фотия..., С. 442. Современный перевод и комментарии второй проповеди см.: *Кузенков П.В.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси..., С. 56-69.
- ¹⁸ *Phot.* Hom. 4. – P. 51:2-4. Рус. пер. см.: *А[овягин] Е.* Две беседы Святейшего Патриарха Константинопольского Фотия..., С. 443.
- ¹⁹ *Пападопуло-Керамевс А.* Акафист Божией Матери и Патриарх Фотий / А. Пападопуло-Керамевс // Византийский временник. – СПб., 1903. – Т. 10. – С. 396. По мысли А. Пападопуло-Керамевса Акафист составлен не позднее 883 г. (2-го патриаршества Фотия) и в Акафисте нашли отражение 1-я и 2-я беседы свт. Фотия.

- ²⁰ Турилов А.А., Казачков Ю.А. и др. Акафист // Православная энциклопедия / [под ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II]. – М., 2000. – Т. 1. – С. 371-372.
- ²¹ Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое Крещение Руси..., С. 114.
- ²² Малето Е.И. Антология хождений русских путешественников XII-XV вв.: исследование, тексты, комментарии / Е.И. Малето. – М., 2005. – С. 264.
- ²³ Малето Е.И. Антология хождений русских путешественников..., С. 257. См. также: Описание святынь Константинополя в латинской рукописи XII века // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси / ред.-сост. А.М. Лидов. – М., 1996. – С. 451-452.
- ²⁴ Phot. Ep. 2:293-305 (ed. B. Laourdas, L.G. Westerink. Leipzig, 1983 (BSGRT). – P. 50. TLG 4040/9). Рус. пер. см.: Фотий, Патриарх Константинопольский. Окружное послание Фотия, Патриарха Константинопольского к Восточным архиерейским престолом, а именно – к Александрийскому и прочая / Патриарх Константинопольский Фотий // Альфа и Омега. Ученые записки Общества для распространения Священного Писания в России. – М., 1999. – №3 (21). – С. 97-98; Платонов Н.В. Патриарх Фотий / Н.В. Платонов. – М., 1891. – С. 143-144. См. также: Фроянов И.Я. Начало христианства на Руси / И.Я. Фроянов. – [2-е изд.] – Ижевск, 2003. – С. 190. Современный перевод и комментарии второй проповеди см.: Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси..., С. 74-84.
- ²⁵ В исторнографин появилось утверждение об открытии послания Патриарха Фотия Киевскому князю (Брайчевский М.Ю. Неизвестное письмо Патриарха Фотия Киевскому кагану Аскольду и Митрополиту Михаилу сирину / М.Ю. Брайчевский // Византийский временник. – М., 1986. – Т. 47. – С. 31-38), которое было подвергнуто критике (Лурье Я.С. Об одном необыкновенном открытии / Я.С. Лурье // История СССР. – 1988. – № 5. – С. 169-171).
- ²⁶ Grumel V. Les registres des actes du patriarcat de Constantinople. – Vol. 1 : Les actes des patriarches. – Fasc. 2 : Les registres de 715 à 1043. – Romae, 1936 (Lt patriarcat byzantin 1). – № 466. – P. 77-78; Там же. – № 467. – P. 78.
- ²⁷ Лебедев А.П. История Константинопольских Соборов IX века / А.П. Лебедев. – СПб., 2001. – С. 67-84; Grumel V. Указ. соч. – № 468 – P. 78-80.
- ²⁸ Грюнберг П.Н., Кирпичев И.П. К вопросу о начале Российской иерархии и Русской Церкви (и о некоторых проблемах древнерусской церковной истории) / П.Н. Грюнберг, И.П. Кирпичев // История иерархии Русской Православной Церкви. Комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. – М., 2006. – С. 844.
- ²⁹ Орывок из путешествия епископа Порфирия Успенского в Афонские монастыри и скиты в 1846 году. О св. Кирилле просветителе славян Моравских // Труды Киевской Духовной Академии. – Киев, 1877. – Т. 4. – С. 89; Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь..., С. 144. См. также: Арсений, еп. Летопись церковных событий и гражданских, поясняющих церковные, от Рождества Христова до 1898 года / епископ Арсений. – [3-е изд.]. – СПб., 1899. – С. 311.
- ³⁰ Орывок из путешествия епископа Порфирия Успенского в Афонские монастыри и скиты..., С. 90.
- ³¹ Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви / митрополит Макарий (Булгаков). – М., 1994. – Кн. 1. – С. 205. Историк Н.М. Карамзин, говоря о времени князя Игоря, отмечает: «Вероятно, что проповедники, для лучшего успеха в деле своем, тогда же ввели в употребление между киевскими христианами и новые письма славянские, изобретенные Кириллом в Моравии за несколько лет до того времени». См.: Карамзин Н.М. История государства Российского / Н.М. Карамзин. – Кн. 1 : Тома 1, 2, 3, 4. – М., 1988; Т. 1. – Стб. 72.
- ³² Орывок из путешествия епископа Порфирия Успенского в Афонские монастыри и скиты..., С. 91.
- ³³ Орывок из путешествия епископа Порфирия Успенского в Афонские монастыри и скиты..., С. 92. Автор отмечает, что в Великой Макарьевской Четвы Миней имеется

проложное житие святителя Кирилла, помещенное под 21 марта (Там же. — С. 91). В Минее имеется два жития, в первом говорится, что иерарх был «ученик святого Апостола Петра, тем поставлен бысть епископом Катанским» (Великие Минеи Четьи Митрополита Макария : Успенский список. — Weier-Freiburg i. Br. — Band 2 : 12–25 marz. — 1998. — С. 1120). В современном календаре под 21 марта указано время жизни святителя Кирилла Катанского: I-II века. Некоторые материалы, связанные с этим именем, см.: *Прохоров Г.М.* Глаголица среди миссионерских азбук / Г.М. Прохоров // Труды Отдела древнерусской литературы. — СПб., 1992. — Т. 45. — С. 196-199.

³⁴ *Продолжатель Феофана.* Жизнеописания Византийских царей / пер. Я.Н. Любарского. — СПб., 1992. — С. 142; *Голубинский Е.Е.* История Русской Церкви : в 2 т. / Е.Е. Голубинский. — М., 1901 — Т. 1. — Ч. 1. — С. 52.

³⁵ *Продолжатель Феофана.* Жизнеописания Византийских царей / пер. Я.Н. Любарского. — СПб., 1992. — С. 142-143; *Голубинский Е.Е.* История Русской Церкви : в 2 т. / Е.Е. Голубинский. — М., 1901 — Т. 1. — Ч. 1. — С. 52. См. также: *Горский А., прот.* История Русской Церкви / протоиерей А. Горский // Журнал Московской патриархии. — 1976. — № 1. — С. 62; *Кузнецов П.В.* Поход 860 г. на Константинополь..., С. 127, 132-133, 135-136, 137, 139-140, 148.

³⁶ Летописца на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския перевод / увод и бележки от Иван Дуйчев. — София, 1963. — С. 328.

³⁷ Летописца на Константин Манаси..., С. 334.

³⁸ *Грюнберг П.Н., Киричев П.П.* К вопросу о начале Российской иерархии..., С. 844.

³⁹ См.: *Кузнецов П.В.* Поход 860 г. на Константинополь ..., С. 104-105; *Карташев А.В.* Очерки по истории Русской Церкви : в 2 т. / А.В. Карташев. — М., 1993 — Т. 1. — С. 73.

⁴⁰ *Иванов С.А.* Византийское миссионерство. Можно ли сделать из «варвара» христианина? / С.А. Иванов. — М., 2003. — С. 171; *Иванов С.А.* Когда в Киеве появился первый христианский храм? / С.А. Иванов // Славяне и их соседи. — Вып. 11 : Славянский мир между Римом и Константинополем. — М., 2004. — С. 9-18. См. также: *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX-XII в.) / Г.Г. Литаврин. — СПб., 2000. — С. 57.

⁴¹ Полное собрание русских летописей. — [2-е изд.]. — Вып. 1 : Повесть временных лет. — Л., 1926. — Стб. 54.

⁴² *Лосева О.В.* Русские Месяцесловы XI-XIV веков / О.В. Лосева. — М., 2001. — С. 88.

⁴³ *Лосева О.В.* Русские Месяцесловы..., С. 89.

⁴⁴ *Пуцко В.Г.* Киевские мученики-варяги / В.Г. Пуцко // Вестник русского христианского движения. — Париж — Нью-Йорк — М., 1984. — № 141. — С. 178 — 98. Затем на месте их гибели был построен Десятинный храм.

⁴⁵ Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси / [отв. ред. Г. Литаврин]. — М., 1988. — С. 210.

⁴⁶ В редакции A 13-й нотиции на 62-м месте упоминается митрополия «Великая Россия» с 11-ю кафедрами (Белгородская, Новгородская, Черниговская, Полоцкая, Владимирская, Переяславская, Суздальская, Туровская, Каневская, Смоленская, Галичская): Notitia 13. — № 62 (№№ 759, 760-770) (*Darroux's J.* Notitiae episcopatum ecclesiae / Texte critique, introduction, et notes par. — Paris, 1981. — P. 367). В редакции S просто указывается «Россия» (Ρωσία). Ж. Даррузес отмечает, что «список русских епископов [...] является самой древней кодификацией русских епископов в греческом источнике» (Р. 151).

⁴⁷ *Leo Sap.* Notitia 16. Αί μητροπόλεις 60 (Η Ρωσία) (*Darroux's J.* Указ. соч. — P. 387-389, 388). Согласно приложению № 1 Типографской летописи, «Росия» стоит на 61-м месте в списке митрополий, подчинявшихся Константинопольскому патриарху (Полное собрание русских летописей. — Т. 24 : Летопись по Типографскому списку. — Пг., 1921. — С. 233). Есть мнение, что указанная на 61-м месте в Нотиции императора Льва Русская митрополия была приписана позднее (О Митрополии Русской в конце

IX века // Прибавления к изданию творений святых Отцев. – М., 1850. – Ч. 9. – С. 140-142).

⁴⁸ Грюнберг П.Н., Кирпичев И.П. К вопросу о начале Российской иерархии..., С. 847. Княживший в Киеве с 882 года Олег сказал: «...се буди мати градом русским» (Полное собрание русских летописей. – [2-е изд.]. – Вып. 1 : Повесть временных лет. – Л., 1926. – Стб. 23). Такой статус стольного города, лингвистически восходящий к греческому термину «митрополия», позволяет говорить о статусе Киевской епархии.

⁴⁹ См.: Устав князя Владимира о десятинах, судах и людях церковных. I. Оленинская редакция. Л.118 [2] // Шапов Я.Н. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – М., 1976. – С.15.

⁵⁰ Грюнберг П.Н., Кирпичев И.П. К вопросу о начале Российской иерархии..., С. 848.

⁵¹ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси..., С. 78.

⁵² Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви : в 2 т. / А.В. Карташев. – М., 1993 – Т. 1. – С. 92.

⁵³ Зубарь В.М., Павленко Ю.В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси / В.М. Зубарь, Ю.В. Павленко. – К., 1988. – С. 138.

⁵⁴ Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви : в 2 т. / А.В. Карташев. – М., 1993 – Т. 1. – С. 75-92.

⁵⁵ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси..., С. 77.

⁵⁶ Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви / митрополит Макарий (Булгаков). – М., 1994. – Кн. 1. С. 205-206. См. также: Платонов Н.В. Патриарх Фотий. – М., 1891. – С. 135; Полонская Н. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // Журнал министерства народного просвещения. – Пг., 1917. – № 9. – С. 46.

⁵⁷ Чистякова Е.В., Богданов А.П. «Да будет потомкам явлено...». Очерки о русских историках второй половины XVII века и их трудах. – М., 1988. – С. 65.

⁵⁸ Милютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси: древнейшие письменные источники / Н.И. Милютенко. – СПб., 2008. – С. 227.

⁵⁹ Ернштедт В.К. Выдержки Паисия Лигарида из бесед Патриарха Фотия / В.К. Ернштедт // Записки императорской академии наук. – Т. VII. – № 8. – 1906; Куник А.А. О трех списках Фотиевых бесед 865 года / А.А. Куник // Записки императорской академии наук. – Т. VII. – № 8. – 1906.

⁶⁰ Квливидзе Н.В. Иконография Смоленского собора Новодевичьего монастыря / Н.В. Квливидзе // Московские епархиальные ведомости. – 2010. – № 7-8. – С. 192-193.

⁶¹ Платонов Н.В. Патриарх Фотий / Н.В. Платонов. – М., 1891. – С. 136. – Прим. 1.

⁶² Бибииков М.В. Когда была крещена Русь? (Взгляд из Византии) / М.В. Бибииков // Российский православный университет ап. Иоанна Богослова : Ученые записки. – М., 2000. – Вып. 5. – С. 26.

⁶³ Абрамович Д. Кисво-Печерский Патерик / Д. Абрамович. – К., 1991. – С. 6.

⁶⁴ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси / П.А. Раппопорт. – Л., 1986. – С. 38. См. об этом: Высоцкий А.М. Церковь Богоматери Влахернской в Константинополе, ее отражения на Руси и византийско-русские архитектурные связи в домонгольскую эпоху / А.М. Высоцкий // Византийский временник. – М., 2005. – Вып. 64(89). – С. 211-224; Этингер О.Е. Влахернское святилище в Константинополе и его значение для Древней Руси / О.Е. Этингер // Храм земной и Небесный. – М., 2009. – Вып. 2. – С. 85-154.

⁶⁵ Г.Г. Литаврин говорит, что Константин Багрянородный, «желая лишний раз прославить деда (Василия I), искажает ход событий, приписав ему заслугу крещения русов как апостольский неуспешный труд по спасению душ». См.: Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX-XII вв.) / Г.Г. Литаврин. – СПб., 2000. – С. 54.

Архимандрит Віктор (Бедь)

Хрещення Великого князя київського Оскольда та заснування Київської Митрополії

Історія України донині залишається здебільшого непрочитаною книгою. Не менш тасмничною і маловідомою є й історія зародження, розвитку та становлення християнства на українських землях з початків I тисячоліття Різдва Христового.

Та поряд із цим, гортаючи історичні пергаменти буття українського народу, що відображають зародження та становлення його державності, зокрема могутньої і славетної нашої прадержави Київської Русі, ми можемо відтворити та дослідити питання заснування Київської Митрополії (спадкоємницею якої на сьогодні, за нашим переконанням, є Українська Православна Церква).

Уже не одне століття в українській та російській (особливо періоду Російської імперії чи Радянського Союзу) історіографії вважалося, та й в основному вважається, що хрещення Київської Русі (давньоукраїнської держави) відбулось близько 988/989 років за часів правління Великого князя Київського рівноапостольного Володимира (у хрещенні Василя).¹

Зокрема, одним із основних джерел на підтвердження цього факту є давньоукраїнський літопис, відображений у списку «Повісті минулих літ» (первинний текст оригіналу якої не зберігся).²

Однак слід зазначити, що закордонні першоджерела X-XI ст. про хрещення давньоукраїнської держави Київської Русі за часів Великого князя київського рівноапостольного Володимира, зокрема в період 988/989 рр., не згадують. Таких підтверджень не можна знайти ні в польських, ні в угорських, ні в німецьких, ні у візантійських, ні у болгарських першоджерелах тогочасного історичного періоду. Поряд із цим літописи X-XI ст. цих народів мають багато згадок про правління Великого князя київського рівноапостольного Володимира.³

У цю ж епоху (X-XII ст.) вище зазначені закордонні першоджерела вказують на те, що давньоукраїнська держава Київська Русь все ж таки прийняла хрещення від Візантії, але відбулось це близько 860 року за часів князювання Великого князя (кагана) київського Оскольда (Аскольда).⁴

Князь (каган) Оскольд (Аскольд) належав до останніх князів із династії Кия, яка тривалий час правила на давньоукраїнських землях Київщини (за певними гіпотезами, починаючи з VI ст.).⁵

На нашу думку, слід погодитись із гіпотезою ряду науковців та дослідників, зокрема Сергія Шумила, про те, що ім'я Оскольда або Осколот (а не Аскольда) є слов'янського походження і може, зокрема, походити від назви річки Оскол – лівої притоки Сіверського Дінця на Сході України (на Харківщині). Цієї ж думки дотримувались академіки А. Шахматов, М. Тихомиров, Б. Рибakov. Вживання та написання імені Оскольда відображено і в ряді давньоукраїнських літописів та закордонних джерел. На користь вживання та написання імені Оскольда, а не Аскольда, висунуто й ряд інших гіпотез, що заслуговують на увагу.⁶

Незважаючи на значну втрату першоджерел періоду розвитку давньоукраїнської державності в VI-IX ст., на сьогодні є більш ніж вірогідно, що київський князь (каган) Оскольд посідав княжий престол саме відповідно до династичної спадковості по лінії княжого роду династії Кня⁷, а не як васал роду Рюриковичів, за норманською теорією. На користь підтвердження цього факту, зокрема, свідчать Никифоровський літопис XV ст., Супрасльський літопис XVI ст., історичні хроніки Яна Длугоша (1415-1480 рр.), Матвія Меховського (1457-1523 рр.), Матвія Стрийковського (1547-1593 рр.), в яких, зокрема, зазначається, що після смерті Кня, Щека і Хорива їх нащадки по прямій лінії тривалий час володарювали на давньоукраїнських землях русинів (руських, русичів), аж поки Київський княжий престол по спадковості не перейшов до двох братів – Оскольда і Діра.⁸

Тож у контексті цих історичних досліджень слід вважати хибною норманську (варязьку) теорію про походження давньоукраїнської держави Київської Русі, про що, окрім численних українських істориків, у свій час писали, зокрема, і такі видатні російські імперські вчені як В. Татищев (1686-1750 рр.) та М. Ломоносов (1711-1765 рр.).⁹ Хоча саме норманська (варязька) теорія, шляхом численних фальсифікацій давньоукраїнської історії розвитку державності на користь великоросійської імперської держави, з легкої подачі спочатку російського імператора Петра I, а відтак з особливою старанністю імператриці Катерини II та продовжувачів царського роду Романових, покладена в основу російської історіографії і є поширеною і донині.¹⁰

Тож не дивно, що і питання першого офіційного хрещення давньоукраїнської держави Київської Русі та створення Київської Митрополії тривалий час перебували під ідеологічним контролем спочатку династії Рюриковичів, а відтак, з поступовим формуванням російської державності та імперії, під контролем династії Романових, що в подальшому було сприйнято і канонізовано радянською історіографією.

Які ж реальні історичні події вплинули на те, що в другій половині IX ст. відбувся процес першого офіційного хрещення Київської Русі та заснування Київської Митрополії на теренах давньоукраїнських земель?

Згідно з давньоісторичними джерелами, зокрема, в так званій Брюсельській хроніці Кюмона¹¹, 18 червня 860 року давньоукраїнські (руські) війська на чолі з Великим князем (каганом) київським Оскольдом підійшли до столиці Візантійської імперії Царграду (Константинополя) і взяли його в облогу.

«Повість минулих літ» описує, що київські князі Оскольд і Дір, скориставшись відсутністю в Константинополі візантійського імператора Михаїла III (850-867 рр.), підступили з флотом у 200 кораблів до столиці «світової імперії» і поруйнували її околиці, хоча самого міста так і не здобули. Це сталося завдяки чуду Влахернської ікони Богородиці, ризи якої святійший патріарх Фотій після молебню опустив у море, внаслідок чого знялася буря і знищила давньоукраїнські (руські) кораблі (за версією греків).¹²

Факт військового походу Великого князя (кагана) київського Оскольда на Візантію підтверджується: «Повістю минулих літ», болгарським «Хронографом» Георгія Амартола, візантійськими хроніками Симеона Логофета, повідомленнями Микити Пафлагонського, Лева Грамматика, Сократителя Симеонова, Послідовника Феофана, Георгія Кедрина, Іоанна Зонари, Михаїла Гліки та іншими істориками.¹³

Згідно з переказами, чудодійство Ризи Богородиці мало такий вплив на князів Оскольда, Діра, їх дружину і воєначальників, що вони відмовились від захоплення Константинополя і прийняли християнство. Так у хрещенні князь Оскольд був іменований Миколоасм, тож відповідно зрозумілим є і те, чому після його вбивства на Оскольдовій могилі було збудовано церкву на честь святителя Миколая Чудотворця.¹⁴ Факт прийняття християнства київським князем Оскольдом, а відтак і хрещення давньоукраїнської держави Київської Русі, фіксується найголовнішим джерелом – свідченнями самого святійшого патріарха Константинопольського Фотія (858-867; 878-886 рр.) – свідка і учасника тих подій, шляхом виголошення двох промов: під час облоги і після її зняття.

Окрім того, у «Окружному посланні» до патріархів Сходу в 867 році святійший патріарх Константинопольський Фотій, характеризуючи русичів та згадуючи про їх військовий напад на Константинополь, повідомляє, що руські князі, настрашені чудом Божої Матері, відмовились від власної віри багатобожжя і, визнавши істинність віри Христової, виявили бажання охреститись.¹⁵ На це цісар (імператор Константинопольський) Михаїл III вислав до Києва православного єпископа (найвірогідніше, святителя Михаїла, а за іншою гіпотезою – Олексія¹⁶) та священників, і на Русі було засновано окрему єпархію.¹⁷

Після повернення з військового походу на Константинополь військової дружини князів Оскольда і Діра до Києва, Великий князь (каган) київський Оскольд надсилає до Візантії своїх послів для укладення мирного договору, і просить надіслати на Русь-Україну християнських місіонерів та єпископа.

Никонівський літопис (список), який було укладено на основі залишків «Літопису Оскольда» IX ст. та інших стародавніх джерел, Кольбертинські та інші іноземні джерела засвідчують, що саме на прохання Великого князя (кагана) київського Оскольда візантійський імператор Михаїл III та святійший патріарх Константинопольський Фотій відправляють до давньоукраїнської держави Київської Русі у складі хазарського посольства місіонерську місію святих Кирила і Мефодія у 861 році. На той час Київська Русь перебувала у військово-династичному союзі з хазарами. Відповідно святі Кирило і Мефодій у 861-862 роках проводили місіонерську діяльність щодо християнізації давньоукраїнців (русинів, руських, русів, русичів) і на берегах Дніпра.¹⁸

Для охрещення давньоукраїнської держави Київської Русі та розвитку на її теренах Церкви Христової, святійший патріарх Константинопольський Фотій через місіонерську місію рівноапостольних Кирила і Мефодія заснував окрему єпархію на правах Митрополії (скерувавши до неї митрополита або архієпископа), що відбулось близько 861-862 рр.¹⁹

Підтвердженням цьому є те, що за візантійського імператора Лева Мудрого (881-911 рр.) Київська єпархія значилась, за різними джерелами, на 60-му²⁰ та 61-му²¹ місці в диптиху Константинопольського патріархату, і мала статус митрополії.

Відповідно, помилково внесений (чи свідомо сфальсифікований) до списку Київського літопису (зводу) 862 рік як рік заснування Київської держави (давньоукраїнської держави, а не російської – як про це пишуть здебільшого російські історики), на думку вчених, зокрема й видатного російського історика професора Карташева²², фактично є роком заснування Київської Митрополії²³, якій 2012 року виповниться 1150 років.

Тож прийняття християнства Великим київським князем (каганом) Оскольдом в 860 році, перше офіційне хрещення Київської Русі від місії рівноапостольних Кирила і Мефодія в 861-862 рр., та заснування Київської Митрополії у 862 рр., є тими історичними датами, які засвідчують факт утвердження Церкви Христової на теренах уже визнаної, зокрема Візантійською імперією та Константинопольським патріархатом, а відтак раніше створеної та існуючої давньоукраїнської держави Київська Русь.

І хоча в подальшому Великий київський князь (каган) Оскольд (в хрещенні Микола) у 882 році загине від рук підступного посланця роду Рюриковичів князя Олега, пам'ять про нього, як видатного державотворця та першопросвітителя Київської Русі-України, залишилась на віки.

Більше того, зважаючи на першопросвітительську роль у заснуванні Київської Митрополії та мученицьку загибель від руки язичника князя Олега, правомірним є постановка питання про канонізацію Великого київського князя (кагана) Оскольда та його брата князя Діра, як першомучеників давньоукраїнської держави Київської Русі за віру Христову.

¹ *Петровський В.В.* Історія України. Неупереджений погляд. Факти, міфи, коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Харків : Видавничий дім «Школа», 2007. – С. 45.

² *Україна: антологія пам'яток державотворення Х-XX ст.* [Книга] : у 10 т. : дорога до себе / [редкол.: І.М. Дзюба [та ін.]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. – С. 170-176.

³ *Фоміна Т.* Аскольдове хрещення: по той бік тенденційності [Електронний ресурс] / Т. Фоміна // «Релігія в Україні». – 2010. – 15 липня. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/religious_digest/36508/.

⁴ Там само.

⁵ *Петровський В.В.* Історія України. Неупереджений погляд. Факти, міфи, коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Харків : Видавничий дім «Школа», 2007. – С. 32.

⁶ *Шумило С.* Князь Оскольд и христианизация Руси / С. Шумило. – К. : Дух і літера, 2010. – С. 33-35.

⁷ Збірник козацьких літописів: Густинський. Самійла Величка. Грабянки. / [упоряд. та пер.: В. Крекотень, В. Шевчук, Р. Іванченко] – К. : Дніпро, 2006. – С. 22.

⁸ *Петровський В.В.* Історія України. Неупереджений погляд. Факти, міфи, коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Харків : Видавничий дім «Школа», 2007. – С. 32.

⁹ Там само. – С. 35.

¹⁰ Там само. – С. 33-37.

¹¹ *Шумило С.* Князь Оскольд и христианизация Руси / С. Шумило. – К. : Дух і літера, 2010. – С. 19.

¹² Златоструй. Древняя Русь. X – XIII вв. / [сост., авторский текст, коммент. А.Г. Кузьмин, А.Ю. Карпов]. – М. : Молодая гвардия, 1990. – С. 45.

¹³ *Шумило С.* Князь Оскольд и христианизация Руси. – К. : Дух і літера, 2010. – С. 18-19.

¹⁴ *Власовський І.* Нариси історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – К. : АТ «Книга», 1998. – С. 20.

¹⁵ *Панчук І.* Історія України очима іноземців : довідник-хрестоматія / І. Панчук. – Тернопіль : Мандрівець, 2009. – С. 158.

¹⁶ История иерархии Русской Православной Церкви : комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. / [под общ. рук. проф.-прот. В. Воробьева ; сост. М.Е. Губонин и др.]. – М. : Православный Свято-Тихоновский Гуманитарный университет, 2006. – С. 121.

¹⁷ *Петрушко В.И.* История Русской Церкви: с древних времен до установления патриаршества / В.И. Петрушко. – М. : Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2007. – С. 11.

¹⁸ *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви (861-1996) / Д. Блажейовський. – Львів : Каменяр, 1996. – С. 43.

¹⁹ Там само. – С. 43; 62.

²⁰ История иерархии Русской Православной Церкви : комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. / [под общ. рук. проф.-прот. В. Воробьева ; сост. М.Е. Губонин и др.]. – М. : Православный Свято-Тихоновский Гуманитарный университет, 2006. – С. 119.

²¹ *Карташев А.* Очерки по истории Русской Церкви : в 2 т. / А. Карташев. – М. : Терра, 1997 – . – Т. 1. – С. 92.

²² Там само. – С. 104.

²³ История иерархии Русской Православной Церкви : комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. / [под общ. рук. проф.-прот. В. Воробьева ; сост. М.Е. Губонин и др.]. – М. : Православный Свято-Тихоновский Гуманитарный университет, 2006. – С. 119.

В.Г. Івакін

Початковий етап християнізації в Києві (за даними поховального обряду X ст.)

Процеси зміни релігійного світогляду в Східній Європі починаються у IX ст., коли інтенсивні зміни у житті східних слов'ян призводять до кризи релігійно-етичної системи в суспільстві. Язичництво не відповідало новим соціально-економічним обставинам, які виникли у східнослов'янському суспільстві. Зародження давньоруської держави проходило в умовах активного торгівельного обміну з країнами арабського Сходу та Візантії, які знаходилися на більш високому рівні розвитку релігії (монотеїзм). Головну роль у торгівлі відігравали скандинавські дружини купців-воїнів, які втягували у ці процеси слов'янське населення. Початок «русі» як окремого етносоціума звичайно відносять до часів перших слов'яно-скандинавських контактів на території Північної Русі, тобто рубежу VIII-IX ст.¹ У результаті складних соціальних та етнічних процесів відбувається злиття скандинавської дружини з частиною слов'янської знаті. Виникає нове соціальне надплеменне утворення під назвою «Русь» із центром у Києві. Цей процес супроводжується заснуванням торгових факторій у важливих пунктах річкової навігації Подніпров'я та активною торгівельною та грабіжницькою діяльністю в районі Чорного та Каспійського морів. За відсутності чіткої державної структури, владу в свої руки беруть енергійні конунги на кшталт Аскольда, Діра, Рюрика, Олега, які спираються на вірну дружину.

Саме в цей період разом із варязькими дружинами в середньодніпровський регіон приходить новий світогляд. Тісні торгівельні та культурні зв'язки Русі з християнськими країнами призводять до прийняття частиною киян нової віри. Факт хрещення фіксують візантійські, арабські та західноєвропейські джерела. Віротерпимість язичницької частини суспільства сприяє відносно мирному співіснуванню двох релігійних громад.

Поховальні пам'ятки, яке залишило населення Києва, є важливим джерелом для вивчення ідеологічно-культурних процесів, які відбувалися у Середньому Подніпров'ї в часи становлення держави Рюриковичів. Саме поховальний обряд найбільш інформативно відображає зміни в ментальності суспільства, надає унікальні матеріали щодо соціально-економічної специфіки давньоруського Києва. Писемні джерела вказують на перші спроби хрещення Русі вже у 860-х рр. (за князювання Аскольда та Діра), проте археологічно зафіксовані тільки поховальні пам'ятки, які датуються X ст. Тому далі ми будемо оперувати виключно матеріалами вказаного періоду. На сьогодні знайдено 168 комплексів. На поховальному обряді населення Києва віддзеркалилися всі складні соціально-економічні, і, передусім, культурні процеси, які проходили на Середньому Подніпров'ї в часи становлення давньоруської держави.

Саме на межі I – початку II тисячоліть поховальний обряд суттєво змінюється: обряд трупопокладення поступово витісняє кремацію, причому певний період обидва обряди співіснують. Тож за способом поховання з тілом небіжчика, підкурганні захоронення давнього Києва поділяються на дві групи: трупопалення та трупопокладення. Синхронне співіснування двох різних за

своїм світосприйняттям обрядів завжди викликало дискусії в наукових колах. Спробуємо на прикладі київських могильників розібратися в процесях, які стали поштовхом до зникнення кремаційного обряду та переходу до трупопокладення. Для цього нам необхідно звернутися до історії еволюції поховального обряду населення, яке проживало в районі майбутнього Києва.

Обряд спалення небіжчиків був головним для слов'янських племен, які мешкали на території Середнього Подніпров'я впродовж I тисячоліття н.е. Спираючись на археологічні матеріали вказаного періоду, можна з упевненістю стверджувати, що саме кремація була основним поховальним обрядом для східнослов'янських племен. Винятком є майже двохсотлітній період існування готської держави на теренах Середнього Подніпров'я, коли обряд трупопокладення співіснував з обрядом трупоспалення в регіонах, заселених носіями черняхівської культури.² У VII-IX ст. слов'янські племена Південно-Східної Європи, з якими пов'язують витoki Київської Русі, репрезентовані археологічними культурами типу Прага-Корчак та Лука-Райковецька. Вважається, що пам'ятки типу Луки-Райковецької є одним з головних компонентів формування давньоруської культури, як і пам'ятки роменської археологічної культури.³ Для всіх цих утворень спільна одна риса – і в тому числі для слов'янських племен, які мешкали в районі майбутнього Києва – суцільне панування обряду кремації.⁴ Слов'янські могильники цього періоду розміщуються за межами поселень і складаються з безкурганних та курганних поховань. Захоронення покійників здійснювалося як за межами, так і на місці спалення.⁵ У більш ранній час переважають поховання-спалення, здійснені на стороні. Багаття, на яких спалювали небіжчика, сягали іноді 2-3 м в діаметрі. На них складали і супроводжувальний інвентар. Як правило, він згорав або піддавався сильній дії вогню. Поховальний інвентар більшості слов'янських поховань переважно бідний: глиняні горщики, дрібні металеві вироби, вироби з кістки та скла. Для кремаційного обряду східних слов'ян характерна традиція культового розбивання на похоронах глиняного посуду.⁶ Рештки кремації висипали в глиняні урни, в невеликі ямки або залишали на поверхні.

Кремації. У київських дружинних некрополях зафіксовано 13 поховань, що здійснені за обрядом кремації (8% від загальної кількості поховань). Усі вони представлені кальцинованими кістками людей та тварин, які містилися в керамічних посудинах (іноді від урн лишилися тільки фрагменти). У чотирьох комплексах знайдено супроводжувальні предмети, десять зовсім позбавлені інвентарю. У всіх похованнях спалені кістки містилися в глиняних урнах, або накріті горщиком, перевернутим догори дном. Більшість кремацій, скоріш за все, були одиночними.

Лише одна кремація являла собою спалення на місці (лінза завдовжки 1,3 м, завтовшки 10 см із перепаленими людськими кістками і розбитими посудинами, а також кістками тварин). Решта, очевидно, спалені на стороні.⁷

Особливості київських поховань, здійснених за обрядом кремації, характерні для східнослов'янських поховальних старожитностей V-VIII ст. та мають багато спільних рис із іншими європейськими язичницькими поховальними традиціями.

Інгумаційні поховання. Переважна більшість відомих на сьогодні поховань X ст. здійснена за обрядом інгумації, і саме цю традицію ми можемо впевнено називати панівною для могильників Києва X – початку XI ст. На території історичного ядра міста виявлено 155 (92%) інгумацій, які належать до дружинних часів.

Інгумаційна поховальна традиція дружинного Києва знала кілька типів поховальних конструкцій: захоронення у поховальних камерах та їх різновидах (29); у дерев'яних домовинах (70); поховання, здійснені безпосередньо у могильних ямах (58). Камерні поховання належали київській військовій аристократії. Рядових киян ховали в домовинах та могильних ямах. Обряд поховань у дерев'яних домовинах та могильних ямах має чітко виражені риси, що характерні для давньоруських могильників християнського періоду.

У більшості поховань орієнтація західна з сезонними відхиленнями. На думку дослідників, обряд трупопокладення з орієнтацією небіжчиків головою на захід почав розповсюджуватися у Північній та Східній Європі на початку X ст. у зв'язку з християнізацією населення.⁸

Тіла небіжчиків лежать у випростаному стані на спині. Положення рук чітко фіксується у 41 випадку (28%). В 14 випадках руки лежали вздовж тіла. В 17 випадках руки схрещені на грудях, животі або в районі тазу, в одному лежали на плечах, ще в одному – права рука лежала на грудях, ліва була випростана вздовж тіла. У семи похованнях права рука лежить на грудях, а ліва в районі живота. У одному випадку ліва рука лежить на грудях, а права на животі. Поки що не знайдено пояснення різному положенню рук у давньоруських похованнях. Можливо, іноді положення рук змінюється під тиском ґрунту. Імовірно, що розташування рук з первісного положення (на грудях або на животі) змінюється під час розкладання тканин тіла. Т. Панова, проаналізувавши російські мініатюри XVI ст. з зображеннями обряду похорону, звернула увагу на різноманітність положення рук у похованих і зробила висновок, що на вказаний час ще не існувало єдиного канону зображення рук померлого, отож, таких правил не існувало і коли ховали померлих.⁹ Очевидно, що єдиної традиції покладення рук у померлого не було і в поховальній традиції X ст.

Категорії супроводжувального інвентарю в похованнях кінця X ст. У похованнях даного періоду, передусім, в камерних, знаходять різноманітний інвентар: зброю та бойове спорядження вершника і коня; побутові предмети, туалетні аксесуари; елементи костюма; прикраси; гральні набори; амулети; нумізматичний матеріал; залишки поминальної трапези та посмертної їжі. Серед них окремо стоять християнські символи особистого благочестя.

Ця категорія включає хрестоподібні підвіски зі срібла та бронзи – згадана символіка виявлена у восьми київських дружинних похованнях: у трьох камерних та п'яти рядових похованнях. Сюди ж О. Мусін відносить срібну з позолотою імітацію золотого соліда Василя I та Костянтина (869–879 рр.), з вушком для підвіски, яку вважає іконкою (з рядового поховання).¹⁰

Як правило, хрестоподібні підвіски входили до складу жіночого намиста (5 поховальних комплексів). Так у похованні № 14 (тут і далі нумерація за М. Каргером) виявлено намисто, яке складалося з великої кількості скляних різнокольорових великих та малих намистин, срібного дирхема та трьох невеликих срібних хрестиків.¹¹ Хрестики з поховань, знайдених у районі Десятинної

церкви (№ 110) та на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, належали дітям 6-8 років, хрестоподібна підвіска з камери на саднбі купця Марра (№ 117) знайдена серед інвентарю поховання воїна з конем.

У кількох похованнях виявлені хрестоподібні накладки та нашивки, які прикрашали супроводжувальні речі. У дитячому камерному похованні № 110, окрім хрестоподібної накладки на грудях та дирхема з прокресленим хрестом, знайдений хрестик з округлими променями та розеткою в центрі. Біля лівого ліктя жіночого камерного поховання, знайденого біля Варваринського корпусу Михайлівського Золотоверхого монастиря, лежали рештки сумки, прикрашеної срібним хрестом-накладкою. Поруч лежав хрест-підвіска «скандинавського» типу.

Дискусія з приводу інтерпретації вищевказаних знахідок триває і досі. Частина дослідників трактує подібні знахідки як прикраси. На думку М. Каргера, хрестоподібні підвіски «не имеют никакого отношения к христианским крестам и являются украшением, распространенным в славянских языческих погребениях». Дослідник підкреслює той факт, що більшість подібних речей виявлено в похованнях, які належали заможним жінкам.¹² Решта вбачає в них знаки християнського благочестя, вказуючи на їх розповсюдження в Північно-Західній Європі саме в період активних християнізаційних процесів. Н. Недошивіна припускала, що такі символи виготовляли місцеві християнські громади спеціально для поховання.¹³ Й. Стеккер категорично відкидає думку про те, що хрестики в епоху християнізації могли слугувати прикрасами, позбавленими релігійного змісту.¹⁴ До аналогічних висновків приходять А. Макаров, підбиваючи підсумки багаторічних досліджень селищ та могильників Північної Русі.¹⁵

Для кінця IX – початку XI ст. хрестоподібні підвіски зафіксовані у 12 пунктах (31 екземпляр) на території Київської Русі¹⁶ та в 20 пунктах Північної Європи, в тому числі й у Бірці.¹⁷ О. Мусін знаходить аналогію київським хрестам у похованнях франкської і алеманської знаті часів Меровінгів (VI-VII ст.) та лангобардів періоду християнізації. Після утвердження церковних інститутів подібні хрести зникають. Дослідник вважає, що таким чином «религиозное сознание христианизированной знати именно перед лицом смерти особым образом демонстрировало свою христианскую принадлежность».¹⁸

На курганных могильниках Києва досліджено 155 інтумацій (92%) та 13 (8%) кремацій. Це співвідношення більшість дослідників вважають відносним. По-перше, автори розкопок кінця XIX – початку XX ст. згадують про десятки розкопаних ними кремацій (В. Хвойка), інформація про які до нас не дійшла. По-друге, багато трупоспалень було знищено під час масової забудови міста в XI-XIX ст. Особливо це стосується трупоспалень, здійснених на рівні давньої денної поверхні. Якщо поховання у домовині чи зрубній камері важко не помітити, то на горщик із попелом та перепаленими кістками будівельники, як правило, не звертали уваги. Нарешті, тогочасний методичний рівень проведення розкопок призвів до втрати більшості кремаційних поховань.¹⁹

Усі ці аргументи правильні лише частково. В. Хвойка дійсно згадує сотні трупоспалень, знайдених ним на вул. Фрунзе, 71. Проте польової документації дослідник не залишив, а ті поховання, які вдалося ідентифікувати, скоріше за все, пов'язані зі слов'янськими поселеннями VII-IX ст., які не належать до міської структури Києва. Масового знищення під час забудови другої поло-

вини XIX – початку XX ст. зазнали не тільки трупоспалення, але й інгумації, в першу чергу багаті камерні поховання, які були пограбовані в давнину або у новітні часи, і інформація про які не потрапила до наукових кіл.

Щодо складності археологічної фіксації, то можна навести показовий приклад. Найбільш масштабні розкопки проводилися в районі Десятинної церкви, тому саме цю курганну групу ми можемо вважати найбільш вивченою. Під час розкопок Д. Мілєєва відкрито 54 поховання, з яких 48 трупопокладення, і тільки п'ять здійснені за обрядом кремації. Рівень фіксації об'єктів, запропонований Б. Фармаковським та Д. Мілєєвим і на сьогодні залишається досить високим, тому мова про «непомічені» кремаційні комплекси не доречна. Пізніше цю курганну групу досліджували Т. Мовчанівський, М. Каргер, С. Кілієвич та інші, і як результат, майже за сто років знайдено ще два трупоспалення. Таким чином, за всі роки досліджень в районі Десятинної церкви, які проводили вчені-професіонали, знайдено десять кремацій, що складає менш ніж 10% від усіх знайдених на цій курганній групі поховань.

Тому ми будемо спиратися лише на археологічно підтверджену інформацію та аналізувати наявний матеріал. Київських поховань, здійснених за обрядом кремації, знайдено мало. Згадуваними В. Хвойкою численними кремаціями в районі вул. Фрунзе важко оперувати через відсутність документації. Імовірно, що ці могильники належали до більш ранніх слов'янських поселень. Характерні особливості обряду та морфологія кераміки дозволили В. Зоценку віднести кремації, виявлені в районі вул. Фрунзе, до пам'яток культури Прага-Корчак.²⁰ Особливістю київських трупоспалень є відсутність інвентарю (коштовна зброя, елементи спорядження вершника тощо), характерного для поховань дружинної верстви Києва.

Порівнюючи київські могильники з іншими давньоруськими могильниками IX-X ст., спостерігається надзвичайно малий відсоток трупоспалень – 8%. Для порівняння, за підрахунками Д. Бліфельда на шестовицькому могильнику відсоток трупоспалень сягає 37,5%. Кремації та їх залишки, досліджені на курганному некрополі Пскова, складають 90,4%. Співвідношення між трупопокладеннями та трупопокладеннями Бірки становить приблизно 1:1 (566:544).²¹ Необхідно відмітити, що трупопокладення як форма поховального обряду була чужинною традицією для слов'ян, які протягом тисячоліття спалювали своїх небіжчиків. З'являється воно якраз на зламі тисячоліть, одночасно з активною політичною, економічною та військовою діяльністю Русі, частина якої була знайома з християнським віровченням.

Більшість виявлених пам'яток X ст. становлять інгумаційні поховання (92%). Серед них значну частку складають поховання в дерев'яних трунах та безпосередньо в могильних ямах, характерних для християнських кладовищ. Орієнтація поховань відповідає канонам християнського обряду: тіло небіжчика, як правило, кладуть головою на захід (з невеликими сезонними відхиленнями). Далеко не завжди вдавалося зафіксувати положення рук небіжчика, проте наявні матеріали вказують на поширення схрещених рук на животі або на грудях. Наявність курганів на київських некрополях не означала переважання поганського світосприйняття (до того ж вони далеко не завжди фіксуються). Кургани залишалися зовнішньою язичницькою формою у християнському змісті і проіснували ще кілька століть по офіційному хрещенню держави. Курганні

могильники існували у таких великих містах, з безумовною присутністю представників церковної ієрархії, як Псков, Рязань, Суздаль тощо.²²

Більшість київських поховань X ст. супроводжувалися бідним нечисленним інвентарем, а частіше взагалі були безінвентарні. Як виняток – багаті камерні поховання дружинної еліти. Тракувати наявність подібного інвентарю як характерну ознаку язичництва є помилкою. Це хибне твердження виникло через інтерполяцію в давньоруські часи сучасного християнського поховального обряду. Судячи зі знахідок на території давньоруських земель та застосування загальноєвропейських аналогій, практика покладення багатого інвентарю (передусім зброї) була загальнорозповсюдженою й після остаточного утвердження християнства. Цю точку зору підтверджують і археологічні знахідки аристократичних поховань (XI–XIII ст.), що супроводжуються зброєю та коштовними прикрасами в різних давньоруських містах. Традиція покладення зброї в могилу аристократа-християнина характерна і для інших європейських країн. У перехідний період від язичництва до християнства у поховальних обрядах Швеції протягом тривалого часу використовували інвентар (кладовища Готланду).²³ У Фінляндії християнство перемагає у другій половині XI ст., одночасно в похованнях того періоду залишається досить багатий інвентар.²⁴ А. Кирпичников робить висновок про перетворення язичницького супроводжувального інвентарю в розвинуту феодальну символіку.²⁵ О. Мусін вважає, що багатий інвентар підкреслював належність покійного до шляхетного стану.²⁶ Таким чином, багатий інвентар у похованнях знаті підкреслював їх високий соціальний статус, а не свідчив про язичницьке світосприйняття. У той самий час наявність предметів християнського культу підтверджує розповсюдження християнського віровчення серед заможних киян.

Таким чином, можна з великою долею ймовірності припустити, що кардинальні зміни у поховальній обрядовості населення Середнього Подніпров'я пов'язані з поступовим проникненням до регіону християнської релігії. У перехідний етап від язичництва до християнства проявляються різні змішані уявлення, які утримуються довго, аж поки церква не ствердиться настільки, щоб розпочати боротьбу проти місцевих звичаїв та обрядів. У сучасній західноєвропейській науці активно обговорюється практика прийняття неповного хрещення, яка відкривала шлях до християнської громади, проте не заперечувала зв'язків із язичницьким світом.²⁷ У нас немає аргументів на користь існування подібної практики на давньоруських землях, проте саме зіставлення процесів, які відбувалися у європейських народів у період їх християнізації, на нашу думку, правомірне та необхідне. Це твердження допоможе зрозуміти, чому поховальний обряд киян X ст., залишившись по суті язичницьким, перебував під впливом християнської обрядовості, яка відчутно відобразилася на його формі.

¹ Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Г.С. Лебедев. – СПб. : Евразия, 2005. – С. 527.

² Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья / Б.В. Магомедов. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 33.

³ Баран В.А. Давні слов'яни / В.А. Баран. – К. : Альтернативи, 1998. – С. 122-125.

⁴ Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. Седов. – М., 1982. – С. 101-113.

- ⁵ *Моця А.П.* Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. / А.П. Моця. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 13.
- ⁶ *Тимошук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. / Б.О. Тимошук. — К. : Наукова думка, 1976. — С. 97.
- ⁷ *Каргер М.К.* Древний Киев : в 2 т. / М.К. Каргер. — М.-Л., 1958 — Т. 1. — С. 164; *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX — первой половины XIII веков / С.Р. Килиевич. — К. : Наукова думка, 1982. — С. 142; *Козюба В.* Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908-1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілєєва) / В. Козюба // *Ruthenica* : зб. наук. пр. — К., 2005. — Т. IV. — С. 179.
- ⁸ *Gräslund A.-S.* The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko / A.-S. Gräslund // *Birka IV*. — Stockholm, 1980. — С. 26.
- ⁹ *Панова Т.Д.* Средневековый погребальный обряд по материалам некрополя Архангельского собора Московского Кремля / Т.Д. Панова // *Советская археология*. — 1987. — № 4. — С. 118-119.
- ¹⁰ *Мусин А.Е.* Христианизация Новгородской земли в IX-XIV вв. / А.Е. Мусин. — СПб. : Центр «Петербургское Востоковедение», 2002. — С. 147.
- ¹¹ *Каргер М.К.* Древний Киев : в 2 т. / М.К. Каргер. — М.-Л., 1958 — Т. 1. — С. 142-143.
- ¹² *Каргер М.К.* Древний Киев : в 2 т. / М.К. Каргер. — М.-Л., 1958 — Т. 1. — С. 212.
- ¹³ *Недошивина Н.Г.* Средневековые крестовидные подвески из листового серебра / Н.Г. Недошивина // *Советская археология*. — 1983. — №4. — С. 224.
- ¹⁴ *Staecker Jorn.* Rex regum et dominus dominorum / Jorn Staecker. — Stockholm, 1999. — P. 396-402.
- ¹⁵ *Макаров Н.А.* Переход от язычества к христианству по материалам новейших исследований селищ и могильников на Севере Руси / Н.А. Макаров // *Московская Русь: проблемы археологии и истории архитектуры. К 60-летию Леонида Андреевича Беляева* / сост. А.А. Баталов, Н.А. Кренке. — М., 2008. — С. 37.
- ¹⁶ *Мусин А.Е.* Христианизация Новгородской земли в IX-XIV вв. / А.Е. Мусин. — СПб. : Центр «Петербургское Востоковедение», 2002. — С. 127.
- ¹⁷ *Staecker Jorn.* Bremen-Canterbury-Kiev-Konstantinopel. Auf Spunnsuche nach Missionierenden und Missionierten in Altdanemark und Schweden / Jorn Staecker // *Rom und Byzanz im Norden*. — Stuttgart, 1997. — P. 79.
- ¹⁸ *Мусин А.Е.* Христианизация Новгородской земли в IX-XIV вв. / А.Е. Мусин. — СПб. : Центр «Петербургское Востоковедение», 2002. — С. 143.
- ¹⁹ *Каргер М.К.* Древний Киев: в 2 т. / М.К. Каргер. — М.-Л., 1958 — Т. 1. — С. 162; *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва / П.П. Толочко. — К. : Наукова думка, 1970. — С. 61.
- ²⁰ *Зоценко В.Н.* Киевский некрополь II: место в исторической топографии города, типология инвентаря, хронология / В.Н. Зоценко // *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: сб. научных тр.* — СПб., 2009. — С. 42-65.
- ²¹ *Блифельд Д.И.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д.И. Блифельд. — К. : Наукова думка, 1977. — С. 14; *Милютин Н.Н.* Древнерусский некрополь Пскова (историко-географическое исследование) / Н.Н. Милютин // *Славянский средневековый город: сб. научных тр.* — М., 1997. — С. 256; *Gräslund A.-S.* The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko / A.-S. Gräslund // *Birka IV*. — Stockholm, 1980. — P. 7, 51.
- ²² *Панова Т.Д.* Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI-XVI веков / Т.Д. Панова. — М. : Радуница, 2004. — С. 23-25.
- ²³ *Розсдаль Эльсе.* Мир викингов: викинг дома и за рубежом / Эльсе Розсдаль; пер. с датского Ф.Х. Золотаревской. — СПб. : Всемирное слово, 2001. — С. 166-167.
- ²⁴ *Эря-Эско Аарни.* Племена Финляндии / Аарни Эря-Эско // *Славяне и скандинавы: пер. с нем. / общ. ред. Е.А. Мельниковой*. — М., 1986. — С. 172.
- ²⁵ *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие / А.Н. Кирпичников // *Свод археологических источников*. — 1966. — Вып. 1. — С. 49-51.

²⁶ Мусин А.Е. Христианизация Новгородской земли в IX-XIV вв. / А.Е. Мусин. – СПб. : Центр «Петербургское Востоковедение», 2002. – С. 42.

²⁷ *Staecker Jorn. Rex regum et dominus dominorum* / Jorn Staecker. – Stockolm. – 1999. – P. 399.

Ю.Н. Сытый

Могилы христиан Чернигова X века (к постановке проблемы)

Существование первых христиан до крещения Руси в 988 г. не вызывает у исследователей серьезных сомнений. Данные летописей вполне определенно позволяют утверждать, что в это время не только были христиане, но и существовали храмы, где они могли совершать свои обряды.¹ Однако, если попытаться найти конкретные могилы погребенных до 988 г., вопрос становится не таким простым, как могло бы показаться, судя по текстам летописей. В значительной степени это обусловлено довольно широкими датировками погребального инвентаря.

Исследования черниговского некрополя в разное время проводили такие исследователи, как Д.Я. Самоквасов², Б.А. Рыбаков³, Д.И. Блифельд⁴, А.П. Моця⁵, В.П. Коваленко⁶, А.В. Шекун⁷, Е.М. Веремейчик⁸, Т.Г. Новик⁹, Г.А. Мудрицкий¹⁰, С.А. Лаевский и П.Н. Гребень¹¹, Г.В. Жаров¹², А.А. Казаков¹³, Т.П. Валькова, В.В. Сохацкий¹⁴, Е.Е. Черненко¹⁵, Ю.Н. Сытый¹⁶, Л.В. Ясновская.¹⁷

Исследованиям в Антониевых пещерах Чернигова посвящены публикации В.Я. Руденка.¹⁸ Количество выявленных захоронений к 2010 г. составило более 1400 могил и продолжает увеличиваться в процессе новых археологических работ. Это крупнейший из исследованных могильников древнерусских городов.

Длительный период существования некрополя древнерусского Чернигова можно разделить на несколько хронологических этапов: 1 – конец IX-X вв., 2 – конец X-XI вв.; 3 – XII – середина XIII вв.

Расположению курганного могильника и нововыявленным погребениям X в. посвящены работы А.В. Шекуна, В.Н. Скорохода¹⁹ и автора данной статьи. Для первого периода существования черниговского некрополя характерны курганные погребения с трупосожжением и трупоположением. В связи с проведением официального крещения черниговчан при Владимире Великом уменьшается количество курганов, которые продолжали насыпать в окрестностях Чернигова, и увеличивается количество захоронений в простых грунтовых могилах. До строительства первых церквей грунтовый некрополь располагался в старом межкурганном пространстве – дугой охватывая застройку города со стороны поля. Увеличение территории города приводило к сносу участков курганного поля и отодвигало новые участки грунтового некрополя на определенное расстояние от возникшей застройки. Во время активного роста территории города сносились не только курганы, но и участки грунтового могильника, попадавшего под застройку. Закономерности этого процесса описаны автором.²⁰ На окраинах города даже в XII в. продолжали насыпать отдельные курганы, а в его историческом центре с XI в. появляются церкви, вокруг которых начинают формироваться кладбища. Возникновение церковных кладбищ в городской застройке очень часто приводило к наслоению по-

гребений XI-XIII вв. на погребения предшествующего времени. Такое положение дел значительно затрудняет выделение наиболее ранних могил X-XI вв.

Для первого периода существования некрополя Чернигова характерно сожжение и труположение под курганной насыпью. Встречаются ингумации в больших камерах подквадратной и подпрямоугольной форм. Камерные погребения обнаружены при археологических исследованиях на территории черниговского Предградья, в курганных могильниках, расположенных на Болдиной горе и «кладбище в Березках» (район Пяти Углов), которые, бесспорно, относятся к кладбищам Чернигова.

Анализ процессов христианизации Новгородской земли (с привлечением широкого круга древностей Восточной и Северной Европы), проведенный А.Е. Мусиным²¹, позволил автору сделать вывод: христианизация верхушки древнерусского общества нашла отражение в камерном обряде погребения.

Камерные погребения по размерам можно разделить на две составные части: подквадратные (большие по размерам – 3-4x2,7-4 м), где довольно часто был похоронен воин с конем (иногда и с женщиной) и подпрямоугольные (3-4x1,4-2,5 м, глубиной 0,65-1,0 м от уровня материка). Бывают случаи, когда эти две камерные конструкции располагались в составе курганного могильника на небольшом расстоянии друг от друга. Именно такое сочетание было обнаружено при раскопках Е.Е. Черненко 2007 г.²² и А.В. Шекуна 1990 г.²³ во время застройки двора Школы милиции (ул. Горького, 34)²⁴, что может указывать на сосуществование обрядов с различными типами камерных погребений в рамках второй половины X в. Остановимся более внимательно на конструкции камерного погребения подпрямоугольной формы. Эта категория памятников хорошо иллюстрируется опубликованными А.В. Шекуном материалами исследований 1995 г. по ул. Комсомольской, 28²⁵, где было обнаружено захоронение, совершенное посередине камеры, размерами 2,9x1,9 м и глубиной 0,8 м от уровня материка. Отметим наличие четырех столбовых ям в углах котлована камеры и расположенную рядом могилу, которая была впущена в насыпь кургана более раннего времени. Подобная конструкция и была исследована А.В. Шекуном в 1990 г. (Школа милиции). Камера подпрямоугольной в плане формы (4x2,5 м, глубиной 1,0 м от уровня материка) содержала четыре столбовых ямы по углам котлована. Она была ограблена в XII в. и содержала череп человека, перемещенный из места захоронения в угол камеры.

Конструкцию подпрямоугольных камер иллюстрируют и дополняют материалы могильника городища Коровель возле с. Шестовица, в частности, захоронения № 61/1.²⁶ В книге Д.И. Блифельда конструкция погребальной постройки описана следующим образом: «Могильна яма прямокутна з округлими кутами, орієнтована по лінії схід – захід (2,2-2,4x1,5 м). Сліди труни позначились на 0,3 м від дна, у заповненні могильної ями у формі прямокутника ... (1,8x0,4-0,5 м), орієнтованого паралельно стінам ями». Стратиграфія заповнення камери, сделанная перпендикулярно длинной оси котлована, опубликованная Ф.А. Андросчуком²⁷, указывает на существование перекрытия камеры деревянной конструкцией, после разрушения которой насыпь кургана просела в камеру на значительную глубину. Именно на этой глубине под остатками перекрытия исследователю удалось обнаружить остатки прямоугольной конструкции с 12 гвоздями, названную в книге гробом. По бокам от конструкции, размещенной посередине котлована камеры, фиксируется песчаная за-

сыпка, а ближе к конструкции – желтый песок с примесью глины, который, скорее всего, также является результатом забрасывания пространства между материковой стенкой котлована и деревянной конструкцией, в которой найдены кости скелета и вещи.

Еще одно камерное захоронение было исследовано в 2001 г.²⁸ на посадке городища Коровель, где наряду с застройкой посада X–XI вв. удалось обнаружить остатки кургана в виде ровика, ограничивавшего площадку, посередине которой находилась камера, размерами 3,5х2,3 м, глубиной 1,1 м от уровня материка. Стратиграфия, оставленная поперек длинной оси камеры, позволяет утверждать, что обнаруженное захоронение пожилой женщины, расположенное в центре котлована, имело по бокам конструкцию (ширина 0,6 м). В стратиграфии конструкция фиксируется на высоту 0,5 м, где она непосредственно примыкает к просевшим остаткам перекрытия камеры. По бокам от конструкции находилась засыпка в виде светло-серого песка с мелкими угольками и завал материковой стенки в виде светло-желтого песка. В углах камеры обнаружены столбовые ямки диаметром до 0,3 м.

Таким образом, в котловане камеры, в углах была установлена столбовая деревянная конструкция для поддержания перекрытия. Затем в центральной части устанавливалась конструкция, в которую уложена покойница; пространство между материковыми стенами и установленной конструкцией засыпано песком. Сделанное деревянное перекрытие и конструкция внутри котлована долгое время не позволяли месту, где находилось тело, заполняться почвой. По бокам засыпка частично уплотнилась, и произошел обвал верхней части котлована камеры. Впоследствии деревянное перекрытие не выдержало веса грунта насыпи и просело в котлован камеры: по бокам – до уровня засыпки; по центру – гораздо глубже, потому что пространство, в котором было осуществлено захоронение, лишь частично, вследствие естественных процессов, заполнилось грунтом, и на момент разрушения перекрытия еще не было заполнено до конца.

Все это позволяет высказать мнение, что в большом пространстве котлована подпрямоугольной камеры (со столбовой конструкцией, как это исследовано в 2001 г.) или без нее (курган № 61/1) устанавливалась меньшая по размерам деревянная конструкция, которая достигала перекрытия камеры и пространство вокруг которой засыпалось грунтом из рвов кургана еще до перекрытия камеры древесиной. Эта внутренняя деревянная конструкция по размерам напоминает гроб, но имеет большую высоту. Во время ее установки нередко использовались гвозди.

Наличие в погребении № 61/1 бронзовой печати с изображением бюста Христа и арабского дирхема чеканки 935/936 гг.²⁹ указывает на возможность появления такой конструкции во второй половине X в. (в 60-е годы X в.) и рассматривать ее как результат влияния христианских традиций на погребальные обычаи верхушки древнерусского общества. Таким образом, во второй половине X в. возникает обряд камерного погребения, который был эволюционным звеном между камерными погребениями языческой эпохи и могилами населения Чернигова, окрещенного в конце X в.

Не возникает сомнений, что появление внутренних конструкций в камерах подпрямоугольных форм произошло под влиянием христианской идео-

логии, следы проникновения которой в дружинную среду Шестовицы и Чернигова отчетливо прослеживаются во второй половине X в.³⁰

Похожий обряд, который, по мнению Е.А. Шинакова, сочетает «в себе черты синкретизма двух принципиально различных в плане религиозной подосновы типов захоронения...», зафиксирован в трех курганах, исследованных в Кветуне на Брянщине. Это трупосожжение, помещенное в широкую яму. В так называемом кургане с поясным набором зафиксированы остатки сожжения, находящиеся в дубовом срубе, на стенках которого имеются следы огня. Сруб установлен в большую (2,8x2 м), но не глубокую (0,25 м) могилу, расположенную на площадке под курганной насыпью.³¹ Кости сожженного разложены на дне ямы внутри сруба в форме человеческой фигуры, сверху положен пояс с бляшками, а в угол сруба поставлено ведро.

Еще одно погребение (курган № 82) имело большую (3,4x1,9 м) и глубокую (1,2 м) яму, в которую была установлена конструкция длиной до 3 м, сохранившаяся на высоту до 0,5 м. Найдено 6 гвоздей. В заполнении ямы фиксировались угольки. По мнению Е.А. Шинакова, гвозди скрепляли гробовище, заполненное кальцинированными костями. В наличии гробовища угадывается влияние христианской идеологии.³²

К христианским Е.А. Шинаков относит и захоронение в кургане № 1. Погребенный находился в узкой могиле (ширина до 0,8 м). Его сопровождал боевой топорик, серьга и поясная пряжка, в районе черепа фиксировались угольки. Вместе с этим, отмечается не характерная для христианской обрядности ориентация погребения головой на юг.

Но, кроме трупосожжений и телоположений в камерах, в материалах археологических исследований Чернигова встречены и погребения в могильных ямах под курганной насыпью. В 1989 г. Ю.Н. Сытым и Л.В. Ясневской на ул. Чернышевского, 15 на территории Предградья в Чернигове³³ удалось зафиксировать следы трех курганов. Первый – с площадкой, диаметром 14 м, имел ровики с материалом X в. Погребение не выявлено, вероятно, оно находилось выше уровня материка и было уничтожено перекопом. Третий курган, имевший ровики и перемышку, выходил за пределы раскопа.

Наиболее интересным оказался курган № 2, расположенный в 8 м восточнее кургана № 1. Диаметр площадки составлял 7-8 м. Площадка окружена ровиком, разделенным с востока и запада перемышками на два участка. Ширина ровика – до 3 м, глубина – до 1,1 м. В ровике найдены обломки горшка X в. На площадке кургана зафиксирована яма овальной формы, размерами 3,0x2,4 м. На глубине 0,6 м от уровня материка она сужается до размеров 2,35x1,2 м, а на глубине 0,7-1,0 м выявлено погребение мужчины, ориентированное головой на запад. Наличие 6 гвоздей и форма ямы указывают на существование гроба. Судя по плохо сохранившимся костям, погребенный был похоронен в вытянутом положении на спине. Выявлен сопровождающий погребальный инвентарь: в районе шеи – небольшой обломок серебряной проволоки, на которую намотана другая, возле правой руки – остатки ведра в виде трех оковок, диаметром 20 см, ушпек и ручки, слева от пояса – нож, на поясе – бронзовая пряжка с железным язычком. В северо-восточном углу могилы выявлены несколько предметов, расположенных компактно: обломок серпа, калачевидное кресало с язычком и три кремня к нему; вдоль этой группы предметов на расстоянии 15 см друг от друга лежали два поясных бронзовых

кольца, вероятно, от сумки, снятой с пояса и положенной восточнее левой пятки погребенного. В районе, где должны были находиться пятки погребенного, выявлено пятно коричневого цвета, в центре которого лежала 1/4 часть саманидского дирхема (Наср ибн Ахмад, Самарканд, год срезан, по мнению А.В. Фомина, монета датируется 935-937 гг.). Все вещи находились внутри гроба.

На площадке кургана с севера от могильной ямы зафиксированы остатки небольшого (0,8 x 0,4 м) костра, прокалившего материковую глину на 3 см. Над прокаленной глиной находился слой земли с углями и мелкими кальцинированными костями (возможно, птицы /?/).

В тексте отчета погребение (до определения монеты) было отнесено к последней четверти X в., но, по всей видимости, дату погребения, с учетом датировки монеты, следует расширить до второй половины X в.

Подобное погребение исследовано на горе Юрковице в Киеве в 1965 г. Е.В. Максимовым и Р.С. Орловым и датировано второй половиной X в.

Кроме погребения, выявленного в 1989 г. внутри квартала современной застройки, ограниченного улицами Пятницкая, Мстиславская, Чернышевского и проспектом Победы, выявлены остатки более десяти курганов, среди которых — камерное погребение, исследованное Г.В. Жаровым в 1998 г.³⁴

Наличие курганов, погребения которых находились выше древней дневной поверхности (уничтожены при застройке посада в XI-XIII вв.), позволяет отнести формирование данного участка курганного поля ко второй половине X в. и констатировать разнообразие погребальных традиций на довольно ограниченной территории огромного курганного могильника.

Место находки погребения 1989 г. удалено от застройки Чернигова X в. на 800-1000 м. Имеются раскопанные участки курганного поля, расположенные ближе к территории города, но они, как правило, застраивались несколько раз: в XI-XIII вв. и XVII-XX вв. Поэтому, в большинстве случаев, погребения сохранились намного хуже. Опубликованы материалы еще одного подкурганного погребения, исследованного в 1989 г. на территории Предградья (ул. Коцюбинского, 52), — погребение № 8.³⁵ Могила находилась в центре площадки, диаметром около 6 м, окруженной ровиком, шириной до 1,4 м и глубиной до 0,4 м. В исследованной части ровика найдена перемычка шириной 0,9 м. Могильная яма имела размер 2,7x1,15 м и глубину 0,65-0,7 м от уровня материка. В дне ямы было сделано углубление, размерами 2,3x0,5-0,55 м, опущенное еще на 0,15-0,2 м в материк. Выявлены остатки скелета, от которого сохранились кость правой ноги и череп в западной части могилы. Инвентарь отсутствовал.

Рядом с курганом, содержащим погребение № 8, заметны следы отдельных участков ровика (в виде ям без материала, которые не могут быть ничем иным, как участками ровиков). В центре площадки находилось погребение № 3, совершенное в могиле длиной 2 м, шириной около 1,1 м, углубленной в материк на 0,6 м. На расстоянии 0,3-0,4 м от черепа расчищены бронзовые бляшки поясного набора (19 шт.), пряжка с железным язычком и наконечник пояса. На пряжке прослежены остатки ткани. Слева от предполагаемого расположения скелета найден нож, с правой стороны черепа — серебряное височное кольцо с заходящими концами. Скелет практически не сохранился, но

расположение пояса довольно близко к голове указывает на погребение ребенка. В пользу этого предположения свидетельствует и невыразительный характер курганного ровика. Захоронение ребенка в могильной яме головой на юго-запад указывает на то, что родители или родственники погребенного были христианами. Аналогичные бляшки (класс XXXIII по В.В. Мурашевой) найдены в кургане № 93 Шестовицы, содержащем кремацию и датирующийся второй половиной X в.³⁶

Описанные выше погребения расположены значительно ближе к застройке X-XI вв., чем курганы Болдинской, Стрижневской групп или могильника на кладбище в Березках. По логике возникновения курганного могильника насыпи, расположенные ближе к застройке (на территории Предградья), должны быть более ранними по времени их появления.

Подобные процессы (отступление могильника от участков застройки) должны быть характерны и для грунтового могильника X-XI вв. (без учета погребений церковных кладбищ).

К концу XX в. на территории Черниговского Предградья исследованы свыше 1100 погребений в могильных ямах.³⁷

Год	Исследователи	Место раскопок	К-во кург.	К-во погр.	Исслед. пл.
1988	Шекун А.В.	Куйбишева, 13	3	219	ок. 1100
1989	Казаков А.А., Гребень П.Н.	Куйбишева, 13	2	11	1390
1993	Гребень П.Н., Демченко В.П., Лаевский С.А.	Куйбишева, 15	—	3	10
1988	Казаков А.А., Гребень П.Н.	Коцюбинского, 50	1	7	ок. 1000
1989	Мудрицкий Г.А.	Коцюбинского, 52	1	20	1085
1987-1988	Казаков А.А.	Комсомольская, 27	—	5	ок. 1000
1997-1998	Казаков А.А., Жаров Г.В., Коваленко В.П., Сытый Ю.Н.	Кирпоноса, 24	1	42	ок. 2500
1988	Казаков А.А., Сытый Ю.Н.	Папанинцев	—	8	ок. 1400
1989	Казаков А.А., Сытый Ю.Н.	Чернишевского, 15	3	—	830
1990	Гребень П.Н., Марченко В.Н.	Чернишевского, 11	3	—	920
1997	Гребень П.Н., Жаров Г.В., Казаков А.А., Сытый Ю.Н.	Фрунзе, 24а	2	3	ок. 500
1998	Казаков А.А.	Фрунзе, 24	4	7	920
1998	Казаков А.А.	Фрунзе, 24 (тран.)	2	8	220
1990-1991	Казаков А.А., Валькова Т.П., Веремейчик Е.М.	Коцюбинского, 32	3	355	1320
1995	Шекун А.В.	Комсомольская, 28	2	30	ок. 60
1992	Казаков А.А., Валькова Т.П.	Комсомольская, 36	?	ок.50	500
1995	Шекун А.В.	Коцюбинского, 81	—	2	550
1998	Шекун А.В., Сытый Ю.Н.	Коцюбинского, 81	—	34	1060
1989	Казаков А.А., Валькова Т.П., Новик Т.Г.	Воровского, 22-30	7	150	2700
1991	Мудрицкий Г.А., Лаевский С.А.	Воровского, 22	2	29	985
1985-1987	Коваленко В.П., Казаков А.А., Мултанен А.А., Простантинова В.В.	Детинец	—	130	1000

Обнаружены погребения грунтового могильника конца X-XI вв., для которого характерно расположение могил в межкурганном пространстве либо в насыпях курганов предшествующего времени.

А.В. Шекуну и Л.Ф. Сытой удалось выделить группу погребений конца X – начала XI вв. на участке грунтового могильника на ул. Куйбышева, 13 в Чернигове.³⁸ Могильник на ул. Куйбышева, 13 расположен в 200 м от стен Третьяка (составная часть Окольного града).

Погребения, совершенные в межкурганном пространстве, имеют большие размеры, но не всегда большую глубину (относительно уровня материка), которая, возможно, возникает в результате выкапывания могил в полах существующих курганов. По мнению исследователей, в большинстве случаев эти погребения совершены после крещения Руси, имеют относительно многочисленный погребальный инвентарь, в отдельных случаях отмечено наличие углей и участков прокаленного материка в могилах.

Грунтовые могилы, расположенные ближе к р. Десна и, соответственно, застройке города X – начала XI вв., датируются более ранним временем в сравнении с грунтовыми могильниками, расположенными севернее (например, на ул. Коцюбинского, 81 и в межкурганном пространстве в квартале, ограниченном ул. Пятницкой, Мстиславской, Чернышевского и проспектом Победы). По нашему мнению, более древние грунтовые погребения следует искать на участках, расположенных ближе к Детинцу, Третьяку и территории Елецкого монастыря (полоса вдоль края террасы р. Десна, заселенная в первой половине X в.). Но если территория древнего Предградья довольно неплохо исследована в конце XX – начале XXI вв., то территория Окольного града и его составляющей – Третьяка была застроена еще в 40-60-гг. XX в. Новые масштабные археологические работы, как правило, здесь не проводились. На территории Окольного города в 2005 г. по ул. Родимцева, 2 было раскопано 600 м² и выявлено около 30 погребений, датированных авторами работ концом X – началом XI вв. В публикации упомянут сопровождающий погребения материал: «кресало, нож, детали поясного набора, височные кольца и т.д.».³⁹ Об одной могиле приведены более полные данные: ее ширина – 1,2 м, длина – не менее 2,5 м, глубина – более 1,0 м. Погребенный лежал на спине головой на запад, правая рука сложена на груди, левая – вдоль тела. Череп находился на костях таза и левой руке погребенного. Инвентарь представлен бронзовым височным кольцом (у правого виска) и ножом в районе пояса.⁴⁰ По размерам могилы и сопровождающему инвентарю авторы датируют погребение первой половиной XI в.

Погребения могильника по ул. Примакова, 2 подобны погребениям по ул. Куйбышева, 13 и расположены за укреплениями города X – первой половины XI вв. на расстоянии 300 м от Детинца.

Существует еще один участок на территории города, исследованный большими площадями, расположенный между Холодным яром и ул. Воровского.⁴¹ На планах Чернигова вплоть до XIX в. на территории за Черной Могилой (в монастырском саду) показаны сохранившиеся насыпи курганов X-XI вв. На исследованной площади (около 4500 м²) могильника было выявлено 192 погребения. Зафиксированы погребения, расположенные отдельно в могильных ямах, опоясанных ровиками, а также могилы, размещенные рядами. Представлены все виды погребений – от подкурганных до погребений XIII в. Отдельные могилы содержали сопровождающий инвентарь. Так, в погребении № 14 (раскоп № 2, 1989 г.) найден обломок стремени, датирующийся X – началом XI вв. Исследованы погребения с пряжками, литыми пуговицами, по-

ясными кольцами, остатками ткани и кожи. В погребении № 25 (раскоп № 5, 1989 г.) найдена бронзовая пряжка с прямоугольным приемником для ремня и прямой рамкой X-XI вв. Проведенный А.В. Шекуном анализ погребального материала позволил датировать время появления погребений в грунтовых могилах не ранее начала XI в.

Обратимся к публикации, посвященной пережиткам языческого обряда в материалах Черниговского некрополя.⁴² В публикации речь идет об участке между Холодными ярами и ул. Воровского. Авторы указывают размеры могил (длина – 2,6-3,0 м, ширина – 1,0-1,4 м, глубина – 0,3-0,8 м от уровня материка). Только несколько могил ориентированы на север, юг и восток. Погребения №№ 10, 11 (раскоп 1, 1989 г.) и №№ 16, 17 (раскоп 2, 1989 г.) совершены в гробах, которые поджигались и горели прямо в могилах (судя по прокаленности материка). В некоторых могилах вследствие действия огня кости слегка кальцинировались. Исследованы погребения в гробах, посыпанные угольками. В погребении № 11 найдено бронзовое височное кольцо с разомкнутыми концами, в погребении № 17 – остатки ткани.

Именно такие погребения, по мнению авторов, выделены А.П. Моцей в группу т.н. частичных сожжений, которые в небольшом количестве распространены в Среднем Поднепровье.⁴³ Погребения, содержащие пережитки сожжений предшествующего времени в могилах с материалами X – начала XI вв. с насыпью кургана или без него, могут относиться к погребениям первых христиан города Чернигова.

Имеется короткая информация о еще одном местонахождении обожженных гробов в могильных ямах на углу ул. Молодого и Шевченко. Исследователи среди курганных погребений X – начала XI вв. и могильника, состоящего из 55 грунтовых погребений XI-XII вв. указывают на несколько случаев выявления обожженных гробов. На могильнике выявлен погребальный инвентарь, представленный кувшином, поясными пряжками, височными кольцами и т.д.⁴⁴ Раскопанный участок находится на левом берегу р. Стрижень, на расстоянии 500 м от застройки X в.

Существуют ли другие аргументы, которые позволили бы подтвердить существование христиан до 988 г.? Проникновение христианской идеологии нашло отражение в темпах христианизации жителей Детинца Чернигова и, как результат, строительстве на его территории церкви Святого Спаса в начале XI в. Без предшествующего периода проникновения христианских норм в жизнь феодализирующегося общества проведение обряда крещения в 988 г. Было бы невозможно. Оно не нашло бы поддержки среди людей, силами которых проводилось крещение и осуществлялся контроль за проведением религиозных обрядов при захоронении умерших после 988 г.⁴⁵

Найти могилу, полностью соответствующую христианской обрядности, не проблема, но при полном отсутствии погребального инвентаря часто невозможно датировать погребение, в результате – наличие могилы и гроба (или его признаков) трактуется исследователями в пользу совершения обряда погребения после 988 г.

В 2008 г. вышла в свет монография В.Г. Ивакина «Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва», в которой автор, наряду с подробным и обстоятельным анализом погребальных памятников и публикацией материалов полевых исследований, выделяет группу погребений второй половины

IX–X вв. Уже во вступлении к разделу «Хронология» оговорена схематичность построений для начального этапа существования христианских древностей.⁴⁶ Основой этих построений являются начальные датировки сопутствующего материала и данные стратиграфических наблюдений. Признавая 988 г. датой окончания начального периода христианизации, оговариваются его хронологические рамки – вторая половина IX – X вв. По всей видимости, единственный выход, обусловленный широкими датировками сопутствующего материала – это расширить датировку комплексов в сторону их удревления.

Влияние христианской идеологии на население Левобережья Днепра прослеживается в переходе от обряда кремации к обряду ингумации. Археологический материал позволяет подтвердить такое влияние на обрядность исследованных погребений. В первую очередь такие изменения фиксируются в погребениях элиты общества того времени. По нашему мнению, об этом свидетельствует появление внутренних конструкций в прямоугольных камерах и могил под курганными насыпями во второй половине X в.

Углубления в дне могильных ям (под курганной насыпью или без нее) для гроба может быть связано с появлением внутренней конструкции в середине прямоугольных камер. Переходные формы обрядов могут включать в себя установку конструкции в яму и их частичное сожжение (с размещением остатков кремации на стороне в середине конструкции /Кветунь, конец X в./) и умышленный поджог гроба непосредственно в могильной яме. К сожалению, практически полное отсутствие вещей в погребениях значительно усложняет датировку переходных форм обряда.

Переход к новой обрядности мог отразиться и в иной ориентации могильных ям X–XI вв. (головой на юг или на север). Постепенно даже при наличии могильной ямы население отказывается от сопровождающих погребение вещей и от курганных насыпей.

Стремительность процессов христианизации следует рассматривать отдельно для разных слоев общества: элита значительно раньше начала знакомиться (во время военных походов и торговых миссий) с новой религией и значительно быстрее приняла христианство. Низшие слои общества дольше придерживались традиционных привычек и обрядов и постепенно, к XII в., жители Чернигова отказались от курганов и использования огня в погребальном процессе. Для XII в. характерны грунтовые рядовые захоронения в гробах, ориентированные приблизительно по линии восток – запад (или параллельно длинной оси расположенной рядом церкви). Можно проследить взаимосвязь между появлением церквей на посадах Чернигова и стандартизацией (приближением) обряда погребения к канонам христианской религии. Однако следует учитывать, что различные этнические группы населения Чернигова могли вносить разнообразие в погребальную обрядность города.

Среди вопросов, которые ждут своего разрешения, выделим изменения количества христиан на протяжении X в., существование христиан на Руси (и в Чернигове, в том числе) в IX веке. Для разрешения поставленных вопросов, прежде всего, следует уточнить топографию Чернигова IX в. и проанализировать недостаточно исследованные участки Третьяка и Окольного града как места возможного выявления погребений, совершенных как по обряду кремации, так и ингумации.

- ¹ Толочко П.П. Древний Киев / П.П. Толочко. – К., 1976. – С. 40.
- ² Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда / Д.Я. Самоквасов. – М., 1916. – С. 1-11; Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины / Д.Я. Самоквасов. – М., 1917.
- ³ Рыбаков Б.А. Древности Чернигова / Б.А. Рыбаков // МИА. – 1949. – № 11. – С. 14-53.
- ⁴ Бліфельд Д.І. Давньоруський могильник в Чернігові / Д.І. Бліфельд // Археологія. – К., 1965. – Т. XVIII. – С. 105-138.
- ⁵ Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. / А.П. Моця. – К., 1990. – С. 124; Археологічні дослідження на території Чернігова у 2006 р. / [Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.А., Сорокін С.О.] // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. : збірка наукових праць / за ред. Н.О. Гаврилюк. – К., 2007. – С. 300; Моця О.П. Костница в Антонієвих печерах в Чернігові (про деякі особливості християнської обрядовості на Русі) / О.П. Моця, В.Я. Руденок // 1000 років Чернігівський єпархії : тези доп. церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1992. – С. 31-34.
- ⁶ Коваленко В.П. До питання про етнічний склад міського населення Чернігово-Сіверської землі / В.П. Коваленко // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів, 1985. – С. 94-95; Коваленко В.П. Итоги и задачи изучения древнего Чернигова / В.П. Коваленко // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики : сборник статей. – К., 1991. – С. 201-210; Исследования могильника на детинце древнего Чернигова в 1985-1986 гг. / [Коваленко В.П., Казаков А.А., Мулатанен А.А., Простантинова В.В.] // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. – № 1987/128.
- ⁷ Шекун О.В. Нові поховання в гробницях та території Чернігівського Передгороддя / О.В. Шекун // Некрополі Чернігівщини : тези доп. міжнар. наук. конф. – Чернігів, 2000. – С. 30-33; Шекун О.В. Охоронні дослідження на території Чернігівського передмістя в 1998 р. / О.В. Шекун // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1998/31.
- ⁸ Веремейчик Е.М. Отчет об охранных археологических исследованиях 1991 г. в г. Чернигове в зоне строительства по ул. Коцюбинского, 32 / Е.М. Веремейчик, А.А. Казаков // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. – № 1991/104; Веремейчик Е.М. Отчет об охранных археологических раскопках 1990 г. на Черниговском посаде по улице Коцюбинского, 52 // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. – № 1990/150.
- ⁹ Новик Т.Г. Охоронні дослідження на некрополі стародавнього Чернігова Х – середини XIII ст. / Т.Г. Новик, В.В. Сохацький // Некрополі Чернігівщини : тези доп. міжнар. наук. конф. – Чернігів, 2000. – С. 7-10; Казаков А.А. Пережитки язичництва в поховальному обряді Чернігівського ґрунтового некрополя / Казаков А.А., Валькова Т.П., Новик Т.Г. // 1000 років Чернігівський єпархії : тези доп. міжнар. наук. конф. – Чернігів, 1992. – С. 30-31.
- ¹⁰ Мудрицкий Г.А. Отчет об охранных археологических раскопках на Черниговском посаде (ул. Коцюбинского, 52) за 1989 г. / Г.А. Мудрицкий // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. – № 1989/97; Мудрицкий Г.А. Отчет об охранных археологических раскопках 1990 г. на Черниговском посаде по ул. Коцюбинского, 52 / Г.А. Мудрицкий // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. – № 1990/238; Мудрицкий Г.А. Отчет об охранных археологических раскопках 1991 г. на Черниговском некрополе по ул. Воровского, 22 / Г.А. Мудрицкий, С.Л. Лаевский // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. – № 1991/139.
- ¹¹ Гребень П.Н. Археологические наблюдения на территории Елецкого монастыря и «окольного града» древнего Чернигова (по материалам раскопок 1994-1995 гг.) / П.Н. Гребень, С.Л. Лаевский // Археологічні старожитності Подесення : матеріали іс-

торико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова (22-23 вересня 1995 року, Місто Чернігів-Славутич). – Чернігів : Сіверянська думка, 1995. – С. 35.

¹² Жаров Г.В. Исследования на территории древнего Чернигова / Г.В. Жаров, Т.Н. Жарова // Археологічні дослідження в Україні 2000- 2001 рр. – К., 2002. – С. 115.

¹³ Казаков А.А. О локальных группах погребений Черниговского некрополя / А.А. Казаков // Проблемы археологии Сумщины : тез. докл. науч.-практ. конф. – Сумы, 1989. – С. 86-87; Казаков А.А. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського некрополя у 1995 р. (вул. Воровского, 18) / А.А. Казаков // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. – № 1995/60.

¹⁴ Валькова Т.П. Исследования на Черниговском грунтовом некрополе в 1994 году / Т.П. Валькова, В.В. Сохацкий // Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 років. – К., 2000. – С. 16-18; Валькова Т.П. Бусы черниговского грунтового некрополя / Т.П. Валькова, В.В. Сохацкий // Археологічні старожитності Подесення : матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова (22-23 вересня 1995 року, Місто Чернігів-Славутич). – Чернігів : Сіверянська думка, 1995. – С. 140-143; Казаков А.А. Отчет об охранных раскопках участка Черниговского грунтового некрополя по ул. Комсомольской, 27 в 1992 г. / А.А. Казаков, Т.П. Валькова // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. – № 1992/157.

¹⁵ Черненко О.Є. Нові дослідження давньоруського некрополя в Чернігові / О.Є. Черненко // V Международная Крымская конференция по религиоведению. Культурные памятники в мировой культуре: археологические, исторические и философские аспекты : тезисы докл. и сообщений. – Севастополь, 2003. – С. 44-45.

¹⁶ Ситий Ю.М. Закономірності розташування некрополя давнього Чернігова Х – середини ХІІІ ст. / Ю.М. Ситий // Некрополі Чернігівщини : тези доп. міжнар. наук. конф. Чернігів, 2000. – С. 7-10; Ситий Ю.М. Нові дослідження на території Чернігівського передгороддя / Ю.М. Ситий, Л.В. Ясновська // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 89-92.

¹⁷ Ясновська Л.В. Основні етапи вивчення поховань камерного типу на території Чернігівського Подесення / Л.В. Ясновська // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) ІХ- ХІ ст. : матеріали міжнарод. польового семінару. – Чернігів, 2006. – С. 232-238.

¹⁸ Руденко В.Я. Новые данные об Антониевых пещерах в г. Чернигове / В.Я. Руденко // Проблемы археологии Южной Руси : мат.-лы ист.-археолог. семинара / под ред. П.П. Толочко. – К., 1990. – С. 135-138; Руденко В. Об особенностях погребального обряда Черниговского Богородичного (Ильинского) монастыря / В. Руденко, О. Дубинец // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) ІХ-ХІ ст. – Чернігів, 2006. – С. 158-167.

¹⁹ Скороход В. Топографія Чернігова та Шестовиці Х – початку ХІ ст. (порівняльна характеристика) / В. Скороход // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : збірник наук. праць, присв. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 125-132.

²⁰ Ситий Ю.М. До питання про взаємозв'язок водопостачання і зростання території давньоруського Чернігова / Ю.М. Ситий // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : збірник наук. праць, присв. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 199-210.

²¹ Мусин А.Е. Христианизация Новгородской земли в IX-XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности / А.Е. Мусин. – СПб., 2002. – С. 35-43.

- ²² Казаков А.А. Поховання камерного типу на території Чернігівського передгороддя / А.А. Казаков, О.Є. Черненко // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради : збірка наук. праць. – Т. 1. – Коростень, 2008. – С. 163-165.
- ²³ Шекун А.В. Охранные археологические исследования в г. Чернигове на территории Внешнего города / А.В. Шекун // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. – № 1990/123.
- ²⁴ Ситий Ю.М. Камери, «псевдокамери» та могили Чернігівського некрополя / Ю.М. Ситий // Чернігівські старожитності : науковий збірник. – Випуск 2. – Чернігів, 2009. – С. 292-296.
- ²⁵ Шекун О.В. Нові дослідження Чернігівського курганного некрополя / О.В. Шекун // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007, С. 116; Шекун А.В. Грунтовый некрополь XI-XIII вв. на территории Передградья в Чернигове / А.В. Шекун // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. – Чернігів, 1988. – С. 33-35.
- ²⁶ Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д.І. Бліфельд. – К., 1977. – С. 150-151.
- ²⁷ Андрушук Ф.О. Нормани і словени у Подесенні / Ф.О. Андрушук. – К., 1999. – С. 42.
- ²⁸ Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коростель в с. Шестовиці / Ю. Ситий // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX-XI ст. – Чернігів, 2006. – С. 173-186; Коваленко В.П. Дослідження в Шестовиці в 2001-2002 рр. / Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. – К., 2004. – С. 20.
- ²⁹ Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д.І. Бліфельд. – К., 1977. – С. 151.
- ³⁰ Коваленко В.П. Тілопокладення Шестовицького некрополя / В.П. Коваленко // Некрополі Чернігівщини : тези доп. міжнарод. наук. конференції. – Чернігів, 2000. – С. 42-45.
- ³¹ Шінаков Е.А. От пращи до скрамасакса: на пути к державе Рюриковичей / Е.А. Шінаков. – Брянск-СПб., 1995. – С. 135-136.
- ³² Шінаков Е.А. От пращи до скрамасакса: на пути к державе Рюриковичей / Е.А. Шінаков. – Брянск-СПб., 1995. – С. 138-139.
- ³³ Ситий Ю.М. Нові дослідження на території Чернігівського передгороддя / Ю.М. Ситий, А.В. Ясновська // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 89-92.
- ³⁴ Жаров Г.В. Нові дослідження на Чернігівському передгородді в 1998-1999 рр. / Жаров Г.В., Коваленко В.П., Казаков А.А. // Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр. – К., 1999. – С. 83.
- ³⁵ Казаков А.А. О локальных группах погребений Черниговского некрополя // Проблемы археологии Сумщины : тезисы докл. областной науч.-практ. конференции. – Сумы, 1989. – С. 86-87.
- ³⁶ Мурашева В.В. Древнерусские ременные наборные украшения (X-XIII вв.) / В.В. Мурашева. – М., 2000. – С. 117.
- ³⁷ Ситий Ю.Н. Закономірності розташування некрополя давнього Чернігова X – середини XIII ст. / Ю.Н. Ситий // Некрополі Чернігівщини : тези доп. міжнар. наук. конференції. – Чернігів, 2000. – С. 7-10.
- ³⁸ Шекун А.В. Грунтовый некрополь XI-XII вв. на территории Передгородья в Чернигове / А.В. Шекун // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова : мат. історико-археологіч. семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. – Чернігів, 1993. – С. 33-35.
- ³⁹ Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р. / О.П. Моця, О.Є. Черненко, А.А. Казаков, С.О. Сорокін // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. – К., 2006. – С. 294.

⁴⁰ Дядечко О. Поховання «заложного» мерця на давньоруському некрополі Чернігова / О. Дядечко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : мат. VIII Міжнар. студентської наукової археологічної конференції. – Чернігов, 2009. – С. 56-57.

⁴¹ Шекун О.В. Давньоруський ґрунтовий некрополь Чернігова / О.В. Шекун, К.О. Сташевська // Чернігівські старожитності : наук. збірник. – Чернігів, 2008. – С. 90-95.

⁴² Казаков А.А. Пережитки язичництва в поховальному обряді Чернігівського ґрунтового некрополя / Казаков А.А., Валькова Т.П., Новик Т.Г. // 1000 років Чернігівській єпархії : тези доп. церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1992. – С. 30-31.

⁴³ Моця О.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. / О.П. Моця. – К., 1990. – С. 30.

⁴⁴ Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р. / О.П. Моця, О.Є. Черненко, А.А. Казаков, С.О. Сорокін // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. – К., 2006. – С. 294.

⁴⁵ Ситий Ю.М. Цвинтарі давньоруського Чернігова / Ю.М. Ситий, Р.М. Луценко. – Чернігів, 2010. (В печаті).

⁴⁶ Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва / В.Г. Івакін. – К., 2008. – С. 77.

В.П. Коваленко

Христиане некрещеной Руси (по материалам Днепровского Левобережья)

Тезис о знакомстве восточных славян с христианским вероисповеданием, а то и о широком распространении его на землях последних задолго до официального крещения Руси в 988 году неоднократно высказывался специалистами как по истории Церкви, так и Киевской Руси в целом. Многие исследователи связывают приобщение Руси к лону Православной Христианской Восточно-Европейской Цивилизации с именем Аскольда (Оскольда) и его исторически зафиксированным походом на Константинополь в 860 г.¹, при этом многие из них называют разные даты крещения русов. Другие, с разными оговорками, возлагают эту миссию на княгиню Ольгу.² Однако в связи с чрезвычайной ограниченностью и противоречивостью фонда письменных источников по этой проблематике и их фрагментарностью большинству исследователей, как правило, не удавалось выйти за границы умозрительных заключений и предположений. К примеру, М.С. Грушевский принимал и факт крещения Руси при Аскольде, и описанные в письменных источниках «чудеса» с Влахернской ризой Богородицы и с помещением в огонь Евангелия со многими оговорками³, О.М. Рапов объяснял «чудо» с помещением в огонь Евангелия применением средневековых огнеупорных составов⁴, а Н.Ф. Котляр отмечал, что при Аскольде крещение приняла (в 867 г., по мнению Н.Ф. Котляра) «...небольшая кучка людей – князь и его ближайшее окружение».⁵

Древнейшие отечественные летописи, к сожалению, не сохранили известий о первых шагах новой веры по просторам Восточной Европы. В то же время, Патриаршая (Никоновская) летопись сообщает: «Сътвори же [император] и мирное устроение съ прежереченными Русь, и приложи сихъ на христианство, и обещававшееся креститися, и просиша архиеврея, и послаша к ним царь».⁶ В Густынской летописи читаем: «Наша Русь, при патриарсе Фотии [...] егда Василий царь сотвори миръ съ Русскимъ народомъ, хотяше ихъ привести ко истинной вере, еже они обещахася; послаша же имъ царь митрополиту Михаила и иныхъ епископовъ. [...] Митрополитъ же повеле вознестити огнь и вложи во огнь Евангелие всецело и ничимъ же врежденно. Сие чудо видевше Русь, вероваху и крестишася. Сего же Михаила посылаше патриархъ Фотий».⁷ Подобная информация содержится и в ряде других поздних отечественных, болгарских, сербских, польских и др. источников, в арабских и особенно – в византийских хрониках, Трактате «Об управлении империей» императора Константина Багрянородного, Проповедях и Окружном Послании Восточным Патриархам Св. Патриарха Фотия Константинопольского.⁸

При этом в большинстве случаев практически не использованным остается огромный информационный потенциал археологических источников, в частности, погребальных древностей эпохи Киевской Руси. Между тем, именно изучение погребальных памятников позволяет получить достоверный ответ на вопрос о том, когда у населения того или иного региона победило христианское мировоззрение и даже когда оно начало проникать на их земли. Так, на землях Северной Руси (например, в Водской пятине Новгородской

земли) «...куранный обряд сохранялся в первоначальном виде даже до XVI века».⁹ Именно под этим углом зрения рассмотрим погребальные древности Подесенья (собственно, на территории летописной Северы), тем более, что здесь на сегодняшний день исследовано свыше 10 000 погребений эпохи Древней Руси, а ряд некрополей раскопаны полностью (в частности, могильник дружинного лагеря у с. Шестовица возле Чернигова, села Автуничи близ стыка границ современных Белоруссии, России и Украины и др., да и в самом Чернигове количество исследованных погребений приближается к 5 000).

Для начала отметим, что среди этой массы исследованных погребений нет ингумаций, достоверно датируемых ранее X в., что, по нашему мнению, свидетельствует о том, что Аскольдово крещение не затронуло Левобережье Днепра. Это корреспондируется с известиями как отечественных, так и зарубежных письменных источников: ни в одном из них нет даже намека на участие в походе Аскольда на Константинополь каких-либо славянских племен или хотя бы об обложении их данью (в отличие от эпохи Олафа-Олега и его похода на Константинополь в 907 г.). Рассказывая о походе (походах) Аскольда, все они сообщают только о Руси. Мы далеки от мысли о том, что в 60-х годах IX в. Аскольд имел в Киеве несколько тысяч варягов, которыми укомплектовал флот в 200 кораблей. По-видимому, самое активное участие в акции приняли киевляне, составившие основную массу нападавших (туманные намеки на это содержат и многие письменные источники). Единственный памятник в Подесенье, который теоретически мог входить в состав подвластных Аскольду владений — дружинный лагерь у с. Выползов в низовье Десны, прямо напротив устья р. Остер (левый приток Десны), основанный во второй половине IX в. и погибший не позднее середины X в. С его территории (миниатюрное городище, обширный посад и подол) происходит целая серия натальных крестиков из серебра, бронзы и камня, серебряный медальон с изображением Св. Варвары и др. подобные артефакты. К сожалению, все они собраны на поверхности в начале XX в., когда территория памятника (Выползовский мыс состоит из песка аллювиального происхождения) активно развевалась, что, учитывая возрождение жизни на городище и посаде в XI-XIII вв. и отсутствие не найденного до сих пор некрополя, заставляет подходить к датировке указанных древностей с крайней осторожностью.¹⁰

Попытки же Ф.А. Андрощука и некоторых других украинских исследователей «удревнить» начальную стадию существования Шестовицкого могильника, о котором далее пойдет речь, пока не кажутся убедительными. Так, Ф.А. Андрощук предлагает датировать древнейшую (по его периодизации, III) фазу существования некрополя 850-900 гг., базируясь на инвентаре курганов № 58 и № 83. В обоих случаях дата опирается, главным образом, на хронологию мечей типа «Н» (800-950 гг. по Я. Петерсену), ажурные наконечники ножен с прорезным изображением птицы и наконечники копий.¹¹

Однако, в Восточной Европе подобные мечи и копыя, по мнению А.Н. Кирпичникова, использовались и позднее.¹² В том же таки Шестовицком могильнике меч типа «Н» найден в кургане № 36, наконечник ножен с птицей — в курганах № 46 и № 110, наконечник копыя типа «Е» — в кургане № 41, которые датируются Ф.А. Андрощуком 900-950 гг. К тому же, в кургане № 58 на кострище найдены 2 медные византийские монеты Льва VI Философа (886-912 гг.)¹³, что никоим образом не позволяет опустить его дату ниже 890-х гг., а

построенный график сосуществования вещей из кургана № 83 убедительно показывает, что он датируется самым рубежом IX-X вв.¹⁴ Таким образом, нет никаких оснований относить начало фазы III ко времени ранее начала X в. Точно также трудно согласиться и с тезисом о прекращении функционирования Шестовицкого некрополя в 60-х гг. X в., что опирается на факт отсутствия в погребениях монет второй половины X в. и предположение о тождественности сабли из кургана № 61 сабле из Черной могилы в Чернигове, которая датируется около 960-х гг.¹⁵ Однако, по мнению А.Н. Кирпичникова, сабли с искривленными гардами типа IA с опущенными к низу концами (в том числе – и Шестовицкая) датируются второй половиной X-XI вв.¹⁶ Близкую дату, как известно, дают и многочисленные предметы ременной фурнитуры (наконечники пояса, бляшки, бронзовые пуговицы и т.д.).¹⁷ Таким образом, наиболее вероятная дата существования основной части Шестовицкого курганного некрополя – конец IX – конец X вв.¹⁸

Уже упомянутый комплекс археологических памятников возле с. Шестовица Черниговского р-на Черниговской области включает два городища с посадами (в южной части села, в ур. Городище, и к югу от села, в ур. Коровель) и расположенными вокруг многочисленными курганными группами, большинство из которых не сохранились, а также ряд селищ. Из них в специальной литературе наиболее известно городище в ур. Коровель с относящимися к нему курганными группами, которые на сегодняшний день практически полностью исследованы: на трех возвышениях в пойме Десны, на запад от городища, вдоль древней дороги на Киев (ур. Дуброва и Колодливо); в лесном массиве на запад от ур. Узвоз, к северо-востоку от посада да отдельные насыпи в ур. Ров (на север от села, вдоль дороги на Чернигов) и на отдельных крестьянских усадьбах. При этом все исследователи шестовицкого некрополя единогласно отмечали, что в древности он насчитывал сотни, если не тысячи насыпей, которые покрывали едва ли не всю территорию села, а впоследствии большинство из них были разрушены при его расширении.

Шестовицкие курганы обратили на себя внимание исследователей еще в конце XIX в. Уже в 1874 году Н.А. Константинович упоминал их в докладе на III Археологическом съезде в Киеве. Им же на могильнике были произведены первые археологические раскопки. Тогда же в Археологический музей Киевского университета имени Св. Владимира в результате любительских раскопок шестовицких курганов попал меч из урнового погребения по обряду кремации на стороне. Позднее курганы в ур. Коровель упоминают П.С. Уварова и Д.Я. Самоквасов, а некоторые находки из них демонстрировались на выставке, посвященной XIV Археологическому съезду в Чернигове в 1908 году.

Почти сразу после завершения гражданской войны, в 1925-1927 гг. исследования в Шестовице по поручению Черниговского государственного исторического музея были продолжены П.И. Смоличевым, снявшим первый план комплекса. Главным объектом его внимания были курганы, из которых он в различных группах за три сезона раскопал 42 насыпи.

В 1946 г. исследование Шестовицкого могильника было продолжено экспедицией Института истории материальной культуры АН СССР под руководством Я.В. Станкевич, которая исследовала еще 7 курганов; в 1947 г. И.И. Ляпушкин – разрушенное погребение в урне в районе ур. Узвоз.

Но наиболее масштабные исследования в Шестовице провел в 1948, 1956-1958 гг. Д.И. Блифельда, который раскопал здесь более 130 насыпей. В 1970 г. еще две насыпи в ур. Дуброва вскрыла М.А. Попудренко; в 1980 г. А.В. Шекун открыл два погребения на мысе Коровель, к северо-востоку от городища; в 1976 г. В.П. Коваленко, а в 1983 г. А.П. Моця исследовали по 2 разрушенных погребения в ур. Колодливо.

Всего, таким образом, в разные годы за все время проведения археологических исследований в Шестовице было раскопано до 180 насыпей, под которыми зафиксировано более 200 погребений конца IX-XI вв. Кроме того, в ходе работ Шестовицкой Международной археологической экспедиции в 1983-1984 гг. еще более 10 погребений было исследовано в северной части посада, в ур. Сад Ледового, а также В.П. Коваленко и А.П. Моця в 2000 г. Раскопали 3 погребения в ур. Узвоз и в 2006 г. – 1 парное погребение к востоку от территории базы отдыха «Автомобилист».¹⁹

По погребальной обрядности курганы Шестовицкого некрополя делятся на 4 группы: трупосожжения на стороне (20%) и на месте погребения (17,5%), кенотафы (32%) и трупоположения (26,5%). При этом трупоположения составляют едва ли не наиболее многочисленную группу погребений. Правда, по числу курганных насыпей они уступают кенотафам, но по количеству исследованных под этими насыпями погребений (59, или треть от общего количества), безусловно, доминируют.²⁰

Курганы с трупоположениями, в свою очередь, можно разделить на две подгруппы: насыпи с рядовыми погребениями в простых грунтовых могильных ямах и курганы с дружинными погребениями. В большинстве курганов было по одному погребению, в 7 курганах – от двух до девяти. Выявленные погребения различаются не только по возрасту и полу погребенных, но и по имущественному и социальному состоянию погребенных. Последнее отразилось не только в инвентарном комплексе погребения, но и в чертах погребального обряда.

К первой подгруппе можно отнести 19 погребений, совершенных в обычных грунтовых продолговатых могильных ямах (1,70-2,25 x 0,6-0,8 м) с закругленными углами, перекрытыми небольшими по размерам (диаметром до 10 м и до 0,75 м высотой) курганными насыпями (по типологии Д.И. Блифельда – маловыразительные и малые курганы). Иногда углы ямы очень закруглены, так, что поперечные стенки кажутся дугообразными и яма приобретает почти овальную форму. Только в одном случае умерший был погребен на уровне древней поверхности земли.

Все погребенные были положены на спине, головой, главным образом, на запад с небольшими отклонениями к северу или югу (лишь в трех случаях ориентация была южная, в одном – северная (курган № 38/3), в одном – восточная (курган № 61/2)). При этом Д.И. Блифельда отмечал, что ориентация отдельных погребений в коллективных могилах может быть связана с размещением других погребений. Руки погребенных были вытянуты вдоль тела (6 погребений), сложены на животе (11 погребений), левая на животе, правая – вдоль тела (2 погребения) или на груди (2 погребения), правая – на животе, левая – на груди (1 погребение).

Погребальный инвентарь в большинстве случаев отсутствует; лишь в 7 из них выявлены мелкие женские украшения, а в 11 – остатки одежды. Практи-

чески нет в этих могилах костей жертвенных животных, которые присутствуют едва ли не во всех погребениях других типов, и сосудов-стравиц. Таким образом, по всем признакам (кроме разве что небольших курганных насыпей, с которыми Церковь долгое время вынуждена была мириться), эти погребения не имеют существенных противопоказаний для их интерпретации как христианских.

Очень близки по ряду параметров к предыдущей группе свыше 20 детских погребений, точно так же совершенных, главным образом, в обычных грунтовых могильных ямах небольших размеров (1,1-1,8 x 0,3-0,5 м), в целом в соответствии с христианской обрядностью и в большинстве случаев – практически без сопровождающего инвентаря.

Ямы перекрыты небольшими (часто – совсем невыразительными) насыпями, причем в ряде случаев (особенно в т.н. коллективных или семейных усыпальницах) вообще возникает впечатление, что погребения совершались вне их границ, в межкурганном пространстве, и только со временем были перекрыты частично грунтом из этих насыпей, которые постепенно расплывались и оплывали. Так, в кургане № 38 (высота 0,30-0,40 м, диаметр 8 м), содержащем погребение 1-го мужчины, 2-х женщин и 6-ти детей, все шесть детских погребений выявлены Д.И. Блифельдом в прирезке, которая с востока примыкала к собственно курганной насыпи. При этом погребения № 1 и № 2 были синхронны и находились в центре насыпи, на расстоянии 0,5 м друг от друга.²¹

Первое из них принадлежало женщине, лет 25-30. Могильная яма прямоугольной формы с сильно закругленными углами, ориентирована с юго-востока на северо-запад (2,60 x 0,75 x 1,50 м). Прослежены элементы деревянных погребальных конструкций. В погребении найдены рубчатая бронзовая пуговица (у подбородка), у лучевой кости левой руки – бронзовый браслет с четырьмя шишечками (диаметр – 3,3 см) и серебряный перстень с незапаянными концами; вблизи северо-восточного угла погребальной ямы – железные пружинные ножницы и костяной гребешок, орнаментированный вертикальными насечками на концах, а также керамический горшок, поставленный в вертикальную выемку, в котором найден железный сильно сточенный нож.

Второе принадлежало мужчине. Могильная яма прямоугольной формы с округленными углами, ориентирована с юго-востока на северо-запад (2,80 x 1,0 x 1,40 м). В заполнении могильной ямы четко прослежены следы деревянного гробовища в виде прямоугольного ящика, 2,60 x 0,50 м. В погребении найдены ряд вещей, лежавших, по-видимому, в мешочке, подвешенном на поясе: маленький плоский оселок с отверстием, железная весовая гирилка – свидетельство принадлежности к торгово-купеческому сословию, остатки железного кресала и кремь к нему. Возле бедра лежал железный нож, у левого колена – 2 наконечника стрел (с ланцетовидным и листовидным перьями).

Третье погребение явно впускное, оно находится к востоку от предыдущих, возле самого края насыпи. Могильная яма вытянута с юга на север (1,90 x 0,65 x 1,50 м). Костяк женщины 45-55 лет лежал вытянуто на спине, ориентированный на север с небольшим отклонением к западу, руки вытянуты вдоль тела. Сопровождающий инвентарь в погребении не выявлен.

Остальные 6 погребений – детские. Погребение № 4 было ориентировано головой на северо-запад (1,80 x 1,0 x 1,20 м), руки вытянуты вдоль тела. У

шен погребенного найдена бронзовая пуговица, слева, возле таза – набор для игры в бабки из 11 астрагалов, у ног – 2 керамических сосудика и небольшой обломок серебряного дирхема. Погребение № 5, детское, головой на юго-восток, скорченное на правом боку; погребальная яма прямоугольной формы (1,10 x 0,55 м). Правая рука вытянута вдоль тела, левая – согнута в локте, кистью на тазу. Безинвентарное. Погребение № 6, тоже детское, совершено в могильной яме 1,40 x 0,30-0,60 x 1,10 м с неровными стенками, подтрапещевидной формы, головой на запад. Возле виска обнаружена маленькая золотая серьга в виде колечка с завязанными концами, у подбородка – бронзовая рубчатая пуговица, у таза – остатки висевшей на поясе сумочки с ожерельем из серебряной лунницы с зернью и 20 бусинами, а с ними – маленький железный нож, бронзовый игольник, маленькая бронзовая рубчатая крестопрорезная пуговичка-бубенчик. Возле северной стенки могильной ямы, слева от погребенной, найдены железные обручи и дужка от деревянного ведра, железные оковки от деревянного ларца (ручки, оковки, застежки), миниатюрный горшок, обломки серебряной сережки или перстня и т.д.

Три следующих погребения из кургана № 38 принадлежали малолетним детям, вследствие чего сохранились крайне фрагментарно. В погребении № 7, совершенном головой на запад, найден лишь небольшой рубчатый бубенчик с крестообразной прорезью, фрагмент железной пряжки да небольшие обрывки одежды. Еще хуже сохранилось погребение № 8, совершенное в подпрямоугольной яме с закругленными углами, ориентированной по линии восток – запад, на спине, головой на запад. В заполнении выявлены обломок серебряного перстенька на пальце и 2 фрагмента керамики. В погребении № 9 (яма почти квадратной формы, 1,50 x 1,50 x 0,8 м) остатки костяка вообще не выявлены; найдено только несколько фрагментов кружальной керамики.

Таким образом, есть все основания предполагать, что перед нами – погребение семьи христиан, старшие члены которой по традиции были погребены под курганный насыпью, а дети – вблизи них, уже в межкурганном пространстве. Правда, в 2 м к северу и югу от группы этих погребений зафиксированы 2 небольших горелых пятна, в одном из которых стоял большой горшок с мелкими (птичьими?) пережженными костями, на другом (южном) – смешанные с пеплом рассеянные подобные косточки, обломки небольшого сосуда и сердоликовая бусина. Впрочем, это вполне возможно рассматривать как пережитки прежних верований, своеобразную дань традициям.

Четыре погребения в кургане № 61 (2 мужских, 1 женское, 1 детское) точно так же достаточно условно объединены автором исследований в единый комплекс, хотя форма сильно вытянутой (21 x 7,0 м, при высоте 0,40 м) насыпи по линии восток – запад создает впечатление присутствия здесь, как минимум, двух курганов (над погребениями № 61/3 и № 61/4), у которых слились основания насыпи. Но тогда два других погребения снова-таки были совершены вне границ курганных насыпей. При этом в одном из них (№ 61/1), принадлежавшем ребенку, найден бронзовый византийский перстень-печатка с погрудным изображением Христа-Спасителя. Правда, необходимо отметить, что этот перстень был найден рядом с амулетом из просверленной таранной кости бобра и, вероятно, воспринимался хозяином в качестве такого же амулета, а в могильной яме находился типичный для дружинных погребений набор инвентаря, включая боевой топор. Однако уже сам факт указанной находки

неопровержимо свидетельствует о знакомстве обитателей Шестовицы с христианством.

Сложнее ситуация с погребениями по обряду трупоположения в больших по размеру (2,50-3,0 x 120-170 м, камерные до 3,0-4,5 x 2,0-3,50 м) подкурганных ямах, которых в Шестовице зафиксировано 17. Значительная их часть принадлежала дружинникам или представителям других прослоек социальной верхушки. Пятнадцать из них содержали сопровождающий инвентарь, часто достаточно разнообразный и многочисленный, кости жертвенных животных; в половине найдены сосуды-стравницы. Отдельные погребения совершались в сидячем (курганы №№ 42, 78, 110) или скорченном (№ 41 и, возможно, № 61/1) положении. В пяти курганах скелет воина сопровождали погребения женщины и боевого коня (№№ 36, 42, 98, 110 и курган 2006 г.). Однако это не позволяет, по нашему мнению, рассматривать их как христианские, хотя отбрасывать полностью влияние христианства на распространение именно в это время обряда трупоположения в Центрально-Восточной Европе, как это иногда утверждают некоторые исследователи, вряд ли правомерно. Дополнительным косвенным аргументом в пользу этого может служить и найденный в кургане № 78 (богатое сидячее женское погребение в большом деревянном гробу со следами частичного сожжения) небольшой серебряный крестик.

Курганы с трупосожжениями разделяются на две, почти равные по количеству, части: кремация на стороне от места будущего погребения (чуть меньше 30) и на месте погребения (чуть больше 30 случаев). При этом следует отметить, что в погребениях по обряду кремации на месте погребения (17,5%) прослеживается генетическая связь с погребениями по обряду трупосожжения на стороне: на многих кострищах кальцинированные кости собраны в погребальные урны, поставленные в центре, а в ряде случаев урны с частью косточек выявлены в насыпях курганов, несколько выше кострищ, что сближает этот тип погребений с погребениями роменской культуры летописных северян.

Таким образом, характер могильника выразительно засвидетельствовал интернациональный состав населения, которое его оставило. Анализ погребальных сооружений, обряда погребения и сопровождающего инвентаря свидетельствует, что значительная часть погребений Шестовицкого могильника (как минимум, 20 могил) были оставлены варягами. Так, в курганах № 36 та № 93 (нумерация погребальных комплексов дана по Д.И. Блифельду) выявлены конские костяки, которые находились на земляных выступах в ногах умерших людей. Подобные погребения коней в специальных помещениях или на земляных выступах в ногах умерших известны в Скандинавии, в частности, на могильнике Бирка. Варяжскими, вероятно, являются и погребения в курганах № 58 и № 83, где на кострищах выявлены согнутые мечи, а в погребениях №№ 53, 60, 69, 78 найдены черепаховидные фибулы – характерная деталь скандинавского женского костюма. Большинство исследователей признают скандинавским и обряд погребения в лодке или ладье. Следовательно, курганы № 9 и № 23, где найдены железные ладейные заклепки, вероятно, тоже следует относить к варяжским. А в одном из кенотафов, кроме фрагментов заклепок, выявлены стеклянные фигурки и игральная кость – детали игры, занесенной из того же северного региона. Эти выводы подтверждают и антропологические материалы: часть мужских черепов из древнейшей группы погребений

Шестовицы, по мнению антрополога Г.П. Зиневич, имели выразительные нордические черты – удлиненный средневысокий долихомезокранный череп с узким лицом, несколько уплощенным по горизонтали, высокими орбитами и едва выступающим носом. Однако уже в третьем-четвертом поколениях они практически нивелируются: северный элемент полностью растворился в славянской среде, что является лишним подтверждением одноразового переселения нескольких варяжских семей в Шестовицу в конце IX в.²² По заключению Т.А. Рудич, исследовавшей антропологический состав населения Левобережной Украины древнерусского времени, мужские черепа из Шестовицкого могильника дистанцируются от других серий.²³ К аналогичным выводам пришла и С.А. Санкина, отметившая, что мужские черепа из Шестовицы обнаруживают наибольшую статистическую близость с сериями викингов из Швеции и Британии.²⁴ Присутствуют среди дружинных погребений и выходцы из Пруссии (погребение в срубной гробнице хевдинга – вождя-жреца с рабыней и конем, в кургане № 42 и, возможно, в кургане № 110), из занятых номадами степей Юга (парные погребения, ориентированные головами в разные стороны, в курганах № 38 и № 61) и населенных финно-угорскими племенами лесов Севера (курганы № 122 и № 124, с северной ориентацией умерших). В дальнейшем все они нашли тут себе новую Родину, верой и правдой служили киевским князьям, а браки заключали преимущественно с местным населением (северянки и полянки по Г.П. Зиневич), что и обусловило такую быструю ассимиляцию пришельцев, хотя потомки последних еще долго составляли социальную и военную элиту шестовицкого гарнизона. Впрочем, отметим, что погребения пришельцев из разных регионов Центрально-Восточной Европы составляют чуть более 10 % от общего количества захороненных на Шестовицком некрополе; остальные почти 90 % были оставлены славянами, среди которых представлены как северяне, так и выходцы с Правобережья.

Достаточно интересные результаты дает и картографирование распространения разных типов погребальной обрядности в разных курганных группах Шестовицкого могильника. Так, в I (наибольшей, более 100 насыпей) курганной группе в ур. Колодливо безраздельно доминируют трупосожжения, тогда как трупоположения составляют не более 20 % от общего количества раскопанных погребений. При этом, хотя в целом совершенные по разным обрядам погребения и располагаются тут вперемешку, количество трупоположений заметно возрастает в северной части группы, где они составляют более 50 % по сравнению с южной ее частью (менее 20 %) и где находятся древнейшие комплексы Шестовицкого некрополя. В составе более поздних II (ур. Колодливо) и III (ур. Дуброва) групп вообще выявлены исключительно погребения по обряду трупоположения, как и в самой поздней в этой части могильника IV группе (ур. Узвоз). В целом создается впечатление, что количество трупоположений на Шестовицком некрополе неуклонно возрастает в течение всего X века, пока в конце его указанный обряд не стал доминирующим.

По количеству трупоположений (около 1/3) Шестовицкий могильник заметно выделяется среди других синхронных погребальных памятников Северного Левобережья, кроме, разве что, черниговского. Так, на некрополе летописного Сновска трупоположения составляют 19,1 %, а на могильнике летописного Любеча – только 8,3 %, тогда как на сельских курганных некрополях этого времени вообще безраздельно господствует обряд трупосожжения.

Указанные выше факты можно объяснить, прежде всего, исключительной ролью Шестовицкого комплекса на Днепровском Левобережье, как места сосредоточения подчиненных Киеву представителей дружинной верхушки (в т.ч. — варягов), которые принимали активное участие в военных и торговых экспедициях в Византию, где и могли ближе познакомиться с христианством. Если для второй половины IX в. ингуляции на территории Подесенья сегодня не известны, то уже во времена княжения в Киеве Игоря, а особенно его вдовы княгини Ольги, за несколько десятилетий до официального («Владимирового») крещения Руси, христианство быстро распространяется в Среднем Поднепровье, и прежде всего — в городских центрах. Одним из проявлений этого сложного и длительного процесса, который лучше всего фиксируется в археологическом материале, и было постепенное изменение языческой погребальной обрядности на христианскую.

Это подтверждает и отмеченный Д.И. Блифельдом факт размещения в каждой из исследованных групп курганов-кенотафов «гнездами» по 5-8 насыпей. По его мнению, это свидетельствует об активном участии шестовицкой дружины в военных акциях киевских князей Олега, Игоря и Святослава, в ходе которых гибло большое количество воинов. Именно в честь тех, кто не возвращался из очередного похода, и насыпались (с полным соблюдением всех необходимых ритуалов, но без самих покойников) эти меморативные курганы. Об участии шестовицких дружинников в военных акциях киевских князей свидетельствуют и другие находки с территории городища и посадов: прежде всего, найденная в ходе раскопок Д.И. Блифельда свинцовая вислая печать, принадлежавшая высокопоставленному чиновнику византийской администрации, примикирию, императорскому протоспафарию и логофету геникона Льву. По мнению В. Булгаковой, указанный тип моливдовула датируется 900-912 гг., а его находка на городище связана, скорее всего, с регламентацией положений экономических статей русско-византийского договора 907 г.²⁵ Косвенно в пользу этого говорят и найденные в ходе последних исследований в слоях пожара начала X в. (рядом с печатью) обломки достаточно редкой для территории Руси византийской чаши с многоцветной поливой, и значительное количество обломков византийских амфор.²⁶

Важным в данном контексте представляется и тот факт, что только в конце X в., после Владимирова крещения, в городских центрах Южной Руси исчезает кремация (хоть реминисценции ее в виде угольков в могильных ямах или в насыпях/ровиках курганов, а то и частичное сожжение гробовища сохраняются еще какое-то время), а в конце XI в. — и сами курганные насыпи, тогда как в отдаленных сельских районах они продолжают существовать едва ли не до монгольского нашествия.

¹ См.: *Брайчевский М.Ю.* Утверждение христианства на Руси / М.Ю. Брайчевский ; пер. с укр. — К. : Наукова думка, 1989. — С. 42-88; *Власто А.П.* Запровадження християнства у слов'ян: вступ до середньовічної історії слов'янства / А.П. Власто [з англ. пер. Р. Ткачук, Ю. Тереха]. — К. : Юніверс, 2004. — С. 291-292; *Голубинский Е.Е.* История Русской Церкви : в 2 т. / Е.Е. Голубинский. — М. : Имп. о-во истории и древностей российских при Моск. ун-те — . — Т. 1. Пол. 1. — 1901. — С. 51; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський ; редкол. : П.С. Сохань (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 1991 — . — (Пам'ятки іст. думки України). — Т. 1. — 1991. — С. 404-405; *Ілловий-*

- ский Д.И. История России : в 5 т. / Д.И. Иловайский. – М., 1876 – . – Т. 1. – С. 13; *Карташев А.В.* Очерки по истории Русской Церкви / А.В. Карташев. – М., 1993. – С. 70-75; *Котляр М.Ф.* Аскольд // История Украины в особах: Давньоруська держава : науково-популярна література / М.Ф. Котляр; ред. Т.М. Теліженко. – К. : Україна, 1996. – С. 28-34; *Котляр Н.Ф.* История в жизнеописаниях / Н.Ф. Котляр, В.А. Смолий. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 49-52; *Лебедев А.* Крещение Руси / А. Лебедев. – М., 2003. – С. 170; *Левченко М.В.* Очерки по истории Русско-византийских отношений / М.В. Левченко. – М., 1956. – С. 79, 88; *Макарий (Булгаков), митр.* История Русской Церкви / Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский ; [Вступ. ст. С.А. Беяева]. – Кн. 1. – М. : Изд-во Спасо-Преображен. Валаам. монастыря, 1994. – С. 196-207; *Огієнко І.І.* Українська церква: нариси з історії Української Православної Церкви / І.І. Огієнко. – К., 1993. – С. 19-20; *Пархоменко В.А.* Начало христианства Руси: очерк по истории Руси IX-X вв. / В.А. Пархоменко. – Полтава, 1913. – С. 64, 72, 77; Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси / [Г.Г. Литаврин, О.В. Иванова, Е.П. Наумов и др.]. – М., 1988. – С. 237; *Полонська-Василенко Н.Д.* Історія України : у 2 т. / Н.Д. Полонська-Василенко ; гол. ред. С. Головка. – 3-тє вид. – Київ : Либідь, 1995 – . – Т. 1 : До середини XVII ст. – С. 92; *Полонська-Василенко Н.Д.* Князь Київський Аскольд і перше хрещення Руси / Н.Д. Полонська-Василенко // Наша культура [Вінніпег]. – 1952. – Ч. 8. – С. 25; *Рапов О.М.* Русская Церковь в IX – первой трети X в. Принятие христианства / О.М. Рапов. – М., 1988. – С. 82-90; *Ричка В.М.* Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект) / В.М. Ричка ; НАН України, Інститут історії України. – К. : [б. в.], 1997; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Летописи. Былины. Сказания / Б.А. Рыбаков. – М., 1963. – С. 163-165; *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси / А.Н. Сахаров. – М., 1980. – С. 78; *Тальберг Н.* История Русской Церкви / Н. Тальберг. – М., 1997; *Тихомиров М.Н.* Древняя Русь / М.Н. Тихомиров. – М., 1975. – С. 264-265; *Толочко П.* Київська Русь / П. Толочко. – К., 1996. – С. 52-53; *Цветков С.В.* Поход русов на Константинополь в 860 г. и начало Руси / С.В. Цветков. – СПб., 2010. – С. 211; *Шумило С.* Князь Оскольд и христианизация Руси / С. Шумило. – К. : Дух і літера, 2010. – С. 8, 15-21; и др.
- ² *Діба Ю.* Християнське сакральне будівництво України часів княгині Ольги / Ю. Діба // Ольжині читання. Пліснеськ, 2005. – С. 48-60; *Пушкарева Н.А.* Женщины Древней Руси / Н.А. Пушкарева. – М., 1989. – С. 16-20; и др.
- ³ *Грушевський М.* С. Указ. соч. – С. 404-405.
- ⁴ *Рапов О.М.* Указ. соч. – С. 92.
- ⁵ *Котляр Н.Ф., Смолий В.А.* Указ. соч. – С. 32.
- ⁶ Полное собрание русских летописей : в 43 т. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / под ред. А.Ф. Бычкова. – СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1862. – С. 13.
- ⁷ Полное собрание русских летописей : в 43 т. Т. 2. Густынская летопись. – СПб., 1843. – С. 235.
- ⁸ *Шумило С.* Указ. соч. – С. 18-33.
- ⁹ *Рябинин Е.А.* От язычества к двоеверию (По археологическим материалам Северной Руси) // Православие в Древней Руси. – Л., 1989. – С. 28.
- ¹⁰ *Коваленко В., Скороход В.* Виповзів – дружинний табір у Нижньому Подесенні // Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Європейське суспільство в епоху Середньовіччя та Раннього Нового часу». – Чернівці, 2009. – С. 66-81.
- ¹¹ *Андрощук Ф.О.* Топографія та хронологія Шестовицького могильника // Археологія. – 1995. – № 3. – С. 117-118.
- ¹² *Киричников А.Н.* Древнерусское оружие. Вып. I : Мечи и сабли IX-XIII вв. / АН СССР. Ин-т археологии. Археология СССР. Свод археологических источников. [Вып.] EI-36. – М.-Л., 1966. – С. 27.

- ¹³ *Бліфельд Д.І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д.І. Бліфельд. – К., 1977. – С. 147-148.
- ¹⁴ *Андрощук Ф.О.* Указ. соч. – С. 118. Рис. 3.
- ¹⁵ *Андрощук Ф.О.* Ранні етапи формування давньоруської культури у межиріччі Дніпра та Десни (IX – середина X ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Ф.О. Андрощук. – К., 1997. – С. 10.
- ¹⁶ *Кириличников А.Н.* Указ. соч. – С. 68.
- ¹⁷ *Богуславский О.Н.* К хронологии Юго-Восточного Приладожья IX-XIII вв. / О.Н. Богуславский // Проблемы хронологии и периодизации в археологии. – Л., 1991. – С. 99-114; *Сагайдак М.А.* Хронология археологических комплексов древнего Киева / М.А. Сагайдак // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – К., 1988. – С. 140.
- ¹⁸ *Коваленко В.П.* Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу / В.П. Коваленко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – № 1. – С. 33-43.
- ¹⁹ *Коваленко В.П.* Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998-2002 гг. / В.П. Коваленко, А.П. Моця, Ю.Н. Сытый // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст.: матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 51-67.
- ²⁰ Тілопокладення Шестовицького некрополя // Некрополі Чернігівщини: тези доп. міжнар. наук. конференції. – Чернігів, 2000. – С. 42-45.
- ²¹ *Бліфельд Д.І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д.І. Бліфельд. – К., 1977. – С. 147-148.
- ²² *Зінкевич Г.П.* До антропології Шестовицького могильника / Г.П. Зінкевич // Матеріали з антропології України. – К., 1962. – Вип. 2. – С. 37-47.
- ²³ *Рудич Т.О.* Населення Лівобережної України давньоруської доби за матеріалами антропології / Т.О. Рудич // Археологія. – К., 2009. – № 4. – С. 16-24.
- ²⁴ *Санкина С.А.* Скандинавские группы Древней Руси / С.А. Санкина // Европа – Азия: проблемы этнокультурных контактов: сборник. – СПб., 2002. – С. 139-143.
- ²⁵ *Булгакова В.* Византийский моливдовул X в. из Шестовицы / В. Булгаков // Нормани і слов'яни у Подесенні. Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя. – К., 1999. – С. 109-117.
- ²⁶ *Kovalenko V.* The Finds of Byzantine Ceramics in Chernigiv and Environs / V. Kovalenko // Kiev – Cherson – Constantinople. Ukrainian Papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies. – Paris, 19-25 August 2001. Kiev-Simferopol-Paris, 2007. – С. 241-255.

О.М. Бондар

Перші християни серед населення дружинних таборів Середнього Подесення доби формування державності (на матеріалах Клонівського та Табаївського курганных могильників)

Загальновідомо, що християнство почало проникати на територію Стародавньої Русі задовго до офіційного прийняття його як державної релігії Володимиром в кінці X ст. Носіями нової релігії стали найбільш динамічні соціальні групи того часу – варяго-руси, які одночасно відігравали роль торгової та військової еліти молодого Київської держави.

Письмові джерела неодноразово вказують на те, що серед русів та слов'ян вже у IX-X ст. існував прошарок християн. Про це свідчать, як мінімум, три групи письмових джерел:

- візантійські,
- арабські,
- давньоруські.

Візантійські джерела представлені «Житієм Стефана Сурозького»¹, «Житієм Георгія Амастрідського»² та «Посланням Константинопольського патріарха Фотія».³

Інша група джерел – це твори арабських письменників. Так, Аль-Масуді у книзі «Промивальні золота і копальні самоцвітів», описуючи слов'ян, зазначає: «...деякі з них християни, між ними є язичники, так само й сонцепоклонники».⁴

І, нарешті, третя група письмових джерел представлена вітчизняними літописами. Так, у договорі Ігоря з греками 944 р. серед дружини князя неодноразово згадуються руси-християни.⁵

При вивченні поховальних пам'яток кінця IX – кінця X ст. постає питання про виокремлення поховань тих воїнів князівської дружини, котрі в письмових джерелах позиціонуються як християни. Серед поховальних пам'яток давньоруської доби дружинна культура представлена найяскравіше.

Вчені вже давно звернули увагу на те, що поховальний обряд прямо залежить від етнічного складу населення, котре залишило після себе могильник. Однак серед усього цього різноманіття обрядів частина поховань має належати і першим християнам ще не хрещеної Русі.

Археологія накопичила великий пласт інформації про християнські поховання Давньоруської доби. Основними характеристиками християнського обряду поховання є:

- могильна яма довжиною близько 2 м, шириною до 1 м, та глибиною від 0,2 до 2 м, орієнтована по осі захід – схід,
- безінвентарність або незначний інвентар,
- наявність дерев'яної домовини,

- орієнтація головою на захід, положення кісток рук покійника в районі живота (однак цей аспект не є визначальним, як зазначає В.Г. Івакін, в давньоруський час не існувало єдиної традиції покладання рук небіжчика).⁶

Активна військова політика київських князів X ст. призвела до різкого зростання чисельності князівської дружини. Для утримання цих військових формувань створювались укріплені дружинні табори. Їх археологічними залишками є городища та курганні могильники біля них. Один із таких таборів знаходився біля сучасного с. Клонів Ріпкинського району Чернігівської області, інший став родоначальником літописного міста Оргощ (сс. Рогощі та Табаївка Чернігівського району Чернігівської області).

Унікальність Клонівського курганного могильника полягає в тому, що він знаходиться в досить віддаленій від активної людської діяльності місцевості та зберігся в первісному вигляді з давньоруського часу до моменту його відкриття О.В. Шекуном 1984 р.⁷ Табаївський могильник відомий науковому загалу з другої половини XIX ст.⁸

Клонівський курганний могильник досліджувався О.В. Шекуном у 1984 р.⁹ та О.П. Моцею і В.П. Коваленком у 1985 р.¹⁰ За два роки було досліджено 17 курганів: 13 з них містили кремації, 4 – поховання за обрядом інгумації.

Поховання у **кургані 6** здійснене за обрядом інгумації. Небіжчик знаходився в могильній ямі і був орієнтований головою на південь. На думку О.П. Моці, подібний обряд поховання характерний для фіно-угорського етносу.

Курган 15 має розміри: діаметр – 7 м, висота – 0,4 м. На майданчику знаходилась підкурганна могильна яма, розмірами 2 x 1 м, глибиною 0,8 м, орієнтована по осі захід – схід з деяким відхиленням на південь (рис. 1). Яма виявилася порожньою, що дозволило дослідникам інтерпретувати її як кенотаф. Однак слід зважати на те, що яма була викопана в піщаному ґрунті і кістяк міг просто не зберегтися. Курган 15 знаходиться на південно-східній окраїні могильника, де немає великих курганів.

Кургани 16 та 17 взагалі розташовані окремою групою (4 кургани) від основного курганного могильника (за 130 м на північ).

Курган 16 має розміри: діаметр – 9 м, висота – 1,2 м. Під курганням насипом містилась могильна яма, розмірами 2,5 x 1,7 м, глибиною – 1,3 м, орієнтована по осі захід – схід з невеликим відхиленням на південь (рис. 2). У ямі був виявлений скелет чоловіка, покладеного на спині, головою на захід. Ліва рука знаходилася в районі живота (права кінцівка не збереглася). На існування домовини вказують цвяхи. На думку О.П. Моці, стінки могильної ями підтримувались дерев'яними конструкціями, що, в свою чергу, дозволило йому інтерпретувати поховання як камерну гробницю. За керамічним матеріалом поховання датується серединою X – кінцем X ст.

Курган 17 овальної в плані форми, діаметром 10-7 м, висотою 1,15 м. Він містив одразу два окремих поховання (рис. 3).

Поховання 1 містилося в могильній ямі, розмірами 2,8 x 0,7 м, глибиною 0,75 м, орієнтованою за віссю захід – схід. В ямі був помітний слід тліну від домовини (2 x 0,6 м). Від кістяка зберігся тільки череп дорослого чоловіка, що лежав у західній частині могильної ями.

Поховання 2 розташоване паралельно до поховання 1, у могильній ямі розмірами 2 x 0,95 м та глибиною 0,57 м. В ямі містився жіночий кістяк, орієнтований головою на захід. Кістки рук знаходилися в районі живота. Біля черепа зафіксовані 4 скроневі срібні кільця.

Таким чином, з чотирьох курганів, що містили інгумаційні поховання, курган 6 не може бути інтерпретований як християнський, його обряд вказує на етнічну приналежність покійника, а не на конфесійну. Курган 15 за орієнтацією могильної ями міг би бути віднесений до християнського, однак це ставиться під сумнів через відсутність кістяку. Поховання в кургані 16 до певної міри можна віднести до християнського або такого, що на нього схоже за орієнтацією похованого, наявністю домовини та положенням рук небіжчика. Однак поховальна камера та супроводжуючий інвентар суперечать християнському канону. Можна припустити, що похований був християнином, але похований язичницьким оточенням у знак поваги з використанням язичницьких елементів поховального обряду. Подібні випадки відомі в історії. Так, конунга-християнина Хакона Норвезького (920-961 рр.) язичницька дружина поховала у військовому обладунку та насипала над його могилою курган. Поховання 1 і 2 в кургані 17 можна з великою вірогідністю віднести до християнських за поховальним обрядом.

Щодо віддаленості курганів 16 і 17 (а також недосліджених 200 і 201) від основного масиву групи, то, на думку О.П. Моці, це пояснюється тим, що поховані тут – вихідці з Правобережжя і вони свідомо ховали своїх померлих на відстані від могил аборигенів, або ж останні не сприймали їх як своїх і не ховали на своєму кладовищі.¹¹ Це твердження ніяк не суперечить тому, що поховані в кургані 17 могли бути християнами, навіть частково підтверджує його, оскільки християнство в цей час переважно розповсюджувалося з Правобережжя.

Табаївський курганный могильник відноситься до археологічного комплексу літописного Оргоцу. На початку XX ст. він складався з двох курганных груп, що налічували 74 кургани. Досліджувався 1904 р. П.М. Добровольським (5 курганів)¹², 1948 р. Д.І. Білфельдом (5 курганів)¹³ та 1985 р. О.П. Моцею (12 курганів).¹⁴ З двадцяти двох досліджених насипів – 18 містили кремації, 4 поховання, здійснені за обрядом інгумації (кургани 3, 9, 10 та 12).

Курган 3 мав розміри: діаметр – 8 м, висота – 1,3 м. Підкурганна могильна яма мала розміри 2,5 x 1,7 м, глибину 1,4 м та була орієнтована за віссю захід – схід (рис. 4). У ямі містився цілий чоловічий кістяк, орієнтований головою на захід, кістки рук складені в районі живота. Також в могилі зафіксований тлін від домовини. Поховальний інвентар представлений бойовою сокирою та ножем. О.П. Моця відносить поховання в кургані 3 до камерних.

Курган 10 мав розміри: діаметр – 6 м, висоту – 0,5 м. Підкурганна могильна яма мала розміри 2,55 x 1,2 м та глибину – 0,9 м (рис. 5). Вона орієнтована за віссю захід – схід. Покійник лежав головою на захід, кістки рук знаходились на животі. О.П. Моця відносить поховання в кургані 10 до камерних.

Курган 9 мав розміри: діаметр – 10 м, висоту – 1,5 м. Підкурганна могильна яма 2,6 x 0,8 м, глибиною 0,9 м., орієнтована за віссю захід – схід. Небіжчик орієнтований головою на захід, кістки рук знаходились в районі живота. В засипці могильної ями були помітні сліди від домовини. Поховальний інвентар представлений фрагментом керамічного горщика X ст. По плечіку

горщика нанесений не характерний для Русі орнамент у вигляді двох рядів штампованих кіл діаметром 1,2 см, з хрестом всередині.

Курган 12 мав розміри: діаметр – 8 м, висота – 0,95 м. Підкурганна могильна яма, розмірами 2,2 х 0,9 м, орієнтована за віссю захід – схід та мала глибину 0,95 м. У західній частині ями виявлений фрагмент черепу. Скелет зберігся частково. Поховальний інвентар відсутній.

О.П. Моця вважає, що автохтонне населення на Табаївському некрополі дотримувалося обряду кремації під великими курганными насипами, а прийшли – обряду інгумації під невеликими насипами.¹⁵ Функціонував могильник протягом Х ст.

Таким чином, археологічні дані щодо наявності серед князівської дружини християн не суперечать письмовим, суттєво їх доповнюючи. Навіть якщо припустити, що у вище розглянутих могилах поховані не були християнами, то вплив християнства на їх поховальний обряд не викликає жодних сумнівів.

¹ Житие Стефана Суражского // Начальная история Руси : учебн. пособие / В.В. Фомин. – М., 2008. – С. 248-249. – Приложение 2.

² Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия : в 5 т. / [под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова]. – М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – Т. 2 : Византийские источники. – 2010. – С. 129-130.

³ Там само. – С. 132-133.

⁴ Панчук І.І. Історія України очима іноземців : довідник-хрестоматія / І.І. Панчук. – Тернопіль, 2009. – С. 159.

⁵ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т. II. – Стб. 35-40.

⁶ Івакін В.Г. Поховальні пам'ятки давньоруського Києва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В.Г. Івакін. – К., 2009. – С. 4-8.

⁷ Шекун А.В. Отчет о археологических исследованиях на территории Черниговщины в 1991 г. / А.В. Шекун // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1991. – С. 3-7.

⁸ Добровольский П.М. Табаевские курганы (археологическая экскурсия) / П.М. Добровольский. – Чернигов, 1905; Бліфельд Д.І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. / Д.І. Бліфельд // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т. 5. – С. 12-21.

⁹ Шекун А.В. Отчет о археологических исследованиях... – С. 6-7.

¹⁰ Отчет о раскопках Чернигово-Северской экспедиции в 1985 г. / [В.П. Коваленко, А.П. Моця, Э.М. Ильяшенко и др.] – Чернигов, 1986. – С. 30-36.

¹¹ Моця О.П. Курганный могильник Х в. у с. Клонов / О.П. Моця // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – К., 1988. – С. 116-117.

¹² Добровольский П.М. Табаевские курганы (археологическая экскурсия) / П.М. Добровольский. – Чернигов, 1905.

¹³ Бліфельд Д.І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. / Д.І. Бліфельд // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т. 5. – С. 12-21.

¹⁴ Отчет о раскопках Чернигово-Северской экспедиции в 1985 г. / [В.П. Коваленко, А.П. Моця, Э.М. Ильяшенко и др.] – Чернигов, 1986. – С. 2-8.

¹⁵ Моця О.П. Південна «Руська земля» / О.П. Моця. – К., 2007. – С. 154-155.

Ілюстрації до статті
**«Перші християни серед населення дружинних таборів
Середнього Подесення доби формування державності
(на матеріалах Клонівського та Табайвського курганних могильників)»**

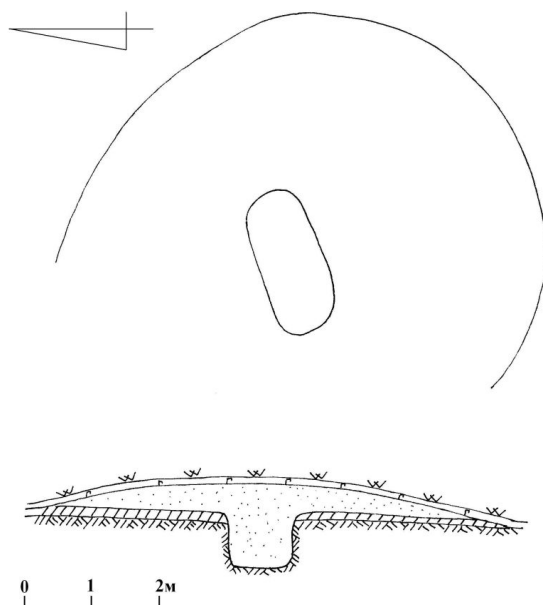

Рис. 1. Клонівський курганний могильник. План та розріз кургану № 15.

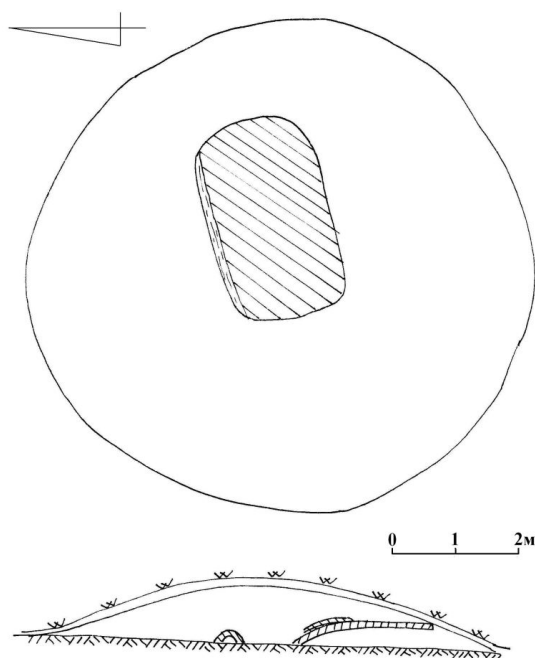

Рис. 2 Клонівський курганний могильник. План та розріз кургану № 16.

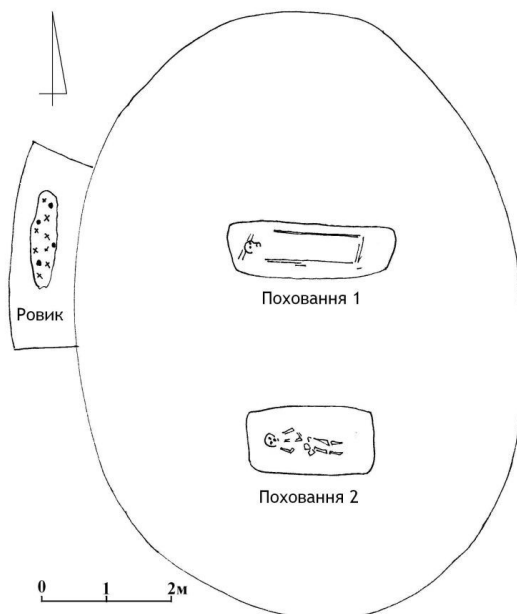

Рис. 3. Клонівський курганний могильник. План кургану № 17.

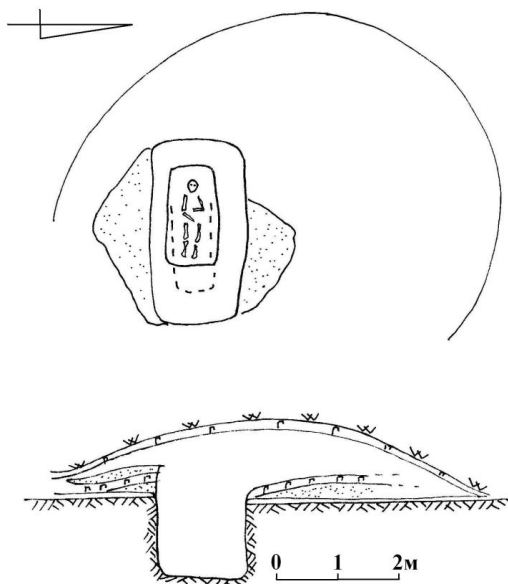

Рис. 4. Табаївський курганний могильник. План та розріз кургану № 3.

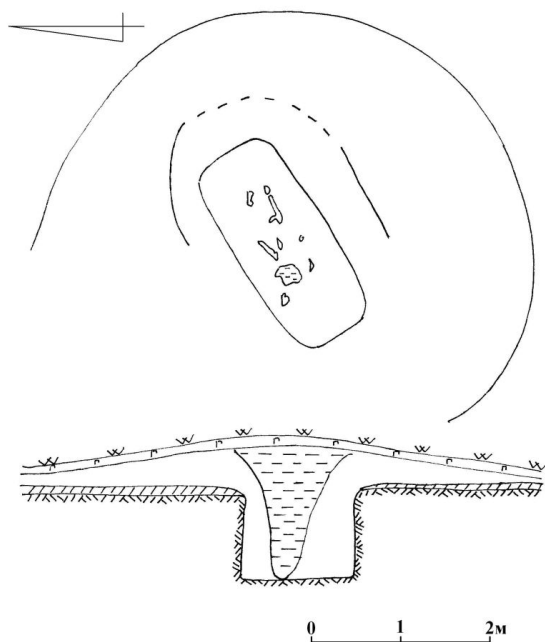

Рис. 5. Табаївський курганний могильник. План та розріз кургану № 10.

Д.С. Гордієнко

Похід росів на Константинополь 860 р. і культ Богородиці на Русі

Похід росів на Константинополь 860 р. займає особливе місце в історіографії Русі.¹ Власне з цієї події Нестор розпочинає історію Русі, починається так звана датована частина Літопису. Похід, що його літописець поєднав з іменами Аскольда й Діра, на відміну від походу, наприклад, Олега, був помічений і відчутний для Візантії, про нього в Константинополі пам'ятали протягом двох століть. Похід 860 р. відображений у численних джерелах, корпусну публікацію яких здійснив П. Кузенков.² Основними джерелами для реконструкції подій є дві гомілії та окружне послання сучасника і очевидця походу – патріарха Фотія.³

На основі сукупності інформації джерел П. Кузенков пропонує таку схему подій: 18 червня 860 р. до Константинополя підійшов ворожий флот чисельністю від 200 до 360 кораблів. Для візантійців напад виявився цілком несподіваним. У цей час імператор Михаїл III перебував з армією в поході проти арабів, тому вороги, не зустрівши жодного опору, оточили столицю й грабували передмістя та навколишні території. Фотій, закликавши уповати на захист Богородиці, обніс мури міста священним Її ризами. Тим часом у столицю повернувся імператор, і після сумісної з патріархом молитви у Влахернському храмі в море опустили покров Богородиці, в результаті чого піднявся шторм, який і знищив кораблі ворогів. Через деякий час (близько 866/867 р.) у Константинополь прибуло посольство росів із проханням про хрещення, що й було здійснено.⁴

Таким чином, за джерелами, не було жодної битви з росами. Однак, попри те, що й самі візантійці пов'язували врятування Константинополя з заступництвом Діви Марії, інформація про чудо з зануренням риз міститься лише в джерелах групи хроніки Симеона Логотета.⁵ Ні патріарх Фотій, ні Георгій, Скилиця чи Зонара не згадують про чудо з зануренням ризи Богородиці в море. За Фотієм, «неочікуваним виявилось напештя ворогів – нежданним був і відхід їх».⁶ Можливо, що жодного шторму й не було. На честь звільнення Константинополя від облоги патріарх Фотій склав вдячний Акафіст Богородиці⁷, а Григорій Нікомедійський за вказівкою патріарха склав «Слово на положення риз Богородиці у Влахернах».⁸

Однак для давньоруської культури чудо біля Влахернського храму виявилось знаменним. Саму розповідь про похід 860 р. літописець запозичив із болгарського перекладу Хроніки продовжувача Георгія Амартола.⁹ Нестор знає лише сам похід: «Въ лето 6374 иде Аскольдъ и Диръ на грѣкъ и приде въ 14 лето Михаила царя. Царю же отошедъшю на Агаряны и дошедцю ему Чорное рѣкъы вѣсть епархъ посла ему яко русь идетъ на Царьградъ и воротися царь. Си же внутрь Суда вшедъше много оубииство христіаномъ створиша и въ двою сту корабли Цареграда оступиша. Царь же одва въ городъ вниде и съ патриархомъ Фотиемъ къ сущии церкви святи Богородици въ Лахернахъ всю ноць молитву створиша. Тако же божественую ризу святыя Богородици съ пѣсньми

изнесъше въ рѣку омочиша тишинѣ сущи и морю оукротившюся, абѣ буря съ вѣтромъ вѣста, и волнами великимъ вѣставшимъ засобѣ, и безбожныхъ руси ко- рабля смяте и къ берегу привѣрже и изби я, яко малу ихъ отъ таковыя бѣды из- быти, и въ свояси вѣзвратишася».¹⁰

Таким чином, попри те, що Нестор не знає про жодне хрещення¹¹, для нього було важливим явлення чуда Богородиці для поган-росів. В очах літо- писця з походу 860 р. Русь ставала суб'єктом історії. Відповідно, весь київський князівський рід Рюриковичів вписувався в хід священної історії – родовий принцип зберігався. Через покарання поган-росів Богородиця явила милість до Русі, привівши їх згодом до святого хрещення – до спасіння. Звідси й вито- ки того феномену Києва, який, за спостереженням С. Кримського, явив собою безпрецедентну за духовною інтенсивністю осанну Богородиці.¹²

Як до, так і після походу росів 860 р. Константинополь своїм врятуван- ням від зовнішніх ворогів завдячував заступництву Діви Марії. Оборонний аспект культу Богородиці Влахернської починається зі зняття облоги Констан- тинополя 626 р. аварами, які відступили саме від стін Влахернського кварталу. В честь цієї перемоги був замінений перший кондак акафісту Богородиці, в якому була акцентована її функція захисниці. Місто підносить Богородицю як свою «воєначальницю», «полководця-захисницю», «нездоланну в бою, що має державу непереможну».¹³ З того часу Богородиця починає мислитись як захис- ниця міста від зовнішніх ворогів. Так, Константин Порфірогенет прямо при- писує Богородиці зняття облоги арабами Константинополя 717 р., «непороч- ного святого лика якої устидився і зникнув сам Сулейман, що впав з коня».¹⁴ Навіть звільнення Константинополя від латинян 1261 р. було приписано не- бесному заступництву Марії. На печатці Михаїла VIII Палеолога, що має трі- умфальний характер, на лицевій стороні зображений імператор, що тримає над головою ікону Богородиці Одигітрії. А під час тріумфального в'їзду імпе- ратора в місто ця ікона передувала йому.¹⁵

Щоб заручитися допомогою Богородиці, імператори брали з собою в походи її ікону з Влахернського храму, її ж виносили і під час тріумфів. Ця традиція – тріумфального проходу – збереглася з античності, лише жертво- приношення Юпітеру були замінені на молитву до Богородиці чи Христа.¹⁶ Імператор як намісник Бога на землі¹⁷ перемігав ворогів не стільки силою зброї, скільки силою свого благочестя. Тому Іоанн Цимісхій на честь перемо- ги над Святославом не сам зійшов на тріумфальну колісницю, а поставив на неї образ Богородиці.¹⁸ Таким чином, як відмічає В. Степаненко, «це був і во- єнний тріумф, і перемога благочестя, істинної віри, дарованої Христом за мо- лінням Богородиці чи нею самою, чий образ-ікона супроводжував імператорів у походах».¹⁹

Так само під час заколоту Варди Фоки проти Василя II – брата дружи- ни Володимира Святославича Анни, імператор зустрів і переміг ворога, трима- ючи в руках ікону Богородиці²⁰, ймовірно, образ Нікопеї.²¹ Перед початком сирійського походу Романа Аргіра 1030 р. була викарбувана монета імперато- ра, що мала на лицьовому боці зображення Одигітрії і на звороті напис: «Діва всеславная! Хай буде успішним в усьому той, хто уповає на Тебе».²² Іоанн Ци- місхій перед болгарським походом проти Святослава молився в храмах Христа Халкіта, св. Софії, після чого направився в «славний храм Богородиці, розта- шований у Влахернах».²³

Градозахисна семантика культу Богородиці пов'язана з ідеєю Пріснодівства Марії – до, під час і після народження Христа. Ця ідея присутня вже в ранніх Отців Церкви (Іриней, Климента Олександрійського, Орігена та інших), досить рано (на межі III–IV ст.) вона проникає в літургійний контекст як «єдина непорочна і благословенна», а в якості догмату пріснодівство утверджується на Константинопольському вселенському соборі 553 р.²⁴ Цей воєнний аспект культу Богородиці має свої витoki в давньогрецькій традиції в образі Атени Паллади, яка іменувалася «передовим бійцем», і атеняни вірили, що в битвах за Атени богиня вийде на захист у перших рядах бійців. Саме активним відродженням елліністичних традицій в культурі Візантії вирізнявся період правління Македонської династії.²⁵

У Візантії під час свята Вознесіння прасіни, у звертанні до Богородиці, проголошували: «Джерело життя, Мати Бога Слова, співстратегуї сама з володарями в порфірі, які отримали від Тебе вінець, тому що вони мають у Тобі в усьому нездоланий щит у порфірі».²⁶ Відтак Богородиця постає як «співстратегісса», що веде війська разом з імператором, для якого Вона є «нездоланим щитом».

На часи правління Македонської династії припадає і християнізація Русі, а отже й прихід на Русь візантійських релігійних уявлень, серед яких особливого значення здобув оборонний культ Діви Марії, пов'язаний насамперед з Влахернським храмом, в апсиді якого був образ Оранти – захисниці.²⁷ У Візантії культ Оранти виконував градоохоронні функції аж до часу падіння Константинополя, що відобразилось у появі цього образу в кінці кріпосних стін столиці на монетах Палеологів.²⁸

За «Словом» Григорія, Влахернський є головним серед храмів Богородиці в Константинополі. Він є «акрополем Царгорода», що вирізняється з-поміж усіх і перевершує їх, «як сонце цілком виділяється і перевершує небесні зорі». Тому і в інших містах, споруджуючи дома Богородиці, називали їх Влахернами, «ніби Богородиця особливо радіє імені Влахерн», – підсумовує Григорій.²⁹

У Влахернському храмі було кілька образів Марії: 1) Богородиця з дитям у головному храмі; 2) в апсиді Агія Сорос – мозаїчне зображення Оранти, саме цей образ пов'язаний з чудом Покрова, так як у храмі зберігався омофор Марії; 3) срібна ікона біля джерела над фіалом, а в хрещальні – мармурове зображення Богородиці. Також у церквах Влахернського комплексу були ікони Нікопії, можливо Елеуса, Богородиця на троні з дитям і Агіосорітісса.³⁰ В. Степаненко розділяє функції оборонні (Одигітрія), наступальні (Нікопείя) і більш загальні охоронні (Оранта).³¹ Захисницею Константинополя виступали образи Одигітрії та Влахернської Оранти, яка і відбивала ворогів від стін міста, будучи «нездоланим щитом».³²

Однак оборонні функції Богородиці присвоювались не лише різним іконографічним Її образам, а й різноманітним реліквіям, пов'язаним з Дівою Марією. Саме з одягом Богородиці – омофором було пов'язано чудо врятування Константинополя від облоги росами 860 р.

За зауваженням Є. Мельникової, «Історичний час» «Повісті временних літ» представляє собою дружинну традицію, основною тематикою якої є воєнні подвиги руських князів і їх воїнів, важливе місце серед них займають походи на Константинополь.³³ Як правило, це були успішні походи: навіть Святослав,

що зазнав поразки від Іоанна Цимісія, в очах літописця постає непереможним полководцем, який здолав греків і отримав від них данину.³⁴ У той же час Аскольд і Дір зазнали нищівної поразки, але в очах літописця такої поразки, що в есхатологічному вимірі стала перемогою Русі.

З походу Аскольда й Діра на Константинополь починається так звана датована частина «Повісті временних літ». Відбір цієї дати не був випадковим. За І. Данилевським, обіцянка літописця з цього часу «положить числа»³⁵ означала встановити рубіж: «встановити межу по заповіту (договору)» і «встановити міру (часу) до Суду».³⁶ Похід Аскольда і Діра окрім абсолютної дати (6360 р.) має і відносну – на 14 літо правління імператора Михаїла³⁷, що перегукується з пророцтвом Даниїла про Страшний суд³⁸: «І постане того часу Михаїл, великий той князь, що стоїть при синах твого народу, і буде час утиску, якого не було від існування люду аж до цього часу. І того часу буде врятований із народу твого кожен, хто буде знайдений записаним у книзі. І багато хто з тих, що сплять у земному поросі, збудяться, одні на вічне життя, а одні на наруги, на вічну гідоту. А розумні будуть сяяти, як світила небозводу, а ті, хто привів багатьох до праведности, немов зорі, навіки віків» (Дан. 12. 1-3). Цей сюжет – останнього царювання Михаїла, викладено і в «Одкровенні Методія Патарського» – одному з джерел «Повісті временних літ».³⁹

Значення царювання Михаїла III для Русі полягає і в тому, що за його правління було відновлено іконошанування – настало праведне царство. Відтак, як відмічає В. Петрухін, похід Русі у висвітленні літописця виявився вписаним в есхатологічний контекст царювання Михаїла III: «народ рос явився під стіни Царгорода, реалізуючи пророцтво Єзекіїля про Гога в країні Магог, князя Рос»⁴⁰, – як роси постають у посланнях патріарха Фотія.

Отже, літописцю було важливо вписати історію Русі в біблійський хронотоп. Саме за імператора Михаїла III у візантійському хронографі вперше було згадано ім'я Русі, а тому, як відмічав В. Петрухін, початковий вислів «Повісті временних літ» «Откуда есть пошла Руская земля...» заданий Священною історією – біблійською традицією, яку й відтворювала композиція літопису.⁴¹ Так само І. Данилевський вже у задумі й назві «Повісті временних літ» вбачає історію християнського просвітлення Русі.⁴² Так, після Потопу Слово Боже було втрачено, а через хрещення і християнізацію Русі було знову здобуто. Водночас цей момент сприймався і як кінець світу, оскільки слово Євангелія з цього часу проповідувалось по всьому світові.

Ця ідея перегукується зі «Словом про закон і благодать» митрополита Іларіона. «Слово» Іларіона написано на тему Благовіщення й Великодня, на збіг яких – на Кірію-Пасху – вважалося, що настане кінець світу.⁴³ Благодать, за Іларіоном, приходить лише «на кінець вѣка».⁴⁴ Відтак саме на етапі благодаті «в контекст всесвітньої історії вписується й руська земля, народ руський»⁴⁵, який в очах Іларіона постає як «народъ новый», що претендує на роль суб'єкта завершального етапу людської історії.⁴⁶ Християнізація Русі, прилучення її до світу благодаті є останнім етапом історії людства: «вѣра бо блгдѣная по всея земли прострѣся, и до нашего языка русскааго доиде».⁴⁷ Перед Іларіоном стояло завдання осмислити наближення Страшного суду, визначити місце і роль, відведені в історії людства народу руському, землі Руській «як богообраному місцю, якому судилося стати центром спасіння людства на Страшному суді».⁴⁸ Тому не випадково «Початковий звід» називався «Временникъ иже нарицається Летопи-

сание Русьских князь и земли Русьския, и како избѣра Богъ страну нашу на последнее время». ⁴⁹ Кінцевою точкою земної історії для Іларіона є Київ Володимира та Ярослава, який постає осередком християнського світу, перейнявши ту функцію від Константинополя. ⁵⁰ Відтак долучення Русі до благодаті і породжує «радісне відчуття апофеозу віри» ⁵¹ у творі Іларіона, який радіє, що русичі, ставши «новими людьми», отримали шанс на спасіння. Таким чином, як відмічав В. Горський, Іларіон демонструє «погляд на сучасне як здійснену мету людського буття», він стверджує «пафос сучасного як уже досягнутого ідеалу». ⁵²

У чуді з ризами Богородиці під стінами Константинополя акцент зроблено саме на демонстрації праведної віри, що веде до спасіння. Богородиця явила росам силу Христової віри й тим самим привела їх до спасіння. Щоб підкреслити чудо, явлене Богородицею, Никонівський літопис не просто вказує на шторм, спричинений ризами Марії, а підкреслює, що перед тим море було «тихо вельми». ⁵³

І. Данилевський припускав, що до певного моменту (часу написання «Слова» Іларіона) самого факту прийняття християнства в свідомості росів було достатньо для належної відповіді на Страшному суді. Однак з часом ця думка змінюється, акцент робиться на ідеї воздаяння за конкретні справи – праведні чи гріховні, що християни здійснюють на цьому світі. ⁵⁴ Ця ідея чітко проходить вже в тексті Ізборника 1076 р. ⁵⁵

В. Петрухін у «початку Русі» вбачає і християнсько-просвітницький контекст слов'янської місії Кирила та Меодія, які розпочали свою діяльність саме за правління Михайла III. Результатом такої побудови літопису було включення ще безбожної Русі в хід священної історії, в якій Меодій постає послідовником Андроніка, що був поставлений єпископом у Паннонію самим апостолом Павлом. ⁵⁶

Таким чином саме Богородиця явила росам істинну віру і долучила їх до благодаті. Звідси й та актуалізація культу Богородиці для Русі, який пов'язувався з утвердженням власної державної ідентичності і був княжим за своїм походженням. Відтак Богородиця стає символом руської християнської державності ⁵⁷, основною і головною її функцією було заступництво перед Богом за весь рід людський та світ земний у цілому. ⁵⁸

Особливо помітний вплив Влахернської церкви і Богородичного культу на Русі виявився в заснуванні і спорудженні Успенського собору Києво-Печерської лаври, збудованого 1073-1077 рр. За легендою «Києво-Печерського патерика», будівництво головного собору монастиря було ініційовано самою Богородицею, яка поклікала у Влахернський храм чотирьох зодчих, звелівши їм вирушити в Київ для будівництва собору в її ім'я. Богородиця вручила їм на три роки золото, моці святих і напрестольну ікону. А через десять років, за втручання її ікони, в Київ прибули іконописці, що розписали храм і прикрасили вітвар мозаїкою. ⁵⁹ Таким чином, як відмітив М. Воронін, Влахернська Богородиця, яка захистила Царгород від захоплення Руссю в 860 р., «нині сама “поселялась” на Русі в Києві, стаючи його спеціальною захисницею». ⁶⁰ За зразком Успенського собору Лаври будувались інші Богородичні храми на Русі, які були в кожному руському місті, несучи на собі градозахисну семантику. ⁶¹

До Богородиці звертались під час війни з невірними. Так під час єдиноборства Мстислава Хороброго з касожським князем Редедєю, руський князь звернувся за допомогою саме до Богородиці: «о Пресвятая Богородице помози

ми, аще бо одолею сему, съзижу церковь въ имя Твое»⁶², і це мовивши, переміг Редедю. В цьому епізоді, проте, на думку В. Степаненка, проглядається культ Богородиці Нікопеї, однак у культурі Русі культ Нікопеї поступився місцем Оранті.⁶³ 1169 р. Гліб Переяславський переміг половців за допомогою чуда, що «створи Б(о)гъ и содея с(вя)тая Б(огороди)ця Десятинная в Киевѣ».⁶⁴

Значного поширення на Русі отримала іконографія Богородиці Оранти – непорушної стіни, що, як було показано, своїми витокami також сягала влахернського образу Марії. Культ Оранти здобув на Русі державний характер. Цей іконографічний тип поширився на Русі як вівтарний і був зображений в апсидах Десятинної церкви, Софії Київської, Успенського собору Києво-Печерської лаври, Михайлівського собору та багатьох інших.⁶⁵

Однак найбільш самобутньо культ Богородиці на Русі виявився в становленні свята Покрови Пресвятої Богородиці, кульмінацією якого стало спорудження церкви Покрови на Нерлі Андрієм Боголюбським. Сюжетно у культі Покрови злились історія з видінням Андрія Юродивого у Влахернському храмі і чудесне врятування Богородицею Константинополя від нападу росів 860 р.⁶⁶ Так у володимирській «Службі на Покрову» є перегуки з акафістом Фотія і «Словом» Георгія⁶⁷, які були написані на нашествя росів 860 р.

З приводу місця і часу заснування культу Покрови на Русі в науці існує певна дискусія. На київське походження свята Покрови вказував архієпископ Сергій (Спаский), а час його встановлення відносив до межі XI–XII ст.⁶⁸ Натомість низка вчених вважає, що свято було встановлено Андрієм Боголюбським у Володимирі в другій половині XII ст.⁶⁹ Ця позиція була піддана критиці О. Александровим.⁷⁰ Основним аргументом на користь Києва є внесення свята Покрови в Пролог Софійської Новгородської бібліотеки, який є списком з початкового Прологу.⁷¹ Вчений наголосив на тому, що в Пролозі немає ні володимирських, ні новгородських свят, а лише київські кінця XI – початку XII ст., з чого і випливає київське походження свята.⁷² О. Александров відносить встановлення свята до 1103 р. і приписує цю ініціативу київському князю Володимирі Мономаху, аргументом чому є те, що Мономах у молитві називає Богородицю Покровою: «Надеже и Покрове мой...» Володимир Мономах сприяв поширенню культу Марії на Русі, заклавши церкву Богородиці на Клові за зразком Влахернської, що знайшло відображення у відповідній легенді Патерика.⁷³

На київське походження вказують і українські легенди, за якими з культом Покрови пов'язувався Успенський собор Києво-Печерської лаври. Л. Міляєва вказувала і на зв'язок іконографії галицької Покрови з богородичним культом Влахернського храму⁷⁴, в чому проявляється функція Богородиці як захисниці Києва й Русі.⁷⁵

У службі на Покрову чітко проглядається зв'язок зі службою на Ризоположення, що також вказує на походження свята з Києво-Печерської лаври.⁷⁶ У свою чергу, за припущенням Х. Лопарева, встановлення свята Ризоположення (2 липня) на Русі, як і у Візантії, було пов'язано зі зняттям росами облоги Константинополя 860 р.⁷⁷ Прикметно, що близько 2 липня була закладена і церква Богородиці Десятинна в Києві⁷⁸, яка й стала центром Богородичного культу на Русі. Оскільки свято пов'язано з Влахернським храмом, необхідно було його прив'язати до якогось місцевого образу, що мав влахернські витoki. Таким образом, за О. Александровим, була на престольна ікона Успенського

собору Києво-Печерської лаври, яка, за легендою, походила з Влахерн. Таким чином, «для осіб, що засновували свято, видіння Андрія Юродивого і події, пов'язані з заснуванням Великої печерської церкви, зливались воедино, як події одного порядку і значення в прояві заступництва Пресвятої Богородиці».⁷⁹

За припущенням Н. Кондакова, ікони Покрови відображають одночасно і звичайне чудо, що відбувалось на п'ятницю (підняття завіси) Влахернського храму, і видіння Андрія Юродивого в тому ж храмі.⁸⁰ Тому свято і встановлено на 1 жовтня – на переддень свята Андрія Юродивого, яке відмічається 2 жовтня.

Як було показано, чудо Богородиці під стінами Константинополя пов'язано з омофором Богородиці. У цьому аспекті цікаве спостереження Н. Кондакова, що одним з епітетів Влахернської ікони було слово «єпіскупіс», що мало подвійне значення Покрови: «так само як відособленого захисту, так і покривала – мафорія».⁸¹ Імовірно, таке значення і мала влахернська напрестольна ікона Успенського собору Лаври. «Відповідно, вона і могла бути першою іконою Покрови Пресвятої Богородиці на Русі».⁸²

Безумовно, основними носіями ідей Богородичного культу на Русі було грецьке духовенство. Однак, насамперед у подіях 860 р., Русь знайшла і власний досвід виявлення милості Марії до руського народу. За сприяння Марії Русь стала новим народом, якому судилось завершити земний хід історії (Іларіон). На синтезі цих ідей і формувалася власний – самобутній культ Богородиці на Русі – «сакральний максимум»⁸³ якої виразився в легенді спорудження Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Якщо у Візантії військовий аспект культу Марії пов'язувався з іконографічними типами Оранти, Одигітрії та Нікопії, то на Русі, попри присутність всіх іконографічних типів Богородиці, військовий аспект пов'язували з її реліквією – Покровом (омофором), який, за Фотієм, є «стіна неприступна»⁸⁴, в той час як захисні функції пов'язувались з образом Оранти. Військовий аспект культу Покрови зберігався і в подальші часи. Покрова Пресвятої Богородиці стала покровителькою запорізького козацтва.

¹ Історіографію питання див.: *Шумило С.* Князь Оскольд и христианизация Руси. – К. : Дух і літера, 2010. – 120 с.; *Кузенков П.В.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. Проблемы источниковедения. – М. : Восточная литература, 2003. – С. 10-13; *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. – М. : Мысль, 1980. – С. 48-49, 53-54, 56-57, 60-65, 79-81.

² *Кузенков П.В.* Вказ. праця. – С. 15-172.

³ Там само. – С. 15-84.

⁴ Там само. – С. 8-9.

⁵ *Кузенков П.В.* Вказ. праця. – С. 107-122.

⁶ Там само. – С. 50-60.

⁷ *Пападопуло-Керамевс А.П.* Акафист Божьей Матери // Византийский временник. – 1903. – Т. X. – Вып. 1-2. – С. 357-401.

⁸ *Лопарев Х.* Старое свидетельство о Положении ризы Богородицы во Влахернах в новом истолковании применительно к нашествию русских на Византию в 860 году // Византийский временник. – 1895. – Т. II. – Вып. 4. – С. 581-628; *Кузенков П.В.* Вказ. праця. – С. 84-85.

⁹ *Шахматов А.А.* Повесть временных лет и ее источники // Труды Отдела древнерусской литературы. – М.-Л., 1940. – Т. IV. – С. 48-49.

- ¹⁰ Полное собрание русских летописей (дааі – ПСРА). – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 1998. – Ст. 15.
- ¹¹ Ймовірно, тоді була охрещена група росів, що не була територіально пов'язана з Києвом. Див.: *Гордієнко А.* Поширення християнства на руських землях у другій половині IX – першій половині X ст. // *Історія релігій в Україні.* – Львів : Логос, 2011. – Книга I. – С. 23-24.
- ¹² *Кримський С.Б.* Під сигнатурою Софії // *Філософська і соціологічна думка.* – 1995. – № 5-6. – С. 238.
- ¹³ *Степаненко В.П.* Военный аспект культа Богоматери в Византии (IX-XII вв.) // *Античная древность и средние века.* – 2000. – Вып. 31. – С. 198-199; *Він же.* Военный аспект культа Богоматери в Киевской Руси (Богоматерь и святые воины) // *Вестник музея «Невьянская икона».* – Екатеринбург, 2002. – Вып. 1. – С. 168.
- ¹⁴ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – М. : Наука, 1991. – С. 80-81.
- ¹⁵ *Степаненко В.П.* Военный аспект культа Богоматери в Византии. – С. 202.
- ¹⁶ Там само. – С. 203.
- ¹⁷ Див.: *Андреева А.А.* Сакрализация власти в истории христианской цивилизации: латинский Запад и православный Восток / А.А. Андреева. – М. : Ладомир, 2007. – С. 133-179.
- ¹⁸ *Лев Диакон.* История / Лев Диакон ; пер. М.М. Копиленко. – М., 1988. – С. 82.
- ¹⁹ *Степаненко В.П.* Военный аспект культа Богоматери в Византии. – С. 204.
- ²⁰ *Михаил Пселл.* Хронография / Михаил Пселл ; пер. и прим. Я.Н. Любарского. – М., 1978. – С. 10.
- ²¹ *Степаненко В.П.* Военный аспект культа Богоматери в Византии. – С. 205.
- ²² Там само. – С. 206.
- ²³ *Лев Диакон.* История. – С. 68.
- ²⁴ *Гукова С.Н.* Знаки приснодевства Богоматери / С.Н. Гукова // *Byzantinoslavica.* – 2005. – Vol. 63. – С. 225.
- ²⁵ *Lazarev V.* Storia della pittura byzantine / V. Lazarev. – Torino, 1967. – P. 124-125.
- ²⁶ Цит. за: *Степаненко В.П.* Военный аспект культа Богоматери в Византии. – С. 203.
- ²⁷ *Степаненко В.П.* Военный аспект культа Богоматери в Византии. – С. 199; *Воропин Н.Н.* Из истории русско-византийской церковной борьбы XII в. / Н.Н. Воропин // *Византийский временник.* – 1965. – Т. 26. – С. 191.
- ²⁸ *Степаненко В.П.* Военный аспект культа Богоматери в Киевской Руси. – С. 168.
- ²⁹ *Лопарев Х.* Вказ. праця. – С. 589.
- ³⁰ *Степаненко В.П.* Военный аспект культа Богоматери в Византии. – С. 207; *Этингоф О.* К ранней истории иконы «Владимирская Богоматерь» и традиции влахернского Богородичного культа на Руси XI-XII вв. / О. Этингоф // *Древнерусское искусство. Византия и Древняя Русь.* – СПб. : Изд-во Дмитрий Буланин, 1999. – С. 291.
- ³¹ *Степаненко В.П.* Военный аспект культа Богоматери в Византии. – С. 213.
- ³² Там само. – С. 214.
- ³³ *Мельникова Е.А.* Устная традиция в Повести временных лет: к вопросу о типах устных преданий / Е.А. Мельникова // *Восточная Европа в исторической ретроспективе : к 80-летию В.Т. Пашуто / под ред. Т.Н. Джаксон и Е.А. Мельниковой / РАН; Ин-т всеобщей истории.* – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 100.
- ³⁴ ПСРА. – Т. 2. – Ст. 59.
- ³⁵ Там само. – Ст. 12.
- ³⁶ *Данилевский П.Н.* Замысел и название Повести временных лет / И.Н. Данилевский // *Отечественная история.* – 1995. – № 5. – С. 106.
- ³⁷ ПСРА. – Т. 2. – Ст. 12.
- ³⁸ *Данилевский П.Н.* Вказ. праця. – С. 107; *Петрухин В.Я.* «Начало Русской земли» в начальном летописании / В.Я. Петрухин // *Восточная Европа в исторической ретро-*

- спективе : к 80-летию В.Т. Пашуто / под. ред. Т.Н. Джаксон и Е.А. Мельниковой / РАН; Ин-т всеобщей истории. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 222.
- ³⁹ Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники / А.А. Шахматов // Труды Отдела древнерусской литературы. – М.-Л., 1940. – Т. IV. – С. 92-103.
- ⁴⁰ Петрухин В.Я. Вказ. праця. – С. 222.
- ⁴¹ Там само. – С. 220.
- ⁴² Данилевский И.Н. Вказ. праця. – С. 102.
- ⁴³ Див.: Никитенко Н.Н. «Слово» Илариона и датировка Софии Киевской / Н.Н. Никитенко // Отечественная философская мысль XI-XVII вв. и греческая культура : сб. научных трудов. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 51-57.
- ⁴⁴ Молодован А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона / А.М. Молодован. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 80.
- ⁴⁵ Горський В. Іларіон Київський. Русь у історичному вимірі / В. Горський // Давньоруські любовиди / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К. : ВД «КМ Академія», 2004. – С. 57.
- ⁴⁶ Там само. – С. 58.
- ⁴⁷ Молодован А.М. Вказ. праця. – С. 88.
- ⁴⁸ Горський В. Іларіон Київський. – С. 59.
- ⁴⁹ Данилевский И.Н. Вказ. праця. – С. 102.
- ⁵⁰ Молодован А.М. Вказ. праця. – С. 97-98.
- ⁵¹ Горський В. Іларіон Київський. – С. 60.
- ⁵² Там само. – С. 62.
- ⁵³ ПСРЛ. – Т. 9 : Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / с прил. извлечений из монографии Б.М. Клооса «Никоновский свод и русские летописи XVI-XVII веков». – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 9.
- ⁵⁴ Данилевский И.Н. Вказ. праця. – С. 103.
- ⁵⁵ Изборник 1076 года. – М., 1965. – С. 438-440.
- ⁵⁶ Петрухин В.Я. Вказ. праця. – С. 223.
- ⁵⁷ Нікітенко М.М. На зорі християнського Києва / М.М. Нікітенко. – К., 2003. – С. 47.
- ⁵⁸ Горський В.С. Філософські ідеї в культурі Київської Русі XI – початку XII в. / В.С. Горський. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 116.
- ⁵⁹ Києво-Печерський патерик, или сказання о життї и подвигах Святых Угодников Києво-Печерской лавры [Репринт]. – К. : Лыбедь, 1991. – С. 60-62.
- ⁶⁰ Воронин Н.Н. Вказ. праця. – С. 193.
- ⁶¹ Лихачев А.С. Градоохранная семантика Успенских храмов на Руси / А.С. Лихачев // Успенский собор Московского кремля : материалы и исследования. – М. : Наука, 1985. – С. 17-23.
- ⁶² ПСРЛ. – Т. 2. – Ст. 134.
- ⁶³ Степаненко В.П. Военный аспект культа Богоматери в Киевской Руси. – С. 174-175.
- ⁶⁴ ПСРЛ. – Т. 38 : Радзивилловская летопись. – Л., 1989. – С. 132.
- ⁶⁵ Этингоф О. К ранней истории иконы «Владимирская Богоматерь» и традиции владимирского Богородичного культа на Руси XI-XII вв. / О. Этингоф // Древнерусское искусство. Византизм и Древняя Русь. – СПб., 1999. – С. 290-303; Стерлигова И.А. Культурные Богоматери в произведениях древнерусского искусства XII-XIV вв. / И.А. Стерлигова // Реликвины в искусстве и культуре восточно-христианского мира : тезисы докладов и материалы международного симпозиума / ред. сост. А.М. Лидов. – М., 2000. – С. 76-77.
- ⁶⁶ Александров А. Об установлении праздника Покрова Пресвятой Богородицы в русской церкви / А. Александров // Журнал Московской патриархии. – 1983. – № 10. – С. 74.
- ⁶⁷ На це вказував М. Воронін, див.: Воронин Н.Н. Вказ. праця. – С. 216.

- ⁶⁸ *Сергий (Спасский), архиеп.* Святой Андрей, Христа ради юродивый, и праздник Покрова Пресвятой Богородицы / архиепископ Владимирский Сергей (Спасский) // Странник. – 1898. – С. 76-78.
- ⁶⁹ *Воронин Н.Н.* Вказ. праця. – С. 193-213; *Остроумов М.А.* О происхождении праздника Покрова / М.А. Остроумов // Приходское чтение. – 1911. – № 19. – С. 401-412.
- ⁷⁰ *Александров А.* Вказ. праця. – С. 74.
- ⁷¹ *Сергий (Спасский), архиеп.* Вказ. праця. – С. 73-75.
- ⁷² Там само. – С. 76-77.
- ⁷³ Киево-Печерский патерик. – С. 69-71.
- ⁷⁴ *Миляева Л.С.* Новый памятник галицкой живописи XIII века / Л.С. Миляева // Советская археология. – 1965. – № 3. – С. 253, 256.
- ⁷⁵ *Александров А.* Вказ. праця. – С. 78.
- ⁷⁶ Там само. – С. 69, 70.
- ⁷⁷ *Лопарев Х.* Вказ. праця – С. 628.
- ⁷⁸ *Гордієнко Д.* Десятинна церква в Києві: проблема присвяти / Д. Гордієнко // Історія релігій в Україні. – Львів : Логос, 2007. – Книга I. – С. 306. На зв'язок Десятинної церкви з Влахернським храмом вказував уже Д. Айналов. Див.: *Айналов Д.В.* Меморії св. Климента и св. Мартина в Херсонесе / Д.В. Айналов. – М., 1915. – С. 17-24.
- ⁷⁹ *Александров А.* Вказ. праця. – С. 70.
- ⁸⁰ *Кондаков Н.П.* Иконография Богоматери / Н.П. Кондаков. – Пг., 1915. – Ч. II. – С. 96.
- ⁸¹ Там само. – С. 96–99.
- ⁸² *Александров А.* Вказ. праця. – С. 71.
- ⁸³ *Завгородній Ю.Ю.* Успенська церква Печерської лаври – сакральний максимум давньої Русі / Ю.Ю. Завгородній // Наукові записки НаУКМА. – Т. 25 : Філософія та релігієзнавство. – К., 2004. – С. 64-69.
- ⁸⁴ *Кузенков П.В.* Вказ. праця. – С. 50-60.

О.О. Васюта

Зовнішня політика князя Оскольда

У «Повісті минулих літ» під 862 р. зазначено: «Всеми обладаше Рюрикъ и бѣста оу него 2 мужа не племени его ни боярина и та испросишся ко Црюгороду съ родомъ своимъ и поидоста по Днепру и идуче мимо и оузреста на горе городокъ (Київ – О.В.) [...] Асколдъ же и Диръ остаѣта въ граде семь и многи Варяги скуписта и начаста владеть Польскою (Полянською – О.В.) землею. Рюрику же княжаста в Новегороде».¹ Оскольд і Дір у «Повісті» згадуються ще двічі в літописних статтях 866 р. і 882 р., де розповідається, відповідно, про їх похід на Константинополь та про вбивство київських правителів князем Олегом.² Цим і обмежується коло відомостей про даних володарів, яке подає найдавніше давньоруське письмове джерело. Таким чином, на перший погляд складається враження, що Оскольд і Дір були звичайними ватажками варязької дружини, які, полишивши свого князя, захопили Київ, але пізніше місто було повернуте Олегом Віщим законному спадкоємцю – Ігорю Рюриковичу. Однак, ряд інших джерел не дозволяють прийняти таку точку зору автора «Повісті минулих літ».

В історичній науці вже було відзначено той факт, що Никонівський літопис, який базується на іншому, ніж «Повість», джерелі й утримує найбільше відомостей про Оскольда й Діра, взагалі не згадує про будь-які зв'язки цих князів із Рюриком та його оточенням.³ Але ще на початку XX ст., здійснивши ретельний аналіз літописних повідомлень, О.О. Шахматов переконливо довів, що укладач Найдавнішого київського зводу 1039 р. вважав Оскольда й Діра прямими нащадками Кия, останніми представниками місцевої династії.⁴ Імовірно, причиною внесення до «Повісті минулих літ» відомостей про «безрідність» Оскольда й Діра, було бажання її автора підкреслити законність утвердження в Києві династії Рюриковичів.

Згідно літописів, Оскольд і Дір всюди виступають разом і, відповідно, являються співправителями. Більшість дослідників цю тезу заперечують.⁵ Ряд фактів підтверджує таку точку зору. Так, у «Повісті минулих літ» при описі нібито спільного походу Оскольда й Діра на Константинопіль використана однина, а не двоїна: «Иде Асколдъ и Диръ на Греky и приде».⁶ Також, як про самотійного правителя, стосовно Діра подає відомості арабський автор Ал-Масуді.⁷ Як зазначив М.Ю. Брайчевський, на неодноразовість правління цих князів вказує і той факт, що, згідно літопису, на місці одночасного вбивства обох володарів знаходилась могила лише Оскольда.⁸ Тим більше, останнього особливо виділяє і Никонівський літопис.⁹ Тому є підстави вважати, що Дір князював раніше, а сучасником Рюрика Новгородського та Олега Віщого у Києві був Оскольд.

Про цього правителя давньоруські письмові джерела подають мало відомостей, але вони, разом зі свідченнями іноземних авторів, зрештою, дозволяють визначити головні напрямки зовнішньополітичної діяльності князя Оскольда.

Однією з головних проблем у першій половині IX ст. для київських володарів залишалися відносини з Хозарським каганатом. У першій половині

VIII ст. хозари обклали даниною і слов'янські племена, серед яких були і літописні поляни.¹⁰ Але вони, на відміну від інших, першими досить швидко позбулися цього тягара. Зрозуміло, що цьому передували кардинальні соціально-політичні перетворення в даному племінному союзі.

У сучасній науці пам'ятки літописних полян об'єднані в археологічну культуру типу Луки Райковецької. Згідно з останніми дослідженнями, формування цієї культури в Середньому Подніпров'ї відбулося у VIII ст.¹¹ У даному регіоні її підосновою була не лише празька, як це відбувалося при формуванні культури Луки Райковецької між Дністром і Прип'яттю, а й інші археологічні культури. Слов'янське населення, яке у VI-VII ст. прийшло із заходу у Середнє Подніпров'я, злилося в цьому регіоні з нащадками київської і колочинської культур. Саме з VIII ст. у Середньому Подніпров'ї, порівняно з попереднім часом, спостерігаються зміни як в археологічному матеріалі, так і в організації поселень, що фіксує виникнення нової культури.¹² Відповідно, полянське об'єднання сформувалося на поліетнічній основі. Змішування різних племінних груп сприяло швидшому, ніж у сусідів, що формувалися на одній основі, соціальному прогресу та руйнуванню старих родових устроїв.¹³ Загалом, синкретичний характер культур свідчить про те, що вони формуються на базі політичного утворення, бо саме для процесу державотворення характерна етнічна строкатість.¹⁴ На нашу думку, формування культури Луки Райковецької в Середньому Подніпров'ї не випадково збігається у часі з експансією хозар на слов'янські землі. Зовнішня небезпека завжди є фактором прискорення внутрішніх об'єднавчих процесів і, відповідно, державотворення. Прикладом є ситуація в Литві у першій половині XIII ст., коли агресія хрестоносців призвела до швидкого об'єднання окремих племен в єдине державне утворення.

У давньоруських літописах зафіксована легенда про те, що хозарське панування закінчилося тоді, коли замість данини «Поляне и вдаша отъ дыма мечъ».¹⁵ У буквальному розумінні ці слова сприймати недоречно. Однак, на нашу думку, тут передусім відображені зміни в організації суспільства у полянському об'єднанні, а саме введення незалежного від родового устрою військово-територіального поділу всього населення, основою якого була десяткова система.¹⁶ Насамперед, такі реформи перетворили полянське об'єднання на єдину військово-політичну організацію. Відповідно, значно розширились повноваження центральної влади і безпосередньо самого князя. Такі зміни відобразились і в звістках письмових джерел про слов'янське суспільство цього часу в Середньому Подніпров'ї, які, так би мовити, починають персоніфікуватися.¹⁷ Тепер хозарам протистояли не окремі роди і племена, а єдиний народ-військо з центральним управлінням. Усе це дозволило київським володарям не тільки звільнитись від хозарської данини, але й самим розпочати активні зовнішні військові акції.

Як вважає П.П. Толочко, хозарська залежність полян була ліквідована в часи правління Оскольда і Діра (60-80-ті роки IX ст.).¹⁸ На нашу думку, це сталося до 30-х років IX ст. Так, «Бертинські аналі» під 839 р. повідомляють про посольство «хакана» народу «Рос» до візантійського імператора Феоділа.¹⁹ Титул київського володаря чітко вказує на те, що він не вважав себе залежним від Хозарського каганату, правитель якого також носив титул «хакан». На думку О.Г. Юрченка, давньоруські князі цей титул використовували виключно у зовнішньополітичних контактах для надання собі статусу не меншого, ніж у хо-

зарського правителя.²⁰ Вірогідно, що київські князі змогли звільнитись від іноземної залежності, коли на початку IX ст., після офіційного запровадження центральною владою іудаїзму як єдиної державної релігії, у Хазарії спалахнула громадянська війна.²¹ Все це не тільки послабило каганат, але також призвело до значного погіршення відносин із Візантією, старим союзником Хазарії у війнах з арабами. Нове зближення між обома державами фіксується у 30-х роках IX ст., коли у 833 р. імперія допомагала хозарам збудувати м. Саркел.²² На думку Х. Ловмянського, саме загроза з боку Русі і призвела до появи цієї фортеці.²³ У відповідь, як видно з «Бертинських аналів», київські князі самі починають шукати контактів із Візантією. У відносинах же з хозарами напруження не спадало, про що свідчить той факт, що київське посольство у 839 р. не могло повернутися з Константинополя додому звичайним шляхом, по р. Дніпро, через небезпеку «лютих народів».²⁴ В останніх дослідники вбачають уторців, які на той час були залежними від хозарів.²⁵ Джерела не подають відомостей про русько-хозарські відносини середини IX ст. Історики реконструюють їх по-різному. Наприклад, Л.М. Гумільов вважав, що вони були напруженими, і навпаки, на думку М.Ю. Брайчевського, князь Оскольда підтримував з Хозарією «добросусідські відносини».²⁶ Важко погодитися з тим, що каганат так швидко відмовився від київської данини. Спираючись на картографування монетних скарбів IX ст. у Східній Європі, С.С. Ширінський відзначив, що з 820-х рр. до кінця століття Середнє і Верхнє Подніпров'я випало з ареалу обігу дирхема. На думку дослідника, така ситуація склалася внаслідок блокади «держави Діра і Оскольда», яку в даний час здійснювали хозарські правителі.²⁷ Однак, згідно свідчень Ал-Іакуба, на початку 50-х рр. IX ст. кавказькі народи вже знали про Русь як потужну військову силу, і на рівні з хозарським каганом і візантійським імператором просили у «володаря слов'ян» допомоги проти арабів.²⁸

Як свідчать давньоруські літописи, у IX-X ст. на Правобережжі одвічним суперником Києва були деревляни. Ще в недатованій частині «Повісті минулих літ» повідомляється: «По сихъ же летехъ по смрти братъе сея (Кий, Щек, Хорив – О.В.) быша (поляни – О.В.) обидимы Деревляни и инема окольними».²⁹ Ці відомості об'єднані в одне повідомлення з розповіддю про легендарне звільнення полян від хозарської данини. А в Новгородському першому літописі молодшого ізводу воно доповнене ще звісткою про війну князя Оскольда «съ Древяны и съ Уличи».³⁰ Згідно відомостей В.М. Татищева, даний конфлікт стався у 864 р.³¹ Як вважає М.Ф. Котляр, ця війна віддзеркалює процес початку окняжіння територій даних слов'янських племен та обкладання їх даниною київськими князями.³² На нашу думку, такий процес був початком тільки відносно уличів, які в середині IX ст., під тиском печенігів, змушені були відійти на північ і, відповідно, зіштовхнутись із київськими князями.³³ Імовірно, що в цій війні князь Оскольда переслідував ще одну мету – здобуття контролю над торговим шляхом по р. Дніпро. Відносно деревлян ми вважаємо, що в залежність від Києва вони потрапили раніше. Але, у 864 р., скориставшись сприятливими обставинами і, можливо, підбурені північними ворогами Оскольда, деревляни здійснили спробу її позбутися. Давньоруські джерела не подають відомостей про результат цієї війни. Однак можна припустити, що перемога дісталась київському князю. Побіжно це підтверджується посланням константинопольського патріарха Фотія у 867 р.: «Цей народ (руси – О.В.), поневоливши сусідні племена і через те занадто запишавшись, здійняв руку і на

Ромейську імперію».³⁴ Крім того, на Правобережжі відсутні скарги куфічних монет карбування даного періоду.³⁵ У свою чергу, це також може свідчити про те, що деревляни на цей час знаходилися в залежності від Києва, який тоді економічно блокувався Хозарським каганатом.

Військове зіткнення 864 р. з деревлянами, на нашу думку, було прямим наслідком так званої північної політики князя Оскольда. У Никонівському літописі під 859 р., після розповіді про усобиці в Новгородській землі, зазначено: «И по семь събравъшеся (словени, кривичі, меря – О.В.) реша къ себе: “поищемъ межъ себе, да кто бы въ насъ князь былъ и владель нами; поищемъ и уставимъ таковаго или отъ насъ, или отъ Казаръ, или отъ Полянъ, или отъ Дунайчевъ, или отъ Варягъ”. И бысть о семь молва вема: овемъ сего, овемъ другого хотящемъ; таже совещавшася послаша въ Варяги».³⁶ Згідно відомостей В.М. Татищева, ці події сталися після смерті «словенського князя Гостимисла» у 861 р.³⁷ Дати хоча й не збігаються, але суттєво не різняться. Передусім, у цьому повідомленні привертає до себе увагу те, що частина «родів» пропонувала запросити князя «отъ Полянъ». Таким чином, можна зробити припущення про певний зв'язок київських володарів з північними землями. Можливо, між обома князівськими родинами існував і династичний союз. Але перемогли проварязькі «роди», і в 862 р. на князювання був запрошений Рюрик.³⁸ Подальші відомості Никонівського літопису чітко вказують, що від цього часу між Рюриком і Оскольдом розпочалося відкрите протистояння. Побіжно підтверджує це й «Повість минулих літ», у якій під 862 р. зазначено, що київський князь «многои Варяги скуписта».³⁹

У літописній статті 864 р. зазначено: «Того же лета оскорбишася Новгородци, глаголяще: “яко быти намъ рабомъ, и много зла всячески пострадати отъ Рюрика и отъ рода его”. Того же лета уби Рюрикъ Вадима Храброго, и иныхъ многихъ избѣи Новогородцевъ съветниковъ его».⁴⁰ Наступні відомості чітко вказують, що повсталіх підтримував київський князь, але через війну з уличами та виступ деревлян, яких до цього, швидше за все, підбурив Рюрик, Оскольд не зміг надати реальної допомоги своїм північним прихильникам. Згідно В.М. Татищева та «Повісті минулих літ», цього року помирають Синеус і Трувор, брати Рюрика, які сиділи в Изборську і Білоозері.⁴¹ Никонівський літопис ці події відносить до 865 р.⁴² Потім Рюрик, зробивши своєю столицею Новгород, посадив намісників не тільки у колишніх володіннях братів, але й у Полоцьку, Ростові, Муромі і Смоленську.⁴³ Важко казати, чи були історичними особами Синеус і Трувор, але, на нашу думку, ці відомості віддзеркалюють певні події, пов'язані з повстанням проти Рюрика. Вірогідно, що спочатку він втратив владу у багатьох центрах князівства – «преставися Синеусъ и Триворъ».⁴⁴ Проте потім князь їх не тільки знову підкорив, а й значно розширив підвладну собі територію. Відтак, під контролем Рюрика опинилися всі стратегічні відгалуження та верхня ділянка торгового шляху «із Варяг у Греки». Імовірно, зайнятий війною з деревлянами та уличами, Оскольд одразу протидіяти не зміг. Але, вже 865 р. він здійснив похід на Полоцьк «и много зла створиша».⁴⁵ Про остаточні наслідки цього протистояння джерела відомостей не подають, проте можна припустити, що київському князю вдалося повернути контроль над Смоленськом. На користь цього свідчать події 882 р., коли Олег, ідучи на південь, знову «прия градь (Смоленськ – О.В.) и посади мужъ свои».⁴⁶

На нашу думку, остаточно це сталося близько 867 р., коли, згідно з думкою В.М. Татищева, Оскольда ще раз ходив на кривичів і їх переміг.⁴⁷

Чи була укладена між київським і новгородським володарем мирна угода? За відсутності літописних відомостей про подальші відносини обох князів, однозначну відповідь на це питання дати неможливо. Але, на нашу думку, все-таки можна припустити, що така угода існувала. Про це побіжно свідчить ряд фактів. По-перше, у 882 р. прибуття новгородських воїнів під виглядом купців від князя Олега не було для Оскольда неординарною подією, а це означає, що торговий шлях в цей період активно функціонував, що було б неможливим під час військового конфлікту. По-друге, київський князь не міг здійснити похід 866 р. на Константинополь, не маючи спокою на півночі. На нашу думку, перший мир Києва з Новгородом був укладений у 865 р., але після поразки київського війська у Візантії вірогідно, що новгородський князь його порушив. Остаточне замирення відбулося після 867 р., коли Оскольда здійснив переможний похід «на кривичі». Однак, київський князь, швидше за все, був змушений зректися своїх претензій на північні володіння. Як результат: «Того же лета (867 р. – О.В.) избежаша отъ Рюрика изъ Новагорода въ Киевъ много новгородцкыхъ мужей»⁴⁸. Але, як видно, претензії Оскольда на північні землі й підтримка його частиною місцевих «родів» глибоко закарбувалися у свідомості новгородських князів, що підкреслює промова, вкладає літописцем в уста Олега під час вбивства київського володаря у 882 р.: «Вы (Оскольд і Дір – О.В.) несте князи, ни роду княжа, но азъ есмь князь, и мне достоитъ княжити».⁴⁹ У Никонівському літописі така промова відсутня. Як видно, вписуючи до «Повісті минулих літ» ці слова, Нестор ще раз хотів підкреслити «безрідність» Оскольда й обґрунтувати права Рюриковичів на володіння всією Руссю.

У першій половині IX ст. Київська держава, позбувшись залежності від Хозарського каганату, розпочала активний пошук шляхів виходу на міжнародну арену. Геополітичне розташування Русі у тогочасному цивілізованому світі для перетворення її на повноцінного суб'єкта міждержавних відносин, передусім вимагало налагодження контактів з Візантійською імперією. Перше київське посольство відвідало Константинополь у 838-839 рр. На думку П.П. Толочка, основною метою посольства був економічний інтерес.⁵⁰ Як видно з відомих угод Олега та Ігоря, торгові відносини завжди займали чільне місце у переговорах між обома державами. Але в першій половині IX ст., на нашу думку, у цих зносинах найголовнішою метою київських князів було офіційне визнання їх держави з боку Візантійської імперії. Безумовно, цьому активно протидіяв Хозарський каганат, який після певного часу ворожнечі на початку 30-х рр. IX ст. знову пішов на зближення з Константинополем. Про конкретні результати візиту послів 838-839 рр. джерела не повідомляють, але, як показали наступні події, Візантія не поспішала робити якихось офіційних дій у бік Київської держави. Можливо, таке зволікання імператорів і стало причиною нападу «росів» у 842 р. на м. Амастриду.⁵¹ Події початку другої половини IX ст. також засвідчують, що відносини Константинополя і Києва були далеко не дружніми.

Під 866 р. у літописах зазначено: «Иде Аскольдъ [...] на Греки и прииде [...] въ двою сотъ корабль Црьгадъ оступиша».⁵² Далі розповідається, що імператор Михаїл III змушений був повернутися до столиці, і після молитви з патріархом Фотієм «омочиша ризу (Богородиці – О.В.), и абіе възста буря зел-

на, и разби множество кораблей, и потопаи безбожную Русь».⁵³ Згідно хроніки Константина Манасі (XII ст.), розгром Русі стався 18 червня, але у 860 р.⁵⁴

Через розбіжність у датах, серед істориків немає єдиної точки зору відносно кількості походів. Наприклад, П.П. Толочко вважає, що Оскольд ходив на Константинопіль один раз у 860 р. і зазнав невдачі.⁵⁵ Навпаки, згідно висновків М.Ф. Котляра і Л.Є. Махновця, таких походів було три.⁵⁶ При чому, перший закінчився успішно, а наступний – невдало.⁵⁷ На нашу думку, більш вірною є друга точка зору, що також підтверджується і джерелами. Никонівський літопис, в якому зберігається найбільше відомостей про Оскольда, повідомляє про декілька його походів на столицю Візантії. Тим більше, є й інші джерела про похід 860 р., але їх відомості кардинально різняться з хронікою Манасі. Так, Продовжувач Феофана (середина X ст.) зазначив, що у 860 р., спустошивши візантійські землі, руси з суші обложили Константинополь, але потім відійшли додому.⁵⁸ Про бурю і розгром русів у своїх посланнях не повідомляє і патріарх Фотій, очевидець облоги. А згідно «Венеціанської хроніки» Іоанна Диякона (рубіж X-XI ст.), нападники не тільки не були розбиті, а й навпаки, самі, повбивавши багато народу і пограбувавши околиці Константинополя, «з тріумфом повернулися додому».⁵⁹ З цими відомостями перегукується і недатоване повідомлення Никонівського літопису: «Множество съвокупившеся Агарянь приходяду на Царьградъ, и сіа множицею творяще. Слышавше же Кіевстїи князи Аскольдъ и Диръ, идоша на Царьградъ и много зла сътвориша».⁶⁰ Таким чином, можна вважати, що перший похід Оскольда на Константинопіль відбувся у 860 р., і закінчився далеко не поразкою Русі, як свідчить хроніка Манасі і «Повість минулих літ». Згідно Іоанна Диякона, флотилія київського князя нараховувала 360 кораблів (близько 14,5 тис. воїнів).⁶¹ Імператор з військом знаходився на війні з арабами, тому зрозуміло, що така велика армія «варварів» викликала паніку у незахищеній столиці. Однак, джерела, які не згадують про бурю, також не повідомляють про причину зняття русами облоги міста. На нашу думку, М.Ф. Котляр висловив цілком вірне припущення, що Михайл III, повернувшись до Константинополя без війська, змушений був укласти з Оскольдом принизливу для імперії угоду і виплатити контрибуцію, про що побіжно свідчить і патріарх Фотій, згадуючи захоплені русами «незлічені багатства».⁶²

Хроніка Продовжувача Феофана повідомляє, що після відходу русів додому у 860 р., від них прибуло посольство, «прохаючи залучити їх до божого хрещення, що і відбулося».⁶³ Це повідомлення дало підставу окремим дослідникам вважати, що у 860 р. відбулося хрещення київського князя і частини його дружини.⁶⁴ На нашу думку, даний процес розпочався дещо пізніше. Це підтверджує і патріарх Фотій, який тільки у другому посланні (867 р.) зазначив: «Не тільки болгари навернулись до християнства, але [...] і так звана Русь».⁶⁵ Відтак, згідно послання, руси хрестилися після дунайських болгар, які нову віру прийняли у 864-865 рр.⁶⁶

Беручи до уваги русько-візантійські угоди X ст., можна припустити, що договір 860 р. передбачав з боку імперії виплату Києву щорічної данини і надання пільг руським купцям. У свою чергу, київські володарі зобов'язувалися надсилати військову допомогу імперії. На підтвердження такого припущення звучить і повідомлення Никонівського літопису під 864 р.: «Убієнь бысть отъ Болгаръ Осколдовъ сынъ».⁶⁷ Відомо, що у 863 р. візантійці перемогли болгар і

змусили царя Бориса укласти угоду, згідно якої він зобов'язався охрестити свою державу. Цей процес проходив у 864–865 рр. і викликав громадянську війну у країні, в якій переміг цар.⁶⁸ Вірогідно, що саме угода 860 р. і спонукала князя Оскольда послати на допомогу візантійцям до Болгарії військовий контингент на чолі з сином.

Імовірно, нові успіхи Візантії призвели до того, що імператор припинив виконання угоди 860 р. У відповідь князь Оскольд у 866 р. здійснив новий похід на Константинопіль. Цього разу руська флотилія також була чисельною і нараховувала двісті кораблів (близько 8 тис. воїнів), але через бурю «лодіа безбожныхъ Руси къ берегу приверже, и вси избієни быша».⁶⁹ Згідно хроніки Манасі та «Повісті минулих літ», причиною розгрому русів стало омовіння у морі ризи Богородиці, але, як зазначив ще М.С. Грушевський, автори цього повідомлення на події 866 р. перенесли легенду про аварський напад на Константинопіль у 626 р.⁷⁰

Потрапивши у скрутне становище, Оскольд, швидше за все, був змушений укласти з імператором нову угоду, однією з умов якої було охрещення Русі. Вірогідно, що князь із найближчим оточенням хрестився у Константинополі, але цей акт до часу було втаємничено. Саме так, побоюючись опозиції, у 864 р. вчинив болгарський цар Борис.⁷¹ Однак, патріарх Фотій, не володіючи інформацією про внутрішню ситуацію у Київській державі 867 р., як видно з його послання, вважав її вже християнською. Але в Никонівському літописі про наслідки походу 866 р. згадується тільки те, що Оскольд повернувся «въ мале дружине, и бысть въ Києв плачъ велій».⁷²

У контексті цих подій привертає до себе увагу наступне літописне повідомлення про побиття Оскольдом у 867 р. «множество Печенегъ».⁷³ На перший погляд, це могло бути звичайне зіткнення зі степовиками. Але, беручи до уваги події наступних війн Русі з Візантією та настанови імператора Костянтина Багрянородного своєму синові відносно візантійсько-печенізько-руських відносин, можна вважати, що в цей час імперія вперше спробувала використати цих нових причорноморських кочовиків проти Київської держави. Ймовірно, їх напад стався під час походу русів на Константинополь у 866 р. Як видно, князь Оскольд відповів кочовикам погромом 867 р.

Новий етап у відносинах між Києвом і Константинополем, на нашу думку, розпочався після приходу до влади у Візантії імператора Василя I у вересні 867 р. Фактично весь період його правління пройшов під знаком гострого церковно-політичного протистояння з Римом, головним об'єктом якого були християнізовані в цей час «варварські» слов'янські держави в Європі.

До прийняття «офіційного» віросповідання правителів слов'янських держав передусім спонукало намагання утвердитись у політичній структурі тогочасного світу. Однак, хоча до Великої Схизми залишалося ще двісті років, у IX ст. між Римом і Константинополем розпочалася запекла боротьба за впровадження через церкву свого політичного впливу у новонавернених країнах.

Для імперії Київська держава вважалася християнською з 866 р. Такою ж була і Болгарія, але у 867 р. Візантія, поступившись Риму, фактично втратила всі свої позиції в цій країні.⁷⁴ Вірогідно, що це спонукало нового імператора шукати більш тісних взаємин з князем Оскольдом. Наявні джерела не подають відомостей про внутрішню ситуацію в даний період у Київській державі, але наступні події дозволяють припустити, що на початку 70-х рр. IX ст. князь

розпочав введення нової релігії в країні, але напштовхнувся на сильну опозицію.

Невідомо, чи контактував Рим з Києвом у цей час, але близько 874 р., як повідомляє Продовжувач Феофана, імператор Василій I укладає з Оскольдом нову угоду і, обдарувавши його щедрими дарами, «переконав долучитися до рятівного хрещення».⁷⁵ Згідно Никонівського літопису, цій події передувало чергове розорення русами володінь імперії і підготовка київського князя до нового походу на Константинополь.⁷⁶ Вірогідно, що у відносинах з Києвом Візантія змушена була повернутися до угоди 860 р., але, надсилаючи свого архієпископа до Оскольда, вона таким чином перехопила ініціативу в Римі в церковних і, відповідно, політичних зносинах з Київською державою. Після цього, як свідчить Никонівський літопис: «И вси (руси – О.В.) крестипаша»⁷⁷. Про хрещення «народу Рос» подає відомості і хроніка Манасі, але датує цю подію 881/82 р.⁷⁸ На нашу думку, така розбіжність у датах не випадкова і свідчить про те, що процес офіційного введення християнства у Київській державі розтягнувся на декілька років. Тим більше, можна припустити, що, як і в Болгарії, такі заходи князя Оскольда призвели до утворення потужної внутрішньої язичницької опозиції до його влади. В результаті, як свідчить Іоакимівський літопис, новгородський князь Олег «слыша отъ киевлянъ жалобы на Оскольда [...], иде съ войски ко Киеву».⁷⁹ Рухаючись на південь у 882 р., Олег спочатку без бою займає Смоленськ і Любеч. Складається враження, що у цих містах чекали на прихід новгородського князя. Про розмах змови проти Оскольда свідчить і той факт, що його не було попереджено про наближення ворожого війська. І, як наслідок, того ж 882 р. християнин Оскольд, «преданъ киевлянъ», був убитий язичником Олегом Віщим, а в Києві відбулася зміна правлячої династії.

Таким чином, як свідчать наведені факти, версія Нестора літописця, згідно якої Оскольд був звичайним ватажком варязької дружини, не витримує критики. Насправді цей «державний муж» був останнім представником династії Києвичів. Його правління припало на досить складний етап в історії Київської держави, яку Оскольд не тільки зміцнив, але й зміг піднести на новий політичний рівень. Однак, прихід до влади після перевороту в Києві у 882 р. Рюриківичів змусив офіційних літописців фактично забути про Оскольда як представника законного роду київських князів.

¹ Полное собрание русских летописей. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – М., 1997. – Стб. 20-21.

² Там само. – Стб. 21-22, 23.

³ *Брайчевский М.Ю.* Когда и как возник Киев / М.Ю. Брайчевский. – К., 1964. – С. 158; *Котляр М.Ф.* Історія в життєписях / М.Ф. Котляр, В.А. Смолій. – К., 1994. – С. 16.

⁴ *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А.А. Шахматов. – СПб., 1908. – С. 322, 323.

⁵ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань та ін. – К., 1991 –.– Т. 1 : До початку XI віка. – 1991. – С. 408-410; *Брайчевський М.Ю.* Когда и как возник Киев / М.Ю. Брайчевский. – К., 1964. – С. 160; *Полонська-Василенко Н.Д.* Історія України : у 2 т. / Н.Д. Полонська-Василенко. – К., 1992 –.– Т. 1 : До середини XVII століття. – 1992. – С. 93; *Котляр М.Ф.* Історія в життєписях. – С. 17; *Котляр М.Ф.*

Історія України в особах: Давньоруська держава / М.Ф. Котляр. – К., 1996. – С. 29; *Толочко П.П.* Київська Русь / П.П. Толочко. – К., 1996. – С. 47.

⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Стб. 15.

⁷ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань та ін. – К., 1991. – Т. 1 : До початку XI віка. – 1991. – С. 408.

⁸ *Брайчевский М.Ю.* Когда и как возник Киев / М.Ю. Брайчевский. – К., 1964. – С. 160.

⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 9 : Патриаршая или Никоновская летопись. – М., 1965. – С. 9.

¹⁰ *Толочко П.П.* Київська Русь. – С. 39.

¹¹ *Петрашенко В.О.* Формування культури типу Луки Райковецької в Середньому Подніпров'ї / В.О. Петрашенко // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. : зб. наук. пр. – К.-Львів, 1999. – С. 236.

¹² Там само. – С. 236.

¹³ *Моця О.П.* «Поляне яже ныне зовомая Русь» / О.П. Моця // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. : зб. наук. пр. – К.-Львів, 1999. – С. 209-210.

¹⁴ *Лесман Ю.М.* К теории этногенеза древнерусской народности / Ю.М. Лесман // Скифы. Сарматы. Славяне : Петербургский сборник. – СПб., 1993. – С. 100.

¹⁵ Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – Стб. 17.

¹⁶ *Васюта О.О.* Засади функціонування та час виникнення «тисяч» у давній Русі / О.О. Васюта // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 23-38.

¹⁷ *Котляр М.Ф.* Київська держава часів Аскольда й Олега (Аксіоми та сумніви) / М.Ф. Котляр // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 74.

¹⁸ *Толочко П.П.* Київська Русь. – С. 39.

¹⁹ Древняя Русь в свете зарубежных источников : [учеб. пособие для студ. вузов. / под ред. Е.А. Мельниковой]. – М., 2001. – С. 288.

²⁰ *Кестлер А.* Тринадцатое колено: крушение империи хазар и ее наследие / А. Кестлер. – СПб., 2006. – Приложение к русскому изданию. – С. 270-271.

²¹ *Плетнева С.А.* Хазары / С.А. Плетнева. – М., 1986. – С. 64.

²² Там само. – С. 52.

²³ *Ловмянский Х.* Русь и норманны / Х. Ловмянский. – М., 1985. – С. 146-147.

²⁴ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 288.

²⁵ *Полонська-Василенко Н.Д.* Історія України : у 2 т. – Т. 1. – С. 90; *Плетнева С.А.* Хазары. – С. 65-66; *Кестлер А.* Тринадцатое колено: крушение империи хазар и ее наследие. – С. 99-100; *Брайчевский М.Ю.* Аскольд і Ольмош / М.Ю. Брайчевский // Археологія. – 1994. – № 1. – С. 69.

²⁶ Там само. – С. 69; *Гумилев А.Н.* Древняя Русь и Великая степь / А.Н. Гумилев. – М., 2000. – С. 172.

²⁷ *Ширинский С.С.* Объективные закономерности и субъективный фактор в становлении Древнерусского государства / С.С. Ширский // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. – М., 1970. – С. 204-206.

²⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 202; *Брайчевский М.Ю.* Аскольд і Ольмош. – С. 69.

²⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – Стб. 16-17.

³⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. А.Н. Насонова]. – М.-Л., 1950. – С. 106.

³¹ *Татищев В.Н.* История Российская : в 7 т. / В.Н. Татищев. – М.-Л., 1964 – Т. 4. – 1964. – С. 113.

³² *Котляр М.Ф.* Київська держава часів Аскольда й Олега (Аксіоми та сумніви). – С. 75.

³³ *Сміленко А.Т.* З історії літописних улічів / А.Т. Сміленко // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – Київ-Львів, 1999. – С. 270-271.

- ³⁴ Успенский Ф.И. История Византийской империи : в 5 т. / Ф.И. Успенский. – М., 2005. – Т. 3 : Период Македонской династии (867-1057 гг.). – 2005. – С. 401.
- ³⁵ Кротошкин В.В. О топографии кладов куфических монет в Восточной Европе / В.В. Кротошкин // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 116.
- ³⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 8-9.
- ³⁷ Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 8-9.
- ³⁸ Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 9.
- ³⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – Стб. 21.
- ⁴⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 9.
- ⁴¹ Татищев В.Н. История Российская : в 7 т. / В.Н. Татищев. – М.-Л., 1964 – Т. 4. – С. 113; Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – Стб. 20.
- ⁴² Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 9.
- ⁴³ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – Стб. 14; Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 9; Татищев В.Н. История Российская : в 7 т. – Т. 4. – С. 113.
- ⁴⁴ Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 9.
- ⁴⁵ Там само. – С. 9.
- ⁴⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – Стб. 23.
- ⁴⁷ Татищев В.Н. История Российская : в 7 т. / В.Н. Татищев. – М.-Л., 1964 – Т. 4. – С. 113.
- ⁴⁸ Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 9.
- ⁴⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 7 : Летопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856. – С. 270.
- ⁵⁰ Толочко П.П. Київська Русь. – С. 52.
- ⁵¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 90-92.
- ⁵² Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – Стб. 21.
- ⁵³ Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 9.
- ⁵⁴ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 106.
- ⁵⁵ Толочко П.П. Київська Русь. – С. 52.
- ⁵⁶ Літопис Руський / [пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. – К., 1989. – С. 13; Котляр М.Ф. Історія в життєписах. – С. 21.
- ⁵⁷ Там само. – С. 21.
- ⁵⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 103.
- ⁵⁹ Там само. – С. 291.
- ⁶⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 8.
- ⁶¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 291.
- ⁶² Котляр М.Ф. Історія в життєписах. – С. 20-21.
- ⁶³ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 103.
- ⁶⁴ Там само. – С. 104.
- ⁶⁵ Успенский Ф.И. История Византийской империи. – Т. 3. – С. 401.
- ⁶⁶ Краткая история Болгарии: с древнейших времен до наших дней / [Г.Г. Литаврин, М.А. Бирман, Б.Н. Билунов и др.]; отв. ред. Г.Г. Литаврин. – М., 1987. – С. 64-65; Тышкова-Займова В. Южные славяне, протоболгары и Византия. Проблемы государственного и этнического развития Болгарии в VII-IX вв. / В. Тышкова-Займова // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI-XII вв.) / отв. ред. Г.Г. Литаврин. – М., 1991. – С. 59.
- ⁶⁷ Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 9.
- ⁶⁸ Краткая история Болгарии. – С. 64-65.
- ⁶⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 7.
- ⁷⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 403.
- ⁷¹ Краткая история Болгарии. – С. 64.
- ⁷² Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 9.
- ⁷³ Там само. – С. 9.

⁷⁴ Краткая история Болгарии. – С. 65.

⁷⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 104.

⁷⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – С. 13.

⁷⁷ Там само. – С. 13.

⁷⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 107-108.

⁷⁹ *Татищев В.Н.* История Российская : в 7 т. / В.Н. Татищев. – М.-Л., 1964 – Т. 1. – С. 110.

В.П. Коваленко

**Стародавній Седнів
та війна Олега з сіверянами у 884 р.***

І. ПОХОДЖЕННЯ СЕВЕРИ

Добігала кінця буремна епоха «Великого переселення народів», що не просто змінила, а й докорінно перекроїла кордони Європейського континенту, і його етнічна карта вже у VIII ст. почала набувати рис стабільності. Давно відвоювали собі уподобані місця германські і багато слов'янських племен, що, мов весняні води, поглинули більшість земель нещодавно могутньої і, здавалось би, вічної Римської імперії. Устаткувалися на Волзі і на Дунаї болгари; в степах – печеніги; в Прикаспії, Приазов'ї та в Криму – хазари. Заспокоїлися воїновничі араби. Вторгнення в Паннонію 895 р. утрів було чи не останньою значною етнічною ін'єкцією тисячоліття, що минало, для старого континенту. Мадярська експансія не тільки змінила етнічну карту Дунайського басейну, але й значною мірою вплинула на наступний розвиток усієї Центрально-Східної Європи – саме боротьба з постійними мадярськими вторгненнями, що завершилася 955 р. переконливою перемогою під Лехфельдом, стала тим потужним каталізатором, котрий прискорив об'єднання германських племен під керівництвом Оттона I Саксонського і створення Священної Римської Імперії німецької нації, яка стала, за образним виразом Нормана Дейвіса, стартовим майданчиком Німеччини¹, а її першим імператором був проголошений Оттон I Великий. Їхня присутність правила також за вирішальний чинник формування Австрії, Богемії, Польщі, Сербії, Хорватії; немов живим щитом мадари відокремили південних слов'ян від північних. Щоправда, ще продовжували грабувати Північні землі невгамовні вікінги, яких гнали за межі бідної на природні ресурси Скандинавії голод, злидні та невгамовна жага подвигів, але то, здавалось, було так далеко...

«Севера», «северити», «сіверяни» серед численних народів ранньосередньовічної Східної та Центральної Європи й досі залишаються одними з найтаємничіших та найменш відомих. Їхнє походження та історія, незважаючи на вже понад столітній термін вивчення, продовжують знаходитися в центрі дискусій. Таке становище пояснюється як перебуванням частини істориків у положенні традиційних уявлень та штампів, так і недостатньою кількістю письмових та складністю інтерпретації археологічних джерел.

Нині є панівною і не потребує додаткового обґрунтування думка фахівців про іраномовне походження самого терміну «севера» (від сев/сав – «чорний»). Назва «северь», як вважає Г. Хабурґасв, належить до групи найдавніших, найбільш архайчних «безсуфіксних» етнонімів.² Це, вірогідно, свідчить про формування, чи довготривале існування етносу в оточенні (чи у постійному контакті) іраномовного населення, або й допускає безпосередню участь останнього у його генезі.

* Стаття підготовлена за підтримки Державного Фонду Фундаментальних Досліджень, проект № 41.5/016.

Перші згадки імені народу, якщо не враховувати припущення деяких учених про тотожність «северів» з «меланхленами» («чорно одягненими») Геродота (що загалом не здаються нам зовсім неймовірними), слід вбачати у «саварах» («чорних болгарях»), які в VI ст. беруть участь у військових діях Візантії з Персією на Північному Кавказі за часів правління Юстиніана I (527-565) та Юстина II (565-578).³ Після 578 р. згадки про них тут зникають. Натомість, описуючи військові дії, що їх наприкінці VI – на початку VII ст. вела Візантія проти слов'ян, візантійські хроністи Феофілакт Симокатта та Феофан Ісповідник, згадують серед них і народ «саварів» чи «северів», який займав північно-східну Фракію.⁴ Дещо пізніше вони виступають союзниками болгар хана Аспаруха, котрий, після смерті батька хана Кубрата 679 р., привів свою орду на Дунай після розпаду Великої Булгарії у Приазов'ї і підкорив тут союз слов'янських племен – так званих «Сім родів».⁵

Болгари розділили слов'ян, «вони поселили северів від передньої тіщини на схід (від безпечних гірських Рипської чи Вирбишської ущелин до проходу між Балканськими горами і морем, у найбільш небезпечному місці – В.К.), а в район на південь (до т.зв. “Залізних воріт” на лівому березі Дунаю – В.К.) та захід, аж до Аварії – решту з “Семи родів”».⁶ Археологічні джерела також засвідчують в матеріальній культурі населення Нижнього Подунав'я VII – першої половини VIII ст. чимало рис (в наборі ювелірних прикрас, житлобудівництві і, зокрема, конструкції печей, кераміці тощо), пізніше, у VIII-X ст., притаманних культурі мешканців Північного Лівобережжя.⁷

Коли в Болгарії у третій чверті VIII ст. розпочалися тривалі криваві усобиці внаслідок боротьби за владу між родами Угаїн та Вокіл, які оспорожували престол у правлячій династії Дуло, частина Славинії, як вважають історики, підтримала династію Вокіл і зазнала жорстоких репресій від переможців з роду Угаїн. Зміни політичної ситуації, вірогідно, були настільки суттєвими, що призвели після чергового перевороту в Болгарії 762 р. до втечі частини слов'ян з Балкан до Малої Азії.⁸ Патріарх Константинопольський Нікіфор у своїй «Скороченій історії» повідомляє, що «племена слов'ян, переселяючись зі своєї землі (Болгарії – В.К.), як втікачі переправились через Евксін. А полчище їх складало до двохсот восьми тисяч».⁹

Севери під час цих подій залишалися на своїх місцях і продовжували напади на візантійську провінцію Фракію. А тому після нищівної поразки хана Телеця (761-763) 30 червня 763 р. під Анхіалом візантійці вирішують розправитись із його союзниками. Імператор Костянтин V Копронім (741-775) близько 767 р., після укладеного заново миру з Болгарією, викрадає за допомогою своїх агентів князя северів («архонта») Славуну: «Василевс, таємно відправивши посланців до Булгарії, схопив архонта северів Славуну, який сотворив у Фракії чимало зла».¹⁰ Зазначений інцидент, на думку Г. Літаврину, засвідчив, що, з одного боку, слов'яни у складі Першого Болгарського царства зберігали значну автономію (Славун фактично самостійно діяв у Фракії), а з іншого – що їх відносини з болгарською верхівкою були далеко не ідеальними: дії візантійців не викликали з боку хана Пагана ніякої реакції.¹¹ Вірогідно, зважаючи на це, частина северів (ще в 60-х роках VIII ст. севери існували у складі Першого Болгарського царства як окрема Славинія, користуючись напівавтономією)¹², котрі опинилися межі двох вогнів, вирішила за краще піти з Балкан, ніж користися неприяте-
лям.

За таких умов повернення частини слов'ян з Балкан слід визнати цілком реальним. На користь цього свідчить і «Повість минулих літ»: «Словенську же язику, якоже рекохомъ жиоуще на Дунаи, придоша отъ Скуфъ, рекше отъ Козаръ, рекомии болгаре и седоша по Дунаеви и насилници Словеномъ быша». ¹³ «Отъ техъ Словенъ разидошася по земле и прозвашася имени своими, где седше на которомъ месте...» ¹⁴ Повний хронологічний збіг історичних подій та археологічних матеріалів робить таку гіпотезу цілком імовірною.

Для населення, що поверталось з Балкан, потрібні були, насамперед, вільні землі, придатні для землеробства. Такі умови існували на півдні Дніпровського Лівобережжя. Реєміграція полегшувалась існуванням у Подонні та на Лівобережжі Дніпра відносно нечисельного спорідненого населення – племен колочинської та пенківської культур ¹⁵, котре швидко було асимільоване переселенцями. Власне, саме з Полісся в VI-VII ст. розпочався рух на південь – спочатку до Дунаю, а потім на Балкани – одного з потоків слов'янських переселенців – пращурів цих племен. Судячи з усього, колоністи застали тут і якусь групу іраномовного населення, котре археологи ототожнюють із т.зв. салтівською культурою, в носіях якої ще М. Артамонов вбачав болгарське плем'я кутригурів. ¹⁶ Не викликає сумнівів сільськогосподарський характер культури переселенців у VIII – на початку IX ст. На користь цього свідчить постійний характер селищ і їх наближення до значних масивів родючих орних земель – чи не найкращих за своїми якостями в Європі, велика кількість зернових ям та безумовне домінування серед знахідок сільськогосподарських знарядь праці. Важливу роль відігравали також приселищне скотарство, рибальство та мисливство, про що свідчить тяжіння поселень до великих річок із їх широкими заплавами. Помітно слабкіше розвинені в цей час ремесла і торгівля; практично не простежується соціально-майнове розшарування населення. Відносна майнова рівність – узагалі типова риса для життя перших поколінь колоністів у всі часи.

Синтез прийшлих та місцевих елементів призводить до формування тут т.зв. волинцевсько-роменських старожитностей, чи пам'яток волинцевсько-роменської культури, що обіймали величезну територію і відповідали в подальшому племенним об'єднанням севери, радимичів та в'ятичів. Різноманітні джерела недвозначно свідчать про їх залежність упродовж тривалого часу від Хазарії, яка після тяжких поразок у ході арабських воєн на Кавказі змінила вектор своєї експансії, переорієнтувавши її на північ і північний захід, на землі подніпровських слов'ян ¹⁷ (власне, севери прийшли з Балкан на землі, що вже були підвладними Хазарському каганату), а іноетнічне волинцевське населення, місцем зосередження якого було відоме Битицьке городище, що являлося значним ремісничим та адміністративним центром з поліетнічним населенням, складало, на думку фахівців, політичну верхівку Сіверської землі у VIII – першій половині IX ст. ¹⁸ Номінальна залежність від поліетнічної Хазарії («...имаху по белей веверице отъ дыма», чи, як дещо пізніше заявляли в'ятичі, «Козаромъ по цълягу ¹⁹ отъ рала даемъ») ²⁰, що відрізнялась у цей час значною віротерпимістю, не була занадто обтяжливою для переселенців, які, до того ж, мали вже набагато більш негативний досвід на Балканах, а на перших порах навіть сприяла швидкому розвитку севери, оскільки надавала певні гарантії безпеки та вільний доступ до торгових шляхів і світових ринків. Проте поширена в літературі думка про відставання через це севери, в'ятичів та радимичів у сво-

сму розвитку є безпідставною і не знаходить підтвердження в археологічних матеріалах.

Це сприяло бурхливій колонізаційній діяльності та швидкому соціально-економічному розвитку місцевих мешканців. Слов'яни успішно освоюють землі других і третіх надзаплавних терас, і, як наслідок, швидко збільшується площа орних земель; збільшуються середні розміри зернових ям, що свідчить про зростання валового збору зерна; зростає населення, ознакою чого є як збільшення площі жител, так і зростання території поселень та їх кількості. Завершується формування притаманного севері поховального обряду, специфічного набору ювелірних прикрас і типового для культури «мотузкового» орнаменту на посуді, засвоюються перші стадії застосування гончарського кола; з'являються помітні ознаки майнової і соціальної нерівності.

II. СЕДНІВ СІВЕРЯНСЬКИЙ

На початку IX ст. правляча верхівка Хазарії прийняла іудаїзм, що спровокувало тривалу й кровопролитну громадянську війну, котра знекровила і значно послабила державу, та ще й відкрила дорогу в європейські степи новим ордам кочовиків. Під впливом суттєвих змін у політичній ситуації в регіоні збільшується міграційний потік населення зі степової зони, в середовищі відкритих селищ севери з'являється і швидко поширюється новий тип поселень – укріплені городища, що ставали прихистком роду чи племені в разі військової небезпеки. Севери в такій складній ситуації упродовж IX ст. практично завершили освоєння Дніпровського Лівобережжя та розпочали активну колонізацію області Верхньої Оки та Середнього Дону.²¹ Саме в цей час, просуваючись уздовж берегів великих і малих річок, вони досягли на Дніпрі району Любеча, де виникає їх потужний укріплений центр, а на Десні – району Чернігова, де пересіклися із зустрічним потоком переселенців із правого берега Дніпра.

У межах сучасного Чернігова вже існувало декілька заснованих місцевими племенами укріплених городищ: у гирлі правої притоки Десни р. Стрижень (на т.зв. Верхньому Замку, або Цитаделі), на Єлецькій горі, можливо – на Татарській гірці на протилежному березі Десни тощо. Сьогодні поки що важко ще судити, через недостатність джерельної бази, як склалися відносини між їх мешканцями. Вірогідно, вже тоді городище на Цитаделі, як найбільш наближене до Десни, відіграло провідну роль не лише серед них, а й у регіоні в цілому.²² Питання про племінну приналежність їх поселенців, не зважаючи на вже майже півторастолітню дискусію, й досі ще далеке від остаточного вирішення. Проте, незважаючи на значну перевідкладеність найдавніших напарувань, уже сьогодні вченим ясно, що на історичній території Чернігова, як і в його найближчій окрузі, роменські і волинцевські старожитності репрезентовані значною кількістю різноманітних знахідок.²³

Старожитності роменської культури нижче по течії Десни представлені лише поодинокими знахідками, що дозволяє припускати: дійшовши Чернігова, колонізаційний потік уздовж високого правого берегу р. Снов та лівого берегу тоді ще проточного Свинського болота (нині Замглай) повернув на північний захід. А оскільки контроль за великими річками значною мірою був запорукою не лише економічного добробуту, а й безпеки, в нижній течії Снову виник потужний центр сіверян-роменців, що мав здійснювати контроль за те-

чією цієї найбільшої правої притоки Десни і перекривати, в разі потреби, головну магістраль Дніпровського Лівобережжя – саму Десну.

Так на околиці сучасного Седнева на зламі VIII-IX ст. виникло городище в урочищі Орішнія, яке, враховуючи відсутність поблизу нього розвиненої сільської округи, можна вважати значним опорним пунктом сіверянської колонізації в регіоні. Особливістю басейну р. Снов, на правому березі якого і виник цей населений пункт, була надзвичайно густа (найбільша в межах Чернігівського на Новгород-Сіверського Полісся) мережа річок, головним чином, невеликих, більшість яких нині зникла внаслідок масового винищення лісів та боліт, що живили їх, та тотальної меліорації 60-х – 70-х років. Річки, прохідні долини та верхові болота утворювали (особливо навесні) суцільні магістралі, що поєднували центральну водну артерію регіону р. Снов з Дніпром, Убіддю, Меною, Судостою, Іпуттю тощо, надаючи унікальні можливості для переходу з однієї річкової системи в іншу.

Городище в урочищі Орішнія знаходиться на південно-західній околиці сучасного смт. Седнів. Воно займає мис високої корінної правобережної тераси р. Снов, із двох боків обмежений крутими урвистими схилами глибоких ярів, що виходять у річкову заплаву. Овальний у плані майданчик городища, площею 120x70 м (близько 0,4 га), зайнятий сучасним кладовищем. З північного (північно-західного) боку збереглися залишки валу (висота до 1,5 м) і глибокого рову. Сліди валу, що сильно розпався, помітні й на окремих ділянках майданчика із західного та північно-західного боків. В'їзд знаходився з північного заходу, з боку корінного плато. Схили городища, судячи з усього, були ескарповані, а похила стрілка мису обрізана ровом, нині сильно замитим. Зусібіч до городища прилягали значні за площею неукріплені селища-посади.

У різні часи городище обстежувалося І. Ляпушкіним (1961), В. Непріною (1969), Є. Горюновим (1970), П. Третяковим (1973), Є. Максимовим (1975), В. Коваленком (1979, 1981, 1982), В. Мултанен та ін.²⁴ Враховуючи значну щільність сучасних поховань, на городищі вдалося провести лише незначні за обсягами дослідження: 1982 р. археологи Чернігівського історичного музею під проводом автора заклали невеличку (8x2 м) траншею на північно-західному краю майданчика та здійснили зачистку тіла валу, пошкодженого сучасною дорогою. Деяко більші за масштабами дослідження проведені на відкритих селищах-посадах, що прилягали до городища: на західному (Орішнія-II), що було відкрите О. Шекуном 1973 р. – експедицією Інституту археології АН УРСР під проводом Є. Максимова (1975), на північному (Орішнія-III) – експедицією Чернігівського історичного музею під керівництвом автора (1982). Роботи показали, що культурний шар на городищі, потужністю понад 1 м, на значну глибину (часто нижче рівня материка) прорізаний численними могильними ямами, що практично знищили рештки оборонних споруд. Сліди валу фіксуються лише у вигляді потужного прошарку глини та суглинку у вторинному заляганні. По його гребеню проходила подвійна стіна із вкопаних вертикально товстих дубових колод, загострених зверху (так званий гострокіл), проміжок між якими був заповнений землею. Майданчик городища, як і територія селищ, неодноразово заселялися упродовж VII-I ст. до н.е., I-II ст., кінця VIII-IX ст., XII-XIII ст.

Перше з селищ (Орішнія-II, площею бл. 0,75 га) розташоване на високій (до 30 м) терасі на захід від городища і нині засаджене сосновим лісом. Роз-

копками 1975 р. на західному селищі було досліджено близько 130 м². Культурний шар потужністю 0,4-0,7 м містив уламки ліпних лискованих та грубих кухонних посудин, фрагменти керамічних біконічних пряслиць та інший нехитрий господарський реманент почепської культури (кола пізньозарубинецьких старожитностей) I-II ст. (нижній культурний горизонт пам'ятки), а також уламки грубих ліпних і підлискованих посудин волинцевсько-роменської культури (верхній культурний горизонт) кінця VIII-IX ст. Друге селище (Орішня-III) знаходилося на корінному плато на північ від городища і займало вдвісьтеро більшу площу (до 7 га). На ньому 1982 р. досліджено 10 м². Третє селище (Орішня-IV) займало два відроги тераси на південь і південний захід від городища (2,6 га). Нарешті, біля підніжжя високої корінної тераси під самим городищем (ур. Тудоровщина), на I надзаплавній терасі розташовувався порівняно чималий Поділ – 2,6 га. Таким чином, це був дійсно значний (загалом площею 13-15 га) центр сіверянської колонізації у Нижньому Поснов'ї IX ст.²⁵

Городище і посади, судячи з наслідків досліджень, проведених на комплексі 1975 р. та 1982 р., були забудовані типовими для роменських пам'яток цієї доби житлами-напівземлянками квадратної форми, площею 16-20 м², заглибоними в ґрунт до 1 м, зі стінами зрубної чи каркасно-плетеної конструкції, з двосхилим або чотирихилим дахом, критим соломомою чи очеретом. Опалювалися такі житла простими глиняними печами, складеними з глиняних вальків, що мали замінити каміння, практично відсутнє в Поснов'ї. Поблизу жител розташовувалися різноманітні споруди господарського та ремісничо-промислового призначення, а також численні господарські та зернові ями. Матеріали, зібрані на городищі та селищах-посадах, свідчать, що в господарському житті місцевого населення невіддільно домінували землеробство (в дослідженому житлі виявлено 2 залізні наральники та уламки жорен з вулканічного туфу, а на селищі – фрагмент залізного серпа) та приселищне скотарство (численні уламки кісток великої та дрібної рогатої худоби, свиней та коней). На достатньо високому рівні розвитку перебували залізоробне і ковальське, зброярське та ювелірне ремесла. Перші кроки до виділення в самостійну галузь зробило вже гончарство (ще ліплені вручну горщики, з діаметром вінець від 10 до 27 і більше сантиметрів, уже мають чіткі сліди правки на простому гончарному крузі). На стадії домашніх промислів перебували обробка дерева, кістки і рогу, вичинка шкір та хутра, прядіння та ткацтво. Про повсюдний розвиток останніх свідчать численні знахідки керамічних пряслиць – спеціальних важків для веретена. Зібрані кістки диких тварин (насамперед, великих копитних) та залізні рибальські гачки засвідчують, що помітну роль в забезпеченні місцевих мешканців продуктами харчування відігравали ще мисливство і рибальство, а також бортництво і збиральництво.

Дослідження на синхронних пам'ятках регіону дозволяють стверджувати про високий рівень розвитку торгівлі, насамперед, зовнішньої. Великі міста, що почали бурхливо розвиватися на Середньому та Близькому Сході внаслідок арабських завоювань, являли собою бездонні ринки, що вимагали справжніх потоків зерна, м'яса, риби, меду, хутра, рабів тощо, в обмін на арабську срібну монету, котра була на той час найкращою живильною силою («інвестиціями») для розвитку слов'янського суспільства, єдиним еквівалентом багатства і успіху. Розміри та кількість зернових ям, досліджених на синхронних пам'ятках роменської культури, переконливо вказують на те, що зерно на тоді стало

головним експортним товаром слов'ян Дніпровського Лівобережжя, в обмін на який сюди надходили не лише десятки тисяч срібних арабських монет-діргемів, а й зброя, прикраси з дорогоцінних металів та напівкоштовного каміння, розкішний одяг тощо. Ряд фактів свідчить про початок формування власної грошово-вагової системи.

Вся сукупність даних писемних і особливо археологічних джерел свідчить на користь того, що в середовищі лівобережних слов'янських племен – сіверян, радимичів, в'ятичів – у цей час тривав процес майнового та соціального розшарування, формування пропарку племінної еліти, який водночас супроводжувався консолідацією окремих невеличких племен у потужні племінні союзи, названі в «Повісті минулих літ» княжіннями.

Поступово, але неухильно такий еволюційний розвиток вів до становлення на теренах Центрально-Східної Європи цілої низки слов'янських держав. За територією і кількістю населення деякі з них значно переважали чимало держав Європи Західної. Добігало кінця буремне IX ст., і, здавалось, ніщо вже не порушить цього неспішного плину подій.

Та епоха формування цих самостійних слов'янських держав співпала в часі з розквітом Доби Вікінгів. У той час, коли Центральна і Західна Європа нарешті почали заспокоюватись, Північ континенту все ще продовжувала вирувати й залишалася нестабільною. Войовничі дружини несамовитих вікінгів, котрі розпочинали з окремих розбійних нападів на віддалені християнські монастирі Північної Європи на зламі VIII-IX ст., з першої половини IX ст. практично безкарно діяли вже вздовж усього західноєвропейського узбережжя Атлантики, досягаючи на своїх швидкохідних кораблях не лише Британських островів та Франції, а й берегів Іспанії, Італії, Сицилії, Північної Африки. Під час окремих експедицій вікінгів збирались величезні морські армади, що нараховували інколи понад 1 000 кораблів і кілька десятків тисяч бійців, яких ніщо не могло зупинити. Та й що може зупинити людину, головна мрія якої, здійснивши відчайдушні подвиги і награвувавши якомога більше скарбів, усе-таки загинути в бою з мечем в руках? Реєстр пограбованих вікінгами міст включав сотні назв, серед яких Лондон і Дублін, Антверпен і Гамбург, Кельн і Бонн, Париж і Орлеан, Лісабон і Севілья. Обсяг захопленої ними здобичі вимірювався мільйонами марок срібла (1 марка дорівнює близько 200 гр. срібла). Саме це і було чи не основною причиною експансії вікінгів – природні умови Скандинавії не дозволяли створити на півострові повноцінну середньовічну цивілізацію, не залучивши суттєві матеріальні ресурси ззовні.

З IX ст. вікінги починають, паралельно зі зростанням тиску на Захід, спрямовувати свої погляди і на Південний Схід, де на неосяжних просторах лісової та лісостепової зон проживали численні, але розрізнені тоді слов'янські, балтські та фінно-угорські племена, котрі вели жваву торгівлю з країнами арабського Сходу та Візантією. В обмін на продукти сільського господарства та лісових промислів, хутро, рабів, сюди, як зазначалося, надходили сотні тисяч срібних монет-дирхемів.

Активно включившись у цю торгівлю, вікінги-варяги незабаром зробили спробу взяти її під свій контроль – занадто вже спокусливим виглядав цей ласий шматок, який, до того ж, здавався набагато більш доступним і безпечним, ніж звичні походи на Західну Європу, народи якої розпочали, врешті-решт, боронити свої землі й давати грабіжникам належну відсіч. Значною мі-

рою цій переорієнтації інтересів сприяли згадані вище інтеграційні процеси, що відбувалися на той час у східнослов'янському середовищі.

Спільність інтересів соціальної верхівки слов'янських племен і вождів окремих дружин вікінгів призвели до так званого «покликання варягів» і, врешті-решт, стимулювали процеси консолідації народів регіону у складі найбільшої в тогочасній середньовічній Європі імперії Рюриковичів, у становленні якої варяги зіграли достатньо помітну роль. Фактично, якщо відкинути різні політичні спекуляції, народи двох європейських регіонів уже тоді почали будівництво транс'європейського мосту (більш відомого як «Шлях із Варяг у Греки»), що з'єднав Північ і Південь континенту.

III. ВІЙНА ОЛЕГА З СІВЕРЯНАМИ

Вбивши у 882 р. київського князя Аскольда і захопивши Київ, прибулий з Новгороду варязький ватажок Олег прибрав під свій контроль всю східноєвропейську торгівлю з Візантією. Проте цього Олегу було замало, оскільки його розбійницькі дружини «осідали» лише один з міжнародних шляхів, тоді як основні потоки монетного срібла йшли у той час іншим – Східним або Волзьким торговим шляхом, що поєднував країни Європи з багатими арабськими еміратами Середнього та Близького Сходу. Розпочинається боротьба за включення до зони впливу молодої держави навколишніх слов'янських племен. Данниками Києва, як зазначає літописець, незабаром стали, окрім полян, деревляни, радимичі та сіверяни, причому, судячи зі слідів згадки на більшості слов'янських городищ, це був далеко не мирний процес.²⁶

Особливо складністю він відзначався на Лівобережжі Дніпра. Числення племя сіверян мало усталені контакти з Хазарським каганатом і аж ніяк не погоджувалось на заміну номінальної залежності від нього на свавілля «дикого полюддя», ще не обмеженого, практично, на той час якимись правовими нормами. Відтак, Севера чинила «новим господарям» відчайдушний опір.

Чернігів був історичним центром захоплених Олегом лівобережних територій. Розгалужена мережа приток та волоків сполучала Десну не тільки з басейнами Дніпра, Волги, Оки, Дону, Німана, Прип'яті, але, через них, і з Азовським, Балтійським, Каспійським та Чорним морями. Посідаючи ключове становище в системі торгівельних шляхів Лівобережжя, якими надходила основна маса східного монетного срібла, що саме у цьому районі «переливалась» у русло шляху «Із Варяг у Греки», місто відіграло у регіоні таку ж роль, як Київ у Середньому Подніпров'ї, закриваючи міцно на замок фактично увесь величезний басейн Десни.²⁷ Не дивно, що вже у перших договорах з Візантією на початку X ст. Чернігів зазвичай ставиться на друге після Києва місце у списку міст Русі, де сиділи підпорядковані Олегу «великі князі». Однак, приєднання до Києва не тільки повністю змінювало вектор політичної орієнтації Чернігова, але й призвело до перерозподілу прибутків від східної торгівлі, що навряд чи сподобалось міській громаді, котра і без того вбачала в Києві головного конкурента. Враховуючи все це, київські князі, безсумнівно, повинні були приділяти забезпеченню контролю над містом постійну увагу. Їм конче потрібно було відокремити, відрізати Чернігів від решти сіверянської території, позбавити його будь-якої підтримки ззовні. З цією метою місто оточили розгалуженою мережею дружинних таборів, у яких розташовувалися підпорядковані Києву по-

літнічні військові загопи, котрі й мали взяти під надійний контроль як саме місто, так і торгові шляхи, що обслуговувались його мешканцями.

Безсумнівно, головним з-поміж них був варязький табір під Шестовицею, розташований нижче Чернігова по Десні, за дві години кінної їзди від нього, який надійно закривав як водний, так і сухопутний шляхи на Київ²⁸; ближні підступи до Чернігова прикривало Гушчинське городище. Із заходу подібну роль відігравали літописні міста Оргоц і Листвен на Білоусі, правій притоці Десни; на Дніпрі – старовинний Любеч, взятий Олегом ще 882 р., під час походу на Київ, та розташоване неподалік городище в с. Клонів (нині Ріпкинського району). Єдиний прохід поміж двома величезними масивами боліт – Північним і Південним Замглаєм – немов корком закривало Звеничівське городище, що контролювало літописний шлях «У Радимичі».²⁹ Та залишався ще важливий шлях по Снову, яким легко можна було потрапити у Дніпро в обхід Чернігова. До того ж, по Снову легко можна було проплисти ледь не до верхів'їв Десни, майже до самого Гньоздівського дружинного комплексу (попередника літописного Смоленська), який контролював волоки між південною і північною частинами «Шляху із Варяг у Греки».

Та незважаючи на таку концентрацію найкращих на той час найманців, далі вгору по Десні Олег, навіть спираючись на дружинні табори Нижнього Подесення, просунутись не зміг, напівхнувшись на відчайдушний опір сіверян, укріплені поселення яких вище правих приток Десни р. Мена та р. Убідь стояли ледь не на кожному з відрогів Деснянської тераси. Враховуючи це, дружини Олега повернули на північний захід по правому берегу р. Снов, і в районі літописного Стародуба (дружинні табори Левенка й Меришівка) замкнули кільце з допомогою зустрічного удару з району Смоленська (Гньоздово), вбивши клин між землями сівери і радимичів, між територією молоді держави Русь і основним масивом сіверянських земель.

Рушивши на північ уздовж Снову, підпорядковані Олегові київські дружини не могли обминати городище в ур. Орішня на околиці сучасного Седнева, що, як зазначалось, було головним опорним пунктом племен роменської культури в Пониззі Снову. Літописи, що писалися через багато десятиліть потому, не зберегли будь-якої інформації про ці події, проте матеріали археологічних досліджень яскраво і промовисто ілюструють трагедію тих днів. Розкопки засвідчують, що житла на городищі та прилеглих до нього селищах згоріли в пожежі під час тотального військового розгрому. Згоріли повністю не лише житла та господарські об'єкти, а й оборонні споруди: зачисткою зафіксовані в тілі валу з напільного боку вутлики від дерев'яних конструкцій стін. Незважаючи на те, що на городищі була досліджена лише частина сіверянського житла, розкопки дали численні знахідки: два вставлені один в один залізні наральники, згорнута кольчуга, що спеклася до стану губчастої маси, пряслице, кістяні проколки, кам'яні точильні бруски-оселки тощо. Це дозволяє стверджувати, що мешканців городища застали зненацька (вночі?) й повністю знищили.³⁰ Синхронний горизонт на селищі Орішня-II також дав котлован згорілого житла-напівземлянки, орієнтованого кутами по сторонах світу, зі стінами зрубної конструкції, та п'ять зернових ям. У північному куті житла знаходилась піч, складена з глиняних вальків. Знахідки репрезентовані численними уламками горщиків, ліплених вручну і лише підправлених на примітивному гончарному крузі (в сортаменті виробів репрезентовані горщики – від невелич-

ких, висотою і діаметром до 10 см, що відігравали роль столового посуду типу кувалів, до великих посудин-зерновиків діаметром і висотою понад 40 см, у яких зберігали зерно та інші припаси, а також товсті диски-сковорідки, на яких випікали коржі – хліб тієї доби), керамічними біконічними пряслицями, залізними ножами і шилом.³¹ Судячи з поєднання у заповненні споруд ліпної роменської кераміки з ранньокруговою, що переважає в кількісному відношенні, зазначений розгрім мав місце наприкінці IX чи на початку X ст. Цю дату засвідчує і знайдене тут вістря стріли (тип 39 за О. Медведєвим)³², котре, вочевидь, підтверджує причину загибелі як зазначеного житла, так і городища в цілому.

Та київським князям мало було знищити цей важливий опорний пункт сіверян: вони аж ніяк не могли залишити безконтрольним стратегічно важливе для молодой держави Нижнє Поснов'я. Відтак, практично відразу потому, наприкінці IX ст., на седнівських кручах засновується нове городище – в ур. Коронний Замок, тепер вже як важливий і значний за розмірами (площею до 35-40 га) опорний пункт київської великокнязівської адміністрації, що за назвою річки Снов (із додаванням суфіксу -ескь) отримало ім'я Сновськ або Сновескь.³³

Так р. Снов більше, ніж на півстоліття, стала кордоном між Руссю та Сіверою, а Сновськ – головною фортецею на ньому. Судячи з матеріалів розкопок на дитинці Новгорода-Сіверського та в його окрузі, роменські городища в Середньому та Верхньому Подесенні були знищені під час походів Святослава Ігоревича³⁴, а довершив розгром сіверян (по Сейму та лівим притокам Дніпра) вже його син Володимир Великий, який, до того ж, «закував» їх територію кількома лініями потужних фортець, населених «мужами ліпшими», зібраними сюди ледь не з усієї Русі – фактично, такими ж дружинними таборами, але вже зі слов'янськими гарнізонами. Епоха забіякуватих вікінгів на Сході Європи закінчувалась...

¹ Дейвіс Н. Європа: історія / Норман Дейвіс ; пер. з англ. П. Панащук. – К. : Основи, 2000. – С. 312-333.

² Хабургаев Г.А. Этнонимия «Повести временных лет» / Г.А. Хабургаев. – М., 1979. – С. 210-212.

³ Кулаковский Ю.А. История Византии: 512 – 602 годы / Ю.А. Кулаковский. – СПб., 1996. – С. 310-316.

⁴ Свод древнейших письменных известий о славянах / [под ред. Л.А. Гиндин, Г.Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1995. – Т. 2. : VII-IX вв. – С. 62, 279; Чичуров И.С. Место «Хронографии» Феофана в византийской исторической традиции (IV – начало IX вв.) / И.С. Чичуров // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1983. – С. 121.

⁵ Свод древнейших письменных известий о славянах / [под ред. Л.А. Гиндин, Г.Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1995. – Т. 2. : VII-IX вв. – С. 279.

⁶ Там само.

⁷ Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула, 2000. – С. 162-175.

⁸ Литаврин Г.Г. Формирование и развитие болгарского раннефеодального государства (конец VII – начало XI вв.) / Г.Г. Литаврин // Раннефеодальные государства на Балканах: VI-XII вв. – М., 1965. – С. 153.

⁹ Свод древнейших письменных известий о славянах / [под ред. Л.А. Гиндин, Г.Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1995. – Т. 2. : VII-IX вв. – С. 235.

¹⁰ Там само. – С. 285.

¹¹ Литаврин Г.Г. Формирование и развитие болгарского раннефеодального государства (конец VII – начало XI вв.) / Г.Г. Литаврин // Раннефеодальные государства на Балканах: VI-XII вв. – М., 1965. – С. 152-153.

¹² Свод древнейших письменных известий о славянах / [под ред. Л.А. Гиндин, Г.Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1995. – Т. 2. : VII-IX вв. – С. 315.

¹³ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 1. : [3-е изд.] – М., 1997. – Стб. 11.

¹⁴ Там само. – Стб. 4-5.

¹⁵ Kovalenko V.P. Severienii la Dunăre și la Desna / V.P. Kovalenko // A III-a Sesiune anuală a Comisiei mixte româno-ucraineană de istorie, arheologie, etnografie și folklor. – Rezumatele Comunicărilor. – Gălănești – Suceava, 1996. – S. 20-21.

¹⁶ Артамонов М.И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья / М.И. Артамонов // Доклады Географического общества СССР. – № 15. – Л., 1970. – С. 29-31.

¹⁷ Плетнева С.А. Хазары / С.А. Плетнева. – М., 1976. – С. 56.

¹⁸ Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула, 2000. – С. 175-176; Сухобоков О.В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища / О.В. Сухобоков, Г.Г. Вознесенская, В.В. Приймак // Древние славяне и Киевская Русь : антология. – К., 1989. – С. 104.

¹⁹ У цей час на Сході 1 шеляг відповідав вартості 1 пуда пшениці чи двох керамічних кувшинів. Див.: Федоров М.Н. О покупательной способности дирхема и динара в Средней Азии в IX-XII вв. / М.Н. Федоров // Советская археология. – 1972. – № 2. – С. 75.

²⁰ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 1. : [3-е изд.] – М., 1997. – Стб. 19.

²¹ Москаленко А.Н. Славяне на Дону / А.Н. Москаленко. – Воронеж, 1981; Никольская Т.Н. Земля Вятичей / Т.Н. Никольская. – М., 1981.

²² Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова / В.П. Коваленко // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. : сб. науч. трудов / П.П. Толочко. – К., 1988. – С. 22-33.

²³ Гребінь П.М. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові / П.М. Гребінь, В.П. Коваленко // Старожитності Південної Русі : матеріали історико-археологічного семінару. – Чернівці, 1993. – С. 13-29.

²⁴ Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.) / И.И. Ляпушкин. – Л., 1968. – С. 76; Неприна В.И. Отчет о разведке по Десне и Сейму в 1969 г. / В.И. Неприна // Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, 1969/35; Терпиловський Р.В. Городище доби Київської Русі в м. Седневі / Р.В. Терпиловський // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – Вип. 4. – К., 1972. – С. 293; Третьяков П.Н. Отчет о работах 1973 г. / П.Н. Третьяков // Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, 1973/106; Максимов Е.В. Отчет о полевых исследованиях в 1975 г. / Е.В. Максимов // Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, 1975/24; Коваленко В.П. Отчет о исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1981 г. / В.П. Коваленко // Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, 1981/31.

²⁵ Коваленко В.П. Исследования летописного Сновска / В.П. Коваленко // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984. – С. 271-272.

²⁶ Коваленко В.П. Східнослов'янські гради на зламі тисячоліть / В.П. Коваленко // Міжнар. історико-археологічний семінар «Населення Прутьсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліття н.е.» : тези доп. та повідомлень. – Чернівці, 1994. – С. 10-11.

- ²⁷ Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова / В.П. Коваленко // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 22-33.
- ²⁸ Коваленко В.П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу / В.П. Коваленко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – С. 33-43; Kovalenko V. Cernigiv und Sestovica: Kontakte zwischen Slaven und Skandinaviern im ostlichen Einzugsgebiet des Dnepr am Ende des 9. Und 10. Jahrhundert / V. Kovalenko // Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit. – Mainz am Rhein, 2002. – S. 237-248; Коваленко В. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998-2002 гг. / В. Коваленко, А. Моця, Ю. Ситий // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-X ст. : матеріали міжнар. польового археолог. семінару. – Чернігів, 2003. – С. 51-83; Коваленко В.П. Шестовица – южная сестра Рюрикова городища / В.П. Коваленко, А.П. Моця // Диалог культур и народов Средневековой Европы. – СПб, 2010. – С. 91-102.
- ²⁹ Коваленко В.П. Виповзів – дружинний табір у Нижньому Подесенні / В.П. Коваленко, В.М. Скороход // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 73. – Серія : Історичні науки. – № 6. – С. 66-81.
- ³⁰ Коваленко В.П. Исследования летописного Сновска / В.П. Коваленко // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984. – С. 271-272.
- ³¹ Максимов Е.В. Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции / [Е.В. Максимов, Е.А. Петровская, М.А. Попудренко и др.] // Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, 1975/24.
- ³² Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы. Самострел. VIII-XIV вв. / А.Ф. Медведев. – М., 1966. – С. 64.
- ³³ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / [відп. ред. О.С. Стрижак]. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 144; Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов / С. Роспонд // Восточнославянская ономастика : исследования и материалы. – М., 1979. – С 24; Нерознак В.П. Названия древнерусских городов / В.П. Нерознак. – М., 1983. – С. 160-161.
- ³⁴ Куза А.В. Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований / А.В. Куза, В.П. Коваленко, А.П. Моця // На Юго-Востоке Древней Руси : историко-археологические исследования. – Воронеж, 1996. – С. 3-28.

С.М. Шуміло

Наукова спадщина академіка В.І. Ламанського й теорія хазаро-руської місії Кирила та Мефодія

Академік В.І. Ламанський, що жив наприкінці XIX – початку XX століття, залишив нащадкам велику наукову спадщину, присвячену історії слов'янства. Широкий спектр наукових інтересів академіка та сміливість його гіпотез і висновків свідчить про неабиякий дослідницький талант ученого. Яким би не був широкий діапазон наукових досліджень В.І. Ламанського, не можна не відзначити домінанти його пошуків і праць: В.І. Ламанський був слов'янофілом, щиро любив історію слов'ян і вмів сумніватися в загальноновизнаних прозахідних теоріях, характерних для його століття. Мабуть, остання обставина і є причиною того, що творча спадщина Ламанського була незаслужено відкинута на периферію історичної науки і забутою. Мета даної доповіді бачиться нам в тому, щоб неупереджено переглянути праці Ламанського, опустивши історію його суперечок з Є.Є. Голубінським та іншими істориками-норманістами. На даний час це тим більш можливо й актуально, оскільки прозахідні теорії в сучасності не є загальноприйнятими, а тема хрещення Русі при Київському князеві Аскольді відкривається нам зараз у новому світлі. Одним з важливих аспектів Аскольдової тематики є розгляд першого хрещення Русі у зв'язку з місією Костянтина-Кирила і Мефодія. Проблема відновлення історичної правди про цю місію за різними давніми джерелами присвячена одна з найважливіших праць В.І. Ламанського «Слов'янське життя Св. Кирила як релігійно-епічний твір (критичні замітки)». Ця робота і стала предметом нашого розгляду.

«Критичні замітки» щодо Паннонського Життя дозволяють В.І. Ламанському розробити окрему гіпотезу про місію Костянтина-Кирила, суть якої коротко можна переказати так: у 861 році візантійський патріарх Фотій відправив одного з найближчих своїх учнів Костянтина-Філософа до русів у відповідь на прохання русичів прислати їм «мужа книжна» для навчання у християнській вірі. Бажання просвітитись світлом Христової віри у русів виникло після невдалого походу Аскольдова війська на Константинополь і пережитого там чуда, події від ризи Богоматері. Костянтин, який довгий час виношував мрію просвітити слов'ян і ще задовго до місії переклав слов'янською мовою деякі книги Святого Письма, узяв із собою в похід брата Мефодія і разом з руськими послами повернувся на Русь. Саме на території Київського каганату – якщо не в самому Києві, то десь на берегах Дніпра, – була здійснена проповідь просвітителів Русі. Там же був хрещений сам князь Аскольд і велика частина його війська.

Система аргументів Ламанського збудована за досить простим і водночас одному з найскладніших, науковому принципу, а саме – принципу дослідження достовірності джерел. Академік залучає величезну кількість найрізноманітніших давніх літературних, історичних, географічних, епістолярних джерел, зіставляє їх між собою, шукає найбільш давній текст, вивчає різні списки одного і того ж тексту, щоб розв'язати ту або іншу плутанину в датах або назвах.

Перш за все, Ламанський зупиняється на тих двох великих літературних пам'ятках, які лягли в основу загальноприйнятої гіпотези про місію Кирила і Мефодія і про хрещення Русі. Це Паннонське Житіє св. Костянтина-Філософа і «Повість минулих літ». Ці два тексти завжди були найбільш авторитетними історичними джерелами для дослідників, вони містять детальніші описи подій, що сталися, на них базуються наші підручники історії.

Подробиця описів, у тому числі дослівний запис різних бесід, характеристика тих або інших історичних діячів, проте, не є аргументом на користь достовірності тексту. Більш того, це свідчить про літературність тексту, його, так би мовити, «белетристичність», і Ламанський, оцінюючи з цієї точки зору Житіє Костянтина, говорить про нього як про свого роду середньовічний роман, витриманий в рамках агіографічного канону: «Це не хроніка і літопис, а літературна, частково художня, частково дидактична пам'ятка. Це житіє святого, що читається в церквах і монастирях у повчання. Є релігійна лірика, релігійна драма (містерії), є й релігійна поезія, словесність. До неї відносяться релігійні повісті і романи – житія святих. У авторів житій зовсім інше завдання, ніж у літописців».¹ Справді, у світлі досліджень Д.С. Лихачова, написаних набагато пізніше за публікації Ламанського, давня агіографія лише досить умовно може визнаватися достовірним історичним джерелом. Д.С. Лихачов відносить агіографічний жанр до ліро-епічного роду літератури, коли твір пишеться зовсім не для того, щоб повідомити читачеві щось нове про ту або іншу цікаву людину, а щоб дозволити реципієнтові насолодитися процесом читання. Читач давно знає, чим закінчиться житіє, і читає не тому, що хоче довідатися, що буде в кінці, а тому, що читання для нього схоже з молитвою: текст, що повільно промовляється, дарує естетичну і молитовну насолоду, якої ніколи не подарує ні літопис, ні, тим більше, хроніка з їх сухою і точною оповіддю.² Це одна з головних причин того, чому необхідно поставитися до тексту Кирилова Житія з достатньою мірою обережності і навіть підозрілості. У Кириловому Житті не історія виведена на перше місце, а ідея, що полягає, з одного боку, в святості Кирила (це класика жанру), а з іншого боку – в патріотизмі автора, в ідеї первинності моравської місії братів і моравського перекладу Святого Письма. Патріотизм у жанрі житія, втім, теж є класикою жанру, оскільки будь-яке житіє повинне закликати слухачів не лише до наслідування святого, але й до патріотизму, служіння Богові й батьківщині. У цьому сенсі Житіє Кирила витримане в суворій відповідності до агіографічного канону.

Друга причина для сумнівів в історичній правді Житія для Ламанського полягає в тому, що текст, з яким працюють дослідники, – це список XV або, в кращому разі, XIV століття, тобто пізніша редакція твору. За чотири – п'ять століть переписування і редагування текст Житія неминуче змінювався, як внаслідок помилок переписувачів, так і в результаті редакторської діяльності писців. «Хто наважиться стверджувати, – пише академік, – що в найближче після написання його [Житія] час, наприклад, в X-XI столітті, та й пізніше, воно не виправлялося, доповнювалося; що в основі нині відомих списків лежить точний оригінал IX століття, а не виправлений, доповнений, отже, пам'ятка, що більш менш змінювалася протягом одинадцятого – п'ятнадцятого століть, яка переписувалася і поширювалася у болгар, сербів, хорватів і руських».³

Що ж до другого авторитетного історичного джерела, то «Повість минулих літ», хоча на перший погляд і захищена від «белетристичності» та її на-

слідків, проте теж береться під сумнів академіком. Достовірним і точним може бути лише те історичне джерело, яке написане автором самостійно, незалежно, під дією власного бажання зафіксувати ті або інші події, причому зафіксувати їх неупереджено, холодно і безпристрасно. Навряд чи ми знайдемо серед вітчизняних літописів хоч би один, який би відповідав усім цим вимогам. А найменше їм відповідає «Повість минулих літ», яка, як було встановлено академіком А.А. Шахматовим, написана на замовлення київського князя Володимира Мономаха, Рюриковича, і перевірялася ще раз його сином Мстиславом, також Рюриковичем. Цей факт накладає своєрідний відбиток на пізніше сприйняття літопису: «Усе тяжіння вставок у “Повість минулих літ” на північ, – пише академік Б.А. Рибаків, – усі проварязькі елементи в них і постійне прагнення поставити Новгород на перше місце, відтіснивши Київ, – усе це стає вповні зрозумілим, коли ми знайомимося з особою князя Мстислава Володимировича. Син англійки Гіти Гаральдівни (дочки англійського короля), одружений першим шлюбом на шведській, варязькій принцесі Христині (дочці короля Інга Стенкільсона), а другим шлюбом на новгородській боярині, дочці посадника Дмитра Завидовича [...], що видав свою дочку за шведського короля Сигурда, Мстислав усім корінням був пов’язаний з Новгородом і північною Європою».⁴ Історія Аскольда старанно замовчується в «Повісті», і, спираючись на дослідження А.А. Шахматова та Б.А. Рибаків, можемо стверджувати, що на замовчування Аскольдового вбивства у літописця були політичні підстави. Підсумовуючи міркування Б.А. Рибаків про новгородські інтереси князя Мстислава, замовника «Повісті минулих літ», можна викласти політичне підґрунтя замовчування про Аскольда таким чином: при новій династії, що силоміць та підступом захопила владу в Києві, літописець не міг хвалити стару династію, інакше легітимність нової влади виявилася б під питанням.

Отже, дві головні пам’ятки, на яких зазвичай базуються дослідження про Кирило-Мефодіївську місію і про хрещення Русі, охарактеризовані Ламанським як упереджені, неточні, як тексти, буквально прочитання яких неможливе. Академік пропонує читати ці твори, образно кажучи, «між рядків»: з урахуванням авторської позиції і можливих пізніших редакцій.

Однією з кульмінаційних тез гіпотези Ламанського є те, що учений спростовує твердження Паннонського Життя про відправку братів з місією саме до Хазарії. Як пише А.В. Карташов, «завдяки [гіпотезі Ламанського] темна і загадкова Хазарська місія свв. братів стає яснішою, а текст Паннонських Життів із хаотичного стає осмисленим».⁵ Отже, анонімний агіограф стверджує, що Костянтин-Філософ відправився з благословення патріарха до Хазарії у відповідь на прохання хазар: «Від початку знаємо лише єдиного Бога, Який над усіма, – говориться у листі хазар у Житті, – і Йому кланяємося на схід, в останньому тримаючись своїх ганебних звичаїв. Євреї спонукають нас прийняти їх віру і звичаї, а сарацини, пропонуючи мир і дарів багато, змушують нас [прийняти] свою віру, кажучи: “наша віра – краща серед всіх народів”. Через це посилаємо до вас, [згадуючи] стару дружбу і зберігаючи любов, бо ви – великий народ, від Бога царство тримаєте. Вашої ради зашитуємо і просимо від вас мужа книжного. Якщо переспорить євреїв і сарацин, то приймемо вашу віру».⁶ Цей лист, присланий нібито з Хазарії, викликає декілька питань: чому в Хазарії, де порівняно недавно юдаїзм став офіційною релігією, раптом виникло питання про віру? Навіщо було хазарам просити собі «мужа книжного», якщо на той час, про

який йде мова, було відомо як мінімум сім⁷ християнських єпископій у Хазарському каганаті? Хто осмілювся б пропонувати хазарам дари за прийняття тієї або іншої віри, якщо правляча верхівка поза сумнівом належала до юдаїзму? І ще одне питання, найважливіше: чи випадково цей лист і місія Кирила і Мефодія збігаються за часом з поразкою русичів під Константинополем і зверненням їх до християнства, про що свідчать візантійські хроніки і листи патріарха Фотія?

Ці та інші питання ставить академік Ламаський і, використовуючи історичні документи і листи, розплуває цей гордіїв вузол. Зокрема, він відзначає, що листи патріарха Фотія однозначно свідчать про навернення русів до християнства після походу Аскольдового війська в 860 р. Збереглися свідчення про хрещення під час місії близько 200 чоловік «простої чаді» з дружинами та дітьми і, що важливе, хрещення кагана (тобто князя). Патріарх, судячи з листів, надавав величезного значення справі поширення християнства серед слов'янських народів. У цьому він, на думку Ламанського, був єдиний з Костянтином і Мефодієм, які, як пише академік, «усвідомлювали суспільне безсилля Візантії і покладали свої надії на оновлення охолялого світу залученням до християнства свіжого і бадьорого, багаточисельного племені слов'янського: з мовою і правами його вони ознайомилися ще з дитинства. Вони знайшли собі сильну опору в мужеві великого розуму і твердого характеру патріарсі Фотії, який провидів прийдешнє зло для християнського просвітництва в зростаючому тяжінні римського єпископа до самовладдя римського самодержця, і який прагнув відвернути від його впливу й опіки слов'янське плем'я, яке заповнювало європейський схід».⁸ Місія, що ставила перед собою такі завдання, представляється набагато вірогіднішою і потрібнішою, ніж проповідь у Хазарії, яка давно значилася у візантійському синодику як така, що має декілька єпископій. У світлі гіпотези Ламанського з'ясовується й питання про неймовірне осягнення Кирилом відразу декількох мов – чуді, що описується в Паннонському Житті немовби побіжно, без належного захоплення чудом. Виходячи з хазарської теорії і тексту Життя, доводиться визначити, що Костянтин-Кирило, прибувши в Хазарію, «абіс» («в той же час», «раптом») вивчив єврейську, самаританську, хазарську, руську (тобто, згідно зі скандинавською версією походження русів – скандинавську) і, якщо дотримуватися теорії Голубінського, готську. Ламанський дозволяє собі засумніватися в можливості, та й в необхідності, миттєвого вивчення стількох мов, нехай навіть таким незвичайним лінгвістом, яким був Костянтин-Кирило. Якщо ж припустити, що Кирило їхав не в Хазарію, а до Русі, і що слов'янський переклад Євангелія та Псалтиря був зроблений ним завчасно, і що готська мова взагалі не мала місця в цій місії за непотрібністю, а руси говорили на одній із слов'янських мов, і якщо додати до цього можливість спільної подорожі Костянтина з руськими послами, які поверталися з посольства на Русь і вірогідність їх бесід про мову у дорозі, то лінгвістичне чудо зводиться до того, що Костянтину у дорозі необхідно було лише з'ясувати відмінність живої руської мови від тієї, на яку він переклав Євангеліє і Псалтир. Диво ж полягало, ймовірно, у його завязатті проповідувати слов'янам і турботу про християнство. Що ж до єврейської та самаританської, то Ламанський сповна допускає знайомство з ними Костянтина задовго до місії – у Візантії, внаслідок досконалого вивчення Святого Письма і спілкування з численним єврейським населенням як в самій Візантії, так і в Багдаді, куди Костянтин був

посланий у 855-56 рр. До речі, там же мало місце, на думку Ламанського, живе спілкування Костянтина зі слов'янами і перша проповідь серед слов'ян.

До всіх помилок, які можливі при багаторазовому переписуванні давнього тексту і при складанні літопису на замовлення, слід додати ще одну, обумовлену давністю часів, — це плутанина в назвах країн, народів і в літочисленні. Що до літочислення, то Ламанський прямо пише: не варто приймати за безперечний факт те, що давні літописці з великою відповідальністю ставилися до зазначення дат. Як відомо, у Повісті чорноризця Храбра, ще одному найважливішому джерелі про слов'янських просвітителів, практично кожен подальший список у вказівці тієї або іншої дати не збігається з попереднім. Й академік Ламанський знаходить серед величезної кількості списків той єдиний, у якому немає плутанини, і пише, що саме цей список, на жаль, завжди ігнорується вітчизняними славістами, оскільки знаходиться за кордоном. Саме у ньому дата складання слов'янської азбуки і проповідь слов'янам християнства повністю збігається з версією про хрещення русів Кирилом і Мефодієм наступного року після походу Аскольда на Константинополь. Ще один приклад плутанини з датами, найбільш важливими для нашого дослідження, можна привести відносно знаменитого «Бандурієва сказання». Ця пам'ятка, оповідаючи про князя Володимира, плутає його з Аскольдом, Кирила і Мефодія називає Кирилом і Афанасієм і розповідає одночасно про прийняття християнства слов'янами і про винахід «руської» азбуки. Первинність саме «руської азбуки», з якої пішла освіта всіх східних слов'ян, не влаштовувала Паннонського агіографа, тому він так чи інакше затемнив це місце, надавши першість просвіщення моравам. «Бандурієве сказання», таким чином, хоча й плутає дати та імена, проте досить однозначно вказує на обставини місії святих братів і на підтвердження навіть називає винайдені ними букви — всім відомі «аз», «буки», «веди», «глагол» і так далі. Крім того, як свідчить Ламанський, спираючись на давні писемні тексти, уже на початку десятого століття в Київській Русі була достатня кількість перекладачів з грецької на руську і навпаки, що говорить про сталість тут до цього часу писемної традиції. Плутанина в давніх текстах із найменуваннями народностей виявляється ще складнішою, ніж незбігання дат. Дійсно, розповідаючи про русів, пам'ятки старовини можуть ненавмисно підмінити їх ім'ям хазар, оскільки в 860-861 рр. Русь ще вважалася провінцією Хазарії і лише тому русів називали хазарами. Історія ж з дарами і звабленням цієї народності в юдейську або магометанську віру (див. лист до патріарха Фотія) вказують на те, що в Житті йдеться саме про провінцію, а не про самий Хазарський каганат. Приймаючи гіпотезу Ламанського, Карташов пише про це так: «...хазар недоречно було б підкуповувати, як якусь банду, “дарами багатьма”. Тим часом, до варягів-русів усе це лічить. Вони, як бродячі кондотьери, наймалися воювати у військах різних країн. Їх можна було купувати “дарами”. І зрозуміло, чому це могло мати місце в даному випадку. Напад на Константинополь у червні 860 р. був зрадницьки влаштований як тиловий удар царському війську проти арабів (сарацин) — абісидів. Союзниками абісидів були їх сородичі, араби-омайяди, які володіли островом Критом-Кандією, з якого араби робили грабіжницькі набіги на острови Егейського моря і допомагали слов'янам Пелопонеса боротися з греками. Звідси у них зв'язок і з слов'янами руськими. Як бандити по ремеслу, вони легко змовилися з бандитами варягами-русами для загальної стратегії проти Візантії. І ті виконали завдання: напали на Констан-

тинополь. Але цей “горішок” виявився їм “не по зубам”, і вони, морально розпавшись, понесли ноги геть. І змінили союзників. Мир із сарацинами проміняли на мир з греками. Араби, заманоючи русів до своїх союзників проти греків, звичайно, хотіли схилити їх і до Ісламу».⁹

Ламанський досить глибоко вивчає цей фрагмент історії русів і припускає, що сарацини, як це водилося в ті часи, виступали проти греків, сподіваючись на перевагу Аллаха над «грецьким Богом», і це переконання вони використовували, умовляючи русів. Руси ж, крім того, були підбурювані і хазарами-юдеями, які також говорили про перевагу своєї релігії над християнською. Піддавшись умовлянням і наважившись виступити з нечисленним в порівнянні з візантійським, військом, руси, як припускає Ламанський, понадіялися на релігійні вірування своїх союзників, а також на стратегічну хитрість походу: напали з тилу, коли імператор був зайнятий іншою війною на іншому боці імперії. І ось що вони знайшли всупереч своїм надіям: ні вірування союзників, ні стратегічний прийом не допомогли їх війську. Греки, не маючи в Константинополі на той момент ні війська, ні правителя, отримали перемогу, абсолютно несподівану і досить незрозумілу для русів.

Дозволимо собі продовжити роздуми Ламанського про умонастрої русів під час зняття облоги. Якщо уявити собі сприйняття Аскольда як руського кагана, то можна припустити, що він не лише переконався в той момент у перевазі греків як можливих військових союзників, але побачив ту силу, яка може бути стрижнем великої і міцної держави: на його очах у відсутність імператора жителі Константинополя, як один, слухалися патріарха, ніби він був їх правителем, і, не маючи війська, змогли захистити місто. Вважаємо, ідея прийняти християнство виокремилась тоді Аскольду відразу з декількох сторін: і з точки зору чисто релігійної, і як єдиний ідейний стрижень сильної держави, і як можливість стати союзником з греками й укласти з ними «договір миру і любові». Бандити-руси після хрещення ставали не лише єдиною державою, але й однією з митрополій непереможної імперії РOMEїв.

Про утворення цієї митрополії, відзначає Ламанський, свідчить і відомий вислів «Київ – мати міст руських», яке може бути звичайною калькою з грецького «митрополія», що дослівно означає «матір міст». Іншими словами, приведений вислів слід читати такими чином: «Київ – руська митрополія». Кальки з грецького – широко поширене явище початку християнізації Русі, як і процес пізнішої заміни деяких кальок запозиченнями: «матір міст» було замінено на «митрополію», як «риза» на «фелонь» або «любомудріє» на «філософію».

Є ще дві важливі обставини, що підтверджують руський характер місії Кирила і Мефодія. Обидві вони пов'язані не з писемними свідоцтвами про неї, а, навпаки, з фактичним умовчанням яких би то не було грецьких джерел, по-перше, про хазарську місію братів, а по-друге, про хрещення Русі при Володимирі. Якби місія, на яку Кирило був відправлений з великими почестями і про яку Фотій писав потім з явним захопленням, була дійсно хазарською, то свідоцтво про цю місію як про просвіщення юдейської Хазарії невідмінно було б зафіксовано у візантійських хроніках. Те ж саме можна сказати і про Володимирове хрещення: якби воно було першим масовим хрещенням Русі, та ще і пов'язаним з початком писемності, як говорить про це «Бандурише сказання», описання настільки важливої події зайняло б не одну сторінку грецьких хро-

нік. Проте Русь до часів Володимира, мабуть, вже давно усвідомлювалася греками як освічена християнською проповіддю і що має грамоту (алфавіт), тому хрещення при Володимирі не було сприйняте греками як подія великої важливості в порівнянні з хрещенням при Аскольді.

Отже, Ламанський, дослідивши достатню кількість давніх текстів у їх всіяких редакціях і списках, робить наступний висновок: «Не відкидаючи достовірного свідчення чорноризця Храбра про 855 рік як рік появи слов'янської азбуки і перших слов'янських богослужбних книг (Ламанський трактує цю дату як час першої проповіді Кирила в Багдаді серед слов'ян, що жили там, — прим. С.ІІІ.), настільки ж достовірного свідчення патріарха Фотія про хрещення Русі і про призначення русам єпископа незабаром після відступу Русі від Царгорода і новознайденної Кюмоном звістки про навалу Русі не в 865, а в 860 р., не відкидаючи важливості цюнайповнішого умовчання Фотієм про яку-небудь хазарську місію і про хазарського єпископа, не відкидаючи, що Фотій, а не хто-небудь інший, послав Костянтина-Філософа з його братом Мефодієм в північну країну, де він й хрестив 200 душ “простої чаді” з дружинами та дітьми, не відкидаючи цих свідчень, не можна не признати, що апостолом і хрестителем Русі в 861 р. був ніхто інший, як Костянтин-Філософ. Від нього вона отримала і слов'янське письмо, і слов'янське богослужіння».¹⁰

Не зупиняючись на цьому висновку, академік продовжує свої «критичні замітки» щодо Життя Костянтина-Філософа і розглядає його моравську місію, долю Мефодія, причини, що спонукали моравського агіографа до фальсифікації та ін. Свою теорію він інколи підкріплює роздумами А.С. Хом'якова про Візантійську і слов'янську держави, про долю християнства в них. Ми навмисно не зупиняємося на цій частині роботи Ламанського, оскільки мали на меті освітити головну думку — про руську місію Кирила і Мефодія і про хрещення русів не десь в Хазарії, а на берегах Дніпра в 861 році.

Дослідження В.І. Ламанського з його чіткою системою аргументів, прекрасним знанням мов, давньої політичної географії, історії, текстології і цюнайширшому діапазоні текстів, які приводяться в дослідженні, змушує по-новому подивитися на ту гіпотезу щодо місії Кирила і Мефодія, яка до цього дня є загальноприйнятою. Якби академік Ламанський жив хоч би на півстоліття пізніше, і його текстологічні знахідки могли б бути підкріплені розвинутою в ХХ столітті текстологією, якби його праці не були безжалісно розкритиковані таким авторитетним ученим-норманістом, як Голубінський, а західництво не стало пануючою ідеологією, то, думається, ми мали б зараз всі підстави називати гіпотезу Ламанського одним з найбільших відкриттів історичної науки ХІХ-ХХ століть.

Так або інакше, але хотілося б призвати дослідників-істориків звернутися до теорії В.І. Ламанського і переглянути її у світлі новітніх відкриттів історичної і філологічної наук.

¹ Ламанский В.І. Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник : (критические заметки) / В.И. Ламанский // Журнал министерства народного просвещения. — 1903 (апрель). — С. 346-347.

² Лихачев Д.С. Исследования по древнерусской литературе / Д.С. Лихачев. — Л., 1986. — С. 32.

³ *Ламанский В.И.* Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник : (критические заметки) / В.И. Ламанский // Журнал министерства народного просвещения. – 1903 (апрель). – С. 341.

⁴ *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества в XII-XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М., 1982. – С. 301-302.

⁵ *Карташев А.В.* Очерки по истории Русской Церкви : в 2 т. / А.В. Карташев. – М., 1992 – Т. 1. – С. 76.

⁶ Житие Кирилла и Мефодия : [факсимильное издание / под ред. О.А. Князевской]. – М. : Книга; София : Наука и искусство. – С. 104.

⁷ *Карташев А.В.* Очерки по истории Русской Церкви : в 2 т. / А.В. Карташев. – М., 1992 – Т. 1. – С. 84.

⁸ *Ламанский В.И.* Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник : (критические заметки) / В.И. Ламанский // Журнал министерства народного просвещения. – 1904 (январь). – С. 170.

⁹ *Карташев А.В.* Очерки по истории Русской Церкви : в 2 т. / А.В. Карташев. – М., 1992 – Т. 1. – С. 85.

¹⁰ *Ламанский В.И.* Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник : (критические заметки) / В.И. Ламанский // Журнал министерства народного просвещения. – 1904 (январь). – С. 165.

С.В. Конча

Літопис Іоакима: проблема авторства

Так званий «Іоакимівський літопис» (або, як іще пропонували називати цей текст, «Повесть о старобытных русских князьях»; далі – ІЛ) дійшов тільки у скороченому викладі В.Н. Татищева (1688-1750), вміщеному у 1-му томі його «Истории российской».¹ Сама ця обставина, а також повна темних місць і незрозуміlostей історія знахідки тексту породили багато підозр і суперечок щодо обставин і часу створення «літопису».² В.Н. Татищев свого часу дійшов висновку, що текст, який містить доволі своєрідну версію найдавнішого періоду давньоруської історії, міг бути створений близько першої чверті XI ст., тобто задовго до літописного зведення Нестора («Повісті минулих літ»). Імовірним автором загадкового літопису, як випливало з короткого вступу і деталей подальшого викладу, був перший новгородський єпископ Іоаким (бл. 989-1030).

Нетривалий період прихильного ставлення до «літопису Іоакима» (коли Іоаким нарівні з Нестором ставився в ряд перших літописців) завершився категоричним запереченням давності тексту і реальності його як літописного твору авторитетним німецьким істориком Августом Шльоцером. А. Шльоцер розцінив текст ІЛ як беззмістовну вигадку якогось поверхово освіченого сучасника («несведущего монаха»), якому вдалося обманом заволодіти довірою такого сумнісного вченого, яким був В.Н. Татищев.³ Попри те, що А. Шльоцер обмежився загальними зауваженнями, не піддаючи текст ІЛ докладному аналізу, його критика призвела до заміни однозначно позитивного ставлення до ІЛ на однозначно негативне.⁴ Більшість авторів першої половини XIX ст. сприймали «Іоакимів літопис» або як недолугу компіляцію кінця XVII – початку XVIII ст., або як відверту фантазію якогось спритного жартівника.

Значно глибшою на тлі цих апіорних переконань виглядає думка Н.М. Карамзіна, що визначив ІЛ як жарт («шутку») самого В.Н. Татищева. Справа в тому, що створення тексту ІЛ передбачає, як побачимо далі, настільки всебічне опанування літописним матеріалом та заглиблення в історичні реалії давньоруського періоду, що думка про недолугого компільатора-монаха, як автора тексту, відпадає сама собою. Н.М. Карамзін, попри те, що був знайомий з ІЛ, треба думати, доволі поверхово, дуже добре відчув це, тим самим випередивши сучасників у підході до оцінювання тексту.

С.М. Соловйов, торкаючись проблеми ІЛ, не побачив у його тексті кричущих розбіжностей з «найдавнішим київським літописанням».⁵ Не поділяючи погляду про імовірність авторства В.Н. Татищева, історик вважає, що якщо приписуваний Іоакиму текст був створений у XVIII ст., його творця слід визнати надзвичайно тонким знавцем історичної справи і джерел. С.М. Соловйов знайшов можливим використати унікальні повідомлення ІЛ при реконструкції подій, пов'язаних з війнами Святослава на Дунаї, боротьбою Володимира з Ярополком та хрещенням Русі при Володимирі.⁶

1857 року П.А. Лавровський здійснив перше поглиблене дослідження Іоакимового літопису. Автор доходить висновку про необхідність розрізнення в отриманому В.Н. Татищевим тексті двох різко відмінних частин. Перша (вступна) частина має характер, близький до наповнених літературними встав-

ками історичних творів XVI-XVII ст., і могла бути створена сучасником В.Н. Татищева. Саме недолугості та анахронізми першої частини підвели А. Шльоцера до надміру поспішного висновку про сфальсифікований характер тексту ІЛ в цілому. Що ж стосується другої частини, то, попри явні ознаки втручання редакторів пізнього часу, вона безперечно має давню основу, що сягає XI століття і є надзвичайно цінним відкриттям В.Н. Татищева.⁷

Розвідка П.А. Лавровського далеко не усіх переконала у слушності його головного висновку, але вона з усією очевидністю продемонструвала, що ІЛ є далеко не таким простим явищем, як здавалося тим, хто готовий був визнати його плодом уяви малоосвіченого ченця. Якщо автор ІЛ жив у XVII-XVIII ст., він повинен був не лише досконало знати літописання, включно з літописними зведеннями на кшталт Никонівського та Степенної книги, але й знати свідчення іноземних авторів про Русь IX-X ст. Остання обставина вкрай звужувала коло претендентів на авторство ІЛ, залишаючи чи не головним «підозрюваним» самого В.Н. Татищева.

Думку про створення ІЛ В.Н. Татищевим спробував обґрунтувати у 1881 році історик церкви Є.Є. Голубинський.⁸ Попри те, що основна увага «псевдолітопису» зосереджена на обставинах поширення християнства на Русі, історія Володимирова хрещення зображена настільки малоправдоподібно і з такими фактологічними погіршеннями, що сягання тексту будь якої давньої основи унеможливляється. Лише В.Н. Татищев, з його історичним кругозором, його бібліотекою і водночас депо зверхнім ставленням до церковних справ, міг створити ІЛ. Мотивом, яким керувався історик, було бажання заповнити окремі лакуни літописного викладу.

Озвучена Є.Є. Голубинським версія зустріла критичні зауваження І.А. Линниченка. Автор наголошує, що В.Н. Татищев, будучи поважним дослідником і послідовно виявляючи обережне і сумнівне ставлення до історичного матеріалу, навряд чи міг виступити в ролі легковажного вигадника. Якби ж В.Н. Татищев справді захотів «виправити» літописця і переписати історію за своїм розумінням, то йому ніщо б не завадило зробити це, адже історична наука Росії перебувала тоді у зовсім ще «первісному стані»⁹, В.Н. Татищев же виступав справжнім першопроходцем в опануванні літописною спадщиною. Відтак, підстав для конструювання неіснуючого літописного фрагменту, до того ж із вигаданням заплутої історії його віднайдення, В.Н. Татищев мати не міг.

І.А. Линниченко в цілому прислухався до думки про складення тексту ІЛ в XVI-XVII ст., але допускає, разом з тим, що до нього могли увійти окремі фрагменти втрачених літописних списків, які сягали оригіналів XI-XII ст.

Упродовж наступних ста років пізній характер створення ІЛ майже не піддавався сумніву. Було здійснено кілька спроб встановити особистість автора загадкового тексту і визначити приблизний час його написання¹⁰, але висунуті гіпотези не здобули підтримки й визнання. До ідеї про ймовірність сягання інформації ІЛ оригінального твору XI ст. повертався у 1960 році норвезький історик Борис Клейбер, який припустив, що автором, або ж інформатором автора тексту, відомого як «літопис Іоакима», був хтось із скандинавів, які постійно мешкали у Новгороді.¹¹ Дослідження Б. Клейбера також не здобуло резонансу і лишилось маловідомим.

Ситуація почала помітно мінятися після того, як 1984 року В.Л. Янін встановив відповідність археологічних слідів пожежі у Новгороді, що сталася близько 989-990 років, унікальній розповіді літопису Іоакима про охрещення новгородців.¹² Згідно повідомлень ІЛ, затвердження християнства в місті супроводжувалося збройним протистоянням, яке призвело до «зажигання домів» на Торговій стороні. Саме там і були виявлені сліди пожежі, надійно датовані завдяки специфіці новгородської стратиграфії й даним дендрохронології.

Після виходу дослідження В.Л. Яніна в науковій літературі знову починають з'являтися висловлювання на користь наявності у тексті ІЛ достовірних свідчень, сягаючих оригінальних творів (твору) давньоруського періоду.¹³

Проте, ґрунтового і всебічного дослідження тексту ІЛ на цей предмет не проводилося до того моменту, як 2005 року з'являється присвячена «Истории российской» монографія О.П. Толочка.¹⁴ Відомий київський історик рішуче повертається до поглядів Є.Є. Голубинського про створення ІЛ самим В.Н. Татищевим задля заповнення білих плям в літописній історії. Новим в аргументації О.П. Толочка з'явилося те, що не лише Іоакимів літопис, а й взагалі усі унікальні джерела В.Н. Татищева, що, на загальне переконання, не збереглися до нашого часу, визначалися як вигадані метром російської історичної науки. В.Н. Татищев, таким чином, переймався не стільки відтворенням історичного минулого, скільки намаганням «поповнити» минуле власним баченням і розумінням подій. Фальсифікат, оголошений літописом Іоакима, виникає, відтак, цілком закономірно, і посідає належне місце у системі псевдоджерел для псевдоісторії.

Підхід О.П. Толочка не знайшов помітної підтримки в наукових публікаціях, натомість викликав низку критичних зауважень.¹⁵

Не зупиняючись тут на останніх, маємо констатувати наявність трьох основних підходів в оцінці походження ІЛ та його унікальних свідчень: 1) літопис має достовірну історичну основу, принаймні деякі його фрагменти сягають прототипу XI або кінця X століття; 2) текст псевдо-літопису створений у монастирських колах не раніше XVII ст., він не містить достовірної інформації, яка була б невідома зі справжніх літописів; 3) текст створено В.Н. Татищевим, він містить кілька історично правдоподібних вказань, що, проте, не мають відношення до оригінальної інформації давньоруських джерел, сягаючи здогадок і гіпотез самого історика.

Нижче ми розглянемо деякі самотутні (унікальні) свідчення Іоакимівського літопису на предмет відповідності їх одній з трьох означених точок зору. Ми залишаємо поки що поза увагою вступну частину, як найбільш насичену «фантастичними» елементами, і починаємо з того моменту, коли Рюрик з братами був покликаний північними племенами на княжіння (в дужках зазначені сторінки з 1-го тому «Истории Российской»).

1. *«Рюрик по смерти братии облада всюю землею, не имея ни с ким войны. В четвертое лето княжения преселися от старого (Великого града) в Новый град Великий ко Ильмену»* (С. 110).

Згідно з переважною більшістю літописних версій, Рюрик по прибуттю до слов'ян сідає княжити відразу в Новгороді. Те саме бачимо, зокрема, і у варіантах «Сказания о начале русской земли»¹⁶ (далі - СНРЗ), з яким нерідко порівнюють текст ІЛ.¹⁷ Натомість Іпатіївський літопис та Радзивілівський

список повідомляють, що Рюрик спочатку «сідає» в Ладозі, а через два роки і після смерті братів *«пришедь къ Ільмерю и сруби городъ надъ Волховомъ, и прозваши и Новъгородъ и седе ту княжа...»*.¹⁸ Ця версія користується широким визнанням дослідників не тільки через високий авторитет Іпатіївського списку. Археологічні розкопки підтвердили більшу давність Ладоги як торгівельного й ремісничого центру порівняно з Новгородом та іншими визначними поселеннями майбутньої Новгородської землі.¹⁹ Виникнувши вже біля середини VIII ст., Ладога тривалий час була, по суті, єдиним в регіоні поселенням з ознаками раннього міста. Первинний зародок Новгорода – т. зв. Рюрикове Городище на озері Ільмень – починає свій розвиток в якості протоміського центру приблизно з середини IX ст., що відповідає літописній хронології прибуття Рюрика (862 рік).²⁰ Цілком закономірно, що, прибувши з-за моря, Рюрик мав своєю первинною резиденцією приморську факторію, віддавна пов'язану зі скандинавським світом.

Версію про осідання Рюрика первинно в Ладозі озвучив у «Истории Российской» і В.Н. Татищев²¹, керуючись при цьому літописним текстом, близьким до Радзивилівського списку.²² Збіг версій прибуття Рюрика у В.Н. Татищева і псевдо-Іоакима має, начебто, свідчити про пряму залежність останнього від першого, з тією лише відмінністю, що в ІЛ замість Ладоги маємо «Великий град Славенск» (С. 108).

Але між літописними версіями, до яких приєднується В.Н. Татищев, і версією ІЛ є й інші розбіжності. Згідно з Іпат. л., Рюрик з братами спочатку «срубить» (закладає) Ладогу: *«и срубиши городъ Ладогу. II седе в Ладозе старейшии Рюрикъ...»* а потім і Новгород, тоді як в ІЛ Рюрик прибуває в «град Великий» (що вже існує), а потім переселяється до «Нового града», про заснування (побудову) якого, знову ж, мови нема. Якщо ІЛ прив'язує «Новий град Великий» тільки до Ільменя, то Іпат. і Радз. л. (і В.Н. Татищев) говорять про побудову Новгорода «над Волховом», цілком імовірно маючи на увазі положення історичного Новгорода X–XIII ст. дещо північніше узбережжя Ільменя.

Згідно наших сучасних знань, Ладога на час появи Рюрика існує вже близько ста років. Поселення на Городищі також виникає дещо раніше того часу, коли за літописом мав прибути Рюрик²³, і знаходиться воно *безпосередньо* на Ільмені. Виходить, що в ІЛ деталі подій зображені у більшій відповідності до історичних реалій: Рюрик не засновував обох центрів, а лише оселявся в них, уточнення «над Волховом» виглядає зайвим щодо первинного Новгорода-Городища.

Можна, звичайно, допускати, що як компілятори-монахи, так і В.Н. Татищев могли озвучити версію Іпатіївського – Радзивилівського літописів, замінивши Ладогу на «Великий град Словенск», запозичений з СНРЗ. При цьому їхнє редагування літописного тексту *випадково* виявилось ближчим до наших сьогоденішніх уявлень про історію та історичну географію Ладоги, Новгорода і Рюрикова Городища.

Але, з огляду на вищесказане, не можна залишити без уваги і того, що ІЛ може передавати в даному разі *оригінальне* свідчення *втраченої літописної версії*.

2. Згадкою «Великого града Славенска», що виступає політичним і, так би мовити, ідейним попередником Великого Новгорода, ІЛ, як вже зазначено, зближується з СНРЗ, створеним не раніше середини XVII ст. і наповненим

масою легендарних свідчень та умоглядних книжних конструкцій.²⁴ Відхиляючи припущення В.Н. Татищева про те, що «легенда о граде Словенске» в СРНЗ може сягати розповіді «святителя Іоакима» (себто версії ІА), А.Л. Гольдберг робить висновок про зворотнє співвідношення: укладач тексту ІА використав напівфантастичні свідчення СРНЗ.²⁵

Дивним чином з широкого спектру ономастичної номенклатури, що її автори СРНЗ вплетають до псевдоісторичної канви «дорюрикових часів» (Руса, Волхов, Жилотуг, Поруса, Полість тощо), в ІА повторюється тільки таємничий Словенск, з інших давньоруських джерел невідомий. Натомість назву напрочуд співзвучну до «Словенск» знаходимо в східній традиції про три частини Русі, з яких найбільш віддалена від арабських країн частина під назвою «Славія» за столицю має місто, що зветься *Сла(в)а* (*Салау, Салав*). Дослідники східних текстів про Русь дійшли згоди в тому, що під «Славією» належить розуміти землю новгородських словен із центром у Новгороді.²⁶ Співзвучність назв «Слава» і «Словенск» (в ІА - Славенск), близькість їх у часі (традиція про «три центри» може сягати другої половини IX ст.) дає легендарному Словенську шанси на історичність. Імовірно, що первинно повна назва Новгорода звучала як *Новый город Словенск(ий)*, що може підтверджувати назва *Славенского конца* в пізнішому Новгороді.²⁷ Відповідно мав існувати і давніший (старий) град Словенск, відмінний від «Нового града», що якраз і відповідає ситуації, зображеній в ІА.

Кардинальні розбіжності у висвітленні «дорюрикова періоду» між СРНЗ та ІА²⁸ (спільним є тільки те, що в обох випадках старійшина Гостомисл пропонує покликати варягів) набуває, тим самим, показового значення. Видається очевидним, що обидва тексти могли скластися взаємонезалежно на основі усних переказів або ж втрачених текстів про Гостомисла та його столицю Словенськ, які мали певну історичну основу.

Можна, звичайно, назвати подібність образів легендарного Словенська і Слави-Салава східних авторів випадковою, але така випадковість, що вдовольняє як часові, так і просторові критерії, видавалася б винятково дивовижною.

3. *«По смерти же отца своего (Рюрик) облада варягами, емля дань от них»* (С. 110).

Повідомлення ІА унікальне і не має навіть віддалених паралелей як у «Повісті минулих літ», так і в пізніх літописних зведеннях та копільтивних творах.

Нині доволі широкого визнання в науковій літературі набула висунута майже двісті років тому Фр. Крузе і відновлена згодом Н.Т. Беляєвим гіпотеза про тотожність літописного Рюрика відомому з франкських хронік політичному діячу (вікінгському ватажку) середини IX ст. Рорику Ютландському.²⁹ Данець за походженням, Рорик мав народитися не пізніше 820 року і помер між 873 і 882 роками, що цілком узгоджується з літописними даними, за якими Рюрик помер 879 року у похилому віці. Про зв'язок Рорика зі слов'янським світом західні джерела не знають, але між повідомленнями про його діяльність на заході (в основному вони стосуються його ленних прав на області у Фрізії) проглядаються хронологічні лакуни, які непогано узгоджуються з імовірним часом відвідування Рюриком Новгородських земель.

У 855 році, після смерті данського короля Хорика I, Рорик бере участь у боротьбі за володіння на теренах Данії, що на них він мав спадкові права. 857 року він домігся від нового короля Хорика II згоди на володіння областю на півдні Ютландії.³⁰ Цю подію теоретично можемо поставити у зв'язок з повідомленням ІЛ: *«облада варягами, емля дань»*. Щоправда, при зіставленні її з літописною хронологією виходить, що Рорик-Рюрик мав би отримати свою спадщину ще до запрошення правити на сході, а не після (як, начебто, випливає з ІЛ). Але маємо, по-перше, зважити, що літописна хронологія раннього періоду історії Русі доволі умовна (в ІЛ, до речі, дати повністю відсутні). По-друге, як вже неодноразово згадувалося, літописні події IX ст., що корелюються з іноземними свідченнями, продатовані в «Повісті минулих літ» із «запізненням» у 6-7 років. Останнє видно з датування походу (Аскольда і Діра) на Царгород 866 роком проти 860-го за візантійськими і західними джерелами, датування війни болгарського царя Симеона з уграми 903 роком проти 896/897-го візантійських хронік тощо. Регулярність зсуву може бути пояснена тим, що на ранньому етапі давньоруського літописання була використана система літочислення, відмінна від пізніше прийнятої «константинопольської ери» (що в самій Візантії була запроваджена як єдино правильна якраз у IX ст.).³¹

Якщо це так і якщо літописна дата «покликання варягів» не є взятою наважання, а відображає певну реальність, отримуємо, що Рюрик (= Рорик) запрошувався на новгородське княжіння у 856 році. Якраз цього року Рорик не згадується в західних джерелах – зазнавши невдачі під час подій 855 року, він знов з'являється на видноколі у 857, коли ситуація виявилась для нього більш сприятливою. Немає нічого невірогідного в тому, що, прибувши уперше до майбутніх новгородських земель (до Ладоги) у 856 р., вже наступного року Рюрик відбув на захід для отримання спадщини.

Незалежно від того, наскільки правильною є запропонована послідовність подій, розглянуте унікальне повідомлення ІЛ не тільки не суперечить нашим сучасним знанням, а й видається цілком імовірним на тлі зіставлення Рюрика з Рориком Ютландським.

Якщо ІЛ творилася у XVII-XVIII ст. без використання достовірних джерел, нам лишається тільки ще раз подивуватися надзвичайній інтуїції невідомого автора.

4. *«Славяне же живущии по Днепру зовомии поляне и горяне, ... прислаша к Рюрику предании мужи просяче да пришет к ним сына или ина князя княжити. Он же вдаде им Оскольда и вои с ним отпусти»* (С. 110).

Як бачимо, на відміну від «Повісті минулих літ», де Рюрикові «бояре» Аскольд і Дір побажали йти на Царгород і лише випадково знайшли дорогою «городок» Київ і його мешканців полян, ІЛ подає появу Аскольда в Києві і його вокняжіння тут як обставини заздалегідь обумовлені. Утім, виразні розбіжності між свідченнями ПМЛ, Новгородського 1-го літопису, Я. Длугоша, М. Стрийковського тощо³² вказують на те, що походження Аскольда і Діра вже в XI-XII ст. було предметом суперечок між літописцями.

Нас у даному разі буде більше цікавити те, що в ІЛ Аскольд (Оскольд) виступає один без свого брата Діра, з яким він нерозлучний в *абсолютно всіх* інших літописних версіях. Не маючи збігу з відомими літописними традиціями, версія ІЛ опиняється співзвучною зі здогадкою В.Н. Татищева, який також усуну-

нув Діра зі своїх реконструкцій. На думку історика, до літописів вкралася помилка: вираз «Аскольд-тірар» (що, буцімто, фінською мовою означає «пасинок») літописець прочитав як «Аскольд (та) Дір», вирішивши, що Дір є іменем брата Аскольда. Насправді ж, хтось із перших літописців хотів повідомити, що Аскольд був «пасинком» Рюрика, або ж однієї з його дружин.³³

Попри всю умоглядність пояснень В.Н. Татищева, його позиція, безумовно, має під собою раціональне зерно: надто вже притягнутою виглядає нерозлучність двох братів, якимись неперіродно синхронними – їхні дії. Крім згадки Никонівського літопису про вбивство Оскольдового сина «від болгар», обидва імені згадуються завжди тільки разом – разом брати прибувають до Києва, разом вирушають на Царгород, разом воюють із печенігами, полочанами, разом ідуть на зустріч з Олегом і разом же вмирають від його руки.³⁴ Поряд із тим, в літописних текстах вбачаються сліди існування давнішої версії (версій), де Аскольд згадувався без Діра. Так, розповідь «Повісті минулих літ» про Царгородський похід 866 року починається фразою «*Иде Аскольд и Дир на Греки*» (тобто «*пшов Аскольд і Дір на Візантію*») з уживанням дієслова однини. В Новгородському 1-му літописі Ігор, викликавши обох братів на фатальну зустріч, «*рече ко Асколду*».³⁵ У Никонівському літописі, де зібрано найбільше унікальних повідомлень про правління Аскольда та Діра, статтю про чудо святого євангелія озаголовлено «*О князи русем Осколде*».³⁶ Вбитих начебто разом таких нерозлучних за життя Аскольда і Діра ховають чомусь по різних місцях – Аскольда в Угорському, Діра у «городі Володимира».

Усі ці обставини спонукали багатьох дослідників абсолютно незалежно від ідей і підказок В.Н. Татищева висувати припущення про те, що або князі Аскольд і Дір правили у різні часи, або ж ім'я Діра постало штучно.

Якщо ситуація з Аскольдом в ІЛ якоюсь мірою і може сприяти збільшенню підозр щодо авторства В.Н. Татищева, то імовірність авторства монаха-компільатора XVII ст. вона з певністю унеможливає, оскільки останній напевно чи насмілювався викреслити з історії брата Діра, про якого так одностайно твердять усі відомі літописні джерела про початки Русі.

5. Після розповіді про невдалий (буря розбила кораблі) похід Аскольда на Царгород, слідує фраза: «*И возвратися посла в Царьград ко царю*». Після чого йде пряма мова В.Н. Татищева: «*Здесь на стране подписано: утрачено в летописе два листа. А зачато: Михаил же возблагодаря бога иде в Болгары. Из чего дознаюся, что о крещении Оскольда утрачено*» (С. 110).

О.П. Толочко у контексті своєї концепції про походження ІЛ пояснює ситуацію з втратою частини тексту тим, що В.Н. Татищев, прагнучи послабити ймовірні підозри щодо достовірності тексту, створював враження, ніби він мав у руках реальний документ.³⁷ В іншому місці своєї праці, торкаючись питання про мотиви В.Н. Татищева, О.П. Толочко пише про його прагнення довести, що при Асколді в Києві було прийнято християнство, слова «*посла в Царьград ко царю*» мали означати намір охреститися. Успішне здійснення наміру підтверджує фраза «*блаженный же Оскольд предан киевляны...*».³⁸

Маємо очевидну суперечність – з одного боку В.Н. Татищев нібито докладає зусиль, аби довести, що Русь хрестилася при Асколді, з іншого – жертвує принципово важливою частиною розповіді псевдо-Іоакима задля примарної надії приспати пильність критично налаштованого читача. Втім, погоди-

мося – творець псевдо-літопису досягає обох задач: сказано достатньо, аби підтвердити, що хрещення у IX ст. мало місце і сталося воно саме при Аскольді, в той же час вказівка на втрату важливої частини тексту створює враження про повну незацікавленість фальшувальника. Крім усього іншого, показна «втрата листів» усуває необхідність вигадувати фрагмент, до якого могли виникати незручні запитання.

Можна було би погодитися з таким прочитанням задумів майстра фальсифікації (яким був В.Н. Татищев за О.П. Толочко), якби ідея про віртуозне введення потенційного читача в оману не вступала в суперечність з усім характером тексту ІЛ. Дійсно, якщо В.Н. Татищев настільки прагнув довести справжність вигаданого ним документу, що вдався до «фінту» з випаданням листків, то чому було не подбати про більш точне імітування мови й стилю стародавніх літописів, вочевидь добре відомих істориком? Для чого було супроводжувати текст неймовірним для давньоруських пам'яток вступом і вводити до викладу скандинавську термінологію³⁹, яка ніколи не зустрічається в літописанні? Якщо і це все є частиною прорахованої на багато ходів уперед шахової гри⁴⁰, то незрозумілими опиняються мотиви цієї надто складної й запутаної гри. В.Н. Татищев, за метким зауваженням І. Линниченка, мав усі можливості «представити нашу історію у якому завгодно вигляді». Що стосується хрещення при Аскольді, то В.Н. Татищеву достатньо було би послатися на авторитет Никонівського літопису, де міститься пряме вказання на це, а також на низку візантійських авторів, які свідчать про прибуття на Русь християнських вчителів саме у ті часи, які відповідають періоду правління Аскольда.⁴¹

Сказане підводить нас до висновку, що у В.Н. Татищева не було потреби аж надто далеко заходити у гри з читачем, аби вигадувати напис про втрату листків, а, відтак, факт згадки такого напису може слугувати аргументом проти його авторства.

Гіпотетичний компілятор-монах міг скористатися в даному разі свідченням, близьким до того, що відобразилось в Никонівському літописі. Назвати Аскольда «блаженним» він міг із власної ініціативи. Загадковою лишається фраза *«Михаил ... иде в Болгарь»*, чого немає серед повідомлень про візантійські місії на Русі у IX столітті.⁴²

6. *«Рюрик... бе вельми боля ... предаде княжение и сына своего шурина своему Ольгу, князю урманскому»* (С. 110).

О.П. Толочко в даному разі справедливо вказує на підозрілу співзвучність вказівки про родинні стосунки Рюрика й Олега аналогічним припущенням В.Н. Татищева, в яких так само звучить неймовірне для літописів слово «шурин».⁴³ Проте, подібне свідчення є в пізніх літописних компіляціях, його правдоподібність була показана П.А. Лавровським.⁴⁴ Що стосується слова «шурин», то його появу можна пояснити редакторським втручанням В.Н. Татищева, який, як показано в роботі В.М. Моргайло, не всюди дослівно передавав текст ІЛ, а місцями навіть підправляв та уточнював його у звичній для нього манері опрацювання й передачі літописного матеріалу.⁴⁵ Останнє дещо знижує цінність повідомлень ІЛ, але не може слугувати доказом авторства В.Н. Татищева.

У даному фрагменті особливо цікавим є називання Олега «князем урманським». «Урманами» або «мурманами» називались в літописах, а також в

північно-російських говірках мешканці Норвегії (слово походить від «нормани», що в скандинавських джерелах так само означає норвежців). У літописанні Олег іноді називається варягом, але ніколи норвежцем (урманином). Що могло наштотхнути автора ІЛ до такого визначення?

«Урманська прив'язка» Олега відразу ж відсилає нас до образу героя однієї з «вікінгських саг» Ода Стріли або Орвар-Ода, з яким чимало авторів зіставляли Віщого Олега.⁴⁶ Сага приписує Одау правління в Гардарики (на Русі), а також смерть від змії у черепі коня, яка стається у відповідності до наданого раніше пророцтва.⁴⁷ Більшість дослідників не мають сумніву у наявності тісного зв'язку між двома персонажами. Як правило, вважається, що перекази про Олега через норманів-варягів, які відвідували Русь, потрапили до Скандинавії і там контамінувалися з місцевими легендами й піснями про героя вікінгської доби Ода⁴⁸, що його усі варіанти саги вважають *норвежцем*.

У світлі сказаного визначення Олега урманіном виглядає не випадковим. Виходить, творці (укладачі) Іоакимівського літопису знали про ототожнення Олега з Одом. Уперше це ототожнення було запропоноване шведським дослідником Еріком Бйорнером.⁴⁹ Із цим науковцем, у числі інших шведських та скандинавських учених, мав справи В.Н. Татищев, коли відвідував Швецію у 1725-1726 роках.⁵⁰ Щоправда, Е. Бйорнер, наскільки відомо, уперше оприлюднив свою гіпотезу 1743 року, але не можна не припустити, звичайно, що відповідного висновку він дійшов значно раніше, і під час особистого спілкування міг наштотхнути В.Н. Татищева на думку про норвезькі витoki Олега.

Отже, визначення Олега норвежцем начебто знов повертає нас до версії про авторство В.Н. Татищева. Деяко насторожує при цьому те, що, приписавши перу псевдо-Іоакима не надто суттєву для руської історії деталь, В.Н. Татищев залишає поза увагою інші цікаві обставини, які впливають з ототожнення Олега з Одом, при цьому жодного разу не згадавши ані цього персонажа, ані взагалі героїв саг, тісно пов'язаних з Гардарики-Руссю, що про них він міг дізнатися у Швеції. Відповідно до концепції О.П. Толочка, В.Н. Татищев мав би міркувати приблизно так: через певний час російська наука відкриє для себе світ ісландських саг, зрозуміє, що норвежець Ода і Віщий Олег – одна й та сама особа, і цей факт послужить підтвердженням достовірності Іоакимова літопису. Сподіваючись на це, і водночас приховуючи свій стосунок до появи ІЛ, історик ретельно уникав згадок про своє знайомство з відповідним матеріалом.

Якщо виходити з цих позицій, маємо визнати, що кожна унікальна, хоча б і зовсім маловартісна згадка псевдо-літопису мала коштувати В.Н. Татищеву чималих зусиль. Він мав відмовлятися від використання в дослідницькій роботі цінного матеріалу, уникати згадок про колег, які надавали інформацію, дотичну до ІЛ, ретельно усувати зі своїх цитат і посилань усе, що могло би навести сучасників або далеких нащадків на підозри про його володіння тими унікальними даними, якими володів псевдо-Іоаким.

І хоча усе це видається дуже малоімовірним, проте погодимось, що спростовувати причетність В.Н. Татищева до створення тексту псевдо-Іоакима ці обставини не можуть, натомість розкриваючи перед нами дивні риси характеру історика.

Що стосується гіпотетичного літописця-компільатора, то для введення такої малозначущої деталі, як етнічна приналежність Олега, він не міг мати ані

джерел, ані потреб. Тим самим згадка «урманського князя» заперечує причетність до створення ІА «поверхово освіченого компілятора-монаха».

7. «Ольга ... иде с верны вельможи ко Царюграду и прияв тамо крещение, ... возвратися в Киев ... и церковь святых Софiei деревянную устрои...» (С. 111).

П.А. Лавровський, ретельно розглянувши відсутню в інших відомих нам літописних версіях згадку про побудову Ольгою церкви св. Софії, дійшов висновку, що тут може бути названа та сама церква, про яку згадує Тітмар Мерзебурзький під 1018 роком, водночас повідомляючи про її загибель у пожежі 1017 року.⁵¹ Знаменитий кам'яний храм Софії Ярослав будує, як відомо, вже тільки 1037 року.

О.П. Толочко, не вдаючись у деталі, оголошує аргументи П.А. Лавровського непереконалими: «На самом деле Лавровский довольно полно очертил круг чтения самого Татищева, найдя в тексте Иоакима соответствия практически со всеми авторами из библиотеки историка».⁵² Дійсно, про дерев'яну Софію В.Н. Татищев міг дізнатися з того ж таки Тітмара, праця якого неодноразово ним згадується.

Однак, замість того, аби в черговий раз знайти у псевдо-Іоакима підтвердження власним побудовам і гіпотезам, В.Н. Татищев повідомляє у примітках про діяльність Ольги наступне: «Иоаким же яснее скажет, что она построила (церковь) Софийскую, а Святослав после смерти ея разорил».⁵³ «Иоаким» не говорить прямо про руйнування Святославом церкви Софії, а лише повідомляє, що, перебуваючи на Дунаї, князь *«посла в Киев, повеле храмы христиан разорити и сожесчи»*. Отже, хоча з цитованого уривку неможливо зробити певного висновку про беззастережне виконання наказу Святослава (який невдовзі загинув), В.Н. Татищев з посиланням на Іоакима вважає, що збудований Ольгою храм св. Софії був зруйнований у числі інших близько 972 року.

Розповідаючи про події 1017 року, історик згадує про велику пожежу в Києві і про міри, здійснені Ярославом, щоб відновити місто, зокрема про побудову Золотих воріт і закладку *кам'яної* Софії, що, втім, було зроблено пізніше – «по неких же летех».⁵⁴

Отже, чи знав узагалі В.Н. Татищев повідомлення Тітмара про Софіївську церкву? Питання далеко не зайве, оскільки В.Н. Татищев не користувався повним текстом Хроніки, а лише тими виписками, що знайшов у Цезаря Баронія і Зігмунда Байєра. Усі його загадкові вказівки залишають багато питань. Те, що храм Софії він згадує під 1017 роком, може вказувати на вплив повідомлення Тітмара, але останній чітко говорить, що в цьому році церква вже існувала і, очевидно, мала бути дерев'яною (оскільки згоріла), В.Н. Татищев же говорить про побудову Ярославом кам'яної Софії у невизначеному майбутньому. Виходить, В.Н. Татищев або не знав повідомлення Т. Мерзебурзького про св. Софію, або вирішив, що історики, від яких він брав інформацію, плутають факти, або ж у черговий раз надумав погратися з читачем, з одного боку підводячи до думки, що церква, нібито збудована Ольгою, – це та сама церква, що горіла в 1017 році (отже, Іоаким говорить правду), а з іншого – удає повну особисту незацікавленість щодо цього питання.

У перших двох випадках підозри у зломисленості В.Н. Татищева, зрозуміла річ, мають відпасти, а шанси ІА на достовірність – збільшитися. Допускаючи третю можливість, ми стикаємось зі ще одним випадком, коли В.Н. Та-

тищев намагається змусити читача повірити у достовірність літопису Іоакима за допомогою вказівок, які мало що додають до відомого з літописних джерел перебігу подій, але підтверджуються даними, незалежними від літописання. Парадокс у тому, що приблизно до таких стислих згадок в основному і зводяться унікальні повідомлення ІЛ. Отже, виходить, що В.Н. Татищев відчайдушними зусиллями і ретельно продуманими маніпуляціями примушує читача повірити в достовірність інспірованого ним тексту, який, окрім двох-трьох уривків, не містить нічого принципово нового порівняно з «Нестором».

Утім, можливо саме ці уривки якраз і варті були неймовірних зусиль, і саме заради них створювався ІЛ. До таких уривків, вочевидь, маємо віднести: 1) розповідь про гоніння Святослава на християн, 2) вказання на те, що під час Володимирова хрещення ісрейці прибули на Русь з Болгарії, 3) розповідь про хрещення Новгороду. Чи міг бути В.Н. Татищев дуже зацікавлений у виданні цих розповідей за історичну правду?

На відміну від «Повісті минулих літ», де Святослава бачимо відважним і завзятим войовником, справжнім лицарем, що ділить з дружиною тяготи далеких походів і посилає попередження ворогам, ІЛ, скупі згадавши перемоги, усю увагу зосереджує на тиранстві Святослава (С. 111). Повірюючи навіть на християн, що були в його війську, Святослав жорстоко карає їх *«разными муками томя убиваше»*, не щадить він навіть свого власного брата Гліба. Зазнавши поразки на Дунаї, Святослав наміряється після повернення знищити усіх християн у Києві (себто, ні в чому не винних людей). Автор ІЛ відверто на боці останніх – стисло згадавши про смерть Святослава на Дніпровських порогах, він резюмує: *«так о пріяте казнь от бога»*.

Навряд чи в цьому похмурому пасажі можна побачити ампліфікацію літописної притчі про небажання Святослава хреститися.⁵⁵ Можливо, В.Н. Татищеву хотілося засудити князя-вікінга, який «чужої землі шукаючи, свою занепасти»? Але і в цьому разі надмірним виглядає приписування йому братовбивства і спалення храмів. Від свідка перемог Петра I і його щирого поплічника ми мали би очікувати дещо іншого ставлення до такого рішучого й неординарного політичного діяча, яким був Святослав. І дійсно, у своєму власному (не псевдо-Іоакимівському) викладі історії, В.Н. Татищев повідомляє про Святослава і його війство подробиці, яких часто немає у відомих нам літописних фрагментах, але всі вони зорієнтовані на посилення героїзації князя-воїтеля.⁵⁶ Ми не будемо вдаватися тут до питання, чи мав В.Н. Татищев джерела про вояку Вовка, про сутички з хозарами й косогами на Дністрі тощо. Важливо те, що виклад В.Н. Татищева розгортає перед нами зовсім інший образ Святослава, ніж виклад псевдо-Іоакима, і лишається абсолютно незрозумілим, що і кому мала довести і які саме «літописні лакуни» заповнити безпрецедентна розповідь про утиски Святославом християн.

На відміну від решти літописних версій, ІЛ надає Болгарії виняткової ролі у справі охрещення Русі, саме звідти за часів Володимира прибувають перші вчителі, і навіть перший митрополит: *«Царь же болгарский Симеон присла иерей учены и книги довольны. И посла Владимир во Царьград ко царю и патриарху, прося митрополита. Они же вельми возрадовашася и прислаша митрополита Михаила, ... болгарина суща, с ним 4 епископы и мнози иереи, диаконы и демественники от славян»* (С. 112).

Ані в науковому доробку В.Н. Татищева, ані на сторінках його біографії не знаходимо чогось такого, що могло би послугувати підставою для *штучного* піднесення ролі Болгарії в охрещенні Русі. Звичайно, до думки про болгарське посередництво могло підштовхнути використання старослов'янської (а не грецької) мови у богослужінні та у пам'ятках давньоруської писемності, фактично тієї ж мови, якою користувалися у Болгарському царстві часів його розквіту. Але подібна ідея випливала з самої логіки речей і могла бути висунута на рівні гіпотези, з якою не було особливого сенсу сперечатись. Навряд чи задля її підтвердження варто було вигадувати цілий неіснуючий літопис.

Нарешті, лишається ще наповнена драматичними колізіями, розлога повість про охрещення Новгород, коли «Путята хрести мечем, а Добриня вогнем» (С. 112-113). З біографії В.Н. Татищева відомо, що в нього час від часу виникали тертя з церковниками, за молодих років він навіть висловлював антиклерикальні ідеї та засуджував релігійників за переслідування вільної думки.⁵⁷ Можливо, він вирішив помститися і нашкодити Церкві, тому й вигадав псевдолітописний текст? Адже дійсно в ньому можна побачити насильства поборників християнства над беззахисними язичниками. Проте, уважно прочитавши фрагмент, неважко переконатись, що першохристиян Новгород, власне, нема в чому звинувачувати. Збройні сутички в місті провокуються самими язичниками, вони першими вдаються до насильства – руйнують церкву Преображення, віддають на поталу дім Добрині і грабують оселі християн. Подальші дії воєвод Володимира є лише адекватною відповіддю на безчинства, і навіть якщо в них перевищена «міра самозахисту» та проявленої жорстокості, то це може бути пояснене вчорашнім язичництвом самих воєвод, які ще зовсім недавно підтримували свого князя у його протистоянні християнству.

Таким чином, повість про хрещення Новгород аж ніяк не скидається на антихристиянський памфлет. У чому була особлива зацікавленість В.Н. Татищева з вигадкою цієї історії, що вона роз'яснювала в історії Русі і які пробіли літописного викладу мала би заповнити, зрозуміти, як і у попередніх випадках, украй важко.

Подробиці і загальний пафос розглянутих трьох фрагментів виглядають надто серйозними, аби прийняти ідею, що В.Н. Татищев хотів лише пожартувати, вигадуючи їх.

Отже, сам зміст означених уривків ІЛ суперечить ідеї про якусь необхідність вигадування їх В.Н. Татищевим. Показово, що і О.П. Толочко, як найпослідовніший прибічник концепції про містифікаторські нахили В.Н. Татищева, навіть не припускає, що могло сподвигнути батька російської історії до вимишлення цих епізодів. Власне, доказом вигаданого їх характеру слугує, за О.П. Толочком, відсутність імен, географічних назв і об'єктів, які не були би відомі В.Н. Татищеву з відомих йому реальних історичних джерел. Так, ім'я брата Святослава Гліба він запозичує в договорі Ігоря 944 року, імена воєвод Путяти й Солов'я бере з билин тощо.⁵⁸ Але вже з часів П. Лавровського низкою дослідників було показано, що в ІЛ (і саме в означених епізодах) згадуються імена й обставини, які не могли бути відомі В.Н. Татищеву, але реальність їх надійно підтверджується джерелами. Коротко звернемось до відповідних аргументів.

8. У розповіді про хрещення Русі сучасником події виступає *«царь болгарский Симеон»*. Свого часу для Є.Є. Голубинського це послугувало підставою для заперечення достовірності ІА, оскільки знаменитий болгарський цар Симеон помер ще у 927 році, в часи ж Володимира царем Болгарії був Самуїл. Проте, за відносно маловідомими (і невідомими В.Н. Татищеву) джерелами, під іменем Симеона на трон Болгарії зійшов Роман, який у 976-997 роках був співправителем Самуїла.⁵⁹ Малоініціативний Роман-Симеон весь час липався в затінку могутнього компаньйона, тому не липив значного сліду в джерелах. І все ж відомо, що Симеон II опікувався справами церкви, будував в Болгарії храми⁶⁰, а, отже, цілком правомірно, що, будучи сучасником Володимирова хрещення, він міг відіграти певну роль у справі християнського просвітництва Русі.

9. ІА вказує на болгарське походження першого митрополита Русі, а також перших єпископів, ієреїв, дияконів тощо. У зв'язку з цим варто згадати, що археологічні обстеження збудованої у 990-995 роках церкви Богородиці (Десятинної), виявили, що при її спорудженні будівничі спиралися на архітектурні традиції, властиві саме для Болгарії X ст. Про це уперше зазначав ще у 1960-х роках М.В. Холостенко, і нещодавно відновлені розкопки підтвердили його спостереження.⁶¹ Цілком зрозуміло, що будуватися за болгарським каноном головний храм країни міг лише в тому разі, якщо вищі ієрархи та будівничі були переважно болгарського походження. На ймовірність залежності руської церкви при Володимирі від болгарської митрополії в Охриді, спираючись на маловідомі візантійські джерела, вказав ще у 1913 році М.Д. Присьолков.⁶²

10. Як вже згадувалося вище, В.А. Янін переконливо продемонстрував відповідність часу й місця археологічно зафіксованої пожежі в Новгороді повідомленню ІА про спалення Добринею будинків повсталих новгородців. Показово, що при розкопках згорілих будівель знайдені клади з монетами, випущеними не пізніше за 980 рік. Те, що клади не були вибиті, вказує на ймовірну загибель їхніх власників до або під час пожежі. Останнє узгоджується зі згадкою ІА про «січу злу», що передувала пожежі, під час якої чимало місцевих мешканців мало загинути.⁶³

11. На місці битв Святослава з візантійцями згадується якась «довга стіна»: *«Святослав пребываше в Переяславцы на Дунае, воюя на казахи, болгары и греки ... не единою победая, последи за Дунаем у **стены долги** все войско погуби»* (С. 111).

В.І. Вишегородцев, автор присвяченій літопису Іоакима дисертації, висунув припущення, що тут малися на увазі збудовані ще у VI столітті оборонні споруди у 50 км від Константинополя, які й називалися «довгі стіни».⁶⁴ На думку дослідника, реальність довгих стін «за Дунаєм» підтверджує достовірний характер даного епізоду ІА. Проте, О.П. Толочко зазначив, що В.Н. Татищев не міг не знати про довгі стіни неподалік Константинополя, куди, за даними літопису, доходив з військом Святослав, адже автори, які згадують ці укріплення, значаться в колі читання історика.⁶⁵ Згідно з поясненням О.П. Толочка, В.Н. Татищев мав співвіднести «довгі стіни» з літописною вказівкою: *«За малом бе не дошел Цесаряграда»*. Згадка довгих стін знадобилась В.Н. Татищеву для того, аби в черговий раз створити враження про достовірність вигаданого тексту.

Проте, як про це зазначає і сам О.П. Толочко, джерела не говорять про загибель війська Святослава під Константинополем. Здається неймовірним, що В.Н. Татищев, який досі так майстерно паморочив своїх читачів, міг не врахувати такої очевидної невідповідності і не зрозуміти, що, відносячи загибель військ Святослава до околиць «Царяграда», він якраз ставить під підозру достовірність тексту Іоакима.

Але «довга стіна за Дунаєм» відома не лише під Константинополем. Арабський історик X ст. аль-Масуді, описуючи країну Бурджан (Дунайської Булгарії), повідомляє: «Область Бурджан оточена терновим парканом, в якому містяться дірки, на кшталт дерев'яних вікон. Паркан цей нагадує стіну при каналі».⁶⁶ Йдеться, вочевидь, про оборонні вали римського часу по обидві боки Нижнього Дуная, що, як виявлено археологічними дослідженнями, були відновлені й посилені дерев'яними укріпленнями в епоху Першого болгарського царства.⁶⁷ Саме тут, на Дунаї, військо Святослава зазнало найбільших поразок і втрат.⁶⁸

В.Н. Татищев не був знайомий з працею аль-Масуді і, само собою, не міг передбачити результатів археологічних досліджень XX ст. Вочевидь, оборонні вали з дерев'яним забором, що тягнулися уздовж Дуная, могли запам'ятатися як «довга стіна» учасникам походів Святослава.

Підводячи підсумок нашим розглядам, можемо з усіма підставами констатувати, що ймовірність створення Іоакимова літопису в церковних колах XVII – початку XVIII ст. мало обізнаними в історичних джерелах копіляторами-монахами (до чого схилялись А. Шльоцер, С.К. Шамбінаго, М.Н. Тихомиров та ін.) неможливо однозначно.

Торкаючись імовірного авторства В.Н. Татищева, ми мали би допустити, що він випадково, але абсолютно певно *вгадав*, що 1) в рік хрещення Новгороду там сталася велика пожежа, 2) на Нижньому Дунаї в X ст. існували «довгі стіни» – багатокілометрові пасма захисних валів, 3) сучасником Володимирова хрещення був болгарський цар, що звався Симеон, 4) чимало церковних діячів на Русі кінця X ст. були вихідцями з Болгарії, 5) легендарний «град Словенськ» може мати не лише книжну, а й цілком історичну основу. Дивовижно співзвучними нинішнім поглядам та уявленням істориків є вказання псевдо-Іоакима на те, що столиця запрошеного на княжіння Рюрика знаходилась на оз. Ільмень (Рюрикове Городище), що Рюрик (= Рорик Ютландський) мав володіння також в Скандинавії, а Аскольд правив і діяв (у всякому разі певний час) незалежно від Діра. Визнаючи авторство В.Н. Татищева, довелося б припустити, що він ретельно приховував своє знайомство з низкою джерел і праць про Русь. Зокрема, знаючи про ототожнення Олега з норвежцем Оддом, про існування Софіївської церкви у Києві на початку XI ст., про союз Святослава з угорцями проти Візантії⁶⁹, він всіма засобами замовчував джерела отримання цих знань.

Крім того, довелося б припустити, що у своєму псевдо-літописі В.Н. Татищеву чомусь захотілося спаялюжити пам'ять про Святослава, змалюваного в ІЛ тираном і вбивцею, а також переконати читача в тому, що Русь з великою неохотою піддалась Володимировому хрещенню. І це при тому, що в основній частині своєї праці В.Н. Татищев схвально ставиться до діяльності

Святослава, а поширення християнства оцінює як винятково корисне і прогресивне явище.

Сукупність усіх цих обставин виразно вказує на те, що В.Н. Татищев не міг бути автором тексту, відомого як «Літопис Іоакима». Не міг бути цим автором (погодимося в даному разі з О.П. Толочко), скоріше за все, і будь хто з його сучасників. Нам лишається повернутись до висновку, зробленого вже півтори сотні років тому П.А. Лавровським про сягання основної частини «Літопису» прототипу кінця X-XI ст.

¹ *Татищев В.Н.* История российская / В.Н. Татищев. – Т. 1. – М.-А., 1962. – С. 108-113.

² *Лавровский П.А.* Исследование о летописи Якимовской / П.А. Лавровский // Ученые записки второго отделения Императорской Академии наук. – СПб., 1856. – Кн. 2. – Вып. 1. – С. 75-93; *Линниченко П.А.* Краледворская рукопись и Иоакимовская летопись / И.А. Линниченко // Журнал министерства народного просвещения. – 1883. – Октябрь. – С. 247-257; *Творогов О.В.* Иоаким / О.В. Творогов // Словарь книжников и книжности Древней Руси / под ред. Д.С. Лихачева. – Вып. 1 : XI – пер. половина XIV в. – Л., 1987. – С. 204-206; *Толочко А.* «История Российской» Василия Татищева: источники и известия / А. Толочко. – М.-К., 2005. – С. 196-205; *Азбелев С.Н.* Устная история в памятниках Новгорода и новгородской земли / С.Н. Азбелев. – СПб., 2007. – С. 6-34.

³ Нестор: русские летописи на древле-славенском языке / [слитченные, переведенные и объясненные А. Шлецером ; пер. с нем. Д. Языкова]. – СПб., 1809-1819. – Ч. I. – 1809; *Лавровский П.А.* Исследование... – С. 83-86.

⁴ *Лавровский П.А.* Вказ. праця. – С. 86-91.

⁵ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен : в 15 кн. / С.М. Соловьев. – М., 1959-1960. – Кн. 1, т. 1. – М., 1959. – С. 175.

⁶ Там само. – С. 175-176, 186-187, 203, 204.

⁷ *Лавровский П.А.* Исследование... – С. 157.

⁸ *Голубинский Е.Е.* О так называемой Иоакимовской летописи Татищева / Е.Е. Голубинский // Творения святых отцов в русском переводе. – Кн. 4. – М., 1881. – С. 602-640; *Линниченко П.А.* Вказ. праця. – С. 250-256.

⁹ *Линниченко Н.А.* Вказ. праця. – С. 257.

¹⁰ Зокрема: *Gorlin M.* La Chronique de Joachim / M. Gorlin // Revue des études slaves. – Paris, 1939. – Т. 19. – Р. 40-51; *Шамбинаго С.К.* Иоакимовская летопись / С.К. Шамбинаго // Исторические записки. – 1947. – Т. 21. – С. 254-270; *Тихомиров М.Н.* О русских источниках «Истории Российской» / М.Н. Тихомиров // Татищев В.Н. История российская / В.Н. Татищев. – Т. 1 – М.-А., 1962. – С. 51-53.

¹¹ *Kleiber B.* Nordiske spor i en gammel russiske kronike / B. Kleiber // Maal og Minne. – Oslo, 1960. – Heft. 1-2. – S. 56-70.

¹² *Янин В.А.* Летописные рассказы о крещении новгородцев (о возможном источнике Иоакимовской летописи) / В.А. Янин // Русский город : исследования и материалы. – М., 1984. – Вып. 7. – С. 49-56.

¹³ *Вышегородцев В.П.* Иоакимовская летопись как историко-культурное явление. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / В.П. Вышегородцев. – М., 1986; *Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава / А.Н. Сахаров. – [2-е изд., доп.] – М. : Международные отношения, 1991. – С. 158-161; *Касиков Х.* Еще раз о Рюрике Новгородском / Х. Касиков, А. Касиков // Скандинавский сборник. – Т. XXXIII. – Таллин, 1990. – С. 104; *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях : междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XIII веков / А.В. Назаренко. – М., 2001. – С. 345; *Войтович А.* Княжа доба на Русі: портрети еліти / А. Войтович. – Біла Церква, 2006. – С. 199-200 і далі.

- ¹⁴ Толочко А. «История Российская» Василия Татищева / А. Толочко. – М.-К., 2005.
- ¹⁵ Журавель А.В. Новый Герострат, или У истоков современной истории / А.В. Журавель // Сборник русского исторического общества. – Т. 10 (158). – М., 2006. – С. 531-533, 538; Азбелев С.Н. Устная история... – С. 30-31; Конча С.В. Чи існує Іоакимів літопис? / С.В. Конча // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 171-184.
- ¹⁶ Зокрема: Мазуринский летописец // Полное собрание русских летописей. – Т. XXXI. – М., 1968. – С. 31.
- ¹⁷ Шамбинаго С.К. Вказ. праця. – С. 259-266; Гольдберг А.А. Легендарная повесть XVII века о древнейшей истории Руси / А.А. Гольдберг // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1982. – Вып. XIII. – С. 61-62; Толочко А. Вказ. праця. – С. 200-202, 243-244.
- ¹⁸ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., 1908. – Стб. 14; Радзивилловская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 38. – М., 1989. – С. 16.
- ¹⁹ Кирпичников А.Н. Ладога и Ладожская земля в VIII-XIII вв. / А.Н. Кирпичников // Историко-археологическое изучение Древней Руси: итоги и основные проблемы. Славяно-русские древности. – Вып. 1. – Л.: Изд. ЛГУ, 1988. – С. 38-54; Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Г.С. Лебедев. – СПб., 2005. – С. 460-480.
- ²⁰ Носов Е.Н. Новгородское Рюриково городище / Е.Н. Носов. – Л., 1990. – С. 171, 190; Лебедев Г.С. Вказ. праця. – С. 512-514.
- ²¹ Татищев В.Н. История российская / В.Н. Татищев. – Т. 2. – М.-Л., 1962. – С. 33.
- ²² Сенигов И. Историко-критические исследования о новгородских летописях и о Российской истории В.Н. Татищева / И. Сенигов. – М., 1887. – С. 340 і далі.
- ²³ Носов Е.Н. Новгородское Рюриково городище... – С. 190-191.
- ²⁴ Гольдберг А.А. Легендарная повесть XVII века... – С. 50-62; Алексеев В. Фольклорный первоисточник Новгородской традиции XVII века / В. Алексеев // Проблемы источниковедения и политической истории. – М., 1995. – С. 3-33.
- ²⁵ Гольдберг А.А. Вказ. праця. – С. 62.
- ²⁶ Новосельцев А.П. Восточные источники о славянах и Руси VI-IX вв. / А.П. Новосельцев // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 412-413, 416-417.
- ²⁷ Пор.: Янин В.А. Новгородские посадники / В.А. Янин. – Л., 1962. – С. 372, 374; Носов Е.Н. Вказ. праця. – С. 192.
- ²⁸ Азбелев С.Н. Новгородские летописи XVII века / С.Н. Азбелев. – Новгород, 1960. – С. 47-55. Пор.: Алексеев В. Фольклорный первоисточник... – С. 3-9.
- ²⁹ Касиков Х. Еще раз о Рюрике Новгородском...; Пчелов Е.В. Происхождение династии Рюриковичей / Е.В. Пчелов // Труды историко-архивного института. – Т. 34. – М., 2000. – С. 155-161; Войтович А. Князя доба... – С. 200-203.
- ³⁰ Касиков Х. Вказ. праця. – С. 103.
- ³¹ Касиков Х. Вказ. праця. – С. 99-101; Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / П.В. Кузенков // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г.: Проблемы источниковедения / Отв. ред. Л.В. Столярова; отв. ред. сер. Е.А. Мельникова. – М.: Вост. лит., 2003. – С. 161-162.
- ³² Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи / Ф. Гиляров. – СПб., 1878. – С. 126-136.
- ³³ Татищев В.Н. История российская / В.Н. Татищев. – Т. 1. – М.-Л., 1962. – С. 106.; Т. 2. – С. 204-205.
- ³⁴ Повесть временных лет / [подг. текста, примеч., коммент. Д.С. Лихачева]. – 2-е изд. – Л., 1999. – С. 13-14; Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Новгородской летописью // Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – СПб., 1862. – С. 8-15; Гиляров Ф. Предания... – С. 126-145.

- ³⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под. ред. А.Н. Насонова]. – М.-Л., 1950. – С. 107.
- ³⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. 9. – СПб., 1862. – С. 13.
- ³⁷ Толочко А. Вказ. праця. – С. 213-214.
- ³⁸ Там само. – С. 225-226.
- ³⁹ Татищев В.Н. История российская / В.Н. Татищев. – Т. 1. – М.-Л., 1962. – С. 108. Пор.: Толочко А. Вказ. праця. – С. 222.
- ⁴⁰ «Татищев и после смерти эффективно контролировал направление исследовательской мысли» – запевня О.П. Толочко (Вказ. праця. – С. 218).
- ⁴¹ Пор.: Татищев В.Н. История российская / В.Н. Татищев. – Т. 1. – М.-Л., 1962. – С. 106; Кузенков П.В. Вказ. праця.
- ⁴² Пор.: Кузенков П.В. Вказ. праця. – С. 172 (прим. 12) і вище.
- ⁴³ Толочко А. Вказ. праця. – С. 227.
- ⁴⁴ Лавровский П.А. Исследование о летописи Якимовской... – С. 127.
- ⁴⁵ Моргайло Е.М. Работа В.Н. Татищева над текстом Иоакимовской летописи / Е.М. Моргайло // Археографический ежегодник за 1962 г. – М., 1963. – С. 260-268. Пор. також: Сенигов ІІ. Вказ. праця. – С. 262 і наст.
- ⁴⁶ Карамзин Н.М. История государства Российского : в 12 т. Т. 1 / Н.М. Карамзин. – М. : Наука, 1989. – С. 262-263; Тиандер К. Поездки скандинавов в Белое море / К. Тиандер. – СПб., 1906. – С. 230-245; Лященко А.И. Летописные сказания о смерти Вещего Олега / А.И. Лященко // Известия II Отделения Российской Академии наук. – 1924. – Т. XXIX. – С. 262-288; Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня» в древнерусской и древнескандинавской традициях / Е.А. Мельникова // От Древней Руси к новой России : юбилейный сборник, посвященный чл.-кор. РАН Я.Н. Щапову. – М., 2005.
- ⁴⁷ Örvär-Odds saga. Herausg. von R.C. Boer. – Leiden, 1888. Arrow-Odd: A Medieval Novel. Translated with an introduction by P. Edwards and H. Palsson. – New York – London, 1970; див також: Петерсон О. Западноευропейский эпос в пересказах и сокращенных переводах : в 3 т. / О. Петерсон, Е. Балабанова. – СПб., 1898. – Т. 2. – С. 117-159.
- ⁴⁸ Тиандер К. Поездки... – С. 243-245; Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя... – С. 107-108; Древняя Русь в свете зарубежных источников / [под ред. Е.А. Мельниковой]. – М., 1999. – С. 492.
- ⁴⁹ Тиандер К. Вказ. праця. – С. 107.
- ⁵⁰ Kleiber B. Nordiske spor i en gammel russiske kronike... – S. 56-57; Андреев А.И. Труды В.Н. Татищева по истории России / А.И. Андреев // История российская / В.Н. Татищев. – Т. I. – М.-Л., 1962. – С. 9.
- ⁵¹ Лавровский П.А. Вказ. праця. – С. 140-141. Пор.: Титмар Мерзебургский. Хроника : в 8 кн. / Титмар Мерзебургский ; подгот., пер. с лат. И.В. Дьяконов. – М. : Русская панорама, 2005. – С. 177.
- ⁵² Толочко А. Вказ. праця. – С. 220.
- ⁵³ Татищев В.Н. История российская. – Т. II. – С. 108.
- ⁵⁴ Там само. – С. 74.
- ⁵⁵ Повесть временных лет... – С. 30-31.
- ⁵⁶ Татищев В.Н. История российская / В.Н. Татищев. – Т. II. – М.-Л., 1962. – С. 48-52.
- ⁵⁷ Андреев А.И. Вказ. праця. – С. 13-14.
- ⁵⁸ Толочко А. Вказ. праця. – С. 224, прим. 68, 228.
- ⁵⁹ Лавровский П.А. Вказ. праця. – С. 148-149; Линиченко П.А. Вказ. праця. – С. 251; Азбелев С. Н. Устная история... – С. 26; Чорний В. Історія Болгарії / В. Чорний. – Львів, 2007. – С. 63-64, 388.
- ⁶⁰ Андреев ІІ. Българските ханове и царе: VII-XIV век / Й. Андреев. – София, 1988. – С. 82.
- ⁶¹ Холостенко М.В. З історії зодчества Давньої Русі X ст. / М.В. Холостенко // Археологія. – Т. XIX. – К., 1965. – С. 7-77, 82; Івакін Г.Ю. Перші підсумки вивчення Десятин-

ної церкви у 2005-2007 роках / Г.Ю. Івакін, О.М. Іоаннісян // Дьнеслово : збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П.П. Толочка. – К., 2008. – С. 21 -211.

⁶² *Приселков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. / М.Д. Приселков. – СПб., 1913. – С. 17-20 і далі.

⁶³ *Янин В.А.* Летописные рассказы о крещении... – С. 55.

⁶⁴ *Азбелев С.Н.* Устная история... – С. 25.

⁶⁵ *Толочко А.* Вказ. праця. – С. 221.

⁶⁶ *Гаркави А.Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских / А.Я. Гаркави. – СПб., 1870. – С. 126.

⁶⁷ *Gajewski H.* Trajana waly / H. Gajewski // Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław, etc., 1977. – Т. 6. – С. 125; Български средновековни градове и крепости. Т. 1: Градове и крепости по Дунав и Черно море / [съст. А. Кузев, В. Гюзелев]. – Варна, 1981. – С. 17 і далі.

⁶⁸ Лев Диакон. История / Лев Диакон ; пер. М.М. Копыленко ; отв. ред. Г.Г. Литаврин. – М. : Наука, 1988. – С. 73-82, 127-132.

⁶⁹ Пор.: *Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава... – С. 158-161; *Азбелев С.Н.* Устная история... – С. 25.

Ю.В. Луцкай

Русь у IX столітті за даними Длугоша і Стрийковського

Вивчаючи історію Русі, важливо врахувати весь спектр існуючих джерел. Серед польського наративу є важливі пам'ятки, що стосуються історії Русі. До них можна віднести хроніки Яна Длугоша та Матвія Стрийковського.

У ранніх польських хроніках (Мартіна Галла, Кадлубека, Великопольської хроніки тощо) першою подією, що стосується Русі, є війна 1018 р. між Київським князем Ярославом Мудрим та Польським правителем Болеславом Хоробрим (докладнішу викладку дивись в моїй статті!). Але про більш давні часи Руської держави першим писати став Ян Длугош.

Уже після Длугоша з'являються інші хроністи – Матвій Меховський, Мартін Кроммер, Мартін та Йоакім Бельські та інші, але лише Стрийковський досягнув рівня Длугоша та у чомусь його перевершив. Слідом за Длугошем він широко висвітлив історію Русі.

Важливо розглянути та систематизувати дані з історії Русі, що нам надають хроністи Длугош і Стрийковський, та порівняти їх з давньоруськими літописами та іншими давніми джерелами. Зрозуміло, що ці хроністи були компіляторами, але вони користувались не тільки тими джерелами, що нам відомі, але й тими, що до нас не дійшли. Тому їхні хроніки можна вважати корисними у дослідженні історії Русі, Польщі та Литви, хоча й з деякою засторогою.

1. Русь у IX столітті за даними «Історії Польщі» Яна Длугоша

1.1. Загальні зауваження з приводу хроніки Яна Длугоша.

Ян Длугош (лат. *Ioannes Dlugossius*, пол. *Jan Długosz*, 1415-1480) став першим із польських хроністів, хто у своїй праці «Історія Польщі» (або «Анналі Польщі»), написаної на латині, дав найбільш широке висвітлення історії Русі. Вже з другої половини XIV ст. Волинські та Галицькі землі були у складі Великого князівства Литовського і Польщі (надалі об'єдналися в єдину державу – Річ Посполиту Польську), тому не є дивним інтерес хроніста до історії цих земель. Це також пов'язано з прагненням хроніста зробити полян (а з ними і русів) нащадками поляків.²

«Історія Польщі» складається з 12-ти книг та охоплює період від давніших часів до перших місяців 1480 р. Довгий період вона була поширена у вигляді рукопису, нею користувалися Кроммер, Меховський, Стрийковський тощо. Лише через «Хроніку Польщі» Матвія Меховського (польський хроніст, 1457-1523), яка була видана вперше у 1519 р. та вдруге у 1521 р.³, читач міг частково ознайомитися з працею Длугоша (деякі польські хроністи саме через Меховського знайомилися з Длугошем).⁴ Твір Меховського являє собою компіляцію, основою якої стала хроніка «Історія Польщі». На це вказує аналіз текстів, що був проведений А. Божемським.⁵ Лише у 1615 р. у Добромилі хроніка Длугоша була вперше видана.⁶ У XVIII ст. ще два видання побачило світ – у

Лейпцигу й Варшаві. Але тільки з ХІХ ст. починається повсякчасне її друкування.⁷

Відомо, що хроніка Длугоша була дуже популярною, принаймні з ХVІІ ст., на руських землях. А.І. Лизлов для написання своєї «Скіфської історії» у ХVІІ ст. використав цю хроніку, дещо було використано Ф. Софоновичем і автором Київського Синопису, в інших працях теж відмічається вплив хроніки.⁸

Працюючи над хронікою, Длугош занадто пізно зміг ознайомитися з давньоруськими літописами. Йому довелося вчити руську мову, як він пояснює – *«щоб викласти історію нашу більш ясно й докладно»*.⁹ Але погане знання мови¹⁰ призвело до того, що він плував і змінював імена. Наприклад, ім'я князя Кия він змінив на Kig, ім'я древлянського князя Мала у Niszkin/Nyszkin (щодо цього імені, то було висловлено багато гіпотез¹¹), так само і з Сінеусом (Szinyev), Трувором (Trubor) тощо; а ім'я Рюрика слов'янізував у Rurko.¹² Деякі викривлення перейшли у «Хроніку Польщі» Меховського.¹³ Також Длугош «підганяв» дати давньоруських літописів відповідно до дат у польських джерелах.¹⁴ О. Семковіч нарахував, що тільки за 966-1229 рр. він наводить 92 дати, з яких лише 13 відповідають датам давньоруських літописів.¹⁵

Дослідники хроніки багато уваги приділяли ймовірним джерелам, якими користувався Длугош. О.О. Шахматов вважав, що у користуванні Длугоша було не так багато давньоруських джерел.¹⁶ Він знаходить у Длугоша відповідності з тими джерелами, які дали основу для «Повісті временних літ» (особливо для Іпатіївського ізводу), «Новгородського першого літопису старшого і молодшого ізводів» та інших давньоруських літописів.¹⁷ Як стверджувала Н.І. Щавелєва, основним джерелом для подій до ХІІ ст. в хроніці Длугоша служив південноруський літопис, подібний до Іпатіївського ізводу.¹⁸ Крім того, В.Т. Пашуто вважав, що праця хроніста в деякій мірі зберегла текст Київського літопису 1238 р.¹⁹

Деякі дані Длугоша, що не мають аналогій з даними руських літописів, на думку Ю.О. Лимонова з'явилися у результаті значних скорочувань автором своєї праці.²⁰ Це лише припущення, яке може стосуватися лише деяких епізодів, але не всієї хроніки.

У недатованій своїй частині, в розділі під назвою «Як росла Русь і ким були побудовані найголовніші міста та фортеці», є виклад двох легенд: київської – про трьох рідних братів – Кия, Щека і Хорива, і їх сестру Либідь (вона лише один раз згадується у хроніці, на противагу братам), і новгородської – про Рюрика, Сінеуса і Трувора.²¹ І ці легенди висвітлюються так, ніби події трапилися протягом не надто тривалого часу. Це притаманно не лише Длугошу. Мартін Кромер (польський хроніст, 1512-1589) дуже стисло порівняно з хронікою Длугоша вніс ці легенди до своєї «Хроніки Польщі» (вперше видана у 1555 р.²²), у розділ про правління П'яста, але змінив порядок – спочатку згадує Рюрика, Сінеуса і Трувора, а за ними вже Кия з братами й сестрою. Потім Аскольда і Дір осідають у Києві і йдуть походом на Константинополь, у подальшому Олегу дається оцінка над Ігорем після смерті Рюрика тощо.²³ Мабуть, Кромер безпосередньо користувався одним із ізводів «Повісті временних літ» і не користувався в цій частині хронікою Длугоша (хоча й був знайомий з його працею), оскільки, наприклад, немає ув'язки Аскольда й Діра з Києвичами (однак можливо, що він сприймав це як вигадку, але нічого про це не написав).

1.2. Розгляд київської легенди та деяких епонімів.

На відміну від «Повісті временних літ», у Длугоша не тільки Кий засновує місто, але й його брати: «Кий (Kyg), побудоване для себе місто на Дніпрі (Dnyepri) назвав Кисвам (Kyon), Шек (Szczek) – Щекавицею (Szczekanyszcz), Хорив (Koren) – Хоривицею (Korenyszcz)».²⁴ У даному уривку хроніст допустив вільну вставку. У «Повісті временних літ» (тут і далі використовуємо Лаврентійський ізвод цього літопису) вказуються ороніми (гори Щекавиця та Хоривиця), які наводяться Длугошем у хроніці.²⁵ Але до даних топонімів він додає астіоніми (міста Щекавиця, Хоривиця), які відсутні в давньоруських літописах. Мабуть, це пов'язано з тим, що хроніст припустив існування у братів окремих міст, як це у Кия, тому і зробив таку вставку. Б.Д. Греков припускав існування у київських князів своїх «хоромів» або «градів», подібних до середньовічних замків (це доречно порівняти зі звісткою Стрийковського про «замки і міста» у київських князів²⁶). На доказ цієї версії Б.Д. Греков наводив дані про такі «міста» з «Руської Правди» і «Повісті временних літ».²⁷ Р.О. Наливайко запропонував свою гіпотезу, що Длугош зробив помилку у перекладі через погане знання руської мови, і поставив у хроніці замість «гор» – «міста».²⁸ Ця версія можлива, хоча й суперечить тому середньовічному світогляду, який був притаманний Длугошу.

Далі у хроніці Длугоша ми бачимо такий епонімічний ряд: В'ятко – родоначальник в'ятичів, Радим – радимичів, і Дуліб – дулібів²⁹ (подібний трьохскладовий епонімічний ряд зустрічається у хроніста «Великої хроніки», де наводяться епоніми – Лех, Чех і Рус³⁰). Крім того, хроніст видозмнив назви цих племен до такого вигляду – Wyaticzanye, Radziniczanye, Dulyebyenye.³¹ У випадку з двома першими – В'ятко (Wyathko) та Радим (Radzim), то їх згадують давньоруські літописи, зокрема «Повість временних літ», позначивши їх лядське (польське) походження, як і у Длугоша.³² А ось Дуліб – це вже, можливо, вільна вставка самого хроніста, бо у давньоруських літописах згадується плем'я дулібів, але без епоніма.³³ Поява Дуліба поряд з Радимом і В'ятком М.Ф. Котляр вважає не випадковим, бо цифра «три» належить до магічних чисел фольклору.³⁴ Крім вище зазначеного, ще є цікаві дані про дулібів: «Дуліби (Dulyebyenye) від князя Дуліба (Dulyeba) названі, потім [стали] волинянами (Wolhanye) зватися, які зараз лучани (Liszanye)».³⁵ У «Повісті временних літ» всі вони є окремими племенами, а не одним єдиним племенем з різними назвами.³⁶

1.3. Аскольд і Дір.

Існує у хроніста цікава (і депо суперечлива) інформація про Аскольда і Діра: «По смерті Кия, Щека і Хорива, їхні сини і внуки, що у прямому спадкуванні йшли, володіли Руссю (Ruthenos) багато років, поки, у свою чергу, успадкування не перейшло до двох рідних братів, Аскольда (Oszkald) і Діра (Dir)».³⁷ У давньоруських літописах, які дійшли до нас, не відображена ця генеалогічна побудова. Хроніка Длугоша є єдиним нам відомим джерелом (серед тих, що писались до XV ст.), яке прив'язує двох братів до місцевого київського роду. Аналогічна літописна традиція була відображена у Київському Синописі.³⁸ Швидше за все, саме від Длугоша пішла ця звістка в інші джерела, у тому числі й у Київський Синопис. На це вказував і М.Ю. Брайтчевський.³⁹

Гіпотезу про Аскольда і Діра з роду Кисвичів підтримувало багато істориків – О.О. Шахматов, Б.О. Рибakov, М.М. Тихомиров, П.П. Толочко та інші.⁴⁰ М.М. Тихомиров мав упевненість, що цей уривок був первісним текстом

оповіді про початок Руської землі.⁴¹ Тільки тут потрібно враховувати те, що дані про Русь у хроніці мають скорочений вигляд. І можна тільки припускати – чи було це вільним трактуванням хроніста, чи все ж таки взято ним з невідомого нам джерела.

У самих давньоруських літописах є суперечності, які дають можливість схилитися до версій як про місцеве походження Аскольда й Діра, так і про їх чужоземне походження. У «Повісті временних літ» вони є боярами князя Рюрика, але не з його племені, які поїхали у 862 р. до Києва і стали там княжити.⁴² У Новгородському першому літописі Аскольд і Дір не пов'язуються з Рюриком, хоча й названі варягами.⁴³ У Никонівському літописі Аскольд і Дір діють (в основному Аскольд) як тубільні полянські правителі.⁴⁴ У цьому літописі немає прив'язки Аскольда й Діра до Рюрика і варягів.⁴⁵ О.О. Шахматов припускав, що упорядникові Никонівського літопису не потрібно було штучно створювати певну схему, як це було в укладача Начального зводу, який проводив дві ідеї: *«ідею про єдність княжого роду й ідею про появу князівської влади тільки з часу Рюрика, а всі інші правителі – самоназвані, як Аскольд і Дір»*.⁴⁶ М.М. Тихомиров спростовував варязьке походження Аскольда та Діра. На його думку, легенда про належність Аскольда, Діра та Олега до дружинників Рюрика є пізньою вставкою.⁴⁷ Щодо Аскольда і Діра, то з цим припущенням погоджувався і П.П. Толочко, хоча були сумніви щодо Олега.⁴⁸ Більш докладно питання про походження Аскольда й Діра було розглянуто М.Ю. Брайчевським.⁴⁹

Крім всього зазначеного, ще є деякі сюжетні моменти у «Повісті временних літ», які можуть бути цікавими. Літописець збудував єдиний генеалогічний ряд: Рюрик – Олег – Ігор (подібна побудова була притаманна для різних середньовічних літописців і хроністів).⁵⁰ Але він також показує зв'язок Кия, його братів та сестри з Аскольдом і Діром через певні дії. Аскольд і Дір, вислухавши легенду про Кия і його братів, займають їх місце.⁵¹ Ця легенда сюжетно зв'язує одних київських правителів з іншими.

1.4. Новгородська легенда.

У новгородську легенду Длугош вніс кілька цікавих моментів. Згідно з його хронікою, руський народ розселився далі на північ через свою численність. Причому, однією з причин цього розселення, як з'ясовується, було незадовільне правління Аскольда й Діра – руський народ *«обтягувався їх князюванням»*. Потім були обрані на управління з варягів три брати – Рюрик, Сінеус і Трувор.⁵² Тобто, не від Рюрика з братами до Аскольда й Діра йде ланцюжок даних, як у відомих нам давньоруських літописах⁵³, а зовсім навпаки. Що також дає можливість вважати Аскольда і Діра належними до місцевого населення Придніпров'я (якщо ця інформація не вигадка хроніста, а взята ним з невідомого нам давнього джерела).

Рюрик (Rurek, потім у тексті приводиться варіант Rurko) осів у Новгороді (Nowogrod), Сінеус (Szinyev) – у Білоозері (Byalye yeszyoro), Трувор (Trubor) – в Ізборську (Sborsk). Після смерті Сінеуса і Трувора, які не залишили потомства, їх князівства перейшли до Рюрика. Ці дані, в нашому випадку, не настільки важливі, тому що вони викладені відповідно до давньоруських літописів.⁵⁴ Але далі є цікавий текст: *«Залишив [Рюрик] по собі сина на ім'я Ігор (Igor), який, досягнувши повноліття, Аскольда (Oszkaldum) і Діра (Dyr), Київських (Kyvienses) князів, що не чекали від нього злої напасти, зрадницьки вбив, а їх землями і князюваннями заволо-*

діа». ⁵⁵ У цьому уривку не згадується Олег, та й Ігор є вже дорослим, коли було вбито Аскольда й Діра. Можна припустити, що Длугош брав цю інформацію з невідомого нам джерела, де відсутній Олег і діє тільки Ігор (Р.О. Наливайко навіть припустив думку, що хроніст скористався тим джерелом, де Олега немає ⁵⁶). Наведена хроністом інформація є недостатньою для того, щоб можна було судити, чи був Ігор на момент смерті Рюрика у малому віці, як це випливає з «Повісті временних літ», чи ні. Але згадка про те, що Рюрик після себе залишив ще неповнолітнього сина, на наш погляд, вказує на те, що Длугош не навмисно подав викривлені літописні відомості, бо ці викривлення могли з'явитися внаслідок скорочення хроніки.

2. Русь у IX столітті в хроніці Матвія Стрийковського

2.1. Загальні зауваження з приводу хроніки Матвія Стрийковського.

Крім Длугоша, приділив увагу історії Русі і Матвій Стрийковський (пол. Maciej Strzykowski, 1547 – близько 1590). Його головною працею була «Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі», що складалась з 25-ти книг та була написана польською мовою з деякими поетичними вставками на латині. Перше та друге видання цієї книги відбулось у 1582 р. (прижиттєве видання) та 1766 р. ⁵⁷ – обое у Кенігсберзі (на той час Крелевець), третє – у двох томах за 1846 р. у Варшаві. ⁵⁸ Хроніка викладає історію з давніх часів до 1581 р. Головним об'єктом дослідницького розгляду у хроніста була історія Литви. ⁵⁹

XVI ст. стало проривом оригінальної польської літератури. Крім названої хроніки, ще дві книги у тому ж віці були написані польською мовою: «Хроніка всього світу» Мартіна Бельського (батько) і «Польська хроніка» Йоакима Бельського (син). ⁶⁰ До них ще не було оригінальних праць з історії, написаних польською мовою, бо книги писалися на латині. Але зародження традиції писання історичних творів національною мовою не призвело до кризи латиномовної хронографії у Польщі. Латинська традиція була більш професійною, ніж національна польська, остання лише тільки формувалась і ще не мала високого рівня техніки історичного опису. До того ж, праці хроністів були направлені до європейського читача, а не лише до польського. ⁶¹

Але, все ж таки, й оригінальна польська література мала свого читача на інших землях, принаймні починаючи з XVII ст. ⁶² А.І. Лизлов переклав деякі глави із хроніки Стрийковського. ⁶³ Ф. Софонович значною мірою доповнив свою працю даними з польської хроніки при висвітленні історії Русі, Литви та Польщі. ⁶⁴ Під час створення «Литовської і Жмойтської хроніки», літопису І. Кроковського та інших українських джерел було використано хроніку Стрийковського. ⁶⁵

Раніше побутувало твердження, що в основу Київського Синопису була покладена хроніка Стрийковського. ⁶⁶ Але О.П. Толочко спростував його тим, що довів використання автором Київського Синопису Українського хронографу, а вже автор цього хронографу, у свою чергу, і використав польську хроніку. ⁶⁷

Особливо хочеться відзначити те, що у хроніці Стрийковським було відведено цілі розділи на розгляд історії Русі. Проте, щодо руських земель він не виходить за часові рамки існування Київської Русі (до моменту поглинення руських земель Литвою). У його розпорядженні, порівняно з попередніми

хроністами (зокрема Длугоша), було більше джерел. Працюючи над початковою історією Русі, він користується візантійськими, західноєвропейськими, польськими, давньоруськими та іншими джерелами.

На відміну від Длугоша, Стрийковський добре знав руську мову.⁶⁸ При передачі власних імен він не робить помилок (як це ми бачимо у Длугоша). Але подекуди приводить декілька різних варіантів імен (у нього існують два варіанти імені – Кий та Киг («*Kij albo Kig*») – той, що він взяв з давньоруських літописів, і той, що було взято у Длугоша; так само з Синіусом («*Sineus albo Sinien*»), Трувором («*Truvor albo Trubor*») та іншими).⁶⁹ Але на відміну від них, ім'я Аскольда хроніст приводить у трьох варіантах – Oskald, Askolt та Oskolod.⁷⁰ Перша форма зустрічається у Длугоша (Oszkald)⁷¹, друга і третя могли бути взяті з якогось давньоруського літопису, бо подібні форми імені є у багатьох пам'ятках, наприклад, у Лаврентіївському ізводі⁷², або у Ніконівському літописі.⁷³ Однак, не можна бути впевненим у тому, яке саме джерело використав Стрийковський (ім'я у вигляді Askolt використав і Кромер у своїй хроніці⁷⁴).

2.2. Розгляд київської легенди та деяких епонімів.

У хроніці Стрийковського розрізняються два види русів – ті, що жили у Наддніпрянщині, з головним містом Києвом, і ті, що жили в Прип'ятині, з головним містом Новгородом Великим.⁷⁵

Майже дослівно Стрийковський повторює Длугоша відносно київської легенди, але до даних про будівництво братами однойменних міст є цікаві додатки, яких немає ні у відомих нам давньоруських літописах, ні в інших джерелах, зокрема у Длугоша. Наведемо це місце повністю: «*Кий (Kij albo Kig), Шек (Sciek) і Хорив (Korewo), князі Руські (Ruskie), були рідними братами, а четвертою їх сестра Либідь (Lebeda albo Lebed), з народу і потомства Яфетового (Jafetowego) і Мосоха (Mosocha), сина його. А ті, керуючи Руським (Ruskiemi) народом, почали будувати і зміцнювати міста і замки для захисту. Кий старший, замок і місто Київ (Kijow) під своїм ім'ям над річкою Дніпром (Dnieprem) заснував, де потім була головна і славна столиця єдиновладдя Руського (Ruskiego).*

*Другий брат Шек (Sciek) недалеко від Кисва (Kijowa) побудував замок і місто на горі Щекавиці (Sciekawice), від свого імені [назване]. Також Хорив, третій брат їх, Хоревіцію (Korewice) в окремому своєму князівстві заснував, яка потім Вишгородом (Wyssegradem) [була] названа. А сестра їх Либідь (Libeda) над річкою Либідь (Libieda), цілком обгородженою, там само замок Либич (Libies), або [по-іншому називаємо] Любич (Libies), побудувала на високому пагорбі».*⁷⁶

Якщо виходити з вище наведеного тексту, то видно, що Стрийковському були відомі деякі фольклорні мотиви походження міст Вишгорода та Любича, які до нас не дійшли. Крім іншого, у Стрийковського не тільки брати засновують міста (як це у Длугоша), але ще й їхня сестра Либідь. І постійно доповнюється фразою – «замки і міста». Але це вже, на наш погляд, додаток до вставок Длугоша, які, швидше за все, мають більше відношення до фольклору, ніж до дійсності.

Далі йдуть відомості про Радима (Radzim, Rodzim), В'ятку (Wiatko, Wijatka) і Дуліба (Duleba)⁷⁷, які були почерпнуті у Длугоша через Меховського, але вже зі звіркою з кількома давньоруськими літописами, близькими до «Повісті временних літ».⁷⁸

2.3. Аскольд і Дір.

Якщо Длугош лише раз згадає спорідненість Аскольда й Діра з Києви-чами⁷⁹, то Стрийковський кілька разів їх називає нащадками Кня.⁸⁰ На відміну від Длугоша, він подає звістки про початкову історію Русі в більш широкому висвітленні. Використовує, мабуть, і ті давньоруські літописи, які не були доступні Длугошу. Це ми бачимо, коли хроніст (у стислому вигляді) описує події, пов'язані з походом цих князів на Константинополь.⁸¹ Згадка про цей похід відсутня у Длугоша.

При описі походу Аскольда й Діра на Константинополь, Стрийковський використав так звану «Хроніку Руську» (*Kronika Ruska*), як він її називає. Це підтверджується і наявністю двох астіонімів одного і того ж об'єкту – Царгород (*Czarygrad*) і Константинополь (*Constantinopol*). Хроністу взагалі властиво згадка двох варіантів одних і тих же астіонімів, гідронімів та інших – наприклад, крім вище наведеного, у тому ж місці, він разом з назвою «Чорне море», згадає і назву «Понт Евксинський» («*Czarnym morzem albo Pontem Euxinem*»).⁸² Назва «Царгород» найчастіше згадується у давньоруських літописах, а також у деяких пам'ятниках старослов'янської писемності.⁸³

Крім названої «Хроніки Руської», хроніст вказав у зв'язку з походом на Константинополь також Ліутпранда й Зонару, хоча відомостей про цей похід давньоруських правителів Аскольда й Діра у їх джерелах немає.⁸⁴ Стрийковський сплутав один похід з іншим при використанні хроніки Кромера. Про це можна впевнено вести мову. Саме у його хроніці наведена інформація про те, що Ліутпранд і Зонара повідомляють про похід Ігоря на Константинополь.⁸⁵ Дата походу відсутня (хроніст узагалі практично не вказує дат із раннього періоду Русі). Мабуть, це пов'язано з відсутністю дат у руському джерелі, яким користувався Стрийковський, або з використанням хроніки Кромера, де теж немає дат.

2.4. Новгородська легенда.

У пізніх давньоруських літописах є певні вставки, яких немає у ранніх літописах. Наприклад, у Воскресенському літописі згадується старійшина Гостомисл, брати Рюрик, Сінеус і Трувор виводяться з німців, робиться генеалогічна побудова Рюрика і його братів з роду Августа, римського імператора, і таке інше.⁸⁶ Ці відомості відображені у багатьох пізніх джерелах: «Сказання про князів Володимирських»⁸⁷, у Герберштейна⁸⁸ тощо – та пов'язані з претензією правителів Московського князівства у XV-XVI ст. на створення єдиної централізованої держави, яка б мала значну вагу в міжнародному житті (пізніше ці вставки стали в нагоді для легітимізації прийняття царського титулу Іваном IV).⁸⁹

Можна було б припустити, що Стрийковський використав ці пізні літописи у зв'язку зі згадкою Гостомисла (*Gostomissel*)⁹⁰, наприклад, з Воскресенського літопису. Але, згідно О.І. Рогова, Стрийковський скористався саме записками Герберштейна. Лише у польського хроніста Гостромисл був названий так само, як у Герберштейна – князем (в пізніх давньоруських літописах – старійшина). Крім того, були такі ж пропуски в хроніці, як і в Герберштейна.⁹¹

Працюючи над новгородською легендою, Стрийковський користувався і хронікою Кромера. У хроніці Кромера наявна дата – «*за руським рахунком 6370, а від Христа 861 рік*» – дата покликання варягів (хроніст помилився в роз-

рахунках, правильніше буде 862 р.).⁹² Цю дату і запозичує Стрийковський.⁹³ Не виключено, що це запозичення пов'язано з тим, що у використаних ним літописах не було датування взагалі, або відсутня частина дат. Однак у главі, де коротко розповідається історія володимирського, луцького та київського князівств напередодні правління Гедиміна, хроніст згадує дату заснування міста Києва – 430 р.⁹⁴ Хоча в інших главах про руських правителів, у тому числі й про Кня і його братів та сестри, він нічого такого не пише. Наскільки ця дата правдива, ми не можемо впевнено сказати, імовірно, що її взято з якогось фольклорного джерела.

Крім цих особливостей, існує ще одна, пов'язана з новгородською легендою. Якщо у Длугоша і в давньоруських літописах Сінеус і Трувор після себе не залишили потомства⁹⁵, то у Стрийковського Трувор усе-таки мав потомство, і навіть Сінеусове Білоозерське князівство успадкував. Хоча після смерті Трувора у Пскові («umarł w Pleskowie albo we Pskowie»), де він і був похований за язичницьким звичаєм, вся влада перейшла до Рюрика.⁹⁶ О.І. Рогов висловив думку, що звістка про поховання Трувора у Пскові могла бути місцевим псковським переказом.⁹⁷ Ця здогадка цілком може бути вірною, Трувор у хроніці згадується два рази як князь Псковський.⁹⁸ Крім того, неодноразово Стрийковський використовував перекази (наприклад, про походження міст Вишгорода та Любича⁹⁹).

Далі Стрийковський, в основному, використовує давньоруські літописи, коли коротко розповідає про смерть Рюрика, передавання його малолітнього сина Ігоря Олегу, вбивство Олегом Аскольда і Діра.¹⁰⁰ Тому ми це не розглядаємо.

* * *

Було розглянуто та систематизовано дані з історії Русі, що нам надають хроністи Длугош і Стрийковський. Проведено порівняльний аналіз їх хронік із давньоруськими літописами та іншими джерелами (у тому числі з іншими польськими хроніками).

Як видно з польських хронік, відомості мають суперечливий характер. Є певні помилки у повідомленні хроністів, наприклад, з іменами у Длугоша, з походом на Константинополь у Стрийковського. Крім того, згадується нова, не відома для нас інформація. І можна лише будувати припущення, якими саме джерелами вони могли скористатися. Длугош частіше звертався до польських джерел, і рідше – до давньоруських (у зв'язку з пізнім ознайомленням з ними), а Стрийковський значно розширив джерельну базу. Крім відомих джерел (візантійських, польських, давньоруських тощо), були ті, що пов'язані з фольклором (перекази про міста Вишгород, Любич, Псков).

Дослідження означених авторів має бути продовжене, бо ще існує багато невивчених фактів, які потребують роз'яснення, або навколо яких точаться дискусії.

Аналіз джерел, якими користувалися польські хроністи, проводився дослідниками здебільшого з позиції текстувального та історіографічного розгляду тих джерел, у яких спостерігається вплив польських хронік. А системного розгляду існуючого наративу та пошуку гіпотетичних джерел, якими могли користуватися польські хроністи, майже не проводилось.

- ¹ Луцкай Ю.В. Сведения польских хронистов о начальном периоде истории Руси / Ю.В. Луцкай // Генеалогия. – 2010. – Вып. 13. – С. 132-134.
- ² Там само. – С. 133-134.
- ³ *Mathiae de Mechovia*. Chronica Polonorum. – Cracoviae, 1519.; *Mathiae de Mechovia*. Chronica Polonorum. – Cracoviae, 1521. (Далі. – *Mathiae de Mechovia*).
- ⁴ Лимонов Ю.А. Русские летописи и западноевропейская историография XV-XVII вв. / Ю.А. Лимонов // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья. – Л., 1979. – С. 198-203.
- ⁵ *Borzemski A.* Kronika Miechowity. Rozbior krytyczny / A. Borzemski. – Krakow, 1890. – S. 6-18.
- ⁶ *Historia Polonica Ioannis Dlugossi seu Longini canonici cracoviensis in tres tomos digesta Autoritate sumptibus Herbulti Dobromilski edita.* – Dobromili, 1615.
- ⁷ *Semkowicz-Zaremba V.* Praefatio / V. Semkowicz-Zaremba // Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber 1-2. – Warszawa, 1964. – Р. 9-10; Щавелева Н.И. Издания Анналов Длугоша / Н.И. Щавелева // Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша : книги I-VI. – М., 2004. – С. 64; Наливайко Р.А. Древняя Русь и Великое княжество Литовское в «Annales Poloniae» Яна Длугоша : дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. : спец.: 07.00.02. «Отечественная история» / Р.А. Наливайко – СПб., 2007. – С. 19-22.
- ⁸ Пыпин А.Н. История славянских литератур / А.Н. Пыпин, В.Д. Спасович. – СПб., 1881. – Т. II. – С. 1100; Чистякова Е.В. «Скифская история» А.И. Лызлова и труды польских историков XVI-XVII вв. / Е.В. Чистякова // Труды Отдела древнерусской литературы. – М.-Л., 1963. – Т. XIX. – С. 348; Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII-XVII вв. / М.А. Алпатов. – М., 1973. – С. 397; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович. – К., 1992. – С. 57.
- ⁹ *Jana Długosza Dziejow Polskich.* – Krakow, 1867. – Т. 1. – S. IX-X. (Далі. – Jan Długosz)
- ¹⁰ *Semkowicz A.* Krytyczny rozbiór Dziejow Polskich Jana Długosza (do roku 1384) / A. Semkowicz. – Krakow, 1887. – S. 52.
- ¹¹ Див. у таких працях: Шахматов А.А. Разыскания о древнейших летописных сводах / А.А. Шахматов. – СПб., 1908. – С. 364; Лимонов Ю.А. Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси / Ю.А. Лимонов // Проблемы истории феодальной России : сб. статей к 60-летию проф. В.В. Мавродина. – Л., 1971. – С. 77-78; Поппэ А.В. Родословная Мстиши Свенельдича / А.В. Поппэ // Летописи и хроники. 1973. – М., 1974. – С. 71-76; Москаленко О. Усні перекази і рід Вишатиців у «Повісті временних літ» / О. Москаленко // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С. 34; Наливайко Р.А. Древняя Русь и Великое княжество Литовское в «Annales Poloniae» Яна Длугоша. – С. 86-88 та інші.
- ¹² Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber 1-2. – Warszawa, 1964. – Р. 121-122. (Далі. – *Annales Poloniae*); Щавелева Н.И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша / Н.И. Щавелева. – С. 375-276, ком. 79.
- ¹³ *Mathiae de Mechovia.* – Р. VI, XVII.
- ¹⁴ Щавелева Н.И. Предисловие / Н.И. Щавелева // «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. – М., 1987. – С. 54-55.
- ¹⁵ *Semkowicz A.* Krytyczny rozbiór Dziejow Polskich Jana Długosza / A. Semkowicz. – S. 53.
- ¹⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших летописных сводах. – С. 341.
- ¹⁷ Там само. – С. 342-348.
- ¹⁸ Щавелева Н.И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша. – С. 47.
- ¹⁹ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В.Т. Пашуто. – М., 1950. – С. 18, 25.; Пашуто В.Т. Образование литовского государства / В.Т. Пашуто. – М., 1959. – С. 16-17.
- ²⁰ Лимонов Ю.А. Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси. – С. 78.
- ²¹ *Jan Długosz.* – S. 51-52; *Annales Poloniae.* – Р. 121-122.

- ²² *Martini Cromeri. De Origine et rebus gestis Polonorum libri XXX / Cromeri Martini.* – Basileae, 1555. (Далі. – Martin Cromer).
- ²³ *Kronika Polska Marcina Kromera.* – Sanok, 1868. – Т. I. – С. 85-86.
- ²⁴ *Jan Długosz.* – С. 51; *Annales Poloniae.* – Р. 121.
- ²⁵ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Л., 1926. – Т. I. – С. 9.
- ²⁶ *Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowski.* – Warszawa, 1846. – Т. 1. – С. 112. (Далі. – Maciej Strykowski)
- ²⁷ Греков Б.А. На заре русского государства / Б.А. Греков // Исторический журнал. – 1942. – Кн. 7. – С. 22-23.
- ²⁸ Наливайко Р.А. Древняя Русь и Великое княжество Литовское в «Annales Poloniae» Яна Длугоша. – С. 82, ком. 30.
- ²⁹ *Jan Długosz.* – С. 51; *Annales Poloniae.* – Р. 121.
- ³⁰ Див. про це: Карнаухов Д.В. Мифологема происхождения восточных славян в интерпретации польской просвещенной элиты XVI в. / Д.В. Карнаухов // Вестник Евразии. – 2000. – № 3. – С. 63-68; Луцый Ю.В. Сведения польских хронистов о начальном периоде истории Руси. – С. 133 та інші.
- ³¹ *Annales Poloniae.* – Р. 121.; Шавелева Н.И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша. – С. 375, ком. 74.
- ³² Лаврентьевская летопись. – С. 12.
- ³³ Там само. – С. 12-13.
- ³⁴ Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах / Н.Ф. Котляр. – К., 1986. – С. 28-29.
- ³⁵ *Jan Długosz.* – С. 51; *Annales Poloniae.* – Р. 121.
- ³⁶ Лаврентьевская летопись. – С. 12-13.
- ³⁷ *Jan Długosz.* – С. 51; *Annales Poloniae.* – Р. 121.
- ³⁸ Синопис. – СПб., 1785. – С. 22-23, 26; Еремин П.П. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. / И.П. Еремин // Труды Отдела древнерусской литературы. – М.-Л., 1954. – Т. X. – С. 215; Толочко П.П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси / П.П. Толочко // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С. 113.
- ³⁹ Брайчевский М.Ю. Аскольд – цар київський // Вибране : у 2 т. / М.Ю. Брайчевський ; наук. ред. Ю. Кухарука. – К., 2009. – Т. 2. – С. 227.
- ⁴⁰ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших летописных сводах. – С. 322-323; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М., 1982. – С. 307; Тихомиров М.Н. Русское летописание / М.Н. Тихомиров. – М., 1979. – С. 55; Толочко П.П. Древняя Русь / П.П. Толочко. – К., 1987. – С. 21 та інші.
- ⁴¹ Тихомиров М.Н. Начало русской историографии / М.Н. Тихомиров // Вопросы истории. – 1960. – № 5. – С. 48.
- ⁴² Лаврентьевская летопись. – С. 20-21.
- ⁴³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. А.Н. Насонова]. – М.-Л., 1950. – С. 106.
- ⁴⁴ Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1862. – Т. IX. – С. 7, 9, 13, 15.
- ⁴⁵ Там само. – С. 9.
- ⁴⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших летописных сводах. – С. 321.
- ⁴⁷ Тихомиров М.Н. Начало русской историографии. – С. 55.
- ⁴⁸ Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X-XIII вв. / П.П. Толочко. – СПб., 2003. – С. 16-17.
- ⁴⁹ Брайчевский М.Ю. Аскольд – цар київський. – С. 323-338.
- ⁵⁰ Див. про це: Мельникова Е.А. Первые русские князья: о принципах реконструкции летописцем ранней истории Руси / Е.А. Мельникова // Восточная Европа в древнос-

ти и средневековые. Мнимые реальности в античной и средневековой историографии : тезисы докладов / XIV Чтения памяти В.Т. Пашуто. – М., 2002. – С. 150.

⁵¹ *Щавелев А.С.* Славянские легенды о происхождении первых правителей («Повесть временных лет», Хроники Галла Анонима и Козьмы Пражского) / А.С. Щавелев // Восточная Европа в древности и средневековье. Автор и его текст : тезисы докладов / XV Чтения памяти В.Т. Пашуто. – М., 2003. – С. 271; *Щавелев А.С.* Становление власти первых князей в древнейших славянских летописях и хрониках / А.С. Щавелев // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2008. – № 3. – С. 74.

⁵² *Jan Długosz*. – S. 52; *Annales Poloniae*. – P. 121-122.

⁵³ Лаврентьевская летопись. – С. 20-21.

⁵⁴ Порівняй: *Annales Poloniae*. – P. 122.; Лаврентьевская летопись. – С. 20.

⁵⁵ *Jan Długosz*. – S. 52; *Annales Poloniae*. – P. 122.

⁵⁶ *Наливайко Р.А.* Древняя Русь и Великое княжество Литовское в «*Annales Poloniae*» Яна Длугоша. – С. 86.

⁵⁷ *Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiiego*. – Krolewicz, 1582.; *Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiiego*. – Krolewicz, 1766.

⁵⁸ *Maciej Strykowski*. – Т. 1-2.

⁵⁹ *Николаев С.И.* Хроника Мацея Стрыйковского / С.И. Николаев, М.А. Салмина // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – СПб., 2004. – Вып. 3 (XVII в.). – Ч. 4. – Т.-Я. (Дополнения). – С. 215.

⁶⁰ *Пытин А.Н.* История славянских литератур. – С. 514; *Карнаухов Д.В.* Польскоязычная историческая книга в интеллектуальной культуре эпохи Возрождения / Д.В. Карнаухов // Гуманитарные науки в Сибири. – 2008. – № 3. – С. 35-37.

⁶¹ *Карнаухов Д.В.* Формирование исторического образа Руси в польской хронографии XV-XVI вв. : источники и историография исследования / Д.В. Карнаухов // История и историки. – 2005. – № 1. – С. 60-61.

⁶² *Пташицкий С.А.* Западнорусские переводы хроник Бельского и Стрыйковского [библиографическая заметка] / С.А. Пташицкий // Новый сборник статей по славяноведению в честь В.И. Ламанского. – СПб., 1905. – С. 372-384; *Алматов М.А.* Русская историческая мысль и Западная Европа XII-XVII вв. – С. 417-418; *Николаев С.И., Салмина М.А.* Хроника Мацея Стрыйковского. – С. 215-218 та інші.

⁶³ *Чистякова Е.В.* «Скифская история» А.И. Лызова и труды польских историков XVI-XVII вв. – С. 350, 353-356.

⁶⁴ *Мицик Ю.А.* Передмова / Ю.А. Мицик, В.М. Кравченко // Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович. – К., 1992. – С. 19-21, 23-27, 29-32 і далі.

⁶⁵ *Улащик Н.Н.* «Литовская и Жмонтская кроника» и ее отношение к хроникам Быховца и М. Стрыйковского / Н.Н. Улащик // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 357-365; *Мыцык Ю.А.* Украинские краткие летописцы конца XVII – начала XVIII в. / Ю.А. Мыцык // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения : сборник науч. трудов. – Днепрпетровск, 1978. – С. 36.

⁶⁶ *Пештич С.А.* «Синописи» как историческое произведение / С.А. Пештич // Труды Отдела древнерусской литературы. – М.-Л., 1958. – Т. XV. – С. 287-289 і далі; *Алматов М.А.* Русская историческая мысль и Западная Европа XII-XVII вв. – С. 396-398 та інші.

⁶⁷ *Толочко О.П.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського з колекції О. Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття (Український хронограф і «Синопис») / О.П. Толочко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1996. – Т. CCXXXI (231). – С. 158-181.

⁶⁸ *Пытин А.Н.* История славянских литератур. – С. 515; *Рогов А.И.* Русско-польские связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его хроника) / А.И. Рогов. – М., 1966. – С. 43.

- ⁶⁹ *Maciej Strykowski*. – S. 112-113.
⁷⁰ *Ibid.* – S. 112.
⁷¹ *Annales Poloniae*. – P. 121-122.
⁷² Лаврентьевская летопись. – С. 21, 23.
⁷³ Никоновская летопись. – С. 7, 9, 13, 15.
⁷⁴ Див.: *Kronika Polska Marcina Kromera*. – S. 85; *Martin Cromer*. – P. 40.
⁷⁵ *Maciej Strykowski*. – S. 112.
⁷⁶ *Ibid.*
⁷⁷ *Ibid.*
⁷⁸ Порівняй: *Mathiae de Mechovia*. – P. VI; *Annales Poloniae*. – P. 121; Лаврентьевская летопись. – С. 12-13.
⁷⁹ *Jan Dlugosz*. – S. 51.
⁸⁰ *Maciej Strykowski*. – S. 112-113, 115.
⁸¹ Лаврентьевская летопись. – С. 21-22.; *Maciej Strykowski*. – S. 115.
⁸² *Ibid.* – S. 115.
⁸³ Львов А.С. Лексика «Повести временных лет» / А.С. Львов. – М., 1975. – С. 194-197.
⁸⁴ *Maciej Strykowski*. – S. 115.
⁸⁵ *Kronika Polska Marcina Kromera*. – S. 103-104; *Martin Cromer*. – P. 49.
⁸⁶ Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1856. – Т. VII. – С. 262, 268.
⁸⁷ Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских / Р.П. Дмитриева. – М.-Л., 1955. – С. 175.
⁸⁸ Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн. – М., 1988. – С. 60.
⁸⁹ Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских. – С. 110-151; Древняя русская литература : хрестоматия / [сост. Н.И. Прокофьев]. – М., 1988. – С. 214.
⁹⁰ *Maciej Strykowski*. – S. 113.
⁹¹ Рогов А.И. Русско-польские связи в эпоху Возрождения. – С. 45.
⁹² *Kronika Polska Marcina Kromera*. – S. 85; *Martin Cromer*. – P. 40.
⁹³ *Maciej Strykowski*. – S. 113.
⁹⁴ *Ibid.* – S. 368.
⁹⁵ Див.: *Jan Dlugosz*. – S. 52; Лаврентьевская летопись. – С. 20.
⁹⁶ *Maciej Strykowski*. – S. 114.
⁹⁷ Рогов А.И. Русско-польские связи в эпоху Возрождения. – С. 49.
⁹⁸ *Maciej Strykowski*. – S. 114-115.
⁹⁹ *Ibid.* – S. 112.
¹⁰⁰ *Ibid.* – S. 115-116.

Г.Л. Махорін

Заснування Житомира у IX столітті: незавершена дискусія

Вияснення дати заснування Житомира було і є в колі уваги дослідників протягом уже тривалого часу. У XIX – на початку XX століття цієї проблеми торкалися у своїх працях П. Батюшков¹, Т. Вержбицький², Л. Рафальський³, М. Трипольський.⁴ У радянський час історико-краєзнавча тематика в місті вважалася надто дрібною і несерйозною. Невипадково доцент Житомирського педагогічного інституту ім. І. Франка кандидат історичних наук Л. Коваленко⁵ за історичний нарис про Житомир зазнав нагінок. Йому зауважили, що варто писати історію в масштабах країни і «не копатися в дрібницях». Активізація в регіоні туристично-краєзнавчої діяльності учителів та школярів у 1960-х – 1970-х роках незначним чином стосувалася давньої історії – переважно вони, а також учені «ходили революційними і партизанськими стежками». Із проголошенням незалежності України посилюється інтерес до історії краю. Але дослідники сучасного періоду у своїх працях ґрунтувалися на роботі дорадянських науковців, додаючи результати археологічних досліджень, які проводилися у різний час. Встановити дату виникнення Житомира намагалися М. Костриця⁶, О. Тарабукін⁷, І. Ярмошик.⁸ Однак на сьогодні це питання залишається нез'ясованим і знаходиться у полоні гіпотез і припущень.

Відома перша писемна згадка Житомира, датована 1394 роком, яка не піддається запереченню. Але існує ряд опосередкованих даних, які дають підстави твердити про значно раніше походження міста. Незважаючи на те, що Житомир у археологічному відношенні досліджений не системно, а фрагментарно, навіть наявних знахідок достатньо, щоби віднести поселення на місці історичної частини міста до IX століття. На думку історика І.І. Ярмошика, Житомир заснований наприкінці IX століття. Адже на території міста і його найближчих околиць виявлено близько 20 пам'яток давньоруського часу, зокрема в районі села Зарічани поблизу Житомира і на Замковій горі – найдавнішій частині міста. О.О. Тарабукін у своїй статті пише: «Сучасні дослідники відзначають, що на території Східної Волині поява нових поселень у VIII-X століттях пов'язується, в першу чергу, з початком господарського освоєння земель на основі лісового перелогу та орного землеробства. Одне з таких місць, звідки населення могло прийти до Житомира, ймовірно, було розташоване за 8-9 км на південний захід – у місцях скупчення слов'янських поселень на Гнилоп'яті, в місці її впадання у Тетерів. Тут населення проживало майже безперервно з V по X століття включно. В цьому мікрорегіоні знаходилося кілька поселень, безкурганний могильник, наприкінці IX – у першій половині X ст. функціонувало язичницьке капище».

Ще Т. Вержбицький в XIX ст. висловив гіпотезу про заснування міста наприкінці IX ст. Посилаючись на існування місцевої легенди, він вважав, що місто було засновано дружинником Житомиром, який був на службі у київського князя Аскольда. За цією легендою, після вбивства у Києві Аскольда, його дружинник Житомир не визнав владу нового правителя Олега і разом з

прибічниками пішов у древлянську землю, де і заснував поселення, яке й одержало назву від його імені.

Ось як передає цю легенду Т.І. Вержбицький: «Житомир после смерти Аскольда и Дири, не пожелал служить князю Олегу, удалился с своею дружиною в леса земли Древлянской и здесь, на высокой скале, на берегу реки Каменки, при впадении ее в Тетерев, основал поселение и назвал его своим именем».⁹

Проте, посилаючись на місцеві легенди про дружинника Житомира, Т.І. Вержбицький не вказує часу і місця їх фіксації, імені респондента. Разом з тим він опирається на праці польського історика Н. Прусіновського, на основі яких доводить, що ім'я князя Житомира зустрічається в «слов'янських святках». Що це за джерело – невідомо. Можливо, це міг бути якийсь церковний поминальник, на зразок Княжого помянника Іосифа Тризни. Але якихось деталей Вержбицький не повідомляє. Оскільки ми не маємо жодних відомостей про існування цих «слов'янських святко», вони не можуть слугувати для нас доказом правдивості легенди. Окрім цього невідомо, наскільки згадана легенда була записана у своєму первісному вигляді. Не виключено, що вона могла зазнати переробки з боку самого Вержбицького.

Окрім Т.І. Вержбицького, гіпотезу про заснування Житомира спільниками вбитого Аскольда наводить і житомирський краснавець XIX ст. протоієрей Микола Трипольський, який також посилається на існування згаданої легенди про ратника Житомира.¹⁰ Він теж вважав легенду достовірною. Проте і він не подає деталей її походження.

Чи існував насправді легендарний ратник Житомир, сказати достеменно складно. Можливо, це лише легенда або більш пізня вигадка. Так, скажімо, вже згадуваний нами Л.А. Коваленко вважав легенду «вигадкою норманістів», а саме походження назви міста виводив від племені житичів.¹¹ Хоча, чи існувало насправді таке плем'я і чи був Житомир їхнім центром – до кінця також не з'ясовано. Не виключено, що назва міста таки може походити від імені одного з його засновників. Адже Житомир – властиве для давніх слов'ян ім'я, таке як і Любомир, Святомир, Радомир, Животомир тощо. Як наголошував у XIX ст. той же Вержбицький, «ім'я Житомир і нині стрічається у слов'янських святцях».¹² Питання це лишається дискусійним, потребуючи додаткових пошуків та досліджень. Адже цілком імовірно, що якийсь джерело, умовно назване «слов'янськими святцями», таки існувало як додаток до церковного поминальника, що були досить розповсюджені у церковному вжитку на Русі. Хоча, з іншого боку, не виключено і те, що вся ця історія є вигаданою. Принаймні достеменних доказів ані першої, ані другої версії ми не маємо.

Звичайно, можна припустити втечу християнина Житомира від влади язичника Олега, однак відомо, як чинили з відступниками – їх чекала неминуча кара. Однак археологічні дослідження не виявили слідів спалення поселення IX ст. на місці Житомира. Якщо не було каральної акції, то, можливо, не було і самого ратника Житомира. Адже таку відплатну акцію дійсно пережила Чернігово-Сіверщина 884 року, і цьому є документальні й археологічні підтвердження (зокрема в Любецькому та Седнівському городищах).

З іншого боку, не можемо відкидати факти: легендарне заснування Житомира і каральні дії проти сіверян, які лежать в одній часовій площині і пов'язані з наслідками негативного ставлення до нового правителя (Олега).

Цілком можливо, що після розгрому прибічників Аскольда у Києві та Чернігово-Сіверщині, деякі з них таки справді втекли до древлянських лісів, де й збудували поселення. У будь-якому разі археологічні матеріали навіть без прив'язки до згаданої легенди дають підстави говорити про заснування у цей час поселення у цій місцині.

З літописів відомо, що слідом за вбивством київського князя Аскольда та захоплення влади у Києві (882 р.) Олег зі своїм військом іде на колишніх союзників Аскольда – древлян (883 р.), а через рік – на сіверян (884 р.). По суті Олег по-новому об'єднує давньоруські племена навколо Києва, оскільки після вчиненого державного перевороту вони відмовлялись коритися новій чужоземній адміністрації на чолі з варягом Олегом. Усі ці походи Олега супроводжувались каральними акціями проти непокірливих. При цьому древлянська земля ще тривалий час навіть по тому лишалась центром опору новій варязькій адміністрації з Києва, аж доки не була остаточно підкорена в 946 році.

У 883 році, поклавши данину на древлян, Олег залишив їх у спокої, вирушивши на протилежний бік Дніпра – воювати з сіверянами, радимичами та іншими племенами. Збереження автономії древлянського князівства та перенесення центру військових дій Олега на Лівобережжя мало приваблювати тих, хто не хотів миритися з новими порядками. Тому цілком імовірно, що каральні акції Олега на Лівобережжі могли спричинити до переселення якоїсь групи людей (серед яких могли бути і християни) до більш спокійних древлянських лісів, завдяки чому і було засновано наприкінці IX ст. поселення на місці сучасного Житомира. Таким чином місцева легенда про заснування Житомира, записана Вержбицьким та Трипольським, в цілому відповідає історичним подіям. Хоча окремі її деталі та персонажі, зокрема й згадка про дружинника Житомира, можуть бути вже більш пізніми фольклорними домішками, характерними для будь-яких народних казань.

Певним підтвердженням на користь згаданої легенди може слугувати і перехід у цей час місцевих мешканців від язичницьких ритуалів до християнських, що засвідчують археологічні дослідження. Науковці І.С. Винокур, М.Ю. Костриця, О.О. Тарабукін відмічають: «Якщо для жителів празько-корчацької культури V-VII ст. переважним в обряді поховання було трупоспалення, то в IX-X ст. у древлян чітко простежується перехід до домінування трупопокладень. [...] Поховальний обряд на цій території значною мірою уніфікується, особливо наприкінці X ст. після офіційного утвердження християнства».¹³ Дослідники наводять як приклад таких поховань – поховання біля Житомира, а також біля села Дениші, що за 15 км від міста.

Поступовий перехід від язичницької традиції трупоспалення до християнської традиції трупопокладення свідчить про проникнення та впливи християнства у цьому регіоні, які швидше за все були наслідками Аскольдового хрещення Русі після походу 860 року на Константинополь. Тож цей факт також може опосередковано свідчити про переселення до древлянських земель Аскольдових прибічників, що були християнами або симпатизували християнству.

На жаль, через брак джерел питання з заданої теми навряд чи матимуть достеменну відповідь. Як до кінця ми не матимемо з тієї ж причини й остаточної відповіді щодо часів правління Аскольда та Олега в цілому.

Нове дихання легенда про заснування Житомира отримала в 80-ті рр. ХХ ст. Святкування 1500-ліття Києва зумовило активізацію історико-краєзнавчих пошуків, дослідження першовитоків міст України. Не оминуло це і Житомир. Хотілося дотягнутися до слави столиці Русі. Та й привернути увагу вищої влади до провінційного міста. Тут і стала в нагоді легенда про заснування Житомира 884 року, записана Т.І. Вержбицьким та М.М. Трипольським. На початку 1980-х років перший секретар Житомирського обкому Комуністичної партії В.М. Кавун звернувся до Інституту історії АН УРСР з проханням уточнити дату заснування м. Житомира. Як описував цей процес П. Слідзюк, 11 травня 1982 р. відділ історії феодалізму цієї найвищої наукової установи видав відповідний документ, який працівники Житомирського краєзнавчого музею називають «свідомством про народження Житомира». Через деякий час документ надійшов за призначенням і розпочалася підготовка до відзначення 1100-ліття з дня заснування міста.

У «Довідці» науковці стверджують: «Відзначимо, що сюжети авторів згаданих публікацій і народних переказів (або легенд), мають, що особливо важливо, міцну фактичну основу. В них названі реально існуючі історичні особи – князі Аскольд, Дір, а також Олег, який силою зброї захопив 882 року княжий престол. Перекази говорять про те, що один із найближчих дружинників Аскольда і Діра, не бажаючи перейти на службу до Олега, залишив зі своїми воїнами Київ і поселився в древянських землях, заснувавши в районі, де річка Кам'янка впадає в Тетерів, укріплене городище, давши йому своє ім'я – Житомир.

Загальний висновок:

Аналіз письмових літописних джерел і зміст народних переказів у комплексі з матеріалами археологічних розкопок дають вагомі докази для визначення 884 року датою заснування м. Житомира. У вересні 1984 року це місто може відзначити свій 1100-літній ювілей».¹⁴

Довідку підписали завідувач відділом історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, лауреат Державної премії УРСР доктор історичних наук Г.Я. Сергієнко, старші наукові працівники цього ж відділу, кандидати історичних наук В.О. Смолій (зараз – доктор історичних наук, академік, член Президії НАН України, директор Інституту історії України НАН України) та І.М. Шеке-ра. Їхні підписи відповідно засвідчені вченим секретарем Інституту історії АН УРСР та скріплені інститутською гербовою печаткою.

На основі цього висновку науковців у 1984 р., відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР, на офіційному рівні було відзначено 1100 років з часу заснування Житомира. Таким чином, згадана легенда лягла в основу офіційної історії міста та відліку його віку, при цьому лишаючись темою для дискусій та подальших пошуків і досліджень.

¹ Батюшков П.Н. Вольны: исторические судьбы Юго-Западного края / П.Н. Батюшков. – СПб. : Типогр. Товарищества «Общественная польза», 1888.

² Вержбицкий Т.И. Краткое описание города Житомира / Т.И. Вержбицкий. – Житомир, 1887.

³ Рафальский А. Житомир: исторический очерк г. Житомира / А. Рафальский // Вольнские епархиальные ведомости. – 1887. – № 1-2. – С. 21-29.

- ⁴ *Трипольский Н.Н.* Исторические сведения о городе Житомире, Волынской губернии / Н.Н. Трипольский. – Житомир, 1900.
- ⁵ *Коваленко Л.А.* Житомир: історичний нарис / Л.А. Коваленко. – Житомир : Товариство по попш. політ. і наук. знань, 1951.
- ⁶ *Костриця М.Ю.* Житомир : підручна книга з краєзнавства / М.Ю. Костриця, Р.Ю. Кондратюк. – Житомир : Косенко, 2000.
- ⁷ *Тарабукін О.О.* Коли і як започаткувався Житомир? / О.О. Тарабукін // Місто. – 1998. – 24 вересня.
- ⁸ *Ярмошик І.І.* Житомир древній: спроба реконструкції історії міста до XV століття / І.І. Ярмошик. – Житомир, 1997.
- ⁹ *Вержбицкий Т.И.* Краткое описание города Житомира / Т.И. Вержбицкий. – Житомир, 1887.
- ¹⁰ *Трипольский Н.Н.* Исторические сведения о городе Житомире, Волынской губернии / Н.Н. Трипольский. – Житомир, 1900.
- ¹¹ *Коваленко Л.А.* Житомир: історичний нарис / Л.А. Коваленко. – Житомир : Товариство по попш. політ. і наук. знань, 1951. – С. 5.
- ¹² *Рафальский А.* Житомир: исторический очерк г. Житомира / А. Рафальский // Волынские епархиальные ведомости. – 1887. – № 1-2. – С. 5-6.
- ¹³ *Винокур І.С.* Житомирщина: від ранніх слов'ян до Київської Русі : підручник / І.С. Винокур; за ред. М.Ю. Костриці. – Житомир : Косенко, 2007. – 80 с. : іл. – (Житомирщина: сторінки історії ; кн. 2) – С. 58.
- ¹⁴ *Слідзюк П.* Документ про дату заснування Житомира / П. Слідзюк, О. Слободенюк // Місто. – 1998. – 11 вересня.

С.В. Шумило

Оскольдова могила – древнейший памятник Киевской Руси

История одного из древнейших на Руси православных храмов в честь святителя Николая на Оскольдовой могиле удивительно богата историческими событиями. Эта церковь неоднократно осквернялась и разрушалась, но каждый раз вновь и вновь с любовью восстанавливалась заново.

Уже изначальное сооружение Свято-Николаевского храма на Оскольдовой могиле овеяно загадками. Одни источники полагают, что церковь эта построена неким Ольмой.¹ Другие источники утверждают, что построена она святой блаженной княгиней Ольгой Киевской: «И погребли Осколда на горе, где после великая княгиня Ольга, крестившись, первую церковь святого Николая в Киеве поставила»², – гласит Киевский Синописис. О более древнем происхождении церкви на Оскольдовой могиле сообщает и Иоакимовская летопись.³ Помимо Иоакимовской летописи и Киевского Синописиса, аналогичные свидетельства встречаются в Тверской летописи, Четых минеях св. Димитрия Ростовского, письменных памятниках Киево-Печерского монастыря и других источниках.⁴

В «Кратком историческом описании Киево-Печерской лавры», изданном в 1795 г., сообщается: «Оскольдова могила, состоящая пониже Никольского монастыря на горе, над Днепровым берегом, где потом блаженная Великая княгиня Ольга, приняв крещение, первую церковь чудотворца Николая построила в память погребения на той горе Осколда, о котором многие повествователи думают, что он крестился в Греции. На сем месте имеется и ныне деревянная церковь в то же наименование».⁵

По преданию, св. блаж. княгиня Ольга завещала похоронить себя именно в этой церкви⁶, что также может указывать на отношение княгини Ольги к сооружению церкви. Иначе как объяснить, что местом своего погребения она избрала именно этот храм? Известно, что в древности князей обычно хоронили в храмах, построенных самими князьями.

Ректор Киево-Могилянской коллегии, ученый-архимандрит Иннокентий (Гизель), митрополит Димитрий (Гунгало) Ростовский, первый ректор Киевского университета Св. Владимира проф. М. Максимович и другие, ссылаясь на летописные свидетельства и церковно-народные предания, также утверждали, что Свято-Никольская церковь на Оскольдовой могиле возведена была св. княгиней Ольгой, и что изначальное «Олжин двор» со временем переписчиками летописей ошибочно стало писаться как «Олмин двор».⁷ По мнению проф. М. Максимовича, для Ольги, как новообращенной христианки, строительство церкви на могиле первого князя-христианина было делом вполне логичным и естественным.⁸ Того же мнения придерживался и киевский историк XVIII века М. Берлинский.⁹

По этому поводу дореволюционный богослов и церковный историк протоиерей П. Троцкий пишет: «у преп. Нестора летописца об этом ясно не говорится, но неясное в этом случае его сказание определяется древнейшим

преданием, сохранным в исторических памятниках. По этому преданию, строительницею древнейшей аскольдо-могиленской церкви была именно блаженная княжна Ольга. Что же касается до упоминаемого в сказании преп. Нестора летописца двора Ольмина, то самое простое соображение должно привести каждого к тому убеждению, что это был двор Олжин, — а слово Олмин в летописи — простая описка древних переписчиков... Такое мнение тем более вероятно, что буквы М и Ж в древнем уставном письме были довольно сходны между собою».¹⁰

Украинский историк и фольклорист Н. Закревский полагал, что основателем храма был все же некий Ольма, и что некоторые переписчики из-за сходства имен ошибочно стали писать Ольга.¹¹ Однако, как отмечает по этому поводу акад. П. Толочко, «переписчики действительно могли перепутать эти имена. Но где гарантия того, что они переделали слово “Ольма” на “Ольга”, а не наоборот».¹² Более того, ученый полагает, что «церковь св. Николая на Аскольдовой могиле, без сомнения, была построена (или восстановлена, поскольку возможно, что еще при Аскольде здесь стояла какая-то часовня) во времена княжения Ольги».¹³

Акад. П. Толочко высказывает предположение, что возможно «именно здесь находился один из первых христианских храмов Киева и располагалась загородная резиденция князя Аскольда».¹⁴ В подтверждение данной версии историк указывает на имевшую место и позже традицию держать в Угорском урочище загородные княжеские резиденции, и что в 1146 г. именно здесь киевская знать присягала на верность князю Игорю.¹⁵ Более того, П.П. Толочко не исключает, что Оскольд был убит именно в этой местности, поскольку он «пребывал тогда в своей загородной резиденции, и Олегу каким-то образом стало об этом известно».¹⁶

Конечно, сегодня сложно сказать, как все происходило на самом деле. Отсутствие подробных письменных свидетельств или их искажение более поздними переписчиками крайне усложняет эту задачу. Однако высказанные акад. П. Толочко предположения имеют под собой серьезные основания, и не исключено, что все было именно так.

Предположения П.П. Толочко разделяет современный церковный историк епископ Евлогий Новомосковский, который в работе «Начало христианизации Киевской Руси при князьях Оскольде и Дире» так пишет об этом событии: «Через десятилетия противоборства на Руси язычества с христианством княгиня Ольга, приняв святое Крещение и желая почтить память и могилу первого русского князя-христианина, пострадавшего от “ближника” ее Олега, построила на месте старой новую трехглавую церковь Николая Чудотворца... Княгиня любила посещать этот храм на Оскольдовой могиле и завещала похоронить себя в нем, что и было исполнено».¹⁷

В наше время появились и другие, диаметрально противоположные гипотезы относительно Оскольдовой могилы. Среди них необходимо отметить предположение, что Оскольдова могила находилась не в общепризнанном месте, а в северо-восточной части Киева или его северо-восточной окраине.¹⁸ Это дискуссионное предположение, впервые высказанное А.П. Толочко, а после поддержанное Ф. Андросчуком¹⁹, несмотря на оригинальность и необычность, так и не нашло достаточного подтверждения. Более того, оно вызвало серьезную критику и опровержения.²⁰

Как бы то ни было, но церковно-летописная и народная традиции издавна относят место локализации Оскольдовой могилы и Угорского урочища именно к Печерскому плато, а не какому-либо иному месту.

Из Иоакимовской летописи известно, что уже в 971 году, после кончины княгини Ольги, церковь Св. Николая на Оскольдовой могиле была разрушена при князе Святославе Игоревиче²¹, правление которого ознаменовалось усилением языческой реакции. Лишь после 990 года при князе Владимире Великом на Оскольдовой могиле был вновь отстроен деревянный православный храм в честь св. Николая. Тогда же, по преданию, останки св. блаж. княгини Ольги были перенесены в новопостроенную кафедральную Десятинную церковь Пресвятой Богородицы.²²

Около 1036 года при Свято-Николаевской церкви был учрежден православный женский монастырь.²³ Точное место расположения этого древнего монастыря до сих пор не выяснено, что вызывает споры и дискуссии среди исследователей, большинство из которых склонны относить его к Никольской церкви на Оскольдовой могиле. По преданию, в этом монастыре подвизалась мать преп. Феодосия, одного из основоположников Киево-Печерской обители. Здесь она приняла постриг и благословение на несение послушания в Никольском монастыре от преп. Антония Печерского.²⁴ Известно, что в XI в. жена великого князя Изяслава Ярославича — дочь польского короля Мешка II Ламберта Гертруда-Олисава (Елизавета) — также опекала монастырь. В 1096 году Никольский монастырь в Киеве сильно пострадал от набега половцев²⁵, однако был восстановлен сыном Владимира Мономаха — святым благоверным Великим князем Киевским Мстиславом Владимировичем (1076-1132). Существует предание, связанное с одним событием из жизни князя Мстислава Киевского, произошедшим в 1113 году. Возвращаясь поздней порой с охоты, князь заблудился в дремучем лесу, который покрывал собою местность современного Печерска и Оскольдова урочища. Блуждая в поисках дороги, князь неожиданно увидел яркий свет, исходящий от образа святого Николая, который содержался на высоком пне, как раз возле той же дороги.²⁶ В память об этом чудесном видении он в 1115 году «перестроил обитель Пустынно-Никольскую многим деревянным зданием». С тех пор и до самого XX в. православный Свято-Николаевский монастырь являлся уже мужской обителью, которая известна под названием Киевского Свято-Николаевского Пустынского монастыря. Эту обитель называли еще Слупской или Столбовой.²⁷ Последнее наименование, вероятно, связано с тем, что на месте приключения, которое произошло с Великим князем Мстиславом, по его распоряжению была поставлена столбоподобная часовня (слуп) с образом святого Николая, которая указывала направление движения к обители на Оскольдовой могиле.²⁸

Из летописей известно, что в XII в. в Оскольдовом (Угорском) урочище, кроме Пустынно-Никольского монастыря, располагался загородный княжий двор и фортификационное сооружение — Угорские ворота. Тогда же здесь располагалась резиденция киевского князя Изяслава Мстиславича. Здесь же сидели князья Игорь Олегович и Вячеслав Владимирович.²⁹

По некоторым данным, в 1174 году князь Андрей Боголюбский приписал Свято-Николаевский Пустынский монастырь на Оскольдовой могиле к Киево-Печерской обители. Правда, большинство современных исследователей признают грамоты, данные Андреем Боголюбским Печерскому монасты-

рю, более поздними фальсификатами. Так или иначе, но, по замечанию историка обители протоиерея П. Троцкого, «эта зависимость никогда не доходила до такой степени, чтобы один монастырь слился с другим... Он даже самостоятельно располагал своими владениями, несмотря на то, что, по смыслу завещания Боголюбского, его владения должны были слиться с владениями Печерского монастыря».³⁰

По словам дореволюционного историка Киева М. Захарченко, Пустынно-Никольский монастырь на Оскольдовой могиле «в 1240 г. был разграблен, наравне с другими церквями, Батыевыми полчищами».³¹ О разорении обители от татар сообщает и протоиерей П. Троцкий.³² Возобновленный после разрушения, причиненного татаро-монгольскими ордами, монастырь в XV веке опять грабился татарами.

Существование с древнейших времен монастыря в урочище Оскольдовой могилы подтверждает и тот факт, что в 1853 г. строители обнаружили здесь древние христианские пещеры.³³ Как отмечает П.П. Толочко, «отдельные исследователи конца XIX в. считали возможным датировать их возникновение IX в., что в свете новых данных о киевских подземельях кажется вполне правдоподобным».³⁴ Эти пещеры располагались приблизительно на 150-160 метров южнее от Цепного моста, на высоте около 40-50 метров над уровнем реки. Длина одного из пещерных коридоров составляла около 15 метров, высота – около 1 метра, ширина – 1 метр.³⁵

В пяти шагах от входа с левой стороны была обнаружена пещерная монашеская келья с лежанкой, где выявлено нацарапанное на стене изображение святого и древнерусские надписи. В 10 метрах от входа в пещеры, с правой стороны пещерного коридора, шел ход наверх. Восемь ступенек вели в другой коридор, длиной 25 метров, расположенный перпендикулярно к нижней пещере. Южный край коридора заканчивался завалом, и здесь была обнаружена ниша с древними надписями. С северной стороны коридор заканчивался пещерной монашеской кельей с лежанкой, на полу находилась полуистлевшая дощечка с вырезанной надписью. Палеограф И. Срезневский датировал обнаруженные надписи не позднее XI-XII вв., хотя некоторые историки предполагают, что они более раннего происхождения – возможно, еще времен князя Оскольда.³⁶ Не исключено, что обнаруженные в 1853 г. пещерные лабиринты, пережившие не один набег монголо-татар, являются лишь частью крупного подземного комплекса Пустынно-Николаевского монастыря, оставшегося сокрытым от человеческого взора в результате обвалов и разрушений XII-XIII вв.

Как отмечает протоиерей П. Троцкий, «в древнейший период жизни Пустынно-Никольского монастыря, тут, как и в Киево-Печерской лавре, процветало строгое подвижничество. Вероятно даже, что Пустынно-Никольский монастырь в это время был избранным местом высоких подвигов для некоторых из иноков. На это предположение наводит нас, во-первых, название монастыря пустынским – пустынным – и, во-вторых, до сих пор совершаемый только в одном Никольском монастыре из всех киевских известный обряд накануне великого поста... Не указывает ли этот обряд на то, что когда-то и здесь иноки, по примеру древних восточных обителей, простившись друг с другом в вечер накануне великого поста, потом на все время поста расходились по близлежащим пустыням для больших уединенных подвигов, как это

делал (припомним здесь) и преподобный Феодосий Печерский. Открытые вблизи Никольского монастыря, при устройстве Николаевской дороги к мосту, давние пещеры, кажется, еще больше подтверждают наше мнение. Но, как бы ни было, а Пустынно-Никольский монастырь теперь не мог резко отставать от соседнего печерского монастыря по жизни своих иноков. Живя духом и жизнью Печерского монастыря, Никольский монастырь теперь, без сомнения, разделял и его горе: в смутное для Киева время, без сомнения, и он столько же терпел, сколько терпела Киево-Печерская лавра». ³⁷

Претерпев, как и Киево-Печерская обитель, трагические разрушения от нашествия монголо-татарских завоевателей в XIII в., с конца XIV Киевский Свято-Николаевский Пустынский монастырь на Оскольдовой могиле переживает новый период расцвета, некоторое время даже соперничая по значимости с Киево-Печерским монастырем.

Примечательно, что в 1481 г. Константинопольский патриарх Максим выдал грамоту, в которой, наряду с Киево-Печерской лаврой, он охранял Пустынно-Никольский монастырь и его имущество от притязаний Киевских митрополитов. ³⁸

По утверждению проф. Владимира Антоновича (1834-1908), Киевский Пустынно-Николаевский монастырь с начала XV века «быстро возрастает и пользуется особенной любовью князей, воевод и землян Киевской земли. И великие князья Казимир и Александр, и киевские православные воеводы Юрий Монтовтович и Андрей Немирович, и все почти знатные землянские роды Киевской земли — князья Глинские, Дашковичи, Тышковичи, Полозовичи, Горностаи, Лозки и др. — наперебой отказывают в пользу этого монастыря имени, земли, угодия, села и разного рода имущество. Он владеет поместьями во всех поветах Киевского княжества и занимает после Киево-Печерской обители первое место как по богатству, так и по уважению к нему киевлян». ³⁹ Таким образом, обитель стала одним из крупных духовных центров Православия.

Подтверждая вышеуказанные факты, М. Захарченко отмечает: «С конца XV в. начинается целый ряд документальных известий об этом монастыре — дарственных записей, жалованных и подтвердительных грамот князей, воевод киевских и королей польских. Все эти документы свидетельствуют о благочестивом усердии к этому монастырю в XVI в., выразившемся материальным обеспечением его посредством поземельных и других угодий». ⁴⁰ Так, известно, что в 1489 г. великий литовский князь и польский король Казимир IV даровал обители село Княжичи за Днепром и озеро Приднепровское. ⁴¹ «В 1508 году 4 июля воевода Киевский, державца Черниговский и Любечский, Юрий Михайлович Монтовтович, своею записью, по просьбе старцев монастыря святого Николы Пустынского надал этому монастырю озеро на имя Долобеск». ⁴² Утверждал за монастырем владения и король Сигизмунд в 1510, 1514, 1536 и другие годы. Приобретая на Левобережье огромные земельные угодья, обитель неоднократно вела спор за них даже с такими влиятельнейшими польскими магнатами, как Вишневецкие и Даниловичи. ⁴³

В этот период описание Пустынно-Николаевского монастыря и Николаевской церкви на Оскольдовой могиле при нем встречается у Павла Алеппского, Гийома Левассера де Боплана, Афанасия Кальнофойского, позже у Максима Берлинского, Ивана Фундукея и других.

В конце XVI века монастырь постигли новые испытания – при вмешательстве польско-католических властей он был на короткое время захвачен униатами. Как сообщает историк Киева М. Захарченко, «униаты, захватив его, не только разграбили имущество, но даже лишили его священных сосудов и церковных книг».⁴⁴ О разорении после унии обители и церкви на Оскольдовой могиле сообщает и прот. П. Троцкий.⁴⁵ Однако при участии запорожских казаков монастырь вскоре был возвращен Православной Церкви. С этого времени обитель на Оскольдовой могиле поддерживает очень тесные связи с Запорожской Сечью, духовно окормляя казачество и наставляя его на оборону отеческой православной веры. Киевский Свято-Николаевский Пустынский монастырь на Оскольдовой могиле очень скоро становится особо почитаемой казачеством святыней и духовным центром наравне с Киево-Печерской Лаврой. Как отмечает по этому поводу П.П. Толочко, «когда Киев, преодолевая иноземное католическое засилье, переживал период своего возрождения, Аскольдова могила стала своеобразным национальным памятником, который помогал киевлянам глубже осознавать свою неотделимость от православного древнерусского наследия».⁴⁶

Первыми покровителями монастыря выступили запорожские гетманы Самийло Кишка и Гаврила Крутневич.⁴⁷ А со времен гетмана Петра Сагайдачного, нелегально восстановившего православную иерархию на Украине, монастырь находился под особым покровительством гетманов и Запорожской Сечи. Источники свидетельствуют, что в 1633 г. погромщик казачества и гонитель православия князь Ярема Вишневецкий подавал даже иск на игумена монастыря за нападение его подданных вместе с запорожцами на княжеские владения.⁴⁸ Из-за тесных связей с Запорожской Сечью в 1638 г. обитель чуть было не оказалась на грани ликвидации поляками, однако ее удалось отстоять, в связи с чем в 1641 г. польский король Владислав IV вынужден был издать особую грамоту о подтверждении прав монастыря.⁴⁹ Позже, начиная с Богдана Хмельницкого, практически от всех украинских гетманов обитель получала универсалы и грамоты на владения.⁵⁰ Так, один из гетманов, Иван Мазепа, по благословению Митрополита Киевского, Галицкого и всея Малая Руси Варлаама (Ясинского), при игумене этой обители Иоасафе (Кроковском), в течение 1690-1696 годов выстроил Свято-Никольский собор. Большой каменный пятибанный крестово-купольный собор в стиле украинского барокко был построен на собственные средства Мазепы на горе над Оскольдо-Николаевской церковью по проекту архитектора Иосифа Старцева.

Этот храм стал соборным для монастыря. В кельи вокруг него переселилась большая часть братии с территории на Оскольдовой могиле, а под горой осталось монастырское кладбище с деревянной Оскольдо-Николаевской церковью (ее описание сохранилось у Павла Алеппского и Афанасия Кальнофойского), которая из главной превратилась в кладбищенскую. Одновременно с Николаевским собором была сооружена новая кирпичная трапезная Никольского монастыря с церковью в честь Покрова Пресвятой Богородицы при ней, которые были близки по стилю архитектуре нового собора. Рядом с собором построена трехэтажная каменная колокольня с церковью во имя Успения Божией Матери.⁵¹ «Прежний же монастырь с настоящею деревянною церковью долгое время слыл под именем ветхого монастыря».⁵²

«В ведении Пустынно-Никольского монастыря издавна находилась часовня, стоявшая на краю монастырской земли, над Крещатицким источником, там, где по преданию, Почайна впадала в Днепр и где происходило крещение киевлян или сыновей св. Владимира. Здесь издавна стояла деревянная каплица, которая с согласия Пустынно-Никольского монастыря была возобновлена в 1780 г.». ⁵³

Свято-Никольский Пустынский монастырь имел крупную библиотеку древних рукописей. К середине XVIII в. она насчитывала более 840 томов. ⁵⁴ Кроме того, действовала при нем и монастырская школа. Как сообщается в «Историческом описании Киевского Пустынно-Никольского монастыря», «монастырь издревле был известен как приют и рассадник просвещения. Здесь часто находили себе убежище лица, известные своими заслугами духовному просвещению. Многие из древних настоятелей обители также славилась ученостью или же покровительством просвещению. С давних времен была открыта при монастыре и школа. Указания на ее существование имеем уже в половине XVIII в. Школа эта находилась на Аскольдовой Могиле. О ней особенно заботился настоятель монастыря архимандрит Иринея (Фальковский). В 1844 г. в ней обучалось до 25 мальчиков. В настоящее время (1902 г. – *С. III*) при монастыре существует церковно-приходская школа, содержащая им на свои средства». ⁵⁵ Кроме того, как сообщает прот. П. Троцкий, «в числе братии обители несколько лет жил тут иеромонах Иаков Блонецкий, трудившийся над составлением трех язычного словаря и славянской грамматики... В Никольском монастыре находились даже между иеродиаконами такие лица, которые способны были занимать учительские места в Киевской Академии. В 1754 г. митрополит Киевский Тимофей Щербатский прислал в Никольский монастырь иеродиакона Антиохийского Иннокентия Збострицкого с тем, чтобы его тут обучали славянскому и латинскому языкам». ⁵⁶

Среди выдающихся настоятелей Пустынно-Никольского монастыря стоит упомянуть игуменов Германа (Гишкевича), Исаию (Трофимовича-Козловского), Иннокентия (Гизеля), Алексия (Гур), Варлаама (Ясинского), Антония (Радивиловского), Иоасафа (Кроковского), Стефана (Яворского), архимандритов Иосифа (Волчанского), Самуила (Миславского), Елифания (Могилянского), Иринея (Фальковского), Антония (Амфитеатрова), Иоаникия (Руднева), Феоктиста (Попова), епископа Сильвестра (Малеванского) и других. ⁵⁷ Многие из них впоследствии стали епископами, архиепископами и митрополитами, а владыка Стефан (Яворский) – местоблюстителем Московского патриаршего престола. Отдельно стоит упомянуть об игумене Иоасафе (Кроковском). При нем в обители был построен «Большой Николай». Одновременно с настоятельством в Пустынно-Никольском монастыре о. Иоасаф исполнял обязанности ректора Киево-Могилянской коллегии, в 1708 г. стал митрополитом Киевским, Галицким и всея Малая Руси, однако в 1718 г. по приказу Петра I был арестован: обвинялся в подготовке заговора на стороне царевича Алексея, загадочно скончался после ареста (ходили слухи, что был отравлен) 1 июля 1718 г.

До 1732 г. обитель управлялась игуменами, а с 32-го года – архимандритами, о чем по представлению митрополита Рафаила (Заборовского) «в силу высочайшего повеления последовал из Святейшего Синода указ». ⁵⁸ В 1766 г. монастырь отнесен к числу первоклассных. ⁵⁹

В начале XVIII века на средства киевского губернатора князя Дмитрия Голицына на территории обители была построена каменная, так называемая Столбовая, церковь, в память о том, что много веков ранее на месте, где воздвигнут храм, стоял каменный столб, на котором помещалась икона святителя Николая.⁶⁰ Согласно описанию М. Берлинского, церковь эта располагалась «по левую сторону в особливом монастырском подворье».⁶¹ В новопостроенной церкви была помещена древняя икона св. Николая, «перенесенная, по преданию, сюда из древней Аскольдовой церкви, в коей она была наместною».⁶² По завершении ее строительства храм, построенный Иваном Мазепой, стали называть «Большим Николаем», а этот – «Малым Николаем». В 1732 г. Митрополит Рафаил (Заборовский) разделил «Малого Николая» и «Большого Николая» на два отдельных монастыря. С 1831 года «Большой Николай» становится Никольским Военным собором, тогда же весь монашеский штат перевели в «Малый Николай».⁶³ Большой же Николай стал храмом-памятником отечественной военной славы. Здесь служили молебны в память о погибших воинах, а в дни военных побед сюда приходили послужить панихиду и поставить свечу за упокой душ павших воинов.

К этому периоду относятся и печальные страницы истории обители: после Андрусовского перемирия между Москвой и Польшей, разделивших Украину по Днепру на Левобережную и Правобережную части, монастырь потерял все свои владения на Правобережье, отошедшем по договору 1667 года к Польше. Особо ощутимой оказалась утрата подчинявшегося обители правобережного Овручско-Заручайского монастыря, перешедшего на сторону унии. Польские короли Ян Собеский и Август II королевскими грамотами в пользу перешедшего в унию монастыря насильно изымали на Правобережье земли и имущество Пустынно-Никольского монастыря, передавая их униатам.⁶⁴ Так польско-католические власти мстили Пустынно-Никольскому монастырю за то, что обитель долгое время являлась духовным центром сопротивления унии и покровительствовала запорожскому казачеству, благословляя его на восстания и борьбу за отеческую православную веру и национальную независимость.

Серьезно пострадал Пустынно-Никольский монастырь в период 1785–1787 гг. и от антиправославных указов императрицы Екатерины II, предписавшей секуляризацию и отнятие монастырских имений в пользу государства.⁶⁵ Среди прочего, в 1786 г. подчинявшийся Киевскому монастырю казацкий Пивигорско-Никольский монастырь на Миргородщине, который управлял всеми левобережными имениями Киевского Пустынского монастыря, был ликвидирован. Немало претерпела обитель на Оскольдовой могиле и из-за сильных пожаров в Киеве в 1811 и 1827 гг.⁶⁶ Чуть было не оказался на грани закрытия монастырь и при строительстве в Киеве в XIX в. новых городских крепостных укреплений. Однако обитель, хотя и с потерями, все же удалось отстоять.⁶⁷

В 1810 г. по проекту главного архитектора Киева А. Меленского на Оскольдовой могиле вместо ветхой, деревянной, была построена новая, в греческом стиле каменная церковь-ротонда на два яруса, с престолом в стиле ампира и с усыпальницей под храмом. Возвели церковь на средства воронежского городского головы и купца Самуила Мещерякова. Как сообщал в письме к киевскому митрополиту Серапиону от 16 июля 1809 г. С. Мещеряков, обосновывая необходимость постройки новой, каменной церкви, «...на Аскольдовой

могиле при деревянной церкви св. Николая, которая от долговременности пришла в чрезвычайную гнилость и покривилась к падению, по коему опасности иконное писание и престол Святой вынесены». ⁶⁸

Торжественная закладка новой церкви состоялась 1 сентября (ст.ст.) 1809 г.: «Заложися святая церковь во имя святителя и чудотворца Николая на Аскольдовой могиле, на месте старого Киево-Пустынно-Николаевского монастыря на земле и ныне самому монастырю принадлежащей, там где была церковь деревянная того монастыря устроена блаженною Ольгу великою княгинию российскую, иждивением воронежского первой гильдии купца Самуила Никитича Мещерякова и частично других доброхотных дателей при настоятеле Киево-Пустынно-Николаевского монастыря архимандрите Киприане Островском лета от создания мира 7317 от Рождества же Христова 1809 года месяцы сентября в первый день». ⁶⁹

Строилась церковь ровно год и была освящена 1 сентября (ст.ст.) 1810 года. Внутри церкви, в полуподвальной крипте было предусмотрено 77 мест для склепов: 24 склепа внизу, 28 склепов в середине церкви и 25 –верху между колоннами. ⁷⁰ Росписи в Свято-Николаевской церкви на Оскольдовой могиле осуществил иконописец И. Белецкий.

В 1847 г. Свято-Николаевскую церковь на Оскольдовой могиле вместе с кладбищем местные чиновники хотели снести, поскольку из-за расширения Новой Печерской крепости они «мешали» устройству новых крепостных стен, и, кроме того, церковь пребывала в аварийном состоянии из-за оползней склона.

Спас от варварского уничтожения Оскольдову могилу и Свято-Николаевскую церковь на ней император Николай I. 10 сентября 1847 г. он лично посетил храм на Оскольдовой могиле. Если бы не вмешательство императора Николая I, великая святыня и само ее месторасположение могли быть навсегда утрачены для потомков.

В связи с этим событием на Свято-Николаевской церкви была установлена мемориальная бронзовая доска с надписью следующего содержания: «Блаженной памяти Государь Император Николай Павлович в 1847 году сентября 10 дня благосозволил посетить церковь на Аскольдовой могиле и на донесение инженеров произвести сломку церкви, получившей трещину от осунувшегося с одного бока кургана, изволил ответить: “Ничуть падением не грозит: немного нужно поправки, и церковь должна существовать”». ⁷¹

После этого церковь на Оскольдовой могиле отреставрировали и расписали заново, а в 1861 году восстановленное кладбище обнесли каменным ограждением с воротами, над которыми была построена колокольня. Также был построен каменный дом настоятеля.

Помимо Свято-Николаевской церкви на Оскольдовой могиле, по поручению императора Николая I был отреставрирован Свято-Николаевский Военный собор («Большой Николай»), построена новая Печерская крепость с Никольскими воротами (по названию Никольского монастыря), а также построен один из самых длинных во всей Европе Свято-Николаевский железнодорожный мост через Днепр (18 сентября 1941 года, при отступлении из Киева, по приказу советского командования мост был взорван). В свое время этот мост соединял Киев от Оскольдо-Николаевского урочища с левым берегом Днепра, где располагалась Никольская слобода (ныне Левобережный массив

Киева), входившая с 1508 г. в состав землевладений Никольско-Пустынского монастыря и где также располагалась Свято-Николаевская церковь. Все эти историко-архитектурные объекты находились неподалеку от Оскольдо-Николаевской могилы и так или иначе были связаны с ее названием.

В 1853 г., во время прокладывания Николаевского (его еще называли Панкратиевским) спуска, у Оскольдовой могилы были обнаружены древние христианские пещерные лабиринты с надписями XI-XII вв. Некоторые историки датировали эти пещеры IX веком, то есть временем правления князя Оскольда.⁷² К сожалению, после раскопок вход в пещеры был засыпан, место расположения древних пещер утрачено. Лишь новые раскопки и исследования могли бы восстановить эту выдающуюся древнерусскую святыню.

В 1865-67 гг. по инициативе киевского генерал-губернатора И. Васильчикова между Свято-Николаевским цепным мостом и Николаевским спуском, ведущим к Оскольдовой могиле, была возведена кирпичная, на гранитном цоколе, часовня св. Николая.⁷³ Высота ее до среднего креста составляла 6 сажень, 10 аршин (ок. 70 м), 5 бань, все покрыты золотом. В 1935 г. часовня уничтожена коммунистами.⁷⁴

В 1866 году в Киеве отмечалось Тысячелетие христианства на Руси, получившего свое первоначальное распространение со времен кн. Оскольда в IX веке. В честь этого события в мае 1866 г. на каменной оградке Свято-Никольского храма на Оскольдовой могиле по благословению Митрополита Киевского и Галицкого Арсения была торжественно установлена памятная бронзовая доска, а также при многочисленном стечении народа «на погосте Оскольдо-Николаевской церкви была отслужена панихида о упокоении первого русского христианского князя Оскольда, нареченного в крещении Николаем».⁷⁵

До самой гражданской войны 1917-1919 гг. православными киевлянами с собором духовенства 2/15 июля к Оскольдовой могиле ежегодно совершались крестные ходы. А день 9/22 мая считался храмовым праздником.⁷⁶

Особо почитал Оскольдову могилу св. прав. Иоанн Кронштадтский, посещавший ее во время пребывания в Киеве и почитавший князя Оскольда-Николая первым христианским мучеником Руси.⁷⁷

В 1881-1882 гг. церковь Святого Николая на Оскольдовой могиле была благоуукрашена и отреставрирована по проекту Владимира Николаева. В 1893 г. в Никольско-Оскольдовом храме на пожертвования киевлян был произведен новый капитальный ремонт. Внутри установлен привезенный из Италии беломраморный иконостас, сделаны новые настенные росписи, выполненные по эскизам художника Виктора Васнецова. Подробно новый интерьер церкви, иконостас, росписи, расположение икон и других церковно-богослужебных предметов описаны в газете «Киевлянинъ» № 184 за 1894 год. Освящение обновленного храма совершил 7 июля 1894 г. митрополит Киевский Иоанникий. В 1901 г. у Оскольдовой могилы по благословению епископа Сильвестра (Малеванского) была построена новая большая каменная колокольня, возведенная на пожертвования вдовы киевского протоиерея Матфея Поторжинского, похороненного в 1891 г. на Оскольдовой могиле.

С конца 80-х гг. XIX в. Пустынно-Николаевский монастырь был определен местопребыванием викарных киевских архиереев.⁷⁸ С 1898 года наместником монастыря на Оскольдовой могиле являлся выдающийся богослов, духовный писатель и подвижник, ректор Киевской духовной академии и про-

фессор догматики, автор «Опыта православного догматического богословия» епископ Сильвестр (Малеванский, 1828-1908). Согласно его завещанию, он был похоронен в крипте Свято-Николаевского храма на Оскольдовой могиле.

Кладбище на Оскольдовой могиле считалось одним из самых престижных и элитарных в Киеве. Здесь завещали хоронить себя священнослужители и аристократы, философы и врачи, писатели и актеры, инженеры и композиторы. Здесь были похоронены Александр Лашкевич и Василий Тарновский, Михаил Юзефович и Александр Дрентельн. Много хоронили здесь военных – ветеранов войны с Наполеоном 1812 года, участников Крымской войны 1853-1856 гг., Русско-турецкой войны 1877-1879 гг., героев Первой мировой – летчика Петра Нестерова, гусар Киевского полка и многих других. Всего на Оскольдовой могиле было похоронено более двух тысяч известных и выдающихся людей. В годы гражданской войны на кладбище возникло еще и немало братских захоронений: в марте 1918 г. здесь были похоронены киевские студенты, защищавшие Киев от большевиков под Крутами, позже – украинские казаки, также погибшие от рук большевиков.

В дореволюционные времена кладбище на Оскольдовой могиле было известно далеко за пределами Российской империи. Вот как сравнивали тогда Оскольдову могилу с чешской Славикой: «Ныне на чешском Вышеграде стоит храм и вокруг него кладбище, называемое Славикою, здесь, на горе, подобно Аскольдовой могиле в Киеве, чешский народ хоронит своих славных сынов».⁷⁹

М. Захарченко в 1888 г. описал кладбище на Оскольдовой могиле: «Местность эта отличается замечательною живописностью: над нею высится крутой обрыв; у подножия ее расстилается Днепр и открывается очаровательный вид на Заднепровье; а по середине в густой зелени белеет небольшая круглая, каменная церковь св. Николая: “Вокруг церкви, спускаясь уступами почти до самого Днепра, раскинут огромный цветник, с клумбами тенистых деревьев, прелестных роз и других пахучих цветов. Среди пестрых листьев разноцветных газонов возвышаются великолепные надгробные памятники, большей частью из белого мрамора. Золоченые и высеребренные решетки около памятников, искрятся на солнце, блестят на зеленом фоне растений, на синей лазури днепровских волн, на бледно-розовой дымке алеющего небосклона, как дорогое, золотое кружево”. Раскрывающаяся же перед глазами посетителей беспредельная даль за Днепром и быстрое течение последнего непрерывно манят взор к себе и уносят мысли к вечности. Вся Аскольдова могила обведена каменною оградой, в которой со стороны Николаевского спуска устроены в древнем вкусе каменные же ворота и небольшой каменный домик для церковного причта».⁸⁰

Много над устройством и благоустройством кладбища на Оскольдовой могиле потрудились иеромонах Рафаил (Залипаев), занимавший в 80-х гг. XIX в. должность смотрителя кладбища. До середины XIX в. захоронения здесь, как правило, располагались хаотично. Однако отец Рафаил, имея университетское образование и богатый опыт садовода, переоформил кладбище в виде шести террас, устроенных по склону, с удобными дорожками, ступеньками и перилами; создал при кладбище оранжерею для украшения могил цветами.

Немало средств Пустынно-Николаевскому монастырю приходилось тратить на укрепление сползающих грунтов на склоне и – в связи с этим – на

укрепление всей горы. В 1916 г. при монастыре была создана даже специальная комиссия для решения вопроса об укреплении склонов урочища Оскольдовой могилы.⁸¹

Увы, XX столетие с его сумасшедшим водоворотом человеческих страстей и падений, не оставило и следа как от трудов многих поколений по благоуукрашению и сохранению урочища, так и самого «первого кладбища христианских мучеников» — как называл Оскольдову могилу св. прав. Иоанн Кронштадтский.⁸²

С захватом власти большевиками 31 мая 1919 г. «буржуйское» кладбище было закрыто. Позже был ликвидирован монастырь, а соборы «Большой Николай» и «Малый Николай» в 30-е гг. были взорваны. Церковь на Оскольдовой могиле уцелела чудом.

С массовым закрытием и уничтожением церквей в Киеве в 1930-е гг. храм на Оскольдовой могиле становится одной из главных соборных церквей древнейшей столицы Руси. Здесь часто служат архиереи, храм в это время является местом массового паломничества верующих. Особенно много православного народа Никольская церковь на Оскольдовой могиле привлекала 17 февраля 1932 г., когда в ней совершалось отпевание почившего архиепископа Киевского Димитрия (Вербицкого). В отпевании принимали участие архиепископы Анатолий Одесский, Василий Коневский, Сергей Полтавский и епископы Филарет Черкасский и Стефан Козелецкий при многочисленном стечении молящихся. Похоронен архиепископ Димитрий был там же, на кладбище у Оскольдовой могилы.⁸³

Известно, что последним настоятелем Свято-Никольского храма на Оскольдовой могиле в 1934 г. был выдающийся православный подвижник протонерей Адриан Рымаренко (1893-1978). Отец Адриан был духовным сыном оптинских старцев Анатолия-младшего (Потапова) и Нектария (Тихонова). После смерти (в 1928 г.) старца Нектария протонерей Адриан читал над его гробом отходную молитву. Уже после II Мировой войны, оказавшись в эмиграции, о. Адриан принял монашество с именем Андрей и был рукоположен во епископа Рокландского Русской Православной Зарубежной Церкви (РПЦЗ). Там же им был основан Ново-Дивеевский Успенский женский монастырь в Спринг-Вэлли (штат Нью-Йорк, США).

В архиве созданного владыкой Андреем (Рымаренко) Ново-Дивеевского монастыря хранится справка № 971 от 20 мая 1934 г., где указано: «Справка. Протонерей Адриан Рымаренко назначается настоятелем Николаевской церкви на Аскольдовой могиле в гор. Киеве».⁸⁴

Как вспоминал князь Д.В. Мышецкий, «о. Адриан буквально “пропадал” в этом храме-памятнике, построенном над могилой князя Оскольда: приезжал туда ранним трамваем, проводил в церкви целый день и только поздно вечером возвращался домой. Храм постепенно, изо дня в день все более наполнялся народом».⁸⁵

Однако возрождение духовной жизни вокруг храма на Оскольдовой могиле, превращение ее в один из важных духовных центров Киева вызвал обеспокоенность со стороны советской власти. Храм был закрыт, о. Адриан переведен в Свято-Пантелеймоновскую церковь на Куреневке, но вскоре вынужден был перейти на нелегальное положение и служить тайно по домам верующих. Примкнув к Катакомбной Церкви, о. Андриан организовал в Киеве

тайный домашний храм, где и служил нелегально вплоть до начала II Мировой войны, скрываясь на квартирах своих духовных чад и постоянно подвергаясь угрозе ареста и расстрела.⁸⁶ Таким был облик последнего истинно-православного настоятеля Свято-Никольского храма на Оскольдовой могиле.

7 августа 1934 г. киевский горсовет создал комиссию под председательством Гинзбурга и в составе членов комиссии Гальперина, Лозинского, Медведовского и Покровского, чтобы окончательно решить судьбу почитаемого православными «первого кладбища христианских мучеников».⁸⁷

Сохранился документ тех лет – приказ комиссара образования УССР В. Затонского представителю Киевского горсовета Гинзбургу, где, в частности, говорилось: «Как мы с вами условились, Аскольдову могилу необходимо как кладбище ликвидировать, церковь закрыть. Надгробные памятники использовать как материал для строений и оформления парков... Желательно, чтобы мрамор в больших кусках был использован как материал для скульптур».⁸⁸

23 декабря 1934 г. Президиум Киевского горсовета постановил: «Согласно с актом комиссии, которая по поручению Наркомобразования обследовала кладбище Аскольдова могила, а также согласно с выводами, отмеченными в письме наркома образования т. Затонского – Аскольдову могилу как кладбище ликвидировать. Церковь, что есть на этом кладбище, закрыть. Надгробные памятники использовать как материал, передав его отделу коммунального хозяйства».⁸⁹

Очевидцы вспоминают, как на Оскольдовой могиле стояли тогда камнедробилки и дробили надгробья... Подобного вандализма и святотатства это святое место еще не знало за всю свою более чем тысячелетнюю историю. Осквернены были и склепы в крипте церкви на Оскольдовой могиле: захоронения разорены, а останки выброшены из могил. Уничтожен был и «саркофаг князя Оскольда», хранившийся в крипте и перед которым молился о. Иоанн Кронштадтский. Тогда же металлические части кладбищенских ограждений пустили на металлолом, склепы и надгробия были утилизированы — часть камня передали Художественному институту как материал для создания бюстов вождей большевицкой революции, часть в качестве материала для оформления бордюров центральных улиц Киева. Лишь единичные захоронения были перенесены на другие кладбища.⁹⁰ Одновременно с разорением кладбища были взорваны соборы «Большой Николай» и «Малый», другие монастырские сооружения (ныне на их месте размещаются Дворец детей и юношества, бывший Дворец пионеров, а также гостиница и ресторан-казино «Салют»).

По приказу советских властей на месте уничтоженного кладбища на Оскольдовой могиле был разбит развлекательный парк. Православное кладбище должно было стать амфитеатром, откуда зрители могли бы наблюдать за представлениями на Днепре.

В 1936 году по указанию советских властей Свято-Николаевскую церковь на Оскольдовой могиле перестроили под ресторан, где безбожники в стенах православной святыни на могиле первого киеворусского христианского мученика предавались увеселениям. Одна из величайших православных святынь Киевской Руси в очередной раз была отдана на поругание и осквернение. Позже, в 1938 году ресторан в храме на Оскольдовой могиле переделали в парковый павильон для отдыха, надстроив вместо бани сквозную ионийскую

колоннаду. Тогда же была снесена и колокольня начала XX в., дом настоятеля и каменный забор 60-х гг. XIX в.

В последний раз Оскольдова могила использовалась как кладбище в годы немецкой оккупации. Здесь было расположено кладбище немецких офицеров и солдат, которых хоронили четкими рядами под одинаковыми деревянными крестами. Эти захоронения были уничтожены после прихода советских войск.⁹¹ В 1943 году на бывшем Оскольдовом кладбище были похоронены советские солдаты, погибшие при взятии Киева, прах которых позже перенесли в обустроенный неподалеку «Парк славы». После этого в Оскольдовом урочище вновь был обустроен парк. В 80-е гг. XX в. помещение бывшей Свято-Николаевской церкви на Оскольдовой могиле использовалось в качестве выставочного художественного павильона.

В 1992 г. Свято-Николаевская церковь на Оскольдовой могиле постсоветскими властями Киева была предоставлена в бесплатное пользование на условиях охранного договора общине УГКЦ на том основании, что в конце XVI в. храмом незначительное время владели униаты. Так одна из величайших святынь Киевской Руси, после длительного запустения, стала одним из храмов греко-католиков Киева. С другой стороны, использование общиной УГКЦ Свято-Николаевской церкви на Оскольдовой могиле способствовало установлению почитания князя Оскольда среди греко-католиков, чего не было ни в конце XIX – начале XX вв., ни ранее. В подземной крипте под Свято-Николаевской церковью ныне обустроена крипта-часовня в память о князе Оскольде, где греко-католическое духовенство служит молебны по Оскольду как христианскому мученику. 23 июня 2001 г. здесь побывал римский понтифик Иоанн Павел II во время посещения Украины⁹², также почтивший память князя Оскольда.

Крипта-часовня, где еще до революции хранился «саркофаг князя Оскольда», ежедневно открыта для всеобщего посещения как греко-католиками, так и православными. Отдельный вход в нее обустроен с уличной стороны, что позволяет православным посещать часовню, не заходя при этом в греко-католический храм. Православным разрешается не только посещать крипту, но и совершать здесь молебны.

Поскольку Свято-Никольская церковь на Оскольдовой могиле ныне пребывает в пользовании УГКЦ, по инициативе православных верующих Киева было решено рядом с этим храмом, на предполагаемом месте загородной резиденции и первого домового храма киевского князя-христианина Оскольда, построить новый храм-памятник в честь святого апостола Андрея Первозванного, посвященный началу христианизации Руси.

Храм и памятный знак были спроектированы и сооружены с использованием идеи вертикальной доминанты: небольшая в основании (6 x 6 м.) часовня стремится в высоту (высота 18 м.). Тем самым создается неповторимый колорит как самого сооружения, так и всей площади. С учетом близости к Киево-Печерской Лавре, часовня выполнена в традиционных архитектурных формах православных храмовых сооружений, характерных для Киева. Поэтому по особенностям стиля и территориальной принадлежности часовня вошла в Лаврский комплекс.

Главный архитектор проекта – Н. Жариков. Храм построен в стиле украинского барокко, но с элементами его современной трактовки. Внешние

иконы часовни выполнены в технике керамической живописи (автор – Л. Мешкова). Освящение и водружение креста на храм-памятник состоялось в день престольного праздника, 13 декабря 2002 г.²³

Примечательно, что нынешний храм-памятник св. ап. Андрея Первозванного установлен не только на месте предполагаемых резиденции и первого домового храма князя Оскольда, но и рядом с тем местом, где от рук язычников он принял мученическую смерть.

¹ Полное собрание русских летописей. – Вып. 1 : Повесть временных лет. – Л., 1926. – С. 21-22.

² Синописис Київський, або коротке зібрання з різних літописців про початок славено-роського народу [Електронний ресурс] // Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>.

³ Татищев В.Н. История Российская / В.Н. Татищев. – М.-Л., 1962. – С. 15-18.

⁴ Вместе с тем, в Радзивилловской, Лаврентьевской и других летописях вообще отсутствует уточнение, кто именно построил эту церковь.

⁵ Краткое описание Киево-Печерской лавры. – К., 1795. – С. 144; Проценко Л.А. Історія київського некрополя / Л.А. Проценко. – К., 1995. – С. 150-154.

⁶ Троцкий П., прот. Киево-Печерский Пустынно-Николаевский монастырь / протоиерей П. Троцкий // Труды Киевской духовной академии. – 1878. – № 9, сентябрь. – С. 592; Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности / Н. Сементовский. – К.; СПб, 1900. – С. 161-163; Захарченко М.М. Киев теперь и прежде / М.М. Захарченко. – К., 1888. – С. 153.

⁷ Троцкий П., прот. Указ. соч.; Сементовский Н. Указ. соч. – С. 161-163; Проценко Л.А. Указ. соч. – С. 150-154.

⁸ Толочко П.П. Аскольдова могила / П.П. Толочко // Від Русі до України : вибрані наук.- популярні, критичні та публіцистичні праці / П.П. Толочко. – К. : Абрис. – С. 86-94.

⁹ Берлинский М.Ф. История города Киева от основания его до настоящего времени / М.Ф. Берлинский. – К., 1991. – С. 30.

¹⁰ Троцкий П., прот. Указ. соч. – С. 592.

¹¹ Закревский Н.В. Описание Киева / Н.В. Закревский. – М., 1868.

¹² Толочко П.П. Указ. соч. – С. 90.

¹³ Толочко П.П. Там же. – С. 91.

¹⁴ Толочко П.П. Там же. – С. 88.

¹⁵ Толочко П.П. Там же.

¹⁶ Толочко П.П. Там же.

¹⁷ Евлогий (Пацан), еп. Начало христианизации Руси при князьях Оскольде и Дире / епископ Евлогий (Пацан) // Труды Киевской духовной академии. – 2008. – № 9. – С. 253.

¹⁸ Толочко А.П. Чи знаємо ми, де знаходилася Аскольдова могила? (Замітки з історичної топографії домонгольського Києва) / А.П. Толочко // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 144-157.

¹⁹ Андричук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева / Ф. Андричук // Ruthenika. – К., 2004. – Т. 3. – С. 43-44.

²⁰ Козюба В. Про локалізацію Угорського урочища і Угорської брами у давньому Києві / В. Козюба // Історико-географічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – Ч. 8 / НАН України. Ін-т історії України ; відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К., 2005. – С. 179-195.

²¹ Татищев В.Н. Там же.

- ²² Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 592; Захарченко М.М. Киев теперь и прежде / М.М. Захарченко. – К., 1888. – С. 153; Сементовский Н. Указ. соч. – С. 161-163.
- ²³ Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 593; Сементовский Н. Указ. соч. – С. 161-163; Титов С.Ф. Историческое описание Киевского Пустынно-Никольского монастыря / С.Ф. Титов. – К., 1902. – С. 4.
- ²⁴ См. Киево-Печерский Патерик, Киевский Синописис, Paterikon С. Косова и др.
- ²⁵ Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 593.
- ²⁶ Там же. – С. 593-594; С.Ф.Т. Указ. соч. – С. 4-5; Сементовский Н. Указ. соч. – С. 164; Захарченко М.М. Указ. соч. – С. 156-157.
- ²⁷ Титов С. Указ. соч. – С. 5.
- ²⁸ Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 593-594; С.Ф.Т. Указ. соч. – С. 4-5; Сементовский Н. Указ. соч. – С. 164; Захарченко М.М. Указ. соч. – С. 156-157.
- ²⁹ Толочко П.П. Аскольдова могила. – С. 88.
- ³⁰ Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 595.
- ³¹ Захарченко М.М. Указ. соч. – К., 1888. – С. 157.
- ³² Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 597-598.
- ³³ Толочко П.П. Древний Киев / П.П. Толочко. – К., 1976. – С. 136-137; Толочко П.П. Аскольдова могила. – С. 87-88; Толочко П.П. Древняя Русь: очерки социально-политической истории / П.П. Толочко. – К., 1987. – С. 136-137.
- ³⁴ Толочко П.П. Аскольдова могила. – С. 88.
- ³⁵ Толочко П.П. Древний Киев / П.П. Толочко. – К., 1976. – С. 137.
- ³⁶ Толочко П.П. Аскольдова могила. – С. 88.
- ³⁷ Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 596.
- ³⁸ Там же. – С. 598.
- ³⁹ Антонович В.Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362-1569) / В.Б. Антонович // Киевская Старина. – 1882. – Кн. 1. – С. 1-48; Антонович В.Б. Монография по истории Западной и Юго-Западной России / В.Б. Антонович. – К., 1885. – С. 221-264.
- ⁴⁰ Захарченко М.М. Указ. соч. – С. 157.
- ⁴¹ Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 599.
- ⁴² Там же. – С. 600.
- ⁴³ Вирський Д.С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. / Д.С. Вирський. – К., 2004. – С. 21-41.
- ⁴⁴ Захарченко М.М. Указ. соч. – С. 157.
- ⁴⁵ Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 612-614.
- ⁴⁶ Толочко П.П. Аскольдова могила. – С. 93-94.
- ⁴⁷ Вирський Д.С. Указ. соч. – С. 21-41.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 616.
- ⁵¹ Там же. – С. 632-633; С.Ф.Т. Указ. соч. – С. 7-8, 13-14; Захарченко М.М. Указ. соч. – С. 236; Сементовский Н. Указ. соч. – С. 164-165.
- ⁵² Берлинский М.Ф. История города Киева от основания его до настоящего времени / М.Ф. Берлинский. – К., 1991. – С. 129.
- ⁵³ Титов С. Указ. соч. – К., 1902. – С. 25; Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 537.
- ⁵⁴ Яременко М. Бібліотека київського Пустинно-Миколаївського монастиря XVIII ст.: «квіття» книг / М. Яременко // Просемінарії : Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 119-142; Рукописи Пустынно-Николаевского монастыря // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 8. – С. 290-295; Титов С. Указ. соч. – С. 29-30; Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 571-572; Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 5, 1 марта. – С. 206-207.
- ⁵⁵ Титов С. Указ. соч. – С. 28-29. См. также: Троцкий П., *прот.* Указ. соч. – С. 570.

- ⁵⁶ Там же. – С. 541.
- ⁵⁷ *Титов С.* Указ. соч. – С. 30-32; *Троцкий П., прот.* Указ. соч. – С. 615, 633-634.
- ⁵⁸ *Берлинский М.Ф.* Указ. соч. – С. 141; *Титов С.* Указ. соч. – С. 12.
- ⁵⁹ *Захарченко М.М.* Указ. соч. – С. 155; *Берлинский М.Ф.* Указ. соч. – С. 236.
- ⁶⁰ *Титов С.* Указ. соч. – С. 8; *Сементовский Н.* Указ. соч. – С. 164-166.
- ⁶¹ *Берлинский М.Ф.* Указ. соч. – С. 236.
- ⁶² *Захарченко М.М.* Указ. соч. – С. 156.
- ⁶³ *Сементовский Н.* Указ. соч. – С. 164-166.
- ⁶⁴ *Троцкий П., прот.* Указ. соч. – С. 623, 628-631; *Титов С.* Указ. соч. – С. 24-25.
- ⁶⁵ *Троцкий П., прот.* Указ. соч. – С. 546-548; *Титов С.* Указ. соч. – С. 9.
- ⁶⁶ Там же.
- ⁶⁷ *Троцкий П., прот.* Указ. соч. – С. 560-567, 573-575; *Титов С.* Указ. соч. – С. 10-11, 16.
- ⁶⁸ *Проценко Л.А.* Указ. соч. – С. 60.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ Там же. – С. 163.
- ⁷¹ *Титов С.* Указ. соч. – С. 6; *Сементовский Н.* Указ. соч. – С. 162.
- ⁷² *Толочко П.П.* Древний Киев / П.П. Толочко. – К., 1976. – С. 136-137; *Толочко П.П.* Аскольдова могила. – С. 87-88.
- ⁷³ *Проценко Л.А.* Указ. соч. – С. 168; *Титов С.* Указ. соч. – С. 25.
- ⁷⁴ *Проценко Л.А.* Указ. соч. – С. 168.
- ⁷⁵ Киевлянин. – 1866. – 12 мая; *Троцкий П., прот.* Указ. соч. – С. 575-577; *Титов С.* Указ. соч. – С. 16-19; *Шумило С.* Князь Оскольд и Христианизация Руси. – К., 2010. – С. 89-97.
- ⁷⁶ Энциклопедический словарь / издатели : Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон ; ред. И.Е. Андреевский. – СПб.: Семеновская Типо-Литография, 1890-1902 — Т. 2 : Араго-Аутка. - 1890. – С. 296; *Захарченко М.М.* Указ. соч. – С. 152; *Сементовский Н.* Указ. соч. – С. 162-163; *Шумило С.* Указ. соч. – С. 89-97.
- ⁷⁷ *Сикорский П.А.* Отец Иоанн Ильич Сергиев Кронштадтский и его пребывание в Киеве / И.А. Сикорский. – К., 1893. – С. 7-10; Киевское Слово. – 1893. – 8 мая; *Шумило С.* Указ. соч. – С. 77-80.
- ⁷⁸ *Захарченко М.М.* Указ. соч. – С. 156.
- ⁷⁹ Путешествия по землям, обитаемым чехо-словянами: краткий очерк вековой борьбы чешского народа с германизмом. – К., 1915. – С. 16.
- ⁸⁰ *Захарченко М.М.* Указ. соч. – С. 152; *Горчакова Е.С.* Киев / Е.С. Горчакова. – М., 1885. – С. 103-104, 108.
- ⁸¹ *Проценко Л.А.* Указ. соч. – С. 156-160.
- ⁸² *Сикорский П.А.* Указ. соч. – С. 7-10; Киевское Слово. – 1893. – 8 мая.
- ⁸³ Хроника церковной жизни // Журнал Московской патриархии. – 1932. – № 9-10.
- ⁸⁴ *Корнилов А.А.* Подвижники гонимой Церкви. Киевский протонерей о. Адриан Рымаренко / А.А. Корнилов. – Нижний Новгород, 2001.
- ⁸⁵ *Мышецкий Д.В.* К Пятидесятилетию Пастырской Деятельности Преосвященного Андрея, Епископа Роклендского. 1921-1971 / Д.В. Мышецкий. – Спринг Валлей – Нью-Йорк, 1971. – С. 198-199; *Корнилов А. А.* Указ. соч.
- ⁸⁶ Там же.
- ⁸⁷ *Проценко Л.А.* Указ. соч. – С. 176.
- ⁸⁸ Там же. – С. 174-178.
- ⁸⁹ Там же. – С. 178.
- ⁹⁰ *Мельник О.* На Аскольдовій могилі / О. Мельник // Персонал-плюс. – 2006. – 13-19 квітня.
- ⁹¹ *Проценко Л.А.* Указ. соч. – С. 178-180.
- ⁹² Церква Святого Миколая на Аскольдовій могилі [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%>

B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%8F_%D0%BD%D0%B0_%D0%90%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B9_%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%BB%D1%96.

⁹³ Андрея Первозванного храм [Электронный ресурс] // Русские церкви. Фотосправочник-путеводитель. – Режим доступа: <http://russian-church.ru/viewpage.php?cat=kiev&page=41>.

Друга частина:

Вплив християнства на світогляд, культуру та побут у Київській Русі в IX-X та подальших століттях

• Тахиаос А.-Э.Н.

Какое наследство получил славянский мир
от святых Кирилла и Мефодия

• Кузенков П.В.

Походы Олега и Игоря на Константинополь – общее и особенное

• Руденко В.Я., Новик Т.Г.

Початок християнського впливу на поховальний обряд
за археологічними матеріалами Чернігова

• Сита Л.Ф.

Хрестики з розкопок у Шестовиці
із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

• Черненко О.Є.

Нові знахідки предметів давньоруського культового лиття
з території Чернігово-Сіверщини

- Ситий Ю.М., Новик Т.Г.

Матеріали по християнізації населення Чернігова
(ділянка могильника по вул. Воровського)

- Личковах В.А.

Сигнатура Семаргла в ранньохристиянській культурі Київської Русі

- Самойленко Г.В.

Літописна література Чернігівщини XII ст.

- Осипов Б.И.

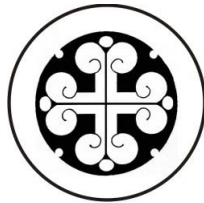
И еще раз о «Влесовой книге»

- Жаркевич Н.М.

М.Н. Сперанский – исследователь «Слова о полку Игореве»

- Загорулько М.А.

Вплив естетичного тезаурусу християнства
на розуміння краси в культурі Київської Русі

А.-Э.Н. Тахиаос

Какое наследство получил славянский мир от святых Кирилла и Мефодия

В славянском житии великого Фессалоникийского дипломата и проповедителя Константина-Кирилла, прозванного Философом, есть два отрывка, которые, по моему мнению, дают ясное представление об особенностях духовного и культурного наследия, переданного двумя братьями, Кириллом и Мефодием, славянскому миру. Один фрагмент описывает беседы, которые Кирилл проводил в Самарре, столице арабийского халифата, около 851 года. Полемицируя с арабами на тему веры и науки, Кирилл дал им два ответа, один за другим, которые заставили их замолчать и воззреться на него в изумлении: «Как ты все это знаешь?» Тогда Кирилл рассказал им в ответ небольшую притчу и закончил свою речь следующим высказыванием: «Ведь все искусства вышли от нас».¹

Одиннадцать лет спустя, то есть в 862 году, в Константинополь прибывают послы моравийского князя Ростислава с письмом к Византийскому Императору Михаилу III. В письме князь просил прислать «учителя, чтобы нам на языке нашем изложил правую веру».² Для этой цели Михаил выбрал Кирилла и Мефодия, на которых и возложил важную миссию, для осуществления которой, однако, необходимо было преодолеть одну, но существенную трудность — у славян не было алфавита, который требовалось составить. Алфавит должен быть особенным, сделанным специально для них и не похожим на другие. Этот огромный труд, выполненный Кириллом единолично, воистину является трудом мирового масштаба. Когда же, после сутубой молитвы, божественно вдохновленный, как сообщает нам его биограф, составил Кирилл алфавит и совершил переводы евангельских чтений на славянский язык, двое братьев отправились в Моравию, неся сопроводительное письмо от императора Михаила ко князю Ростиславу.³ В этом письме Михаил пишет: «Бог, который хочет, чтобы каждый пришел к познанию истины и достиг большего достоинства, увидев веру твою и старание, сотворил и ныне в наши годы — объявив буквы для языка вашего — то, чего не было дано (никому) после первых времен, чтобы и вы были причислены к великим народам, что славят Бога на своем языке...»⁴ Это второй отрывок из жития Кирилла, к которому нужно относиться с особым вниманием.

Оба фрагмента, приведенные здесь, указывают на реальности и ценности, не преходящие с течением времени. Когда Кирилл категорично заявил арабам, что «все искусства»⁵ происходят из Византии, разумеется, он имел в виду не только технологический процесс, который в Византии достиг самого высокого уровня в ту эпоху, но и, конечно же, высокий духовный уровень Империи, представителем которого был и он сам — обладатель глубочайших знаний и тонкого суждения. В частности, Кирилл имеет в виду тот факт, что Византия обладала огромнейшим духовным потенциалом, который был не чем иным, как древнегреческим наследием, обогатившимся с течением времени множеством других составляющих. Византия впитала в себя неповрежденные

ми черты, унаследованные от древнегреческой классики и римской традиции, сыгравшей не последнюю роль в византийской истории. Греческая и римская культуры преобразились и модифицировались под сильнейшим влиянием христианства, и эти три составляющие слились в то уникальное сочетание, которое впоследствии будет названо «византийской культурой». Здесь особенно важна роль греческой и римской культур, но в этом сплаве был и ряд других важных культурных элементов, берущих начало на Востоке. Последнее было, конечно, не столь заметным, чтобы как-то изменить сложившийся стиль византийской культуры, но, тем не менее, элементы восточной культуры также обогатили Византию. Трансформатором же всех этих черт и особенностей культуры на протяжении всего исторического пути существования культуры Византии во времени и пространстве выступал греческий язык, который в результате стал единственным (по уровню) механизмом выражения значений и ценностей византийской культуры. Кирилл, конечно же, все это прекрасно знал, когда заверял арабов, что все науки проистекают из Византии. Таким образом, когда Кирилл отправился в путь, то, где бы он ни находился, он всегда ощущал за собой присутствие Империи, внутри которой произросла целая система знаний и ценностей, отражавших самый высокий уровень культурного развития во всем мире в те времена. И, к тому же, он был уверен, что, делая других сопричастными этим ценностям, тем самым он открывает путь к самому источнику, то есть к Византии, и одновременно помогает им достичь кругов высшего общества. Тем же образом он действовал во время пребывания у славян.

Ответ императора Михаила III на просьбу князя Ростислава представлял собой некий расширенный вариант убеждений, которыми апеллировал Кирилл в своей полемике с арабами. Император послал к моравскому князю не только человека, являвшегося носителем и выразителем самого мира ценностей, но также — через этого человека — и механизм, с помощью которого моравские славяне смогут присоединиться к этому миру. Этим механизмом являлся алфавит, принесенный славянам Кириллом. Слова Михаила Ростиславу не являлись просто красивым фразеологическим оборотом, когда он писал: «Прими же дар (этот), что ценнее и больше всего серебра, и золота, и драгоценных камней, и (всего) преходящего богатства...»⁶ Дар, который послала ему Византия, был Божьим даром, вечным даром, который ни время, ни исторические перипетии не в силах разрушить. Михаил прекрасно понимал ценность того, что дарил, и цель его слов была в том, чтобы Ростислав сам понял, какого рода было сокровище, которое он принял, нематериальное и непреходящее во времени.

Письмо императора Михаила, приведенное здесь, можно охарактеризовать как текст завета греческого мира славянскому. Византия завещала славянам весь огромный культурный и духовный мир, который необратимо вошел в их жизнь. Здесь мы должны вспомнить теорию великого историка русской литературы и культуры Д.С. Лихачева, а именно, теорию «трансплантации» византийской культуры в мир славян.⁷ Под термином «трансплантация» понимается явление, при котором византийская культура была пересажена от Византии славянам вместе со своими самобытными, неизменяемыми чертами. Последние вошли и укоренились среди личной славянской жизненной структуры, минуя начальную стадию рассаживания и прививания.⁸ Эта позиция Лиха-

чева действительна и для многих других сфер человеческой жизни, таких как религия, искусство, литература и др., но в большой мере она верна для области языкознания.⁹ Здесь трансплантация действительно осуществлялась напрямую, что особенно прослеживается в создании огромного запаса высказываний и выражений, имеющих чисто греческое происхождение.¹⁰ Эта пересадка касалась не только области словарного запаса, но и, что наиболее важно – словообразования, посредством которого она затрагивала сами смысловые формы. Славянский мир, поднимаясь от уровня, варьировавшегося от полной безграмотности до государственной бессистемности, достиг организованного государственного строя и некоего уровня материальной культуры, а с получением от Кирилла славянского алфавита и просвещением Великой Моравии им самим и его братом Мефодием, впервые стал обладателем литературного языка и самоосознания собственной независимой духовной культуры.

Создание славянского письменного языка открыло новую эпоху славянскому миру. Труд Кирилла и Мефодия явился важнейшим достижением в многовековой истории славян: славянам был дан свет духовный, они перешли из стадии небытия в новую стадию действительного бытия на международной арене IX века. Самым же важным моментом стало то, что у них появилось не просто национальное самосознание, поскольку оно у славян было уже на достаточно высоком уровне и ранее¹¹, а возникло чувство культурной независимости. Создание же национальной письменности тотчас открыло им горизонты этой независимости, которая на первом этапе выражалась в церковной жизни Моравии.

Ощущение независимости особенно ярко проявилось в церковной жизни славян. В Моравии, например, до прихода Кирилла и Мефодия уже была осуществлена проповедь христианства, однако новосозданная в этой стране христианская Церковь находилась под контролем немецкого клира.¹² Первый письменный документ, увиденный моравийцами, был написан на латинском языке, непонятном для жителей. Именно это заставило князя Ростислава обратиться к Византии с просьбой о просвещении своего народа, поскольку он точно знал, что Византийская Империя не преследовала цель всеобщей эллинизации, но уважала традиции и национальные принципы славянских народов. Таким образом, с образованием двумя братьями-Фессалоникийцами новой церковной практики в Моравии впервые в церковную жизнь вошла не просто славянская письменность, а живой славянский язык, упразднивший при этом единоличное господство латыни. Так в центре Европы возникла новая традиция, существовавшая обычно только в странах, находившихся в пределах сферы культурного влияния Византии. Свободное владение национальным языком открывало путь к свободной церковной и политической жизни. Эти блага несколько веков назад уже обрели древние народы, такие как армяне, грузины и др.¹³ Сейчас же на исторической сцене появляются славяне, но не как дикие кочующие орды, а в виде превосходно устроенных государств, и, благодаря просветительской деятельности византийских иерархов, начинают играть ведущую роль в европейской жизни. Замечательным примером уважения со стороны Византии к национальным традициям народов явилось Киевское государство, где с 988 до 1281 гг. во главе Церкви стояли 23 митрополита, из которых только двое были русскими, а остальные – греки. И, продолжая кирилло-мефодиевскую традицию, они не только не насадили гречес-

кий язык, но даже те из них, которые занимались эпистолярным жанром, все свои сочинения писали на русском языке.¹⁴

Если обобщить вышесказанное, можно выделить три основных положения:

1) братья Кирилл и Мефодий, совершая свое просветительское деяние, выступали в качестве посредников, через которых в славянский мир влиялось огромное количество культурных ценностей, известных как «византийская культура», хранителями которой являлись византийские императоры;

2) Кирилл и Мефодий дали славянам не только механизм выражения, то есть – алфавит, но, сверх того, создали литературный язык, которого ранее не существовало;

3) были созданы все условия для свободного развития славянской национальной культурной жизни и формирования соответствующего самосознания. Эти три пункта, в которых заключается вклад Кирилла и Мефодия, являвшийся не чем иным, как передачей византийского наследия славянам, содержат в себе не статические, а динамические составляющие. Будучи по своей сущности динамичными, эти составляющие не могут не иметь свойства перспективности на историческом фоне и, следовательно, мы можем сегодня проследить их наличие или отголосок в сегодняшней славянской современности. Если мы действительно обнаруживаем их наличие в какой-либо форме, тогда они, несомненно, содержат и какое-то послание, содержание которого необходимо будет извлечь. То есть, иными словами, мы ищем послание, которое оставило в славянском мире византийское наследие, переданное Кириллом и Мефодием.

Первой и основной ценностью кирилло-мефодиевского наследия в славянском мире является алфавит, «кириллица», как его называют сами славяне. Конечно, некоторым известно, что алфавитом, созданным Кириллом, является не этот, а другой, – «глаголица», как называется он по-славянски.¹⁵ Глаголица является уникальным и даже экзотичным алфавитом, в основе которого, согласно рассуждению выдающегося палеографа Е.Э. Гранстрема, лежат магические, астрономические и алхимические символы.¹⁶ Он использовался в Моравии и другими славянскими народами, в основном в первые десятилетия по прибытии в эту страну Кирилла и Мефодия. Довольно быстро, однако, возникла кириллица, которая так названа только лишь для того, чтобы имя Кирилла, создателя первого славянского алфавита, почиталось во всех последующих веках. В действительности же создание кириллицы принадлежит Константину Пресвитеру, епископу Преславскому и Болгарскому, ученику Кирилла. И если глаголица являлась полностью самобытным, не похожим ни на один известный алфавит той эпохи алфавитом, кириллица же, напротив, напрямую связана с греческим алфавитом. В Болгарии, задолго до принятия христианства в 864 году, уже широко были распространены греческие алфавит и язык. Поскольку Болгария, до того как она была окончательно заселена славянами, управлялась протоболгарами туранского происхождения, и в качестве официального письменного политического и юридического языка был выбран греческий. Об этом свидетельствует множество сохранившихся древнеболгарских надписей.¹⁷ Использование греческого алфавита и языка не приблизило, однако, самих болгар к культурному богатству Византии. А сам этот

непосредственный контакт был полностью разрушен с появлением в болгарской столице кириллицы. Этот алфавит содержит 38 букв, из которых 24 заимствованы из греческого алфавита. Остальные 14 букв возникли специально для передачи согласных звуков, имеющих только в славянском языке. Названный именем великого просветителя Кирилла, этот алфавит не только был связан с моравской миссией, но, более того, еще теснее приблизил мир славян к источнику важных культурных ценностей, к Византии, явившись одновременно и основой культурного единения славянских народов.

После принятия крещения Сербией и Русью кириллица была введена и в этих странах. Когда в 885 году скончался Мефодий, бывший архиепископом в Моравии, его труды и труды его учеников были уничтожены немецким духовенством, вскоре заменившим кириллицу на латынь.¹⁸ Таким образом, там, где господствовал Рим, славянская письменность была утрачена, заменена на латынь. Одновременно была утрачена и традиция, положенная первым кирилло-мефодиевским текстом или, иными словами, прервалось византийское влияние на культуру в целом. С течением веков кириллица продолжала отражать в мире славян не только живую кирилло-мефодиевскую традицию, которая с течением времени не изменилась, но и само Православие. Таким образом, алфавит, помимо его предназначения быть собранием символов, и сам стал символом духовно-культурных границ, рубежом, обороняющим жизнь болгар, сербов, славомакедонцев, русских, украинцев и белорусов, а также еще и румын, поскольку и они на протяжении веков использовали кириллицу.¹⁹ Алфавит являлся связующей нитью всех этих народов не только со славянской древностью, эпохой Кирилла и Мефодия, но также и с духовным миром, представителями которого являются два этих просветителя и градоостроителя.

Эти славянские народы на протяжении многих веков жили с убеждением, с которым живут и по сей день, что их алфавит точно идентифицирует ту национальную и духовную свободу, начало которой было положено еще в IX веке Кириллом и Мефодием. В этом алфавите никогда не существовало ни одного мертвого или статичного символа, такого как мумия или табу, к изначальной целостности которого запрещалось бы прикасаться. Хранителем этого алфавита являлось не столько какое-то высшее начало, духовное или государственное, сколько воля и сознание самих народов, которые его почитали и почитают как знамя священной борьбы, проходящей сквозь века. Тот факт, что алфавит, созданный Кириллом, в какой-то момент погрузился под фоллианты исторической необходимости, чтобы быть замененным на что-то другое, находящееся, однако, в сфере божественного провидения, свидетельствует о духе обновления, который когда-то вдохнула в себя и древняя Болгария. Обновление, связанное с возникновением кириллицы, преобразило славянский мир и еще сильнее приблизило славян к источникам своего образования.

Однако и этот алфавит не был застывшим. Уже в XIV веке великая личность своей эпохи, Патриарх Евфимий Болгарский, совершает серьезную реформу, убирая ненужные буквы, не отражающие существующих звуков, и модернизируя, таким образом, орфографию согласно требованию времени.²⁰ Были и другие реформы алфавита и орфографии в более поздние времена. В Болгарии в 1921 – А. Стаболински и в 1945 – коммунистической партией.²¹ В Сербии в 1818 – В. Караджич²². В России реформа была проведена Петром I в 1708-1710 и 10 октября 1918 Советом Народных Комиссаров.²³ Серьезная

опасность полного исчезновения угрожала кириллице в России в послереволюционные годы. Уже в Советском Союзе алфавит некоторых, не славянских, в основном тюркских национальностей был заменен на латинский, и одновременно шла большая борьба за внедрение латинского алфавита и у славянских народов страны. Горячий приверженец этого внедрения, А.В. Луначарский считал, что идея латинизации русского алфавита найдет большую поддержку населения после удачного опыта латинизации письменности у народов Советского Союза, пользующихся арабским алфавитом. Таким образом, Луначарский считал, что русский алфавит стал причиной отчужденности русских не только на Западе, но и на Востоке.²⁴ Однако в случае осуществления идеи латинизации алфавита подвергалась опасности не просто кириллица, а сама культурная независимость, которую она символизировала. К счастью, этот проект в начале 1930-х годов потерпел поражение, латинский алфавит не только не был внедрен в русский язык, но, наоборот, в тех местах, где он уже был введен, был заменен на кириллицу. После 1945 года кириллица заменила латинский алфавит и в той части Молдавии, которая вошла в Советский Союз.

Если алфавит продолжает являться символом кирилло-мефодиевской традиции для современного славянского мира, то наиболее существенным моментом в языковой картине мира является словарный запас, выражаемый посредством языка и происходящий из этой же кирилло-мефодиевской традиции. Язык, который Кирилл и Мефодий изменили для славян, насчитывал огромное количество понятий и терминов, сформировавшихся в результате духовного и культурного опыта Византии, однако он не содержал заимствований из греческого языка. Модели переводных заимствований — называемые, согласно терминологии лингвистов, *calques* — могут быть греческого происхождения²⁵; существенная же, однако, часть терминов, в основном абстрактных существительных и прилагательных, была подобрана или сложена из славянских слов.²⁶ Это подтверждает как созидательную мощь старославянского или древнеболгарского языка, так, одновременно, и наличие эндогенных черт независимости по сравнению с греческим. По кирилло-мефодиевской канве был вышит этот язык, впоследствии произведший на свет разные молодые славянские языки. В тех странах, где сохранилась кириллица, изначальный оттенок кирилло-мефодиевского языка более яркий, более интенсивный. В этом сыграла важную роль Православная Церковь, которая на протяжении веков служила неусыпным стражем кирилло-мефодиевской традиции. Соблюдая славянские народы в духе преданности кириллице и славянской традиции византийского происхождения, Православная Церковь в трудные времена совершала героические подвиги для сохранения невредимой национальной культурной традиции и самобытности, неоднократно находившейся на грани вымирания в результате негативного влияния на нее других, чуждых ей традиций. Таким образом, сегодня можно без труда найти следы кирилло-мефодиевской языковой и культурной традиции в жизни славянских народов кирилловской письменности.²⁷

Благодаря тому факту, что в славянском мире кирилловской письменности, так же как и в греческом, традиция сохранилась монолитной — поскольку «акклиматизировалась» в жизни и в сознании этих народов — сегодня все чаще двое славных братьев выходят на передний план современности. Для

славянских народов, также как и для греческого, Кирилл и Мефодий навсегда останутся символами единой духовной традиции, которая, независимо от политических и социальных различий народов, разными путями выросла в их жизни. Эта традиция все больше и больше становится известной, распространяемая по всему европейскому пространству и, особенно, – в западном мире. Таким образом, идеи, питающиеся от источника кирилло-мефодиевского наследия, не увядают, а наполняются жизнью, поскольку общность их содержания выражается вечными истинами духовного и культурного самосознания и свободы.

¹ См.: Житие Кирилла, Гл. 6; *Лавров П.А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности / П.А. Лавров. – Л., 1939. – С. 10. Похожий случай, где выражается признание культурного превосходства Византии, встречается в письме моравийского князя Ростислава к императору Михаилу III, в котором он пишет: «От вас ведь исходит во все земли добрый закон». См.: Житие Кирилла, Гл. 14; *Лавров П.А.* Материалы..., С. 26. Подробнее о признании славянами культурного превосходства Византии см. статью: *Marečkova D.* Moravské poselství do Cařihradu jako řeckí dokument. (K výkladu 5. kapitoly Života Metoděova, 14. kapitoly Života Konstantínova a začátku Zakona sudného ljudem.) / D. Marečkova // Slovo. – 18-19 (1969). – С. 109-139.

² Житие Кирилла, Гл. 14; *Лавров П.А.* Материалы..., С. 26.

³ Подробнее о переписке Ростислава и Михаила и о моравской миссии Кирилла и Мефодия см.: *Тахиаос А.-Э.Н.* Святые братья Кирилл и Мефодий, просветители славян / А.-Э.Н. Тахиаос. – Сергиев Посад, 2008. – С. 84-112.

⁴ Житие Кирилла, Гл. 14; *Лавров П.А.* Материалы..., С. 27. Цитата по переводу Б.Н. Флори: *Флоря Б.Н.* Сказания о начале славянской письменности. – М., 1981. – С. 87.

⁵ В оригинальном тексте здесь читается слово «художествия», которое имеет более широкое значение, включая искусство, науку, знания, ремесло и т.д. См.: *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И.И. Срезневский. – СПб., 1903. – Т. 3. – С. 1415-1416.

⁶ Житие Кирилла, Гл. 14; *Лавров П.А.* Материалы..., С. 27; *Флоря Б.Н.* Сказания..., С. 87.

⁷ Впервые свою мысль о «трансплантации», как назвал ее сам автор, Д.С. Лихачев высказал на VI Международном съезде славистов в докладе под названием «Древнеславянские литературы как система»: *Лихачев Д.С.* Древнеславянские литературы как система / Д.С. Лихачев // VI Международный съезд славистов : доклады Советской делегации. – М., 1968. – С. 5-48. В переработанном и обновленном виде эта статья была издана на болгарском языке под названием: Старославянските литератури като система // Литературна мисъл. – 13 (1969). – М 1. – С. 3-38.

⁸ См. также: *Tachiaos A.-E.* The Greek Metropolitans of Kievan Rus': An Evaluation of Their Spiritual and Cultural Activity / A.-E. Tachiaos // Harvard Ukrainian Studies. – Volume XII-XIII (1988/1989). – P. 433-434.

⁹ Подробнее о языке Кирилла и Мефодия см.: *Marti R.* La langue de Constantin-Cyrille et Méthode / R. Marti // Cyrillomethodianum. – XI (1987). – P 89-102.

¹⁰ О влиянии греческого языка на старославянский существует ряд выдающихся публикаций, основными из которых являются следующие: *Jagić V.* Die slavische Composita in ihrem sprachgeschichtlichen Auftreten / V. Jagić // Archiv für slavische Philologie. – XX (1898). – S. 519-566; *Jagić V.* Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache / V. Jagić. – Berlin, 1913. – S. 270-421; *Фасмер М.* Греко-славянские этюды. Греческие заимствования в старославянском языке / М. Фасмер // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – XII (1908). – С. 198-287;

Schumann K. Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen / K. Schumann. – Berlin-Wiesbaden, 1958; *Molnar N.* The Calques of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavic Texts of the Archaic Old Slavic Gospel Codices (Slavistische Forschungen 47) / N. Molnar. – Köln-Wien, 1985. Ср.: *Zett R.* Beiträge zur Geschichte der Nomilacomposita im Serbokroatischen (Slavistische Forschungen 9) Köln-Wien, 1970; *Верещагин Е.М.* Из истории возникновения первого литературного языка славян / Е.М. Верещагин. – М., 1972; *Верещагин Е.М.* Терминовтворчество Кирилла и Мефодия / Е.М. Верещагин // Вопросы языкознания. – 1988 (2). – С. 91-100; *Верещагин Е.М.* Великоморавский этап развития первого литературного языка славян: становление терминологической лексики / Е.М. Верещагин // Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. – М., 1985. – С. 217-238; *Ходова К.* К вопросу о синтаксических грецизмах в древнерусском языке / К. Ходова // *Paleobulgarica*. – XI 1987/4). – С. 41-54.

¹¹ Вопрос этнического самосознания славян рассматривается в сборнике научных статей: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / [отв. ред. В.Д. Королюк]. – М.: Наука, 1982. В частности, основной труд о развитии этнического самосознания болгар см.: *Ангелов Д.* Образуване на българската народност / Д. Ангелов. – София, 1971; а также: *Кацунов В.* Формиране и развитие на българското народностно самосъзнание през VII–X вв. / В. Кацунов // Годишник на Софийския Университет “Св. Климент Охридски”. – Исторически факултет. – Т. 89–90 (1996–1997). – С. 67-111.

¹² См: *Dittrich Z.R.* *Christianity in Great-Moravia*. Groningen, 1962. – P. 1-91.

¹³ Принцип признания духовной независимости народов, находившихся в зоне культурного влияния Византии, конкретно обозначен в обращении Кирилла к латинским клирикам в Венеции. См.: Житие Кирилла, Гл. 16; *Лавров П.А.* Материалы..., С. 29-33.

¹⁴ См.: *Tachiaos A.* The Greek Metropolitans of Kievan Rus'. – P. 441-442.

¹⁵ Глаголический алфавит подробно описывается в классической работе В. Ягича, см.: *Ягич В.* Глаголическое письмо / В. Ягич // Энциклопедия славянской филологии. – СПб., 1911. – С. 51-229. Хотя общепринятым на сегодня в мировой науке мнением о создании славянского алфавита является первоочередность глаголицы, все же не следует забывать, что определенная часть специалистов утверждает, что первым созданным алфавитом была кириллица. Подробнее о последнем научном мнении см.: *Георгиев Е.* Началото на славянската писменост в България (Studia historico-philologica Sordicensia, t. III, 1) / Е. Георгиев. – Sofia, 1942. Е. Георгиев являлся одним из самых настойчивых защитников этой теории. За последние годы эта тема обсуждалась в статье: *Прохоров Г.М.* Глаголица среди миссионерских азбук / Г.М. Прохоров // Труды Отдела древнерусской литературы. – XLV (1992). – С. 178-199.

¹⁶ *Гранстрем Е.Э.* О происхождении глаголической азбуки / Е.Э. Гранстрем // Труды Отдела древнерусской литературы. – XI (1955). – С. 303-313.

¹⁷ Относительно протоболгарских греческих надписей и использования протоболгарами греческого языка см. исключительный труд: *Beševliev V.* Die protobulgarischen Inschriften / V. Beševliev. – Berlin, 1963; *Beševliev V.* Прабългарски епиграфски паметници / V. Beševliev. – София, 1981; *Beševliev V.* Първобългарски надписи като извор и израз на култура / V. Beševliev // Балканистика 1 (1986). – С. 272-291.

¹⁸ Здесь необходимо дополнить, что глаголица употреблялась в качестве церковного языка в Словакии и Далмации вплоть до начала 60-х годов XX века. Однако использование латинского письма во всех остальных культурных сферах деятельности показывает, насколько они отдалились от кирилло-мефодиевской традиции. Народ этих мест сохранил глаголицу только лишь в качестве священной памяти, тогда как цель Кирилла и Мефодия заключалась в том, чтобы славяне получили свой собственный алфавит, который будет во все века заявлять об их культурной независимости. Если бы намерение братьев заключалось в выражении духовной жизни славян с помощью

иностранный алфавит, то для них проще всего было бы ограничиться греческим, но они, однако, так не поступают. Подробнее о тактике Византии, выражавшейся в нежелании понуждать славян использовать греческий язык, см. также комментарии выдающегося русского языковеда В.В. Виноградова: *Виноградов В.В.* Основные этапы истории русского языка / В.В. Виноградов // История русского литературного языка : избр. тр. – М., 1978. – С. 17.

¹⁹ Об использовании румынами славянского языка и кириллицы см. в классической работе: *Bogdan D.P.* Paleografia româno-slava / D.P. Bogdan. – București, 1978.

²⁰ Подробнее о данной реформе см.: *Киселков В.С.* Патриарх Евтимий / В. Киселков. – София, 1938. – С. 188-121; *Talev I.* Some Problems of the Second South Slavic Influence in Russia (=Slavistische Beiträge, Band 67) / I. Talev. – München, 1973. – S. 130-363.

²¹ *Андрейчин Л.* Граматика на българския език / Л. Андрейчин, К. Попов, С. Стоянов. – София, 1977. – С. 12–18.

²² *Ђорђевић П.* Историја српске ћирилице / П. Ђорђевић. – Београд, 1971. – С. 200-204.

²³ *Иорданский А.М.* Реформы азбуки и правописания / А.М. Иорданский // Русский язык : энциклопедия. – М., 1979. – С. 252-254.

²⁴ Культура и письменность Востока. – Баку. – IV. –1930. – С. 20-26. Мнение, что кириллица должна быть заменена на латинский язык, высказывали ученые и совсем недавно. Эта точка зрения излагается и в статье советского языковеда У. Байчуры. См.: *Baitschura U.* Some General Problems of Alphabets and Russian Orthography / U. Baitschura // Bulletin of the Phonetic Society of Japan. – № 166 (1980). – P. 1-6.

²⁵ Подробнее о языковых оттиках см.: *Molnar N.* The Calques of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavic Gospel Texts / N. Molnar // Studia Slavica. – X (1964). – P. 99-146.

²⁶ Библиографию об обогащении старославянского языка греческими элементами см.: *Tachiaos A.-E.N.* Cyril and Methodius of Thessalonica. The Acculturation of the Slavs / A.-E.N. Tachiaos. – Crestwood-N.Y., 2001.

²⁷ О роли кирилло-мефодиевского языка в духовном и культурном единстве славян см. в замечательных работах Р. Пикчио: *Picchio R.* Die historisch-philologische Bedeutung der kirchenslawischen Tradition / R. Picchio // Die Welt der Slaven. – VII (1962). – P. 1-2; *Picchio R.* A proposito della Slavia ortodossa e della comunità linguistica slava ecclesiastica / R. Picchio // Ricerche Slavistiche. – XI (1963). – C. 105-127; *Picchio R.* Questione della lingua e Slavia Cirillometodiana. Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi / R. Picchio. – Roma, 1972. – C. 7-112.

П.В. Кузенков

Походы Олега и Игоря на Константинополь – общее и особенное

Столь знаменательное и эпохальное событие, как первый поход Руси на Константинополь, удостоено – по сути, впервые в истории, – широкого внимания научной и культурной общественности.

Из источников нам известно о четырех крупных военных экспедициях русских князей, нацеленных на крупнейший город средневековой Европы, столицу Византийской империи Константинополь. Помимо похода 860 года, юбилей которого отмечается ныне, это походы Олега (традиционно датируемый 907 г.), Игоря (941 г.) и Владимира Ярославича (1043 г.). Однако если первый и два последних довольно хорошо отражены как в византийских, так и в древнерусских письменных памятниках, то источниковедческая ситуация с походом Олега куда менее благоприятна: греческие тексты о нем не упоминают, во всяком случае впрямую. Единственным источником сведений о нем остаются русские летописи – и это тем более парадоксально, что о походах 860 и 941 гг. те же самые летописи сообщают главным образом со слов византийских писателей. Такая ситуация уже давно вызвала волну скептических мнений, относивших легендарный поход «Вещего» князя, завершившийся эпическим «щитом на вратах Цареграда», всецело к области фантазии. Однако имеющийся в наличии исторический материал – прежде всего, сохраненный в «Повести временных лет» текст договоров Олега с византийскими императорами – позволил авторитетным исследователям охладить пыл гиперкритики, и в настоящее время в самом факте похода никто из историков-специалистов не сомневается.

Тем не менее, остаются нерешенными принципиальные вопросы: почему о столь важном военно-политическом событии умалчивают византийские хроники? Когда именно состоялся поход и при каких обстоятельствах протекал? В какой степени можно доверять летописному рассказу, содержащему немало эпических элементов?

Оставляя в стороне вполне небезуспешные попытки поиска *косвенных* свидетельств о походе Олега в греческих и арабских текстах, а также запутанную проблему так называемой хроники Псевдо-Симеона, обратим внимание на специфику византийской историографии X–XI вв. Во-первых, она достаточно скупо освещает события эпохи императора Льва VI Мудрого, на конец правления которого приходится поход Руси. Во-вторых, несмотря на наличие нескольких византийских хроник, описывающих начало X в., все они могут быть сведены к разным редакциям всемирной хроники Симеона Логофета. Таким образом, речь идет фактически о молчании единственного источника – да и то о молчании относительном, учитывая смутный след упоминания о «народе рос» в соответствующем хронологическом и географическом контексте у Псевдо-Симеона.

В поисках путей к разгадке мы обратились к сопоставлению сведений о походе Олега с более богатыми данными о состоявшемся несколькими деся-

тилетиями спустя походе князя Игоря. Типологическую близость этих походов позволяет предположить не только одинаковость их маршрута, но и близость во времени. Естественно предположить, что войны Игоря учитывали опыт экспедиции Олега – некоторые даже личный. Поэтому география действий Руси Игоря, известная нам по византийским текстам (хронике Симеона Логофета и Житию Василия Нового), может быть гипотетически сопоставлена с теми данными о походе Олега, которые предлагает русская летопись (как ПВЛ, так и Новгородская первая мл. извода). Вкратце суть наших выводов сводится к следующему:

- Флот Олега не дошел до стен византийской столицы, но был остановлен на входе в Босфор («Суд») цепным заграждением у крепости Иерон, где находилась византийская таможня (в 941 г. Игорь безуспешно пытался прорваться через это заграждение, понеся большие потери).

- Русь высадилась на азиатский берег (там же, в районе устья реки Рива, базировался позже и флот Игоря) и начала рейды по близлежащей территории (точно так же русские отряды поведут себя и через 40 лет, доходя до пригородов Константинополя и Никомидии). Олег, по-видимому, не удовлетворился грабежами богатых окрестностей Босфора, но организовал волок судов в обход византийского заслона. Маршрут волока мог пролегать по руслам Ривы и небольших речек, впадающих в Босфор с азиатской стороны. В случае окружения эскадры у Иерона русский флот грозил прорвать блокаду и беспрепятственно подойти к Константинополю.

События эти можно отнести к июню – июлю 904 года (а не 907, как обычно считается на основании шаткой хронологии ПВЛ). В это самое время к Константинополю с запада направлялся большой арабский флот Льва Триполита, который неожиданно развернулся в направлении Фессалоники. Все морские силы империи были направлены против арабов, и со стороны Босфора столица оказалась почти беззащитна.

В сложившейся ситуации император Лев VI Мудрый счел за благо заключить с русским великим князем мир на его условиях, предоставив Руси значительную дань в виде подарков и регулярных выплат, а также беспрецедентные торговые привилегии русским купцам. Вместе с тем, заключив союз с Русью, империя получила в свое распоряжение весьма боеспособные военноморские силы: в 910 г. элитный отряд из 800 «росов» участвовал в критской экспедиции Имерия. Более того: новая дата похода Олега и его первого мирного договора дает нам возможность предположить, что русские моряки еще раньше сыграли решающую роль в разгроме арабов тем же флотоводцем 6 октября 906 г. Именно эта столь же блестящая, сколь и неожиданная победа византийцев ознаменовала перелом в противостоянии на море между Империей и Халифатом.

Таким образом, аналитическое сопоставление имеющихся в нашем распоряжении данных источников о походах Игоря и Олега позволяет не только признать историческую адекватность летописного рассказа и предложить на его основе реконструкцию хода боевых действий, но и объяснить причину умолчания о походе Олега в византийских хрониках. Что же касается предлагаемой новой датировки похода – 904 год, – то ее обоснование предложено в нашей статье в готовящемся к печати выпуске сборника «Причерноморье в средние века».

В.Я. Руденок, Т.Г. Новик

Початок християнського впливу на поховальний обряд за археологічними матеріалами Чернігова

Проблема християнізації Південно-Руських земель до сьогодні залишається не вирішеною. Певна кількість дослідників вважає, що цей процес розпочався ще у другій половині IX ст., інші дотримуються протилежної точки зору і стверджують, що розповсюдження християнства на Русі бере початок після хрещення її Володимиром Святославичем і триває достатньо довгий час. За браком писемних джерел з цього питання важливе значення набувають археологічні дослідження культових пам'яток на території Київської Русі. Такі дослідження були розпочаті ще у XIX ст. і тривають досі. Безумовно, процес християнізації населення розпочався у великих містах – центрах князівств, до яких відноситься і Чернігів.

Поховальні пам'ятки Чернігова двох останніх століть першого тисячоліття нашої ери характеризуються наявністю курганных груп та окремими великими курганами. Наприкінці XIX ст. відомий археолог Д.Я. Самоквасов нараховував у Чернігові та його найближчій околиці 550 курганных насипів. Найбільші та найвідоміші з них є Чорна Могила, Гульбище та Безіменний. Найдавнішим із них вважається Гульбище, поховання в ньому датуються саманідським диргеомом кінця IX ст. Курган Безіменний Б.О. Рибаків відносить до першої половини X ст., Чорна Могила датується 960-ми роками X ст. (за візантійською монетою Костянтина VII Багрянородного).

Поховальний обряд Чернігівських курганів X ст. поділяється на два типи, що існують одночасно та містять однотипний інвентар: кремація (Чорна Могила, Гульбище, Безіменний) та інгумація (дружинні поховання на Болдиній Горі та на території Передгороддя). Безсумнівно, поховання в курганах здійснені за язичницьким обрядом. Це переконливо свідчить про панування язичницької релігії в цей період на вказаній території. Але поруч із великими курганами розташована значна кількість малих курганів, поховання під якими здійснене у невеликих ґрунтових ямах без зрубів та, часто, без інвентаря. У свій час двоякість поховального обряду Д.Я. Самоквасов пояснював причинами не релігійного, а соціального характеру: кургани з залишками трупоспалення він вважав могилами заможних, а кургани з трупопокладенням – незаможних членів суспільства. Такої ж думки дотримуються і ряд відомих дослідників (Д.І. Біліфельд, А.В. Арциховський, В.В. Сєдов, О.П. Моця та ін.). Б.О. Рибаків вважав, що курганне кладовище на Болдиних Горах продовжувало існувати і після хрещення Русі. Кургани з похованнями в ямах без зрубів майже не суперечать церковному поховальному обряду: насип невеликий, трупоспалення немає, язичницьких стравниць не простежено, орієнтація не суперечить канону, речей у похованнях теж практично немає. Цілком припустимо, що давні чернігівці могли ховати тут своїх небіжчиків і в той час, коли на Болдиній Горі вже існувала Іллінська церква.

Схожі тенденції за результатами археологічних досліджень простежені і на основному міському кладовищі давньоруського Чернігова, яке на той час було розташоване поблизу Чорної Могили (сучасні вулиці Воровського, Магістратська, Коцюбинського; дослідження А.В. Шекуна, А.А. Козакова, О.М. Веремейчик, Ю.М. Ситого, Г.А. Мудрицького, Т.П. Валькової, Г.В. Жарова, Т.Г. Новик та ін.). Поховання цього кладовища, які датуються починаючи з XI ст., мають вже явні ознаки християнського обряду: орієнтовані головою на захід, небіжчики покладені на спині, руки складені на животі чи грудях, більшість поховань безінвентарні, могили розташовані рядами. До того ж, цей могильник сягає безпосередньо до стін Єлецького монастиря і займає значну площу. Причому щільність поховань на могильнику не однакова, у деяких місцях (наприклад, на розі вул. Магістратської – Комсомольської) вона дуже велика, що, на нашу думку, може свідчити про існування поблизу церкви чи каплиці. У цілому на могильнику зберігається традиція ховати небіжчиків на відстані від забудови вздовж доріг, і з'являється нова, принесена традиція – ховати навколо церков серед міської забудови.

Характерно, що всі відомі християнські ґрунтові могильники формувалися на тій самій території, де до того вже існували язичницькі кургання некрополі. Це простежено під час археологічних досліджень на розі вул. Воровського та Коцюбинського, де ґрунтові поховання були розташовані як між курганами (в курганных ровниках), так і на місці курганных майданчиків. Зміна поховального обряду простежена не тільки на місці основного міського кладовища, а й на місці невеликих локальних могильників (наприклад по вул. Комсомольській).

Треба зазначити, що в могилах пересічних городян ще довгий час простежуються пережитки язичництва, що найяскравіше проявляється в наявності поховального інвентаря (прикраси, речі особистого вжитку). А в чистому вигляді християнський поховальний обряд фіксується тільки в монастирських некрополях. На сьогодні можна впевнено говорити про існування в Чернігові у давньоруські часи п'яти монастирів – Богородичний Іллїнський, Єлецький, Борисоглібський, на вул. Сіверянській та на території сучасного Валу, де у 1985-1986 рр. В.П. Коваленком був досліджений мурований храм-усипальниця XI ст. Монастирські поховання суттєво відрізняються від світських християнських поховань. Розглянемо могильники двох з вищезгаданих монастирів, один з яких був розташований у центрі давньоруського міста, інший – заміський.

В 1985-1986 рр. під час археологічних розкопок під керівництвом В.П. Коваленка в північно-східній частині чернігівського дитинця була відкрита раніше невідома пам'ятка монументальної архітектури – храм-усипальниця. На думку дослідника, формат плінфи та система її клейміння, особливості мурування, а також аналіз політичної ситуації, що склалася у Чернігові у другій половині XI ст., дозволяє вважати замовником храму-усипальниці у 70-х рр. XI ст. Володимира Мономаха. В північній та південній стінах нижнього поверху храму розташовані великі аркосольні ніші, призначені для поховань. Крім цих ніш в приміщенні виявлені також нижні частини двох саркофагів, що складені з плінфи. Таким чином, поховальне призначення першого поверху споруди не викликає сумніву. Безперечно, що усипальниця була призначена для представників княжої династії.

Під час дослідження території навколо храму було виявлено велику кількість поховань (близько 100), причому деякі з них прорізали об'єкти Х – першої половини XI ст. В значній кількості цих поховань під голову небіжчику було покладено «кам'яну подушку» – плінфу. Це є характерною ознакою того, що похований був ченцем та дотримувався аскетичного способу життя. Поруч із рядовими похованнями було зафіксовано велике скупчення людських черепів, складених в одну яму. Не викликає сумніву, що це костниця – поховальна споруда афонської традиції, характерна для найдавніших православних монастирів Києва та Чернігова. Наявність чернецьких поховань та костниці безперечно вказує на існування при храмі монастиря. Це не суперечить традиції, за якою давньоруські князі створювали при збудованих ними церквах патрональні монастирі. Безсумнівно, що і монастир, який існував на території чернігівського дитинця у другій половині XI – початку XII ст. був ктиторським, що зайвий раз підкреслює те, що світська влада брала на себе ініціативу в справі християнізації давньоруського суспільства. У кінці XII – поч. XIII ст., вірогідно, під час зведення воріт княжого двору, кладовище було засипане майже метровою товщею гумусу та перекрите вимосткою з плінфи.

Найдавнішою складовою частиною некрополя заміського Іллінського (Богородичного) монастиря є поховання в печерах. Перші з них з'явилися тут невдовзі після заснування цієї чернецької обителі в останній чверті XI ст. Це так звані костниці та окремі ґрунтові поховання. Костниця досліджено три, дві з яких безумовно відносяться до раннього етапу існування монастиря. Поховання в костницях здійснене за обрядом, загалом не характерним для давньоруського часу на території Південної Русі. Суть його полягає в тому, що померлого спочатку ховали в спеціальному заглибленні, а потім, приблизно через три роки, останки виймали і переміщували в спеціальну костницю. Тут вони зберігалися у відкритому вигляді і до них час від часу докладали кістки померлих пізніше.

Найбільша костниця виявлена на другому ярусі Антонієвих печер під час розкопок підземної церкви у 1989 р. під керівництвом В.Я. Руденка. Досліджена споруда являє собою підземне приміщення складного планування, розташована між підземними церквами Феодосія Тотемського та Миколи Святоші. Висота храму – до 4 м, загальний обсяг перевищує 300 м³. Костниця знаходилась біля західної стінки центральної частини церкви. Являла собою земляне підвищення заввишки 0,3 м, у поверхні якого зроблені чотири видовжені заглиблення завдовжки до 2 м, завширшки 0,6 м та заглиблені на 0,5-0,10 м. У західній стіні навпроти кожного заглиблення влаштована напівциркульна ніша. Вказані заглиблення були заповнені хаотично розташованими кістками, серед яких зафіксовано 8 черепів і знайдене свинцеве кільце. Без сумніву, кістки перенесені з іншого місця. Зі східного боку підвищення і біля нього знайдено біля 150-ти уламків плінфи різних розмірів. Мабуть, це залишки стіни, що відгороджувала костницю від інших приміщень. Також зафіксована ділянка підлоги, що була вимощена полив'яною керамічною плиткою.

Біля підніжжя костниці, навпроти північного заглиблення, влаштована яма прямокутної форми 2,4 x 1,1 м, заглиблена на 1,1 м. Орієнтована за лінією схід-захід. Уздовж північної та південної стінок виявлені дерев'яні конструкції з викладених у вигляді зрубу плах. На підлозі, із західного та східного боків, були покладені шматки обробленого шиферу прямокутної форми. Вірогідніше

за все, плити використовувались як підкладки під голову та ноги небіжчика – «кам'яні подушки». Але слід відзначити, що похованого в ямі не було. Виявлений на рівні підлоги фрагмент трубчатої кістки дозволяє припустити, що кістяк був перенесений до костниці.

Ще одна костниця була відкрита під час археологічних досліджень у 1995 р. під керівництвом В.Я. Руденка на північно-східному схилі яру на відстані 25 м на північний захід від дзвіниці Іллінської церкви. Вона була влаштована в келії, вхід до якої було виявлено на глибині 1,9 м від сучасної поверхні. Вхід дуже вузький – 40-45 см завширшки. Розмір келії 1,6 x 1,55 м, вона орієнтована стінками за віссю північ – південь, вхід розташований з південного боку. Фрагмент обробленої стелі зафіксовано на рівні 1,79 м від підлоги. Верхня частина заповнення цієї келії складалася із залишків кільканадцяти людських кістяків, які знаходилися у безладі, та рихлого ґрунту, що осипався зі склепіння. Так само був заповнений і вхід до келії. Крім кістяків у келії був знайдений також скляний посуд, фрагменти плінфи та керамічна плитка для підлоги. Плитка аналогічна плиткам Іллінської церкви та знайденим під час досліджень підземної кімітірії в Антонієвих печерах. На східній стіні келії на рівні заповнення її кістками виявлене графіті – зображення рівнокінцевого хреста з загостреними кінцями. До входу до келії був прокопаний хід, на стіні якого було зафіксоване ще одне графіті – залишки напису в три рядки, який читається як «МЯ ЯКО ИОВА».

Ґрунтові поховання Іллінського монастиря давньоруського часу були розташовані в приміщенні кімітірії Антонієвих печер уздовж його стін. Усього зафіксовано три поховання, у двох з яких повні кістяки небіжчиків знаходилися в положенні на спині з «кам'яними подушками» під головою. У одному випадку це була плінфа, в другому – керамічна полив'яна плитка. Третя могила, яка була розташована перед входом до головного приміщення, містила залишки трьох небіжчиків, які знаходилися один над одним і були розділені пропарком ґрунту. Причому нижчий кістяк був орієнтований головою на південь, а два інших – на північ. Подібний тип поховання був розповсюджений серед палестинського чернецтва, коли спочатку ховали духовного наставника (авву), а потім до нього підзахоронювали учнів. Це, як і поховання в костниці, свідчить про вплив традицій найдавнішого східного чернецтва. Якщо розглянути весь «набір» археологічних критеріїв класичного візантійського поховального обряду (перезахоронення кісток, каміння під головою, печери, підзахоронення учнів до духовних наставників), то тільки в Києві та Чернігові він проявився в повній мірі, в інших же місцях фіксуються тільки його елементи. Наявність названих елементів в Іллінському монастирі вказує на присутність тут певного колективу ортодоксальних священнослужителів. Вірогідніше за все, це були греки, які почали приходити на Русь, починаючи з кінця I тисячоліття нашої ери.

Таким чином, на підставі результатів археологічних досліджень поховальних пам'яток Чернігова IX-XII ст., можна зробити висновок, що розповсюдження християнства у столиці Чернігово-Сіверської землі припадає на кінець X – початок XI ст., стимулювалося князівською владою і перебувало під впливом східних традицій. Цей процес відбувався поступово, і серед пересічних городян ще довго відчувався вплив язичницьких вірувань.

Література:

- Самоквасов А.* Могилы Русской земли / А. Самоквасов. – М., 1908.
- Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова / Б.А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 11. – М.-Л., 1949.
- Моця А.П.* Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. / А.П. Моця. – К., 1987.
- Моця О.П.* Населення Південно-Руських земель IX-XIII ст. / О.П. Моця. – К., 1993.
- Чернецов А.В.* О языческой дружинной культуре Черниговщины / А.В. Чернецов // Чернигов и его округа IX-XIII вв. : сб. научных трудов. – К., 1988.
- Сагайдак М.А.* О конструкциях погребальных комплексов Киевщины и черниговщины / М.А. Сагайдак // Чернигов и его округа IX-XIII вв. : сб. научных трудов. – К., 1988.
- Коваленко В.П.* К исторической топографии черниговского дестинца / В.П. Коваленко // Проблемы археологии Южной Руси : мат.-лы ист.-археолог. семинара / под ред. П.П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1990. – 140 с.
- Моця О.П.* Костниця в Антонієвих печерах в Чернігові (про деякі особливості християнської обрядності на Русі) / О.П. Моця, В.Я. Руденко // 1000 років Чернігівської єпархії : тези доп. церковно-історич. конф. – Чернігів, 1992.
- Казаков А.А.* Пережитки язычества в поховальному обряді Чернігівського ґрунтового некрополя / А.А. Казаков, Т.П. Валькова, Т.Г. Новик // 1000 років Чернігівської єпархії : тези доп. церковно-історич. конф. – Чернігів, 1992.
- Коваленко В.П.* Новый памятник византийского зодчества на черниговском дестинце / В.П. Коваленко, П.А. Раппопорт // Южная Русь и Византия : сб. научн. трудов / под ред. П.П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1991.
- Казаков А.А.* О локальных группах погребений Черниговского некрополя / А.А. Казаков // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992.
- Андрощук Ф.О.* Великі кургани Чернігова і шляхи еволюції монументального типу поховального обряду дружинної давньоруської культури / Ф.О. Андрощук // Старожитності Південної Русі : матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX-XIII ст.» – Чернігів : Сіверянська думка, 1993.
- Руденко В.Я.* Нововідкритий підземний храм в Антонієвих печерах в Чернігові / В.Я. Руденко // Чернігівська старовина : зб. наук. праць, присв. 1300-літтю Чернігова. – Чернігів, 1992.
- Бобровський Т.* Чернігівська лавра прп. Антонія: культурно-історичний аспект виникнення Свято-Троїцького Іллінського монастиря / Т. Бобровський // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність : тези наук. читань. – Чернігів, 1999.
- Руденко В.* Богородична лавра у Чернігові (до постановки проблеми) / В. Руденко // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність : тези наук. читань. – Чернігів, 1999.
- Новик Т.* Давньоруська келія-костниця біля Антонієвих печер у м. Чернігові / Т. Новик // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність : тези наук. читань. – Чернігів, 1999.
- Руденко В.* Печерний некрополь Іллінського монастиря / В. Руденко // Некрополі Чернігівщини : тези доп. міжнар. наук. конф. – Чернігів, 2000.
- Ситий Ю.* Закономірності розташування некрополя давньоруського Чернігова X – середини XIII ст. / Ю. Ситий // Некрополі Чернігівщини : тези доп. міжнар. наук. конф. – Чернігів, 2000.

Шекун О.В. Нові поховання в гробницях на території Чернігівського передгороддя / О.В. Шекун // Некрополі Чернігівщини : тези доп. міжнар. наук. конф. – Чернігів, 2000.

Новик Т.Г. Охоронні дослідження на некрополі стародавнього Чернігова у 2001 році / Т.Г. Новик, В.В. Сохацький // АДУ 2000-2001 рр. – К., 2002.

Артамонов Ю.А. Древнерусские монастыри и право патроната / Ю.А. Артамонов // Чернігівські старожитності. – Чернігів, 2009.

Л.Ф. Сита

Хрестики з розкопок у Шестовиці із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Комплекс археологічних пам'яток в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської області включає городище з посадом та подолом і розташованими навколо численними курганными групами. З 1998 р. спільна експедиція Інституту археології НАН України (керівник д. і. н. О.П. Моця) та Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (керівник к. і. н. В.П. Коваленко) проводить щорічні дослідження у різних частинах пам'ятки – на городищі, посаді та подолі. Матеріали, отримані під час робіт цієї експедиції, надходять до Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (далі ЧІМ).

В речових комплексах пам'ятки зустрічаються предмети, що дозволяють скласти уявлення про релігійні вірування населення Шестовиці. Поряд з різними язичницькими амулетами є і хрестики з різних матеріалів, що вказують на поширення християнського світогляду. Хрестики виявлені переважно у культурному шарі, що свідчить про те, що мешканці поселення носили їх у повсякденному житті. У великому курганному могильнику виявлений тільки один хрестик (курган 78) на низці намистин з підвісками інших типів.¹ Незважаючи на відсутність хрестиків, на думку В.П. Коваленка, християнський у своїй основі обряд інтумації значної кількості поховань вказує на досить раннє проникнення християнства в середовище мешканців дружинного табору.²

У ЧІМ зберігаються 10 із 11 хрестиків, які були знайдені під час розкопок в ур. Коровель. На городищі виявлено 1 стулку енколпіона та 1 кам'яний хрестик, на подолі – 1 хрестик. Більшість знахідок походить з посаду: 1 енколпійон та 7 хрестиків (6 металевих та 1 кам'яний).

Кам'яні хрестики представлені двома екземплярами. Один з них – чотирикінцевий, з граненими кутами та подовженими верхнім та нижнім кінцями, з просвердленим отвором для підвішування. Виготовлений з пірофіліту вишневого кольору. Розміри 2,1 x 1,6 x 0,5 см (інв. № ЧІМ Арх.-1499) (Рис. 1: 1). Виявлений у культурному шарі XI-XII ст. на посаді (розкоп № 1, 1998 р.).

Інший – чотирикінцевий, з одного боку в середохресті продрипаний хрестик. Має просвердлений отвір для підвішування у верхній частині. Виготовлений зі смугастого пірофіліту вишнево-рожевого кольору. Розміри 1,5 x 1,4 x 0,5 см, нижній кінець частково обламаний (інв. № ЧІМ Арх.-1186). Вірогідно, хрестик був у вжитку протягом тривалого часу, оскільки його поверхня стерта, і на нижньому кінці є залишки попереднього отвору для підвішування (Рис 1: 2). Виявлений на городищі у споруді № 2, що датується XII – першою половиною XIII ст. (розкоп № 11, 2004 р.).

Найбільш ранніми були кам'яні хрестики невеликих розмірів з рівними кінцями. Їх еволюція відбувалася в бік подовження вертикальної перекладки та появи гранених кутів.³

Більшість натільних хрестиків виготовлені з мідного сплаву:

1. Хрестик чотирикінцевий, рівносторонній, із заокругленими кінцями та парними виступами на кожному кінці. На лицевій поверхні заглибленими лініями прокреслені контури хреста, на кожному кінці та в середохресті – пуансонні заглиблення. Розміри – 4,0 x 3,1 x 0,5 см (Рис. 1: 3). М.В. Фехнер відносить такі хрестики до хрестоподібних підвісок «скандинавського типу». З'являються вони у кінці X – на початку XI ст. Аналогічний хрестик походить з кургану біля с. Вєськово Ярославської обл.⁴ Знайдений на посаді у споруді № 72, що датується першою третьиною XI ст. (розкоп № 21, 2010 р.).

2. Чотирикінцевий, рівносторонній, з дископодібним середохрестям, по центру якого чотирикінцевий хрестик у колі, виконані заглибленими лініями, заповненими чорною фарбою. Розміри 2,4 x 1,5 x 0,5 см (інв. № ЧІМ Арх-1451) (рис. 1: 4). Знайдений на посаді в культурному шарі, що датується кінцем XI – початком XIII ст. (розкоп № 1, 2006 р.).

3. Чотирикінцевий, рівносторонній, має гладке ромбічне перехрестя та потовщення-кульки на усіх кінцях. Розміри 3,0 x 2,4 x 0,6 см (інв. № ЧІМ Арх-1452) (Рис. 2: 1). За Ю.М. Лесманом, хрестики з ромбічним розширенням у середохресті у Новгороді Великому з'являються після 1076 р.⁵ Знайдений на посаді в культурному шарі кінця XI – початку XIII ст., який глибоко просів у заповнення споруди № 39 X ст. (розкоп № 1, 2006 р.).

4. Фрагмент хрестика з потовщеними профільованими кінцями, з косим хрестом у середохресті. Збереглася лише горизонтальна перекладина, верхній та нижній кінці втрачені. Розміри – 2,7 x 1,0 x 0,5 см (інв. № ЧІМ 61 – 299/ В арх-221) (Рис. 2: 2). За М.В. Седовою, подібні хрестики у Новгороді Великому датуються досить вузьким проміжком часу – з кінця XI до середини XII ст.⁶ Знайдений як підйомний матеріал на посаді (в районі розкопу № 1, 1999 р.).

5. Чотирикінцевий, двобічний, пластинчастий, із прямими ледь розширеними кінцями, оздоблений по контуру подвійною рельєфною лінією. Нижній кінець повністю втрачений. Розміри 2,8 x 2,4 x 0,8 см (інв. № ЧІМ Арх-1450) (Рис. 2: 3). За Ю.М. Лесманом, хрестики з прямокутними лопатями без зображення Розп'яття з'являються у Великому Новгороді після 1177 р.⁷ За М.В. Седовою, такий хрестик датується кінцем XIII – початком XIV ст.⁸ Повні аналогії є у Білоозері⁹ та в каталозі В.В. Нечитайла.¹⁰ Виявлений на посаді у культурному шарі XII-XIII ст. (розкоп № 1, 2006 р.).

6. Хрестик однобічний, квадрифолійної форми, з кілеподібними завершеннями кінців та з квадратною центральною частиною, в яку вписані два концентричні кола, на лопатях – зображення крина, заглиблення заповнені емаллю. Розміри 4,9 x 3,9 x 0,6 см (інв. № ЧІМ Арх-1389) (Рис. 2: 4). Аналогії автору невідомі. За М.В. Седовою, квадрифолійна форма хрестів з квадратною центральною частиною та овальними завершеннями кінців виникає у XIV ст.¹¹ Проте, виходячи із загальної хронології пам'ятки, цей хрест, ймовірно, за все, відноситься до XIII ст. Виявлений на посаді в культурному шарі кінця XII-XIII ст. (розкоп № 1, 2005 р.).

7. Ще один хрестик був виявлений на подолі в культурному шарі розкопу № 4 2000 р. за кілька метрів від безінвентарного поховання, здійсненого за християнським обрядом. Хрестик однобічний, чотирикінцевий, на верхньому та нижньому кінцях є по два симетрично розміщених прямокутні виступи,

нижній кінець завершується трикутним виступом униз. Вушко масивне, округле, з огранкою, на лицевому боці – впущене в ромб зображення голуба (Святого Духа). У центральній частині зображення контура семикінцевого Голгофського хреста з Цатою у середохресті; Голгофа передана уступами із ламаних ліній у вигляді плетінки, а деревка копія і трості – опуклими крапками. Написи на кінцях хреста у прямокутних рамках, на верхньому: ЦРСЛ, на лівому і правому: ІС ХС, на нижньому: НН КА. Лівий кінець хрестика заокруглений, швидше за все, ливарницький брак. Розміри 3,6 x 2,0 x 0,6 см (інв. № ЧІМ Арх-1042) (Рис. 2: 5). Подібні хрестики датуються XV-XVII ст. Аналогії відомі на півночі Росії.¹²

8. До останнього етапу існування давньоруського городища та посаду відносяться два енколпіони, що датуються XII – початком XIII ст.

З верхнього шару напільного валу городища походить зворотна стулка енколпіона, що має заокруглені кінці з боковими виступами. На ній – чернене зображення восьмикінцевого хреста з «сіянням» та чотирьох медальйонів з монограмами. Петлі частково обламані, зображення майже стерті, чернь збереглася частково. Розміри 4,9 (з петлями 5,9) x 4,0 см (інв. № ЧІМ Арх-1522) (Рис. 3: 1). Виявлений на городищі в культурному шарі (розкоп № 1, 1998 р.). За Г.Ф. Корзухіною та А.А. Песковою належить до рельєфно-чернених енколпіонів типу III.2.4.¹³ Це комбінація рельєфно-черненої стулки із зображенням Розп'яття з предстоячими та пласкої стулки з простим черненням зображенням хреста та 4-х медальйонів з монограмами ІС ХС НН КА.

На посаді в культурному шарі XII – першої половини XIII ст. знайдений мініатюрний енколпіон (розкоп № 1, 2006 р.). Цілий, з оглавієм, має заокруглені кінці з виступами по боках. На лицевій стулці – зображення Розп'яття (Рис. 3: 2А). На зворотній стулці – низькорельєфне зображення Богоматері з долонями, розкритими перед грудьми, в якому більш високим рельєфом виділені голова, руки та краї мафорія, на бокових кінцях стулки ледь простежуються заглиблені літери (Рис. 3: 2Б). Розміри 3,0 (з петлями 4,4) x 2,4 x 0,7 см (інв. № ЧІМ Арх-1453). За Г.Ф. Корзухіною та А.А. Песковою належить до типу III.3.¹⁴ Такі енколпіони побутували протягом усього XII ст.

Отже, можна зазначити, що з урочища Коровель походить невеличка, але досить різноманітна добірка хрестів. Найбільш ранній хрестик датований початком XI ст. Наступний етап існування пам'ятки позначений знахідками двох енколпіонів та семи натільних хрестиків, причому останній відноситься до заключного етапу існування пам'ятки – XIII ст., а знахідка хрестика XV-XVII ст. на подолі, вірогідніше за все, пов'язана з пізньосередньовічним похованням, яке було виявлене поряд у 1999 р.

Таким чином, можна констатувати факт появи металевих і кам'яних хрестів уже наприкінці першого давньоруського періоду існування комплексу пам'яток в ур. Коровель. Зокрема, найбільш ранній хрестик був виявлений у споруді № 72, яка згоріла близько 1023-1024 років. Більшість знахідок зосереджена у північній частині городища та у ближній до укріплень городища ділянці посаду, на яких виявлені об'єкти, що відносяться до усіх періодів існування пам'ятки. І тільки один хрестик був знайдений у споруді X – початку XI ст. у віддаленій північній частині посаду, на якій після пожежі початку XI ст. життя більше не відроджувалося.

Така порівняно невелика кількість виявлених хрестів першої половини XI ст. вказує на відсутність традиції виготовлення і поширення металевих хрестів серед мешканців Шестовиці і всього Дніпровського Лівобережжя. Таким чином, слід зазначити, що матеріальні ознаки хрещення досить рідко зустрічаються як у поховальних комплексах, так і в культурному шарі пам'яток, хоча християнська обрядовість значної кількості досліджених могил вказує на досить раннє проникнення християнства в середовище мешканців дружинного табору в ур. Коровель.

¹ *Бліфельд Д.І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д.І. Бліфельд. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 161.

² *Коваленко В.* Тілопокладення Шестовицького некрополя / В. Коваленко // Некрополі Чернігівщини : тези доп. міжнарод. наук. конференції. – Чернігів, 2000. – С. 42-45.

³ *Николаева Т.В.* Предметы христианского культа / Т.В. Николаева, Н.Г. Недошивина // Древняя Русь. Быт и культура / под ред. Б. Колчина. – М. : Наука, 1997. – С. 173.

⁴ *Фехнер М.В.* Крестовидные привески «скандинавского» типа / М.В. Фехнер // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 210-214.

⁵ *Лесман Ю.М.* Хронология ювелирных изделий Новгорода (X-XIV вв.) / Ю.М. Лесман // Материалы по археологии Новгорода : 1988. – М., 1990. – С. 65.

⁶ *Седова М.В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.) / М.В. Седова. – М., 1981. – С. 52.

⁷ *Лесман Ю.М.* Вказ. праця. – С. 65.

⁸ *Седова М.В.* Вказ. праця. – С. 54.

⁹ *Захаров С.Д.* Древнерусский город Белоозеро / С.Д. Захаров. – М., 2004. – С. 166, табл. 43.8.

¹⁰ *Нечитайло В.В.* Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X – перша половина XIII ст.) / В.В. Нечитайло. – К., 2000. – № 372-374.

¹¹ *Седова М.В.* Вказ. праця. – С. 59.

¹² Археология севернорусской деревни X-XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере : в 3 т. - Т. 2 : Материальная культура и хронология / отв. ред. Н.А. Макаров ; РАН, Ин-т археологии. – М. : Наука, 2008. – С. 63-64; *Захаров С.Д.* Вказ. праця. – Табл. 44.1; *Островский А.Б.* Русский православный крест в собрании Российского этнографического музея / А.Б. Островский, Ю.А. Федоров. – СПб., 2007. – С. 68, 176-177.

¹³ *Корзухина Г.Ф.* Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI-XIII вв. / Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова. – СПб., 2003. – С. 127.

¹⁴ *Корзухина Г.Ф.* Вказ. праця. – С. 132.

Ілюстрації до статті
«Хрестики з розкопок у Шестовиці
із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського»

Рис. 1. Хрестики XI – першої половини XIII ст.
(1, 2 – пірофіліт, 3, 4 – кольоровий метал).

Рис. 2. Хрестики кінця XI-XVII ст. (1-5 – кольоровий метал).

Рис. 3. Хрести-енколпіони XII – першої половини XIII ст. (кольоровий метал).

О.Є. Черненко

Нові знахідки предметів давньоруського культового лиття XII – XIII ст. з території Чернігово-Сіверщини

Серед предметів культу, що поширились на території Давньої Русі після прийняття християнства, найбільш численними є художні литі вироби з міді. Це пояснюється значним попитом населення на подібну продукцію, порівняно простою і дешевою технологією їх виробництва та вірою в надприродні властивості, якими наділяли цей метал.

Віра в надприродну силу міді має дуже давнє коріння. З неї робили обереги, культові речі тощо. З міді біблійний пророк Моїсей виготовив зображення змія, що врятувало народ ізраїлів [Числа: 21,9]. Як відзначає С.В. Гнущова, саме тому за народним повір'ям вважалося, що хрест-тільник обов'язково повинен бути мідним.¹ На її думку, це вплинуло на вибір більш тугоплавкої, ніж олово та срібло, міді як головного матеріалу для серійного виробництва хрестів, іконок тощо.

Поява предметів християнського культового лиття в Подесенні відноситься до X ст. Переважна більшість такого роду знахідок датується другою половиною XII – XIII ст. На території Чернігово-Сіверщини вони представлені хрестами-енколпіонами та тільниками, іконками, змійовиками, деталями книжкових окладів тощо. За приблизними підрахунками, на сьогодні налічується більше сотні таких предметів. Проте фахівцям ці речі майже не відомі, за винятком, мабуть, тільки унікальної «тривни Володимира Мономаха», якій присвячена значна кількість літератури.

Наскільки відомо, найбільші збірки давньоруських кульових художніх виробів з міді зберігаються в фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, Національного історико-архітектурного заповідника «Чернігів Стародавній» та у приватному зібранні, яке належить завідувачеві відділу заповідника В.Я. Руденку. Нажаль, переважна більшість цих матеріалів до сьогодні не запроваджена в науковий обіг. Тільки в останнє десятиліття така ситуація дещо змінилась. Інформацію про знахідки з території Чернігово-Сіверщини було включено до зведення хрестів-енколпіонів Г.Ф. Корзухіної та А.А. Пескової, виданому 2003 р., та інших публікацій.² Серед іншого, до зведення енколпіонів увійшли і відомості про хрести із зібрання В.Я. Руденка, хоча й без ілюстрацій.

Інтенсивні археологічні дослідження на території Чернігово-Сіверщини, які відновились на початку XXI ст. дозволили отримати нові цікаві матеріали до вивчення різних аспектів матеріальної культури регіону за доби середньовіччя. Серед матеріалів цих робіт є також нові знахідки предметів християнського художнього лиття з міді. Хоча мова йде про окремі, поодинокі речі, інформація про них становить безумовний інтерес.

У ході розкопок у Чернігові 2005 р. на території літописного Передгороддя (вул. Комсомольська, 37, 39) було знайдено стулку *хреста-енколпіону*

(рис. 1). Вона походить із заповнення котловану великої двокамерної споруди кінця XII – початку XIII ст. (розкоп III, споруда 3).³

Збереглася зворотна стулка хреста розміром 4,8х2,5 см, із зображенням Богоматері Оранти та чотирьох розквітлих хрестів. Вона виготовлена із мідного сплаву, оздоблена черню та різбленням. За зведенням Г.Ф. Корзухіної та А.А. Пескової, знахідку можна віднести до малих енкалпіїв із закругленими кінцями, тип IV.4.1; майже ідентичною є стулка енкалпіїв цього типу з Козельця Чернігівської губернії, з колекції В.В. Хвойка, що зберігається нині в НМІУ.⁴ За композиційно-іконографічною схемою такі хрести належать до мало поширених, що відомі лише для Південної Русі.⁵ Подібні вироби датуються XII – першою половиною XIII ст.

Ще один *хрест-енкалпій* походить із розкопок «княжого терему» в Новгороді-Сіверському 2003 р. (рис. 2). Його знайдено в шарі пожежі, що спричинила руйнування споруди.⁶

Розмір хреста 5,3х4,3 см, він виготовлений із мідного сплаву, прикрашений черню та різбленням. На обох стулках енкалпіїв вміщено однакове зображення. Це проста та досить поширена композиція: хрест із 8 завершеними та «ссяйвом» і 4 медальйони з літерами. Енкалпій сильно постраждав від полум'я, тому тільки у верхньому медальйоні літери читаються чітко – **ХС**. Хрест можна віднести до одного з найпоширеніших типів – IV.4.6 за зведенням Г.Ф. Корзухіної та А.А. Пескової, що датується XII – серединою XIII ст. та представлений численними знахідками на території Київської Русі.⁷

До предметів давньоруського культового лиття відноситься також іконка-підвіска з розкопок поселення у с. Путивськ Новгород-Сіверського району (рис. 3). Вона виявлена у заповненні господарської споруди кінця XII ст. (споруда 2, розкоп 1, 200 р.).⁸

Підвіска круглої форми, діаметром 1,8 см. На її лицьовому боці вміщено рельєфне зображення постаті святого воїна-вершника з підведеним до гори списом у руках; уздовж краю проходить тонкий рельєфний обідок. Зворотній бік рівний.

Ще одну підвіску-іконку було виявлено під час розкопок на території стародавнього Чернігова, на перехресті проспекту Перемоги, вул. Київської та Щорса 2008 р. Підвіска походить із заповнення споруди XIII ст. (споруда 1, розкоп 2). Вона сильно ушкоджена корозією, сліди зображення майже не простежуються, що не дозволяє впевнено визначити сюжетну схему (погруддя святого – ?).

Подібні круглі підвіски-іконки, як відзначає М.В. Седова, могли носити на ший як медальйон, або включали до складу намиста. Вони відомі на давньоруських пам'ятках з початку XII ст., проте належать до досить рідкісних знахідок.⁹ Не зважаючи на засіб виготовлення, який передбачав серійне виробництво, більшість підвісок різняться за розмірами та композиційно-іконографічною схемою. Не вдалось відшукати аналогів і для підвіски з поселення у с. Путивськ.

Таким чином, можна відзначити, що кількість давньоруських кульових художніх виробів з міді, знайдених на Чернігово-Сіверщині, поступово зростає. Можна звернути увагу на те, що практично всі нові знахідки репрезентують час найбільшого поширення даного типу виробів у регіоні: XII – початок XIII ст. При цьому знахідки більш раннього часу відсутні навіть для таких па-

м'яток, як Чернігів та Новгород-Сіверський, що систематично досліджуються широкою площею та мають значні нашіарування X-XI ст.

¹ Гнутава С.В. Медная мелкая пластика Древней Руси (типология и бытование) / С.В. Гнутава // Русское медное литье : сборник статей. – Вып. 1. – М., 1993. – С. 7-8.

² Корзухина Г.Ф. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI-XIII вв. / Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова. – СПб., 2003; Веремейчик Е.М. Предметы христианского культа XI-XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья / Е. Веремейчик // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – СПб., 2006. – С. 125-128.

³ Черненко О.Є. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р. / О.Є. Черненко, О.П. Моця, А.Л. Казаков, С.О. Сорокін // Археологічні дослідження в Україні. – К., 2006. – С. 295.

⁴ Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. – С. 149. – Табл. 89 : IV.1/3.

⁵ Там само. – С. 325.

⁶ Черненко О.Є. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському / О.Є. Черненко, А.Л. Казаков // Ruthenica. – Т. IV. – К., 2005. – С. 7-21.

⁷ Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI-XIII вв. / Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова. – СПб., 2003 – С. 152-157. – Табл. 91.

⁸ Черненко О.Є. Науковий звіт про археологічні роботи 2000 р. на поселенні між сс. Горбове та Араповичі Н.-Сіверського р-ну / О.Є. Черненко, О.С. Дудко // Науковий архів ІА НАН України. – 2000/66. – С. 9-10.

⁹ Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.) / М.В. Седова. – М. : Наука, 1981. – С. 62.

Ілюстрації до статті
«Нові знахідки предметів художнього культового лиття
XII – XIII ст. з території Чернігово-Сіверщини»

Рис. 1. Стулка хреста-енколпіону з розкопок на чернігівському Передгородді 2005 р.

Рис. 2. Хрест-енколпів з розкопок у Новгороді-Сіверському 2003 р.

Рис. 3. Підвіска-іконка з розкопок поселення поблизу с. Путівськ 2000 р.

Ю.М. Ситий, Т.Г. Новик

Матеріали по християнізації населення Чернігова (ділянка могильника по вул. Воровського)

У 1989 р. на території Передгороддя в Чернігові (вул. Воровського) проведені перші дослідження в котлованах майбутніх будинків. Виявлені матеріали започаткували дослідження ділянки, розташованої на схід від Холодних ярів.¹ Територія на захід від вулиці належала до монастирських земель і була засаджена плодовими деревами.² Ближче до Єлецького монастиря знаходиться курган Чорна могила, навколо якого у XIX ст. ще існували невеликі насипи курганів. Група займала всю територію саду, її північний край сягав сучасної вул. Попудренка. Ділянка забудовувалася досить пізно (порівняно з іншими районами в центрі міста) і тому має непогану збереженість культурного шару.

Південний кут розкопу № 1 (площа 125 м²) знаходився за 23 м (азимут 330°) від будинку 4-б в провулку ім. Коцюбинського (Рис. 1).

Поховання № 1. Могильна яма досліджена частково, має підпрямокутну форму, шириною 0,85-0,9 м. Глибина ями 0,3-0,38 м. Кістяк зберігся погано. Збереглися лише кістки ніг у східній частині могили. Могила частково перекривала заповнення іншого об'єкту (скоріш за все ровика кургану).

Поховання № 2. Могильна яма підпрямокутної форми (2,1 x 0,8 м). Глибина ями 0,07-0,13 м. Кістяк зберігся задовільно, за винятком кісток рук. Орієнтація головою на захід. Могила прорізає заповнення поховання № 4.

Поховання № 3. Могильна яма збереглася на довжину до 1,8 м та ширину до 1,2 м, має глибину 0,75 м. Ближче до середини ширини є заглиблення (до 0,83 м), шириною до 0,5 м. Від труни залишилися сліди у вигляді плями підпрямокутної форми та 3 цвяхи. У заповненні домовини містяться дрібні вуглики. Збереглися кістки верхньої частини кістяка. Права рука покладена на груди. Нижня частина кістяка знищена похованням № 6.

За спостереженнями дослідників, поховання № 3 найбільш раннє серед поховань №№ 1, 3, 6, розташованих у північному куті розкопу.

Поховання № 4. Могильна яма має розміри 2,6 x 0,98 м, глибина 0,61-0,7 м. Кістяк поганої збереженості лежав головою на південний захід. Судячи із розташування 17 цвяхів, домовина мала розміри 2,2-2,3 x 0,6-0,8 м і висоту 0,25-0,3 м.

Поховання № 5 злегка заглиблене в материк (на 0,05 м). Від домовини, довжиною до 1,7 м, збереглися 3 цвяхи, від кістяка – рештки черепа в західній частині могили. Знайдені бронзова лунниця та срібне дротяне кільце вказують на поховання жінки.

Поховання № 6. Досліджене частково. Глибина ями (1,3-1,37 м від рівня материка) вказує на здійснення поховання на місці ровика кургану. Збереженість кістяка незадовільна. Похований був орієнтований головою на захід.

Поховання № 7. Здійснене в підпрямокутній могилі (2,3 x 0,85-0,95 м). Глибина ями 0,27-0,29 м нижче рівня материка. Кістяк орієнтований головою на захід.

Поховання № 8. Могильна яма (2,6 x 1,05 м) заглиблена в материк на 0,17-0,31 м. Кістяк орієнтований головою на захід.

Поховання № 9. Могильна яма має розміри 2,0 x 0,62-0,7 м. Глибина ями сягає 0,17-0,23 м. Кістяк хорошої збереженості орієнтований головою на захід, руки складені на животі.

Поховання № 10. Могильна яма (2,8 x 1,4 м) введена в материк на 0,32-0,34 м. Зафіксовані залишки прямокутної домовини (1,85 x 0,5 м) у вигляді решток обпаленої із зовнішнього боку деревини. Кістяк лежав у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Дно могили має сліди дії вогню. Поховання № 10 перекриває поховання № 11 (Рис. 2).

Поховання № 11. Могильна яма має розміри 2,8 x 1,3-1,4 м, глибина – 0,45 м від рівня материка. У центрі могили є заглиблення (до 0,49 м від рівня материка), розмірами 2,0 x 0,6 м, від домовини у вигляді решток горілої деревини (Рис. 3). Біля обвуглених дощок знайдені частково кальциновані в результаті дії вогню кістки. Кістяк лежав головою на захід, права рука на грудях. На кістках правої руки знайдене бронзове кільце. Від домовини збереглися 10 цвяхів, частина з яких вказує на її висоту (до 0,2 м). Заглиблення в дні ями містить сліди дії вогню (Рис. 4).

Поховання № 12. Могильна яма (2,45 x 1,0 м) заглиблена в материк на 0,15-0,21 м. У північно-східній частині ями є заглиблення, глибиною 0,02 м. Кістяк лежав головою на захід, права рука покладена на груди, ліва – на таз.

Поховання № 13. Могильна яма (2,5 x 1,1 м) заглиблена на 0,25 м в материк, а в дні є заглиблення ще на 0,05 м. На дні зафіксовані залишки домовини (1,7 x 0,6 м) з двома скобами. Кістяк покладений головою на захід, руки на грудях.

Поховання №№ 10 та 12 перекривають поховання № 11. Поховання № 10 є підзахороненням до поховання № 11 (містять залишки обпалених домовин).

У могилах поховань №№ 64-68 кістяків не виявлено, тому розміри могила зведені до таблиці № 1.

Поховання, №	Довжина ями, м	Ширина ями, м	Глибина ями, м	Орієнтація	Примітки
64	1,7	0,75	0,15-0,21	Західна	
65	2,1	1,1	0,1-0,27	Західна	
66	2,25	0,95	0,26-0,29	Західна	
67	–	Понад 1,15	0,13-0,27	Західна	
68	–	0,8	0,06 x 0,1	Західна	

На площі розкопу досліджено об'єкт, котрий дістав назву «споруда № 1». Це котлован овалоподібної форми, довгою віссю витягнутий уздовж лінії південь – північ. Стінки, окрім західної, похилі, дно знаходиться на глибині 0,38-0,49 м від рівня материка. Кераміка із заповнення датується часом не пізніше кінця Х ст. Довжина об'єкту 3,2 м, ширина до 2,2 м. Судячи з форми, об'єкт є ділянкою ровика кургану, центр майданчика якого знаходиться в західній частині розкопу № 1. Найбільш стрімкою є західна стінка об'єкта, що меншою мірою зазнала ерозії внаслідок швидкого опливання насипу кургану.

Зафіксовані дві ділянки ровиків від курганів: у центрі розкопу – від кургану з центром в західній частині розкопу, і в північному куті, за межами розкопу, з центром на північний схід від розкопу.

У західній частині розкопу досліджені поховання №№ 9, 64, 10, 11, 12 (перелік з півдня на північ), що утворюють ряд. Найбільш раннім (за стратиграфічними спостереженнями) є поховання № 11, перекрите похованнями №№ 10, 12.

У північному куті розкопу досліджена ділянка ровика кургану, перекрита трьома похованнями №№ 1, 3, 6.

На південь від них розташовані ще 6 поховань (з півночі на південь): №№ 8, 7, 2, 65, 13. Поховання № 66 випадає з ряду, але воно здійснене пізніше за поховання № 65 (воно його прорізає). На схід від цього другого ряду в східному куті розкопу є дві могили, що утворюють третій ряд.

Між другим та третім рядами розміщені два поховання №№ 4, 5, що відрізняються орієнтацією від усіх інших поховань на розкопі.

Поховання № 11 містило бронзову дротяну обручку. В похованні № 5 виявлено фрагмент бронзової лунниці, оздобленої дрібними кульками псевдозерні, та срібне дротяне скроневе кільце.³

Поховання № 10 має обпалену домовину, як і поховання № 11, котре і перекриває останнє. Складається враження, що поховані в могилах № 10 та № 11 – родичі, на що вказують схожі деталі обрядовості та підзахоронення майже до заповнення попередньої могили.

Розташування поховань рядами (лише з незначними накладками одне на одне в окремих випадках) вказує на зовнішні ознаки поховань, що існували на поверхні. Є поховання, розташовані на відстані одне від одного, і є розташовані впритул – у просторі між двома могилами. Подібне розташування поховань можна трактувати як підзахоронення родичів до більш ранньої могили. Те, що в окремих могилах не виявлено поховань, але вони розташовані в межах рядів, і лише в окремих випадках перекриті іншими могилами, вказує, що й ці могили мають наземні ознаки. Припущення про те, що пусті могили є ямами, викопаними задалегідь, і в яких не були здійснені поховання, в такому випадку невірні, оскільки могили без поховань не могли мати наземних ознак. Наявність могил, викопаних задалегідь і не використаних не підтверджується стратиграфічними спостереженнями та існуючими традиціями.

Порядкові поховання (не всі) здійснювалися на території, вкритій курганами, що нанесені на карти міста XIX ст. Скоріш за все, курганні насипи не зносилися (як це було в місцях, де на курганний могильник насунулась міська забудова) і ховали саме в існуючі насипи. На користь такого припущення може вказувати глибина могильних ям: в значній кількості могил глибина ями з протилежних боків різна. Копаючи на нерівній місцині, важко витримати глибину дна на одному рівні. Менша глибина, як правило, там, де зовнішні краї могили вищі, що побіжно може вказувати напрямок до місцезнаходження верхівки насипу кургану.

Західний (перший) ряд могил має незначні відмінності в орієнтації могили. Вони розташовані віялоподібно – скоріш за все, це вказує на розташування могил на схилі курганного насипу, центр якого знаходився дещо на захід від них.

У розташуванні другого ряду такий порядок не спостерігається: вірогідно, вони знаходяться в міжкурганному просторі, а північні могили цього ряду – на ровику кургану.

Стратиграфія південно-західної стінки розкопу фіксує потужний шар вугликів у невеликому заглибленні, прорізаний краєм ще однієї могили, що виходить за межі розкопу. Є вуглики і у верхній частині т.зв. поховання № 67, яке є, скоріш за все, ще ділянкою ровика кургану, розташованого на південь від розкопу № 1. Наявність горілого шару може вказувати на обряд, за яким ховали в курганах – трупоспалення.

Ділянка № 1 траншеї проходила в просторі між розкопами №№ 1, 2 (Рис. 5) і містила ділянку кургану з ровиком шириною 1,2-1,3 м і глибиною до 1,0 м нижче рівня материка.

Поряд з ровиком кургану досліджено поховання в могильній ямі (3,5 x 1,4 м) глибиною 0,45 м. Орієнтація могили уздовж лінії південний захід – північний схід.

Розкоп № 2, площею 555 м², розташований на південний захід від попереднього (Рис. 6).

Поховання № 14. Могильна яма мала розміри 2,4 x 1,05 м. Глибина ями 0,18-0,21 м. В центрі могили є заглиблення на 0,04-0,1 м, розмірами 1,8 x 0,6 м. Кістяк поганої збереженості орієнтований головою на захід. Біля черепа знайдене бронзове скроневе кільце, а біля тазу – уламок залізного стреміні Х – початку ХІ ст.⁴

Поховання № 15. Могильна яма виходить за межі розкопу. Глибина могили 0,3-0,35 м. Кістяк лежав головою на захід.

Поховання № 16. Розміри могильної ями 2,6 x 1,0 м. Глибина ями 0,48 м від рівня материка. У засипці могили знайдені дрібні вуглики та залишки обгорілої домовини (2,1 x 0,6 м) з 5 цвяхами. Кістяк покладений головою на захід, правиця похованого – на грудях.

Поховання № 17. Довжина могили складає 2,65 м, глибина – 0,45 м. Зафіксовані рештки домовини у вигляді скупчень горілої деревини та цвях. Кістяк лежав головою на захід, ліва рука на животі. Дно могили обпалене. В районі ший збереглася тканина (скоріш за все, комірць сорочки).

Поховання № 18. Досліджена частина могили, шириною 1,0-1,05 м, заглиблена в материк на 0,43 м. Кістяк лежав головою на північний захід. Наявність 4 цвяхів вказує на існування домовини.

Поховання № 19. Могильна яма (2,05 x 0,85-0,9 м) заглиблена в материк на 0,45-0,55 м. Могила орієнтована на північ з відхиленням на захід. Від домовини збереглися 6 цвяхів. У заповненні знайдені розвали двох посудин ХІ ст.

Поховання № 20. Могильна яма, шириною 1,1-1,2 м заглиблена в материк на 0,42-0,66 м. Кістяк поганої збереженості лежав головою на захід. Від домовини збереглися 3 цвяхи, що вказують на її ширину (0,6-0,65 м). Поховання № 20 перекриває могилу поховання № 22.

Поховання № 21. Могильна яма (2,9 x 0,8-1,05 м) заглиблена на 0,4-0,6 м. У дні могили зафіксоване заглиблення, розмірами 2,1 x 0,5 x 0,2 м. За 0,5 м від черепа знайдене бронзове поясне кільце та оселок. Орієнтація могили – схід-захід. Від домовини зберігся цвях.

Поховання № 22. Могильна яма (2,3 x 1,05 м) мала глибину 0,6-0,65 м. У дні ями є заглиблення, розмірами 1,85 x 0,45 м. Кістяк орієнтований головою на захід.

Поховання № 23 є ямою, в яку була закопана корова. Яма перекриває поховання № 28.

Поховання № 24. Могильна яма (2,2 x 0,9-1,0 м) заглиблена в материк на 0,29-0,33 м. Кістяк покладений головою на захід. Від домовини залишився цвях.

Поховання № 25. Могильна яма (2,55 x 1,1 м) має глибину 0,45-0,58 м та дещо округлені кути. Кістяк, що лежав головою на захід, знаходився в домовині, висота якої, судячи із розташування цвяхів, становила 0,35 м.

Поховання № 26. Могильна яма (2,6 x 0,9 м) мала глибину 0,3-0,34 м. У дні є заглиблення під домовину (2,0 x 0,5 м). Кістяк лежав головою на захід, ліва рука на грудях, права – біля плеча.

Поховання № 27. Могильна яма, шириною 1,3 м, заглиблена на 0,38-0,4 м. Кістяк, знищений майже повністю, лежав головою на захід. У дні є прямокутне заглиблення, шириною 0,5 м, котре, судячи із знахідок 5 цвяхів, було викопане під домовину.

Поховання № 29. Могильна яма має ширину 1,0 м та глибину 0,22-0,29 м. Кістяк лежав головою на північний захід у домовині, від якої збереглися 2 цвяхи.

Поховання № 30. Могильна яма (2,0 x 1,1-1,15 м) заглиблена в материк на 0,22-0,25 м. У дні могили є заглиблення (0,19-0,24 м) прямокутної форми (2,0 x 0,65 м). Від домовини зафіксовано тлін. Орієнтація могили – схід-захід.

Поховання № 31. Могильна яма, шириною 0,9 м заглиблена на 0,3-0,4 м в материк. У дні є заглиблення (0,15-0,2 м), шириною 0,45 м, орієнтоване вздовж осі схід-захід. Кістяк зберігся незадовільно.

Поховання № 32. Могильна яма, глибиною 0,53-0,67 м, введена в рів кургану. Поховання орієнтоване головою на захід.

Поховання № 33. Могильна яма (1,55 x 0,9 м) на глибині 0,18-0,22 м звужувалася до розмірів 1,25 x 0,45-0,55 м і заглиблювалася ще на 0,97-1,07 м. Кістяк, що лежав головою на захід, знаходився в домовині, від якої зберігся тлін та 7 цвяхів. Судячи за розмірами кісток та ями, воно належало дитині.

Поховання № 34. Могильна яма, шириною 0,7 м, заглиблена в материк на 0,4-0,45 м. Кістяк поганої збереженості лежав головою на захід. Від домовини, вміщеної в заглиблення, у дні збереглися тлін та цвяхи.

Поховання № 35. Могильна яма перекриває рів кургану. Глибина могили 0,2-0,24 м. У дні є заглиблення (0,06-0,07 м), шириною 0,6 м. Кістяк покладений головою на захід.

Поховання № 36. Могильна яма (2,45 x 1,0-1,1 м) введена в заповнення рову кургану на 0,42-0,44 м. У дні є заглиблення (0,12-0,18 м), шириною 0,45-0,5 м. Від домовини збереглися 10 цвяхів. Орієнтація поховання західна.

Поховання № 37. Могильна яма (2,1 x 0,7-1,1 м) введена в рів кургану на глибину 0,41-0,43 м. Кістяк покладений головою на захід, руки складені на животі.

Поховання № 38. Могильна яма (1,8 x 0,8 м) заглиблена на 0,49-0,62 м. Судячи із розташування цвяхів, домовина мала глибину 0,45 м, у середині неї знайдено тлін від скелету та ніж біля північної стінки. Орієнтована могила по осі схід-захід.

Поховання № 39. Могильна яма, шириною 0,8-0,85 м, заглиблена на 0,4 м. Кістяк практично не зберігся. На домовину, висотою 0,3 м, вказують цвяхи в заглибленні. Орієнтація могили по осі схід-захід.

Поховання № 40. Могильна яма, довжиною 2,5 м, заглиблена на 0,44-0,5 м. У дні є заглиблення (0,05-0,08 м), розмірами 1,85 x 0,65 м. Кістяк орієнтований головою на захід. Від домовини зберігся цвях.

Поховання № 41. Могильна яма, довжиною 2,3 м, заглиблена на 0,27-0,39 м. У дні є заглиблення (0,08 м) для домовини, що була скріплена 4 цвяхами. Висота домовини, судячи з розташування цвяхів, – 0,39 м. Кістяк покладений головою на захід.

Поховання № 42. Могильна яма (2,15 x 0,8 м) випущена частково в рів кургану та має глибину 0,47-0,59 м. Кістяк покладений головою на захід, руки складені на грудях.

Поховання № 51. Могильна яма (2,3 x 1,2 м) глибиною 0,46 м, має заглиблення в дні (2,1 x 0,65-0,7 м). Орієнтація могили - схід – захід, на дні знайдені кістки поганої збереженості.

Поховання, де не виявлено залишків кістяків, зведені до таблиці №2.

По- хо- ван- ня, №	Довжина ями, м	Ширина ями, м	Глибина ями, м	Орієнтація	Домовина	Примітки
28	2,0	–	0,5-0,61	Північ		
43	–	1,15-1,25	0,35-0,4	Північно- західна		
44	1,7	0,8	0,09	Західна		
45	–	0,75	0,48	Північно- західна		
46	–	0,9	0,3-0,32	Західна		
47	–	1,05-1,2	0,46	Західна		
48	2,3	0,95	0,55	Західна	2,25 x 0,6 x ?	Заглиблен- ня в дні
49	–	0,8	0,3	Північно- західна		
50	–	0,75	0,25	Західна		
52	–	0,95	0,47-0,64	Північно- західна		
53	2,4	0,8-0,9	0,27-0,3	Північна		
54	–	1,6	0,18-0,26	Західна		
55	1,95	0,8	0,45	Західна	1,45 x x 0,45-0,5 x x 0,1-0,15	Заглиблен- ня в дні
56	–	1,1	0,23	Західна	? x 0,5 x x 0,15-0,18	Заглиблен- ня в дні
57	–	1,7	0,4-0,45	Північна	? x 0,85 x ?	
58	2,0	0,85	0,39-0,54	Західна		
59	–	0,9-1,1	0,9	Західна	? x 0,46 x x 0,28	Заглиблен- ня в дні
60	2,0	0,8	0,2-0,21	Західна		
61	–	0,75	0,35	Північно- західна	? x 0,4 x 0,15	Заглиблен- ня в дні
62	–	1,0	0,26-0,28	Північна		
63	1,55	0,65	0,41-0,43	Західна		

На площі розкопу досліджені ділянки рову кургану, що обмежує майданчик діаметром 11 м. Ширина рову сягає 2,4 м, глибина – 0,82-1,36 м. Рів розділений двома перемичками, шириною 3,7 м (західна) і 2,5 м (східна). У заповненні північної ділянки рову знайдено розвал посудини Х ст. та кілька потужних лінз горілого вугілля.

Ще один об'єкт, досліджений на території розкопу, дістав назву «спору́да № 2». Він має овалоподібну форму, довжиною до 4,0 м та шириною до 3,85 м, заглиблений у материк на 0,35-0,37 м.

Якщо визнати факт наявності курганного могильника, що передував появі ґрунтових могил, то т.зв. споруда № 2 є ділянкою ровика ще одного кургану. Поховання №№ 43, 18, 45-48, 21, 49, 14, 27, 29, 40, 41 утворюють ряд, що має невелике відхилення від напрямку південь – північ на захід (в район споруди № 2). Посадження окремих ділянок могил на рівні материка у спільні зовнішні межі дозволяє припустити, що утворення цього ряду могил відбулося на місці западини неглибокого рову кургану, центр майданчика якого знаходився в західній частині розкопу.

Значною мірою до западини рову прив'язане місце розташування поховань (зі сходу на захід) №№ 42, 37, 35, 36, 55, 57 – до північної ділянки рову кургану № 1. До південної ділянки примикають могили поховань №№ 28, 23, 32, 39.

Окрему групу складають могильні ями, орієнтовані уздовж осі південь-північ (№№ 19, 28, 53, 57, 62). Окремі з них однозначно розташовані в міжкурганному просторі, як і поховання №№ 19, 28 та 53. Поховання № 57 відзначається значною шириною у верхній частині при стандартній нижній. Скоріш за все, поховання було здійснене в заповненні об'єкту попереднього часу. В усіх могильних ямах, кістяки в яких орієнтовані по осі південь – північ, ознаки домовини не зафіксовані. Із заповнення могили № 19 походять розвали горщиків ХІ ст.

Могили з такою орієнтацією випадають з будь-якої системи розташування поховань, окрім розміщення їх в міжкурганному просторі та на перемичках кургану № 1. Наявність горщиків ХІ ст. в могилі поховання № 19 може вказувати на час появи усіх могил з орієнтацією південь-північ.

Окремо зазначимо, що орієнтація головою на північ в аркосоліях західної галереї Борисоглібського собору ХІІ ст. не суперечила канонам християнської обрядовості.⁵

Майданчики курганів досить великі, щоб мати високі насипи, тому в центрі майданчиків поховань не виявлено, вони досліджені ближче до ровів курганів. На ділянку майданчика кургану № 1 потрапляють могили поховань №№ 24, 25, 34, 39; кургану № 2 – №№ 26 та 44 і частково №№ 21, 27.

Могили могли існувати в насипах курганів, проте не завжди їх глибина сягала рівня материка. Якщо подібні могили існували, то планіграфія могильника могла все ж таки містити ряди, котрі можна лише вгадувати, але неможливо зафіксувати.

Окремі стратиграфічні спостереження та нечисленні поховання з інвентарем дозволяють висловити кілька зауважень з приводу формування внутрішнього планування могильника.

Найбільш ранніми є залишки курганів, що містили рештки обрядових дій вище рівня материка (скоріш за все, тілоспалення на місці чи на стороні). В

одному випадку могила (поховання № 57), орієнтована по осі південь – північ, перекрита похованням № 22, що містить заглиблення в дні ями. У розташуванні могили із заглибленнями в дні простежуються певні закономірності: західний ряд таких могил тяжіє до ровика кургану № 2, другий ряд – до західної частини ровика кургану № 1 та третій ряд – зі сходу від кургану № 1.

До західного ряду цих могил можуть відноситися поховання № 14 з бронзовим поясним кільцем та уламком стремени (котре, вірогідно, потрапило до могили внаслідок руйнації кургану № 2) та розташоване неподалік від нього поховання № 22 з поясним кільцем та невеликим оселком.

Два вищезгаданих поховання з речами, та частина поховань із заглибленнями в дні, можуть належати до найстаріших ґрунтових поховань цієї ділянки могильника. До більш ранніх дослідники відносили і поховання № 16 з обгорілою домовиною⁶, але стратиграфічні спостереження не можуть ні підтвердити, ні спростувати це твердження.

Стан збереженості могил, особливо тих, що могли знаходитися в настипах високих курганів, значною мірою міг би доповнити планування могильника, де все ж таки простежуються лише поодинокі випадки перекриття однієї могили іншою.

Час існування могильника навряд чи був тривалим – скоріш за все, найпізніше поховання те, що містить рештки комірця від сорочки та датується не пізніше XII ст.

Значна площа могильника, наявність ознак місця поховання дозволяли уникати руйнації попередніх могил, лише в окремих випадках могили перекриті одна другою.

Значно ускладнює дослідження погана збереженість кісток у могилах, проте наявні ознаки, що поховання існували.

Відсутність у похованнях (окрім №№ 14, 21) знахідок речей побіжно також вказує на час появи ґрунтового могильника. Найбільш ранні поховання можуть датуватися серединою X ст., проте основний загаль відноситься до XI і частково XII ст.

¹ Отчет об археологических исследованиях Черниговского могильника в 1989 году / А.А. Казаков, Т.П. Валькова, Т.Г. Новик // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1989. – Т. 1, 2. – С. 60. – Рис. 156.

² Чернігівщина. Таблиця XXXV // Чернігівщина : енцикл. довідник / за ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – Додаток.

³ Шекун О.В., Сташевська К.О. Ґрунтовий некрополь XI – середини XIII ст. в Чернігові (Єлеська група) / О.В. Шекун, К.О. Сташевська // Чернігівські старожитності : наук. збірник. – Чернігів, 2008. – Вип. 1. – С. 90-95.

⁴ Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. / А.Н. Кирпичников // Свод археологических источников. – М., 1973. – Вып. Е 1-36. – Табл. XIV.

⁵ Ігнатенко І. Поховальні пам'ятки давньоруських храмів Чернігова / І. Ігнатенко // Некрополі Чернігівщини : тези доп. міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 5-7.

⁶ Казаков А.А., Валькова Т.П., Новик Т.Г. Пережитки язичництва в поховальному обряді Чернігівського ґрунтового некрополя / А.А. Казаков, Т.П. Валькова, Т.Г. Новик // 1000 років Чернігівській єпархії : тези доп. церковно-істор. конф. – Чернігів, 1992. – С. 30-31.

Ілюстрації до статті
**«Матеріали по християнізації населення Чернігова
(ділянка могильника по вул. Воровського)»**

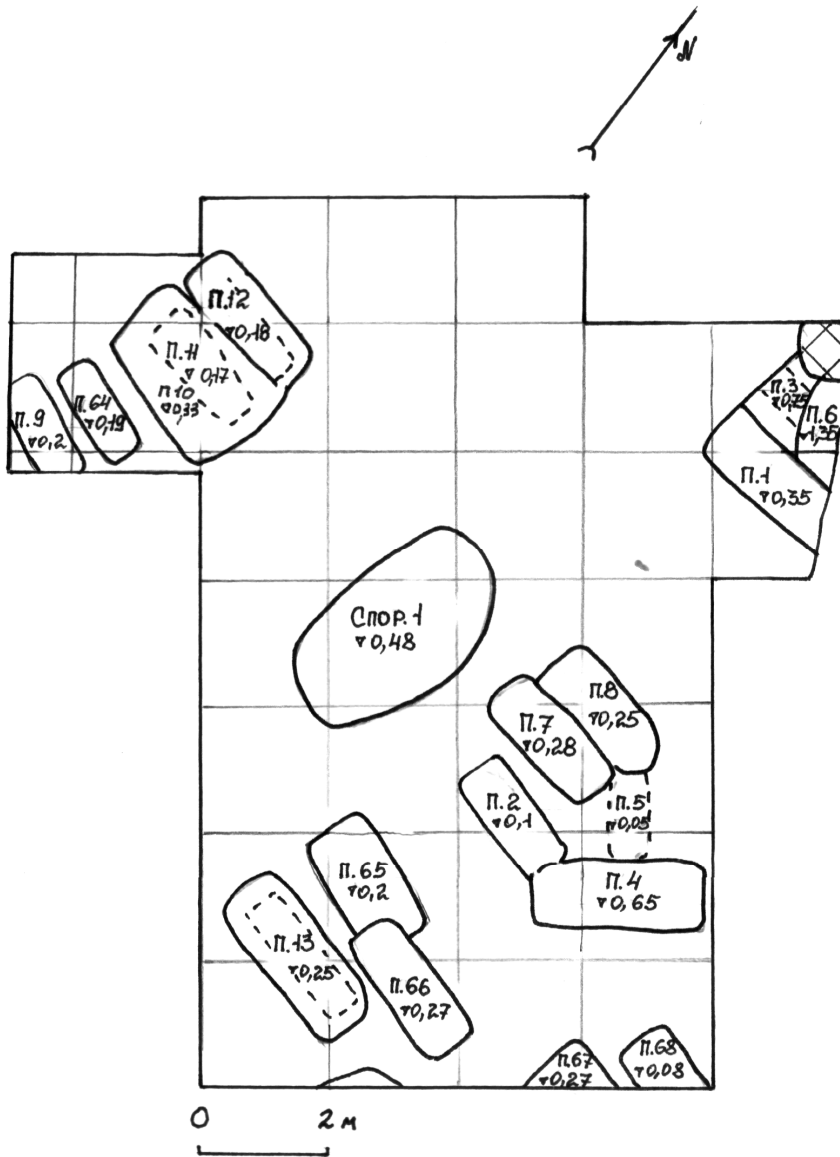

Рис. 1. План по матеріку розкопу № 1 по вул. Воровського.

Рис. 2. Горіла домовина поховання № 10 розкопу № 1 по вул. Воровського.

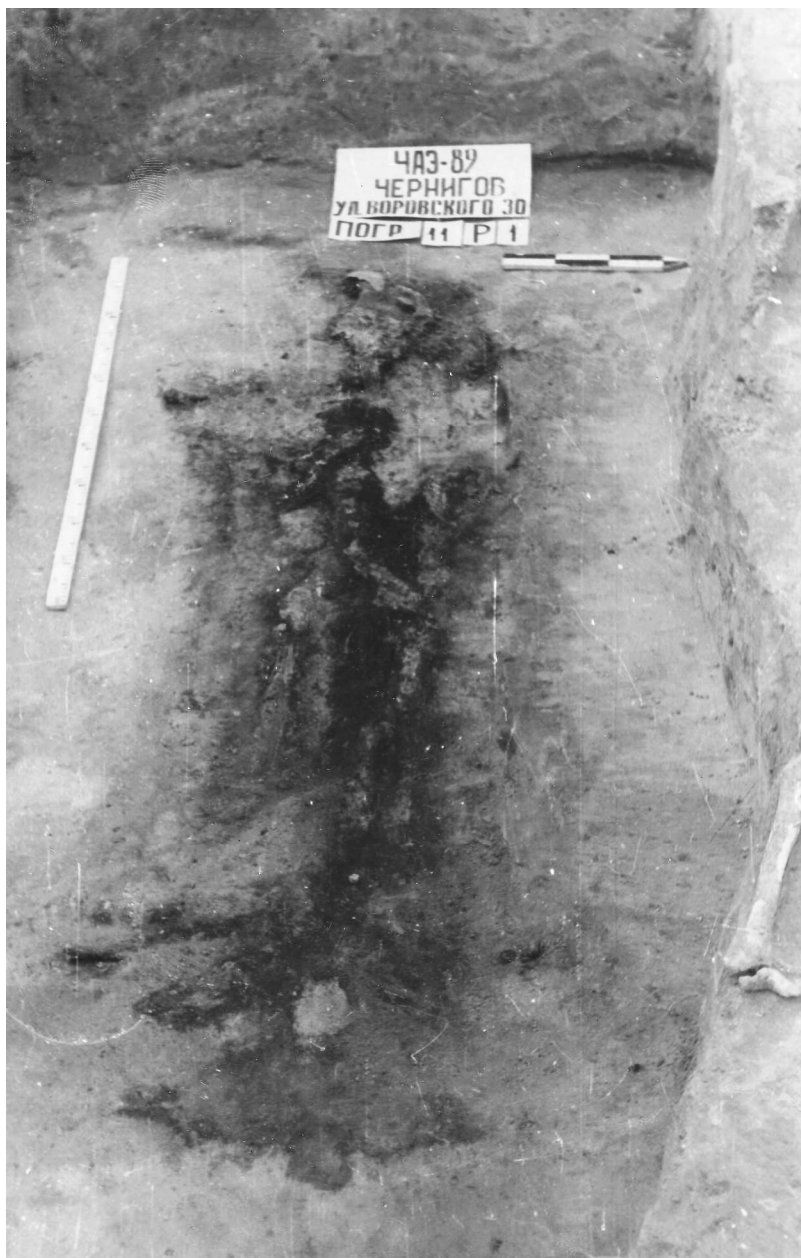

Рис. 3. Горіла домовина поховання № 11 розкопу № 1 по вул. Воровського.

Рис. 4. Горілий шар на дні могили поховання № 11 розкопу № 1 по вул. Воровського.

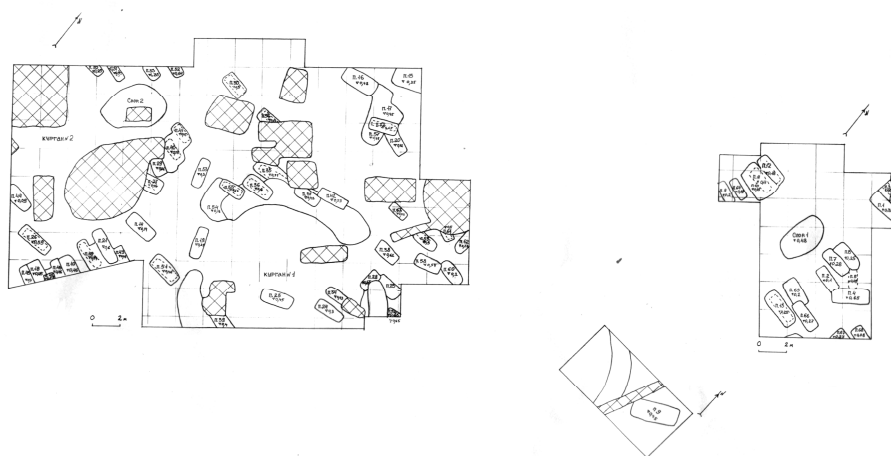

Рис. 5. Зведений план розкопів №№ 1, 2 та ділянки № 1 траншеї по вул. Воровського.

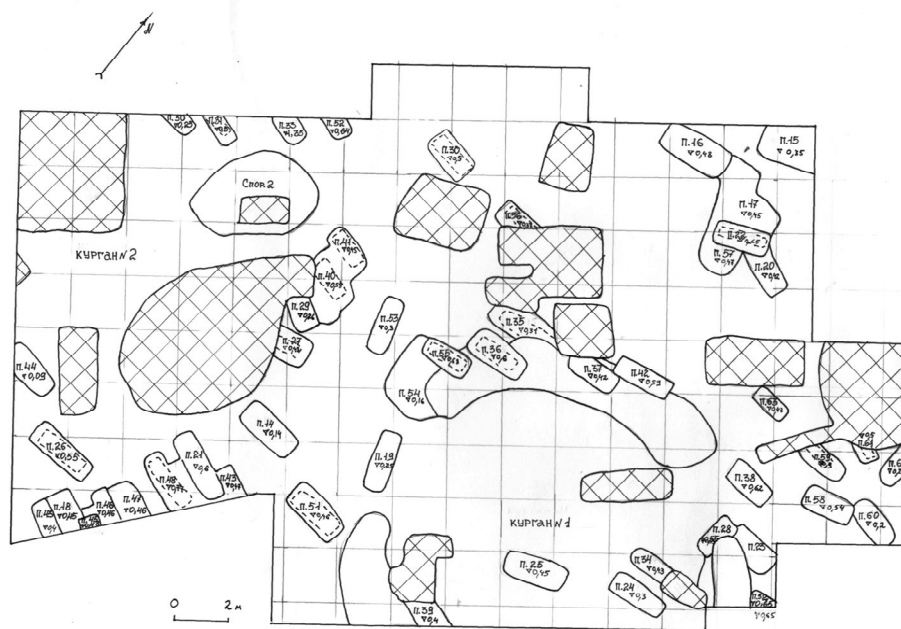

Рис. 6. План по материку розкопки № 2 по вул. Воровського.

В.А. Личковах

Сигнатура Семаргла в ранньохристиянській культурі Київської Русі

Як випливає з «Велесової книги», функціонально Семаргл (Семургль) пов'язаний із Сонцем, яке освітлює «домове наші», запалюючи «вогнища домашні», бо в небі він – «комонь Суражіїв», що приходить до Дажбожих онуків «сурі віпати, золоті кола вертячи». Тому в молитвах своїх

Цьому богу вогнику Семурглаю
Речемо показатися і встати на небі
І так бути до блакитного світла,
Наречемо його іменем Вогнебога
І йдемо трудитися...¹

Інколи Семаргла нагадує і про «Птицю божеську» («птиця од Інтри»), яка віщувала й пророкувала, як Симург в Ірані. У середньовічній християнській міфології такі ж функції виконувала райська птиця Сирин, яка разом із райським птахом Алконостом спускалася з неба на землю, щоб зачарувати людей своїм співом. Усі, хто чув їх, забували про все на світі (розповсюджений сюжет християнських духовних віршів та образотворчих сюжетів – від народних лубочних картин до «Пісні радощі та печалі» В. Васнецова). У свою чергу, всі ці міфологічні й казкові істоти нагадують давньогрецьку дивовижну птицю з орлиним кліювом і тілом лева – Грифона. Показово, що в давньогрецькій міфології грифони («собаки Зевса») стережуть золото саме в країні гіпербореїв, як називали греки Скіфію та Славію («країна північних вітрів»). Грифон, зображення якого дуже нагадує образ Семаргла, і сам, за Геродотом, є мешканцем Півночі, тобто генетично вкорінений у сіверські землі, що зумовлює його сигнатурне значення для Чернігово-Сіверщини.

Відтак, схожість зооморфного образу Семаргла із сакральними птахами (Симург, Дав, Сирин, Алконост) і фантастичними істотами (Семмурв, Грифон, Сирена) засвідчує про його давньоміфологічне походження і синкретичний характер, пов'язаний з давньоіранською і давньогрецькою міфологією. Крім того, всі згадані персонажі є атрибутивними щодо Світового дерева чи Древа життя, виконуючи функцію його оберегу, захисту, вартування, і символізуючи різні рівні стихій і людського роду, що представлені його коренями, стовбуром, гілками. Звідси походить і магічна функція віщування, пророкування, забезпечення гарної долі, хоча б у формі солодких співів. Пізніше ці функції перейдуть до сигнатур казкових сюжетів, духовних віршів, образотворчого наївізму в контексті християнської культури.

Культ Семаргла досить довгий час зберігався й після хрещення Київської Русі. Цьому сприяло т. зв. «двовір'я» в давньоруській культурі, коли елементи язичництва синтезувалися з християнським світоглядом, релігійними обрядами, символікою. Функції багатьох божеств слов'янського пантеона перейшли до біблійних пророків і персонажів, християнських апостолів і святих. Як зазначають В. Іванов і В. Топоров, із християнськими святими були ототожені: «Перун – зі святим Іллею, Велес – зі святим Власієм, Ярило – зі святим Юрієм (Георгієм) тощо».² У повсякденному житті і християнських святах збе-

реглися деякі уявлення, образи і символіка, пов'язані з давньою міфологічною свідомістю. В історії вітчизняного православ'я синкретично злилися дві культури, «два олтаря – християнський і язичницький»³, коли прості люди ще довго плутали християнських святих зі своїми старими богами, а біблійні сюжети – з язичницькими міфами. Як підкреслює акад. М.В. Попович, «завдяки “Слову про Ігорів похід” можна гадати, що пам'ять про розгалужену міфологічну систему, створену волхвами, довго трималася і в освічених колах».⁴

Адаптація імені та образу Семаргла до метарелігійної свідомості й навіть християнської міфології обумовлена універсальною «теургічною» семантикою «Семиглава» і його полікультурними функціями. Праукраїнці відчували себе «дітьми Сонця», які мали віру, що не потребує людської жертви, а приносили «польову жертву» від трудів своїх – «просо, молоко, а також тук» («Велесова книга»). Будь-який вогонь – це образ Семаргла, а українське слово «багаття» безпосередньо включає корінь «бог-». Культ Семаргла пов'язував вогонь Сонця із вогнищем Дому, саяв у ватрах, запалених «красною птицею»:

І Мати співала, тая красна птиця,

Яка несла пращурам нашим огінь до домівок...⁵

Сербський дослідник М. Янкович вважає, що генезис уявлень про Семаргла закорінений в доісторичну практику здобування вогню через тертя двох дерев'яних паличок – «чоловічої» та «жіночої».⁶ Це відповідає і давньоруському розумінню природи «Чурбана» (знака Чура), в якому таїться живий вогонь, що добувається тертям чи утворюється під час горіння. Тому «знак Чура» то є і знак Семаргла, який зображувався у вигляді вогню, що палає в печі (за О. Афанасьєвим). Не дивно, що антропоморфне зображення Семаргла може мати вигляд «Чурбана», що біля домашньої ватри тримає в семи руках сім символічних предметів хатнього господарства. Вогонь, який підіймається з ватри і йде через комин догори, немов позначає зв'язок Землі і Неба, споріднює домашнє вогнище і Сонце. Так, обрядові ватри запалюються в Сербії на народження, весілля, хвороби чи смерть людини. З цієї точки зору Семаргл – це вогонь, подарований людям, і за сербськими християнізованими уявленнями, це зробив Св. Сава⁷, – аналог Св. Іллі у східноєвропейських слов'ян.

Той небесний, «космічний» вогонь іде від Матері – Слави, яка теж уявлялась слов'янам у вигляді сакральної птиці, що мала різнокольорові пір'я й віщувала «побіди і загибель», ходячи «колами по сонцю»:

А Мати наша біла крилами о боки свої,

З обох сторін її огінь сяє світлом до нас.

Не дивно, що зооморфний вигляд Семаргла символізував птицю «Матір-Сонце»: «Крила обаполи розпростерті і тіло в середині, а голова ясуна на рамена його».⁸ Перераховуючи богів слов'янського пантеона, невідомий автор «Велесової книги» дає довгий перелік тих, хто тримає небо, «аби світу не бути повергнутому». Серед тих, хто удержаний в небі, і хто удержує «суть», називається і «наш огнебог Семаргл, і овча яре швидко роздане частинами».⁹ Тобто, головна функція Семаргла, умовно кажучи, «вогнепередавальна»: від вогню божественного Сонця (Матері) до вогню людських домівок, всього, що горить і палає у домашніх ватрах. Тому слов'яни, що славили вогонь Життя, мали велику повагу до того, хто цей вогонь передавав, підтримував і забезпечував:

Славимо огнебога Семаргла,

Який гризе дерево і солому

І розвіває огнекуделицю вранці, вдень і ввечері.
А тому вдячні за створене борошно і питво,
Що як єдине зберігаємо в попелі...¹⁰

У такій давній інтерпретації Семаргл – не хто інший, як «слов'янський Прометей» – той, хто передав вогонь людям і навчив ним користуватися. Але «слов'янський Прометей» – Семаргл – не виклик кинув богам, а навпаки, об'єднав їх з людьми, «воями Перуна», «внуками Дажбожими», що поклонялися Сварогу, «вогнище творячи дубу і снопу». У цьому сенсі Семаргл репрезентує і слов'янського верховного бога Дия (Зевс у греків, Юпітер у римлян), «що той ізведе огінь, який Мати-слави принесе на крилах своїх праотцям нашим».¹¹

Цікаво, що первісні уявлення давніх слов'ян про єдиного верховного бога артикулювалися через звукосполучення – щр, -щр, -чр, що увійшли, зокрема, до слова «щури» (пращури):

І там Мати-слава перед нами іде,
Що огонь дала пращурам нашим.
І се щури наші радіють в небі за нас.¹²

Одним із найдавніших у праукраїнців «домашніх» богів був Чур (Цур, Щур) – охоронець домашнього вогнища, тепла, затишку. Вважався добрим духом дому і заступником роду. Іноді зображався (на дереві, на рушниках) у вигляді вогню, що палає в печі, що зближує його з образом Семаргла. Звертання до Чура оберігало людину від зла (за О. Афанасьєвим), відганяло пекельні сили Пека («Чур тобі, Пек!»). Цілком вірогідно, що і назва міста Чернігова походить від уславлення Чура – «місто Чура», «Чурнігів», а тому безпосередньо пов'язане з культом Семаргла, як «супутника» Чура в його покровительстві домашньому вогню. Більш за те, у звукосполученнях – чр, -щр, -шр, -тр українські філологи вбачають найдавніші мовні позначення триєдиної природи Бога (Дия), що виражають його сакральну семантику в похідних від них словах «Чур», «Цур», «щур», «пращур», а ми додамо і «Чернігів» (Чур-нигов) – як Боже місто, місто слави Єдиному Богові, що символічно та історично пов'язано із зображенням Семаргла (Семглава, Вогнебога).

І се щури наші радіють в небі за нас;
Се бо *пiетере Дiяiе* молить за нас.¹³

Саме «Дий» у східнослов'янській міфології є ім'ям Бога – Прабатька. Його ім'я є результатом асоціації давньоруського слова (типу «див») із старогрецьким *dios*, що позначало Зевса. Крім того, «Дий» асоціюється із «Дьяус» – у давньоіндійській міфології бог неба, дослівно – «сяюче, ясне небо», «день». В усіх варіантах це ім'я пов'язується з Богом – Творцем, який є «Батьком» і «Небом».¹⁴ У «Велесовій книзі» Дий – це той, хто «окремо є», і «став перед Матір'ю». У такий спосіб Семаргл – посланець Батька і Матері – включається у коло солярних богів і першобогів – прабатьків. Він складає одне ціле з «богом єдиним і множественним», несучи в собі «світло іру». Тому «прийдемо в домівки свої і дамо [в огонь] сушняку. Хай славиться ім'я його Індра».¹⁵

Культ вогню – і космічного, і земного – призвів до такої самоназви давніх слов'ян, як «огнищани», а покровителя Вогню – Семаргла – назвали «Вогнебогом»:

А ті були огнищанами, і кожен мав діру
Земну і огнище.¹⁶

Але Семаргл разом із Ладобогом, Купалбогом і Ярбогом, опікувався не лише справами земними, а й входив до солярного культу слов'янського пан-

теона, разом зі Сварогом, Дажбогом, Перуном, Стрибогом, Хорсом. Кожна з цих іпостасей єдиного «Сонця» (Світла, Роду, Лада, Дня) виконувала свої функції в «організації» складної системи буття: Нав-Прав-Яв. Кожен із солярних богів «правив» відповідними силами природи і людськими родами, що мали своїх обожнених пращурів: Ор та його нащадки – Кий-Щек-Хорив. І саме Семаргл «розпалював» Сонце і вогнища, даючи вогонь Небу і Землі:

Дажбог на струзі своєму був на небі премудрим, яке синє.

А струг отой сяє і виглядає, як золото, Огнебогом розпалене.

Його подих – це життя кожної істоти і притулок.¹⁷

Сигнатура Семаргла, тобто знаково-смилова система охорони Древа життя і духу предків, була широко розповсюджена в культурі Київської Русі не тільки за часів язичництва, а й християнства. Його нечисленні образи, які дійшли до нашого часу, пов'язані із зображеннями на барельєфах, печатках, браслетах тощо. Вони мають як атропоморфний, так і зооморфний характер, корелюючи з образами грифона, «вогняного змія», райської Жар-птиці. У цьому казковому, міфологічно-фантастичному вигляді сигнатура Семаргла зустрічається навіть в оздобленні православних храмів, прикрашаючи його стіни, колони, врата (барельєф на стіні храму Покрова на Нерлі, суздальські врата XIII ст., «Чернігівський звір»), що було притаманним архітектурі Київської Русі.

Найбільш відомими і цікавими є зображення на порталі і капітелі колони Борисо-Глібського собору в Чернігові (XII ст.). У візантійському, «умовно-декоративному» стилі зображена фантастична істота, що має голову і передні лапи собаки (лева), пташині крила і хвіст змії, покритий риб'ячою лускою. Важлива деталь – «чернігівський звір» обплутаний виноградною лозою, що звичайно символізує «дерево життя». Враховуючи семантичну близькість цього зображення до міфологеми Семаргла, більшість істориків і мистецтвознавців пов'язують символіку образу з його іменем, говорячи про «чернігівського Семаргла». Але деякі дослідники не впевнені, що то є власне Семаргл, а вбачають у барельєфному образі Борисо-Глібського собору зображення міфологічної істоти, яку називають «чернігівський звір». Зокрема, чернігівський філософ і культуролог О. Колесник вважає, що зображена на західному порталі собору істота є «втіленням Космосу», а «пластична краса, промовистість і цілісність образу «неможливого» Чернігівського звіра свідчать про єдність і гармонійність світу наших предків».¹⁸

Як на мене, головна проблема не в тому, хто це – «Семаргл чи не Семаргл?», а в тому, як це язичницьке зображення міфологічного характеру потрапило на стіни православного храму (що і дасть відповідь на таємницю його імені, походження і суті). Логічно припустити, що казковий образ з'явився на храмі не випадково.

По-перше, подібна практика прикрашання християнських культових споруд язичницько-міфологічними персонажами є властивою для романського стилю в архітектурі Західної Європи. Статуї та барельєфи багатьох соборів у Франції, Іспанії, Німеччині (напр., у Вормсі) мають зооморфний характер, відтворюючи міфологічні, античні, фольклорні сюжети і образи. Зображуються звірі, птахи, грифони, химери, дракони та інші фантастичні істоти, які не лише «прикрашають», але й «охороняють» релігійні споруди й віруючих людей (собори XII ст. у Кракові, Хамерслебені та Кведлінбурзі). Чернігів-

ський Борисо-Глібський собор із подібним зображенням – приклад естетичного впливу романського стилю на архітектуру Київської Русі XII ст., яка мала політичні, торгівельно-економічні і культурні взаємозв'язки із Західною Європою.

По-друге, поява символічного зображення на стінах чернігівського храму, присвяченого святим Борису і Глібу, є історично і світоглядно закономірною. Справа в тім, що Борис і Гліб – це перші православні святі, канонізовані на києворуській землі. Віруючі того часу, а особливо простолюдини, ще не готові були адекватно сприйняти сутність святості, пристати до культу «обраних», що ґрунтуються на боговибраності святих в їх житті та після їхньої фізичної смерті. В умовах збереження окремих язичницьких уявлень і традицій необхідно було мовою образів («Біблія для неписьменних») розкрити сакральну сутність і божественний статус новоканонізованих святих. Зображення «Семаргла», як добре відомого давньослов'янського божества, і повинно було «натякнути» на прилученість свв. Бориса і Гліба до Світового дерева – символу Вічного Життя. Виноград (виногрон) у символіці його образу безпосередньо асоціюється з висловом Ісуса Христа: «аз есмь виноградна лоза» (що відображено і на апокрифічних іконах). Ця символіка є зрозумілою і для усипальниці князя Давида, якою став собор.

І, по-третє, про археологічне підтвердження зв'язку сигнатури Семаргла із Борисо-Глібським собором. Відомо, що православні храми X-XII ст. часто будувалися на місці колишніх язичницьких капищ, де давні слов'яни поклонялись божествам (кумирам) свого пантеона. Так постали Десятинна церква і Видубицький монастир у Києві, Іллінська церква в Чернігові тощо. Цілком вірогідним є й те, що Борисо-Глібський собор також зведений на сакральному місці колишніх вірувань і обрядів. А саме, для Чернігова як «міста Чура» («чрн-голѣв») верховним божеством міг бути якраз Семаргл – «супутник Чура» в його покровительстві роду, домівки, пращурів. Зображення ставало «знаком Чура» і символізувало божественний вогонь, єдність стихій, вічний коловорот життя.

Відтак, не випадково, що триста років тому, під час будівництва будинку чернігівського колеґіума на Валу, саме біля Борисо-Глібського собору знайшли «загадкового» срібного ідола. Закладаючи новий фундамент барокової будівлі поруч із собором XII ст., будівельники кінця XVII – початку XVIII ст. викопали із землі «статую» давньослов'янського божества, яка була схована (чи похована?) в часи боротьби християнства з язичництвом. За наказом гетьмана І. Мазепи, срібного ідола переплавили, і німецькі майстри зробили з дорогоцінного матеріалу «Царські врата» для того ж Борисо-Глібського собору. І досі дослідники вирішують проблему ідентифікації знайденого ідола. Але більш, ніж вірогідно, припустити, що на території православного храму колись існувало капище на честь Семаргла як покровителя Чернігова, і культове зображення якого прикрашало це місце до будівництва християнської святині. Згодом образ, чи то краще, сигнатура Семаргла перейшла на стіни Борисо-Глібського собору, а в його царських вратах залишалася як деяка субстанція – срібний, світлоносний дух.

Показово, що сигнатура Семаргла функціонально «перетікає» («переплавляється») у сигнатуру Чернігівського «Спаса». Нами запропонована концепція сіверянської культурологічної регіоніки, котра спирається на знаково-

смісловий комплекс, пов'язаний зі Спасо-Преображенським собором у Чернігові (1036 рік).¹⁹ Ідея спасіння, захисту, оборони, що втілює чоловіче начало української етноментальності, доповнює ідею заступництва Богородиці – Оранти, пов'язаної з київською «Софією» (1037 р.) – символом Божественної Премудрості, Матері Світу, жіночого начала української культурної душі. Ці та інші християнські сигнатури вітчизняної етнокультури формувалися в період народного «двовір'я», а тому увібрали до себе деякі елементи міфологічного світогляду як на рівні образів-концептів, так і смислів та функцій. Зокрема, ідея і образ Семаргла як захисника Вогню і Древа Життя переноситься у новонавернених язичників на християнську ідею і образ Спасителя, тобто інтегрується в сигнатуру християнського «Спаса».

Показовим є зв'язок і між язичницькою молитвою на честь Семаргла та християнською практикою довгої, мовчазної «молитви серцем» – ісіхазмом. Культ Семаргла здійснювався вже пізніше уважного спостереження за вогнем, коли, сидячи біля вогнища, люди могли годинами, як заворожені, тихо дивитися на танцюючі язики («змійки») полум'я. Це була безсловесна, «таємнича» комунікація з вогняним божеством, про яку пише М. Янкович.²⁰ Ісіхазм, який виник у молитовній практиці християнських ченців, функціонально теж спирається на культ мовчання, довгу, тиху, безсловесну молитву, яка є «умним діланням» во славу Христа. За ісіхастськими уявленнями, саме пізніше такої молитви віруючій людині Бога сутність розкривається як «енергейя», або як світло чи «Фаворський вогонь» («Неопалима купина»).

Не дивно відтак, що сигнатура Семаргла, як і інших міфологічних істот, зустрічається в умовно-образних та символічних зображеннях на православних соборах та в декоративно-ужитковому мистецтві Київської Русі, особливо XI–XII століть. Зачаровує скульптурним декором фасад Димітрівського собору у Володимирі, стіни якого прикрашені численними зображеннями як християнських святих, так і зооморфною та геометричною орнаментикою. В інтер'єрах Софіївського собору в Києві також можна побачити зображення тварин і птахів, зокрема на різьблених шиферних плитах, що знаходяться на хорах. Рослинні і тваринні образи прикрашають давньо-руські книжкові мініатюри. Так, мініатюра «Євангеліст Лука» з Остромирова Євангелія декорована зображеннями Древа Життя, а мініатюра «Різдво Христове» з Трірської псалтирі – зображенням лева чи гепарда. Нарешті, на княжій діадемі роботи київських майстрів XII ст. зустрічаємо зображення Семаргла як такого, що дуже нагадує «чернігівського звіра». На середньому кіотці діадemi, поруч з умовним образом Олександра Македонського (у стилістиці «світового дерева») бачимо двох симетричних міфологічно-казкових істот, що синкретично утворені з птаха і лева (собаки). Подібні зображення зустрічаються і на золотих колтах, браслетах, інших прикрасах XII–XIII ст.

Отже, історія культури Київської Русі розкриває нові таємниці через звернення до її архаїчних, давньослов'янських витоків, до міфологічної свідомості й релігійного світогляду наших пращурів. Особливо плідним є аналіз традиційного українського «двовір'я», або ж «двокультур'я», коли основою вітчизняної духовності ставав органічний синтез міфологічних і християнських поглядів, звичаїв, обрядів, традицій. Сигнатура Семаргла («Чернігівського звіра») в цьому плані є показовою ще й тим, що увібрала в себе елементи індоевропейської міфології взагалі, і дохристиянські слов'янські вірування, і риси за-

хідноєвропейського середньовічного мистецтва, зокрема. Підтверджується думка Г. Ротте, що «багатюща культура Київської Русі склалася в результаті злиття окремих культурних елементів Візантії, Хазарії, Скандинавії і, нарешті, Західної Європи».²¹ В ідеї та образі Семаргла вбачасмо паралелі з давньоіндійською, давньоіранською, давньоєгипетською і давньогрецькою міфологією, а також з народними казками, легендами, піснями. Сигнатура Семаргла, його знаково-сміслові узагальнення перейшли до православної образотворчості, прикрашаючи храми і предмети релігійного культу, книжкові мініатюри і декоративні оздоблення, надихаючи творців духовних пісень і апокрифічних образів християнської міфології.

¹ Велесова книга / пер. Б. Яценко // Хроніка-2000 : Наш край. – К., 1994. – № 3-4. – С. 74.

² *Іванов В.В.* Славянская мифология / В.В. Иванов, В.Н. Топоров // Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. С.А. Токарев. – М. : НИ «Большая российская энциклопедия», 2000. – Т. 2. – 415 с. – С. 455.

³ *Попович М.В.* Мировоззрение древних славян / М.В. Попович. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 134.

⁴ Там само. – С. 105.

⁵ Велесова книга / пер. Б. Яценко // Хроніка-2000 : Наш край. – К., 1994. – № 3-4. – С. 85.

⁶ *Янкович Мамир.* Иконопис древних срба / Мамир Янкович. – Београд, 2006. – С. 87.

⁷ Там само. – С. 88.

⁸ Велесова книга / пер. Б. Яценко // Хроніка-2000 : Наш край. – К., 1994. – № 3-4. – С. 90.

⁹ Там само. – С. 97.

¹⁰ Там само. – С. 120.

¹¹ Там само. – С. 104.

¹² Там само. – С. 118.

¹³ Там само. – С. 118. Курсивом виділені неперекладні ідіоми з «Велесової книги».

¹⁴ Мифы народов мира : энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. С.А. Токарев. – М. : «Сов. Энциклопедия», 1980-82. – Т. 2. – С. 377, 416, 417.

¹⁵ Велесова книга / пер. Б. Яценко // Хроніка-2000 : Наш край. – К., 1994. – № 3-4. – С. 120.

¹⁶ Там само. – С. 129.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Колесник О.С.* Чернігівський Звір поза часом і простором / О.С. Колесник, С.М. Колесник // Чернігівщина incognita. – 2004. – С. 127-130.

¹⁹ Докладніше див.: *Личковах В.А.* Дивосад культури : вибр. ст. з естетики, культурології, філософії мистецтва / В.А. Личковах. – Чернігів : РВК «Деснянська правда» : Управління у справах преси та інформації, 2006.

²⁰ *Янкович Мамир.* Иконопис древних срба / Мамир Янкович. – Београд, 2006. – С. 87.

²¹ Цит. за: *Жук С.М.* Киевская Русь / С.М. Жук. – М. : Мир книги, 2007. – С. 213.

Г.В. Самойленко

Літописна література Чернігівщини XII ст.

Культура Чернігово-Сіверської землі в XII ст. набула найвищого розвитку в усій її розмаїтості. Вона відзначалася багатством і своєрідністю видів та жанрів.

Особливе місце займає література, витoki якої знаходимо ще в XI ст., коли чернігівські князі Святослав Ярославович та Всеволод Святославович, а пізніше Святослав Давидович проявляли інтерес до книги та створення бібліотек. Святослав Ярославович, який був досить освіченою на той час людиною, сприяв перекладу з грецької на слов'янську мову книги «Ізборник» (1073, 1076 рр.). У виданні 1076 р. подано Слово князя про користь знань і читання книжок.

З XI століття поруч з Києвом, Новгородом, Переяславом, Галичем у Чернігові розпочинається літописання, яке набуло значного розвитку в XII ст. Це були літописи різних жанрів: сказання, сімейні й родові хроніки, військові повісті, життєписи князів тощо.

Серед літописних творів XI-XII ст. знаходимо такі, у яких розповідається про Чернігівщину. Це «Повчання дітям» (1117 р.) Володимира Мономаха. У ньому автор пише й про час свого проживання в Чернігові.

У 1078-1093 роках Володимир був чернігівським князем. Основна його вимога дітям – остерігатися «брести» (тобто гордості), слухатися старших, поважати молодших. «Всего же паче убогих не забывайте, но елико могуще по силе кормите, и придавайте сироте, и вдовицу оправдите сами, а не вдавайте сильным погубити человека». Князь закликає бути справедливим, не покладатися ні на тнунів (людина, яка управляє), ні на слуг, ні на восвод, а самому прагнути розібратися у всіх дрібницях життя, бути спостережливим під час походів і жити одним життям із дружинниками. Особливу увагу Володимир Мономах звертав на необхідність остерігатися брехні, п'янства, розпусти. Величезним злом він вважав лінь. «Леность бо всему мати: еже умеет, то забудет, а его же не умеет, а том ся не учит». Тому «его же умеючи, того не забывайте доброго, а его же не умеючи, а тому ся учите, якоже бо отец мой [Всеволод], дома седа изумеша [изучил] 5 язык, в том бо честь есть от инех земль».

Для підтвердження своїх вимог Володимир Мономах наводить приклади із власного життя. Зокрема, він говорить про те, що добровільно передав Олегу Чернігівське князівство, відмовився від участі в змові братів проти Ростиславовичів. І керувався він тут тим, що не хотів порушувати клятви й починати нові міжусобиці. Розповідає він і про свої походи, великі й малі, про ставлення до полонених князів, про полювання і т.п. Закликав Володимир своїх сучасників не боятися смерті в бою, вести себе сміливо на полюванні і з честю виконувати свої чоловічі справи.

У розповіді Володимира Мономаха багато цікавих деталей, пов'язаних із описом природи, тваринного світу Чернігівщини XI ст.

До «Повчання...» прилягає лист Володимира Олегу Святославовичу Чернігівському, відомому в історії під іменем Гориславовича. Олег постійно ворогував з іншими князями, запрошував половців для зведення рахунків із

своїми суперниками. Після того, як його військо було розбите Володимиром і Святополком, він залишив Чернігів і пішов на Ростовську землю, щоб повернути Муром, який захопив син Володимира Мономаха Ізяслав. Відбувся бій. Ізяслав був убитий, а його дружина захоплена в полон. Це було 6 вересня 1096 р. Після цих подій син Володимира Мстислав пише батьку грамоту, в якій просить його «смириться», не мститися Олегу, щоб не загубити Руську землю. Володимир розуміє стурбованість сина і посилає Олегу Чернігівському лист, у якому виражає свою батьківську скорботу. Бажаючи добра «братки» й «Руськай землі», Володимир іде на примирення і просить звільнити дружину Ізяслава, «да с нею кончав слезы, посажу на месте, и сядеть акы горлица на суше древе желеючи, а аз утепшюся о Бозе».

Лист Володимира Мономаха Олегу Чернігівському був тісно пов'язаний із основними думками «Повчання...», а тому й було прислане до нього, мабуть, самим князем. У листі Володимир показав себе навченим досвідом, хоча й убитим горем, політиком, який може поставити загальнодержавні інтереси вище особистих.

Яскравим твором цього часу є також «Життя и хождения Данила, руськыя земли игумена» («Життя і ходіння Даниїла»), в якому описано подорож до Палестини (бл. 1106-1108 рр.) давньоруського письменника кінця XI – початку XII ст. игумена Данила.¹ Біографічних свідчень про автора цієї пам'ятки до нас дійшло мало. Тому ми знаємо лише те, що він сам про себе розповідає у своєму творі.

Родом игумен Данило був із Чернігівщини, зокрема зі Сновська (з XVII ст. – Седнів), про що свідчать назви місць та специфічні діалектизми у творі.

Игумен був освіченою людиною, знав декілька мов, церковну й апокрифічну літературу. Він виконував дипломатичні доручення київського та чернігівського князів. Описуючи свою подорож до Палестини, саму державу, її міста, зокрема Єрусалим, игумен Данило під час розповіді вкраплював свідчення, які були пов'язані з його рідним краєм (місто Сновськ, річка Снов тощо). Пам'ятка просякнута глибоким патріотизмом. Написана вона простою, зрозумілою мовою.

«Життя і ходіння...» дійшло до нас у різних списках. Воно перекладено на французьку, німецьку, грецьку та інші мови. «Ходіння...» Данила мало велике значення для розвитку жанру паломницької літератури.

До ранніх літописних творів відноситься Чернігівський літопис, який був створений у XII ст. в період правління князя Святослава Ярославовича в Чернігові. Його уривок увійшов до літопису Никона.² У ньому розповідається про похід князя Михайла Юрійовича, брата Володимиро-Суздальського князя Андрія Боголюбського (якого вбили бояри в 1174 р.) з Чернігова до Володимира.

У чернігівського князя Святослава Всеволодовича жили не лише брати Андрія Боголюбського Михайло і Всеволод Юрійовичі, а і юні племінники князя Андрія Мстислав і Ярополк Ростиславовичі, яких запросили бояри на княжіння Володимиро-Суздальською землею. У Суздаль поїхали все ж усі четверо претендентів. Проте старшого брата Михайла Юрійовича, який претендував на престол, підтримали лише володимирці. Бояри Рязані й Суздаля взя-

ли в облогу Михайла у Володимирі, і той після семи тижнів змушений був у середині листопада 1174 р. повернутися до Чернігова.

Узимку 1174/75 років на Суздальщині правили Ростиславовичі в союзі з Глібом Рязанським. А в травні 1175 р. Михалко і Всеволод Юрійовичі знову організували похід із Чернігова на Москву. Чернігівський князь Святослав послав із ними військо під командуванням свого сина Володимира. В Москві до них приєдналися володимирці. 15 червня 1175 р. у битві на Белеховому полі під Володимиром володимиро-чернігівці розбили Ростиславовичів і боярські полки. З 15 червня 1175 р. і до смерті 20 червня 1176 р. Михайло Юрійович княжив на Володимирській землі, а його брат Всеволод – у Переяславлі-Залеському.

Після смерті Михайла ростовське боярство знову запросило Мстислава Ростиславовича. Але в липецькій битві 26 червня 1176 р. Всеволод отримав перемогу і княжив на Володимиро-Суздальщині до кінця свого життя.

Узимку 1176/77 р. Всеволод організував разом із чернігівським князем Святославом, який надіслав своє військо на чолі з синами Олегом і Володимиром, похід проти Рязані. Перемога була на їхньому боці. Гліб Рязанський був узятий у полон. Проте за нього заступився князь Святослав, що призвело до дворічного «розмир'я» зі Всеволодом.

Ці історичні події виклав академік Б.О. Рибakov у книзі «Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве”».³ Він доводить, що вся розповідь писана в Чернігові й подана з позицій Святослава. Автор літопису настільки детально описує похід і все те, що торкається Володимира Чернігівського, який очолював його, що це дає право говорити про участь оповідача у ньому. Дослідник вважає, що автором літопису був чернігівець. Він не лише знав дату виїзду полків із Чернігова (це могла знати і людина з оточення Михалка), але й слідував за діями чернігівського княжича Володимира Святославовича, оспівуючи їх. Перемогу над ворогами він приписав не лише Богородиці, покровительці Володимира Суздальського, але і святому Спасу, покровителю Чернігова. Після опису перемоги 15 червня літописець розповів про те, як Михалко і Всеволод Юрійович обдарували свого союзника Володимира Святославовича, а потім відпустили його в Чернігів. Описавши переможний в'їзд Юрійовичів до Володимира, літописець знову повертається до Чернігова, називаючи чернігівського князя просто, без будь-яких пояснень, Святославом.⁴

Написання цього літописного оповідання (текст якого частково зберігся в Іпатіївському літописі, у копіях і скороченому варіанті в Лаврентіївському літописі та в переказах В.Н. Татищева)⁵, російський дослідник історії та культури Київської Русі академік Б.О. Рибakov пов'язує з іменем автора «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» Кузьмища Киянина. У книзі «Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве”» вчений на основі літописних тверджень відтворює біографію письменника і вважає, що він є автором не тільки Чернігівського літопису, «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського», а й «Слова про князів».

На основі мови цих творів Б.О. Рибakov робить висновок, що Кузьмище Киянин був родом із Новгород-Сіверської землі, бо в оповіданні відчутна саме «чернігівська діалектна риса».⁶

Торкаючись життя письменника, вчений говорить, що у Сіверського князя Святослава Всеволодовича служила людина на прізвище Киянин, яка ви-

кав існування чернігівського літописного зводу Ігоря.⁹ Це підтвердив і академік Б.О. Рибаків, який говорить, що чернігівське літописання велося при дворах князів Всеволода, Святослава й Ігоря Ольговичів.¹⁰ У літописі подані такі дрібниці із життя Ольговичів, які наштотхують на думку, що автор був близьким до родини князів. Не виключена можливість, що після смерті Святослава літописець працював у його сина Олега в Новгороді-Сіверському.

Визначною пам'яткою давньоруської і світової літератури, яка пов'язана з Чернігівщиною, є «Слово о полку Ігоревім», у якому розповідається про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців 23 квітня 1185 р.

Цікава доля цієї пам'ятки. Вперше її опублікував відомий збирач і видавець старожитностей О.І. Мусін-Пушкін, який обіймав досить високу посаду обер-прокурора синоду у 1800 році. Це положення давало йому можливість знайомитися з бібліотеками монастирів. У кінці XVIII ст. О.І. Мусін-Пушкін звернув увагу в бібліотеці Спасо-Преображенського монастиря міста Ярославля на книгу «Хронограф», у кінці якої і розміщувалося «Слово о полку Ігоревім, сина Святослава, онука Ольгова».

Книгу «Хронограф» О.І. Мусін-Пушкін придбав у архімандрита Спасо-Преображенського монастиря Іоїля.¹¹ І ось тут слід звернути увагу на те, що архімандрит Іоїль, справжнє прізвище якого є Іван Биковський, був родом з України. Народився він 1726 р., закінчив Києво-Могилянську академію, працював у ній викладачем, а потім, як це бувало в той час досить часто, прийняв чернечий сан. Протягом десяти років він був архімандритом Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. У 1767 р. його перевели в Ярославль. Саме перебування його в Чернігові наштотхує на думку, а чи не з Троїцько-Іллінського монастиря був привезений «Хронограф»? Відповісти на це питання позитивно немає сьогодні можливості, бо сама книга загинула під час пожежі в Москві у 1812 році, коли давню столицю Росії зайняли французи. Відомий педагог К.Д. Ушинський стверджував не тільки те, що «Слово» написане «по всей вероятности, северянином и в Северии», а й говорить, що воно переписувалося у Новгороді-Сіверському. Він посиляється на свідчення К.Ф. Калайдовича, якому друкар С.А. Селівановський заявляв, що список «Слова» був написаний не дуже давнім білоруським письмом, схожим на почерк Дмитрія Ростовського (Дмитра Туптала, відомого українського письменника). Тут можна висувати багато різних гіпотез, припущень. Вчені відмічають вплив «Слова» на давньоруську літературу. Відомий знавець літератури цього періоду В.А. Микитась говорить, що загальний тон історичної розповіді, вірність руській землі і яскравість психологічних переживань, зображення природи ріднить поему з окремими місцями «Слова о законе и благодати» Іларіона, проповідей і слів Кирила Туровського, «Повчаннєм дітям» Володимира Мономаха, зі світською частиною Галицько-Волинського літопису, «Задонщиною» тощо. А раз так, то текст «Слова» не був єдиним примірником. Тож можна сподіватися, що і через віки пам'ятка ще може відкритися нам у одному із переписаних списків.

На жаль, трагічно склалася і доля першого видання «Слова». За свідченням Л.О. Дмитрієва, із 1200 надрукованих примірників збереглося близько 70. Один із них знаходиться у фундаментальній бібліотеці Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

«Слово о полку Ігоревім» – це героїчна, ліро-епічна поема, яка просякнута ідеєю єднання руських князів у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Цей заклик відчувається й у «золотому слові» великого київського князя Святослава Всеволодича, в якому він звертається до руських князів постояти «за землею Рускую, за раны Ігоревы, буюго Святъславлича!», і в звертаннях автора до руських князів.

Невдалий похід князя Ігоря і його товаришів князів-воїнів, їх полонення, а також загибель в бою і полонення всіх воїнів, що брали участь у поході, спонукали інших князів поміркувати над тактикою боротьби проти ворогів, методами захисту рідної землі.

Князь Ігор та його брат Всеволод були популярними в Північних землях, бо вони неодноразово їх боронили від різних ворогів. Як свідчить «История Российская» В. Татищева, поразка і полон Ігоря викликали в Північній землі «по всем градам [...] плач неутешимый», и «радость была неописанная», коли князь повернувся з полону. Про це саме говориться і в «Слові». Коли звістка про поразку дійшла до рідної землі,

А встона бо, братие, Києві, тугою,
а Чернигов напастьми.
Тоска разляися по Руской земли,
печаль жирна тече средь земли Рускыи.

Більше того, шкодують про це не тільки співвітчизники, а й німці, венеціанці, греки, чехи. І навпаки, коли втік князь з полону, «Солнце свѣтитъ на небесѣ – Игорѣ князь въ Руской земли».

Після повернення Ігоря на Руську землю автор не приховує своєї радості. Він славить Ігоря Святославовича, буй-тура Всеволода, Володимира Ігоревича. Проте слід підкреслити, що автор «Слова», як незалежна від Ігоря людина, говорить і гіркі слова. Він із надзвичайною сміливістю засуджує князя за примхливість, дорікає йому за нерозсудливість, які призвели до загибелі армії і відкрили дорогу половцям на Чернігів і Київ. «Автор “Слова”, – підкреслює Д.С. Лихачов, – займає незалежну від правлячої верхівки феодального суспільства патріотичну позицію. Йому були чужі місцеві інтереси феодальних верхів і були близькі інтереси широких верств трудового населення Русі».¹²

Проте це не значить, що автор пам'ятки ніякими пристрастями не був пов'язаний із оточенням князя Ігоря й рідною землею.

Хто ж написав цей чудовий твір, який «є одним із найвищих світових досягнень художнього мислення», що вражає читачів «яскравою і багатою мовною поетичністю», бо його «мовно-образна система сповнена нев'янучої свіжості й мистецької чарівності, а художні деталі відзначаються різноманітністю та смисловою значущістю».¹³ По-різному відповідають на це питання літературознавці, точиться навколо цього суперечка і серед учених нашого часу. Крім давньоруських поетів, імена яких згадуються в літописах (Митуса, Янь та ін.), автором «Слова» називають усіх князів із оточення Ігоря та й самого князя, його дружину – Ярославну, її брата Володимира Ярославовича Галицького, Київського літописця Петра Бориславича тощо.

Значна група дослідників пам'ятки (М.М. Карамзін, М.А. Максимович, К.Д. Ушинський, О.А. Назаревський та інші) доводять, що автором «Слова» була людина з Чернігівщини. Ці вчені вважають, що з Чернігово-Сіверщиною «Слово о полку Ігоревім» пов'язане як змістом, так і чітко визначеною лінією

місцевого патріотизму. Професор П.П. Охріменко відзначає, що якби «Слово» було створене не в Чернігово-Сіверській землі, а, скажімо, в Києві, тим більше в придворному середовищі Святослава Всеволодича, як припускає чимало дослідників цієї пам'ятки, то в ньому не було б того явного співчуття до Ігоря і Всеволода, яке чітко відчувається в цьому творі.

«Слово о полку Ігоревім» було написане в літньо-осінній період 1185 р. людиною, яка близько стояла до князя Ігоря. Автор «Слова» був освіченою, з прогресивним світоглядом, незалежною від будь-якого князя людиною, яка глибоко розуміла історичні процеси другої половини XII ст. і знала історію Русі, була обдарованим художником слова. Він знав історичні та літературні пам'ятки Чернігівщини того часу, зокрема «Життя і ходіння» ігумена Даниїла, «Слово про князів». Він любив Чернігівщину, а тому слідом за Києвом називав Чернігів, а потім Новгород-Сіверський, Путиваль, Курськ, Римов (міста, які входили до Чернігово-Сіверщини). І взагалі, Чернігово-Сіверщина в поемі відчувається. Допускається думка, що автор «Слова» вів також записи в Чернігово-Сіверському літописі, який увійшов потім у Київський літописний звід. Академік Б.О. Рибаків звернув увагу на те, що опис походів, подій у ньому нагадує тут «Слово».

П.П. Охріменко стверджує, що автор був «близькою до Ігоря особою, скоріше всього його наставником, співцем й літописцем, а також учасником походу 1185 р. і автором чи співавтором Чернігово-Сіверського літопису».¹⁴ В іншому його виступі читаємо, що це «наставник, вчитель, поради́ник Ігоря Новгород-Сіверського, прив'язаний до нього щирою любов'ю».¹⁵ І ця любов, на яку вказує дослідник, підтверджується ще одним: автор «Слова» ставить князя Ігоря на один рівень із відомими князями Київської Русі, в тому числі і з великим київським князем Володимиром. Це досить сміливий крок, бо згадані по статі на той час були непорівнюваними. Більше того, автор поеми підносить Новгород-Сіверського князя до таких висот, що в творі з'являється, як засвідчив І.О. Баскевич, гіперболічна паралель – «Ігор – глава руської землі»¹⁶: «Хоть тяжко ти головы кромь плечю – зло ти тьлу кромь головы – Руской земли безь Игоря». «Солнце свѣтитя ва небесь – Игорьъ князь в Руской земли». А це вже дійсно перебільшення, яке викликане винятково любов'ю автора до князя. Ця любов до Ігоря відчувається і в тричі виголошених словах київського князя Святослава, у «золотому слові», які закликали руських князів піднятися на боротьбу й відплатити «за обиду сего времени, за землю Русскую, за раны Игоревы, бугега Святославича». Усі ці факти ще раз підтверджують місцевий патріотизм автора «Слова».

Літературознавець А.В. Соколов говорить, що автор пам'ятки «виріс в Чернігові, і місцеві чернігівські легенди (розповіді), чернігівські князі йому найдорожчі і найближчі», хоча «його чернігівський патріотизм пов'язаний з любов'ю до всієї Руської землі».

Підтвердженням того, що автор «Слова» був із Чернігівщини, є мова твору. У «Слові» знаходимо чимало специфічних діалектизмів, характерних для районів Новгород-Сіверщини, а також слів давнього ділового письма, географічних назв, топонімів, етнізмів цього краю. Це підтверджують у своїх працях К.Д. Ушинський, С.П. Обнорський, С.І. Котков. Академік С.П. Обнорський стверджує, що «“Слово о полку Ігоревім” було складено на півдні, найвірогідніше в Сіверській землі, в княжіння самого Ігоря».¹⁷

Професор С.І. Котков у статті «Лексические элементы “Слова о полку Игореве”, связанные с Новгород-Северской землей»¹⁸ наводить приклади давнього ділового письма Новгород-Сіверщини, зокрема «болонье», «струга», «яруга», «холм» та ін.

Спостереження Є.О. Черепанової, М.М. Воїнова свідчать про те, що чимало слів і висловів, характерних для пам'ятки, широко побутує і до цього часу в сучасних говорах північної Чернігівщини, Гомельщини, Брянщини, Сумщини, тобто в районах, які колись належали Чернігово-Сіверській землі. Дослідник діалектних говорів північної Чернігівщини з Ніжина С.Г. Солтан наводить деякі паралелі, зауваживши, що в «Слові» знаходимо як повні лексичні відповідності (наприклад, «бусовий» – «сірий»; «кипять» – «кричати»; «болонь» – «низина, луг, залитий водою»; «желя» – «велике горе» та ін.), так і часткові («сполкаты» – «швидко ходити, збігати кудись»; «плькь» – «військо», «похід», «війна»; «раскепаты» – «розколоти, розбити» тощо).

Одним із аргументів того, що автор «Слова» був з Чернігівщини і, зокрема з Новгород-Сіверщини, є використання ним у пам'ятці язичницьких елементів. Як свідчить «Повість минулих літ», язичницькі пережитки Київської Русі були найбільш помітні в Чернігово-Сіверській «волості». Навіть представники князівського двору використовували їх у повсякденному житті. Згадаймо хоч би плач Ярославни, який нагадує давні заклинання.

Нині, мабуть, уже не так важливо знати конкретне ім'я автора «Слова», скільки пам'ятати, що це була високоосвічена людина, яка добре розуміла складність історичної ситуації як для свого часу, так і попередніх років, мала уявлення про діяльність багатьох князів, володіла прекрасним поетичним словом і дотримувалася прогресивних поглядів, турбувалася про міцність і незалежність Руської держави.

Факти, які пов'язують «Слово о полку Ігоревім» із Чернігівщиною, ні в якій мірі не роблять пам'ятку твором місцевого значення. Основна його ідея – єднання Русі – сприймалася як загальноруське гасло, а регіональний матеріал лише допомагав розширити прикмети, характерні для всієї Руської землі. І якщо інколи автор відступає від історичної правди в зображенні окремих персонажів (Святослав Всеволодич, Ігор Святославович), то це робиться лише для утвердження основної ідеї твору. Автор «Слова» хотів бачити Київську Русь сильною і міцною у своїй єдності державою. «Не варто розглядати “Слово о полку Ігоревім” як конкретно-історичне джерело – це високохудожня літературна пам'ятка, що відбиває сучасну їй дійсність у поетичній, чисто символічній формі», – зауважує дослідник пам'ятки М.Ф. Котляр.¹⁹ Але тут треба уточнити цю думку.

Автор «Слова» не відступає від історичної правди в зображенні прагнення сучасників до зміцнення держави, в основі якої лежить саме єднання князівств у боротьбі проти зовнішніх ворогів. І ще одне. І автор «Слова», і сама поема є свідченням високої культури XII ст., закономірним етапом її розвитку.

Короткий огляд літописної літератури засвідчує, що на Чернігівщині у XII ст. проживали високоосвічені письменники, які своєю творчістю утверджували високі моральні принципи, відстоювали єдність Руської землі, засуджували тих, хто ставив свої власні інтереси та амбіції над загальнодержавними. Літописна література XII ст. – це яскраве явище в культурі Київської Русі.

- ¹ «Хождение» игумена Даниила // Памятники литературы Древней Руси XII века. – М., 1981. – С. 24-115.
- ² Детальніше див.: *Самойленко Г.В.* Страницы литературной жизни Черниговщины XII-XVIII веков / Г.В. Самойленко. – Нежин, 1992. – С. 14-27.
- ³ *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1972. – С. 113-114.
- ⁴ Там само. – С. 114.
- ⁵ *Татищев В.Н.* История Российская с самых древнейших времен / В.Н. Татищев. – М., 1964. – Т. 3. – С. 117-118.
- ⁶ *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1972. – С. 113.
- ⁷ Там само. – С. 114.
- ⁸ *Голубовский П.В.* Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князьях» к определенной хронологической дате / П.В. Голубовский. – М., 1899.
- ⁹ *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д.С. Лихачев. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1947. – С. 184-188.
- ¹⁰ *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи / Б.А. Рыбаков. – М., 1963. – С. 307.
- ¹¹ *Гетьманец М.Ф.* «Слово о полку Игоревім» у школі / М.Ф. Гетьманец. – Суми : Собор, 2001. – С. 5.
- ¹² *Лихачев Д.С.* «Слово о полку Игореве» – героический пролог русской литературы / Д.С. Лихачев. – Л., 1967. – С. 25.
- ¹³ *Пінчук С.П.* «Слово о полку Игоревім» / С.П. Пінчук. – К., 1990. – С. 96.
- ¹⁴ *Охрименко П.П.* К проблеме авторства «Слова» // Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве» : тезисы докл. ; первая часть. – Чернигов, 1986. – С. 64.
- ¹⁵ «Слово о полку Игореве» и Чернигово-Северщина : тез. докл. и сообщ. науч. конф., посвящ. 800-летию «Слова» / сост. П.П. Охрименко. – Сумы, 1984. – С. 5.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ *Обнорский С.П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода / С.П. Обнорский. – М.-Л., 1946. – С. 196.
- ¹⁸ Русская речь. – 1975. – № 5.
- ¹⁹ *Котляр М.Ф.* Чернігівські князі у «Слові о полку Игоревім» / М.Ф. Котляр // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 39.

Б.И. Осипов

И еще раз о «Влесовой книге»

Текст, известный под названием «Велесова книга» (или «Влесова книга», «Влескнига»)¹, получил известность в 50-х годах XX века и вскоре был квалифицирован известной исследовательницей древней славянской письменности Л.П. Жуковской как несомненная подделка.² Долгое время эта книга не привлекала особенного общественного внимания, но с начала 90-х годов по нарастающей пошли ее издания и переиздания в России и на Украине и многочисленные попытки разного рода дилетантов доказать ее подлинность – попытки очень неквалифицированные, но зато очень эмоциональные. Поэтому ученым пришлось вновь и вновь обращаться к исчерпанному, казалось бы, сюжету. Наиболее обстоятельным был разбор пресловутой книги в статье выдающегося специалиста по древней русской литературе О.В. Творогова.³ Обращался к данной теме и автор этих строк.⁴

Конечно, доказать что бы то ни было людям, не имеющим сколько-нибудь достаточной для чтения источниковедческих исследований подготовки, практически невозможно, особенно когда ими руководят не логические, а эмоциональные мотивы. Однако есть некоторые обстоятельства, заставляющие все-таки снова обратиться к этому псевдопамятнику и продолжить дискуссию по некоторым вопросам, остающимся спорными.

Собственно говоря, вопрос о поддельности «Влесовой книги» к дискуссионным даже и не относится. Достаточно взять наугад любую фразу ее «древнего» текста, чтобы убедиться в нелепости его (этого текста) грамматики (с позволения сказать, грамматики). Вот, например, фраза, в современном русском тексте книги, передаваемая *другие так же говорят*. В «древнем» тексте ей соответствует фраза *инїи такожде рекоста*. В этом предложении из трех слов содержится три ошибки. Во-первых, подлежащее требует от глагола-сказуемого множественного числа, а глагол стоит в двойственном. Во-вторых, подлежащее требует третьего лица, а глагол употреблен во втором. В-третьих, *рекоста* – это не форма настоящего времени, а одно из прошедших времен древних славянских языков – аорист. Иначе говоря, фраза должна бы переводиться на современный русский совершенно несуразно: *многие другие вы двое так же сказали*. И такая грамматика в «древнем» тексте книги встречается на каждом шагу.⁵ Специалисту-филологу уже одного этого вполне достаточно, чтобы раз и навсегда закрыть вопрос о подлинности. Ясно, что это даже не просто подделка, а еще и довольно топорная. Но и историческое содержание книги не выдерживает критики.⁶

Итак, в плане подлинности «Влесовой книги» дискутировать попросту не о чем. Однако есть основания обсудить вопросы, во-первых, о времени создания подделки и, во-вторых, о причинах ее популярности именно в последние два десятилетия.

Готовя свою прежнюю статью о «Влесовой книге», я сосредоточил основное внимание на том ее варианте, который адепты сего произведения называют древним: очень уж забавно было наткнуться, кроме грамматических несуразностей, еще и на орфографические рефлексy современного (!) украин-

ского, современного польского, современного чешского языков (хотя все эти ляпсусы и были отмечены до меня). И я высказал тогда точку зрения, близкую мнению Л.П. Жуковской: что подделка изготовлена в начале XIX или, самое раннее, в конце XVIII века, в обстановке тогдашнего взрыва национального самосознания, связанного с выходом России в число великих европейских держав.

И я не уделил тогда должного внимания так называемому переводу на современный русский язык. Только несколько лет спустя у меня нашлись время и силы, чтобы с должным вниманием прочесть этот «перевод», и... И я обнаружил, что текст этот написан человеком не без литературных способностей, что многие его места, несмотря на всякого рода исторические несообразности, в чисто литературном смысле звучат с подлинным пафосом, исполнены настоящего поэтического чувства. О богатстве фантазии уж и говорить не приходится.

И вот тут мне все стало ясно. Именно этот якобы перевод, конечно же, и является первоначальным текстом «Влесовой книги», именно он-то и был, по-видимому, сочинен журналистом-эмигрантом Ю.П. Миролюбовым в 50-х годах XX века (или, может быть, несколько раньше), а потом либо им самим, либо с чьей-то помощью кое-как перетолмачен на некое подобие какого-то древнего славянского языка – то ли старославянского, то ли древнерусского, а на самом деле того, который А.Б. Мордвинов охарактеризовал следующим образом: «Язык, который я, как преподаватель этих исторических дисциплин, знаю назубок: это язык студента, плохо выучившего старославянский».⁷ То есть история с находкой царским офицером Изенбеком в разоренном гражданской войной имении на русско-украинском пограничье дощечек с выжженным или, по другой версии, процарапанным на них текстом, об их копировании Ю.П. Миролюбовым и о таинственном исчезновении после смерти Изенбека – все это вымысел, сочиненный задним числом. Именно такую точку зрения высказывает в упомянутой книге А.В. Уханова, и сегодня для меня уже нет сомнения, что именно этот взгляд на датировку создания подделки является единственно верным.

Теперь о том, почему же «Влесова книга» оказалась, начиная с 90-х годов, такой популярной у определенной части русского и украинского общества, откуда такое страстное стремление увидеть в ней подлинный памятник дохристианской литературы древних славян.

Причина этого, увы, является чисто политической. Последние два десятилетия во всех славянских странах, в том числе и в России, и на Украине, характеризуются новой волной обостренного национального самосознания. А в такие периоды многим и многим очень и очень хочется, чтобы твой родной народ имел бы какие-то великие древние памятники. И хотя древнерусский язык – этот общий предок современного русского, современного украинского и современного белорусского – имеет не такую уж бедную литературную традицию, но патриотическое чувство требует чего-нибудь еще, чего-нибудь сенсационного, что поразило бы воображение, особенно воображение чужаков. Если же подлинных сенсаций не оказывается, создаются поддельные. Такого рода искусственные сенсации не раз повторялись в истории разных народов. Таковы были, например, подделка Дж. Макферсоном песен Оссиана в Шотландии XVIII века, подделки древнерусских рукописей А.И. Сулакадзевым в

начале XIX века, «Краледворская рукопись» в Чехии XIX века – подделка В. Ганки и Й. Линды, кстати, очень искусная, мнение о подлинности которой даже и после возникших у специалистов сомнений долго поддерживалось по соображениям национального престижа и которая окончательно была разоблачена только в начале XX столетия. И все эти подделки приходятся как раз на моменты национального подъема, роста национально-освободительных идей в истории соответствующих народов. И надо отметить, что, несмотря на все гримасы позднего сталинизма, известный подъем национального духа испытывала также и русская эмиграция в 40-50-х годах XX века, после нашей победы над германским фашизмом, да и находки новгородских берестяных грамот, начавшиеся в тех же 50-х годах, могли подогреть мистификаторскую фантазию. Ну, а в 90-х годах у мнимого славянского эпоса появился мощный фактор поддержки уже внутриполитического происхождения.

Короче говоря, тот резонансный, как теперь выражаются, характер «Влесовой книги», каким она обзавелась в последние десятилетия, является вполне объяснимым, но это ничуть не прибавляет авторитета ни ей, ни ее адептам. Книга эта остается не более чем игрушкой для утех националистических амбиций, и другой судьбы у нее не может быть никогда.

¹ О вариантах именования книги и о нелепости огласовок «Влес», «Влесова» см.: *Мордвинов А.Б.* О Влесовой книге / А.Б. Мордвинов // Фонетика и письмо в диахронии : межвуз. сб. науч. тр. – Омск, 2001. – С. 66.

² *Жуковская Л.П.* Поддельная докириллическая рукопись : (К вопросу о методе определения подделок) / Л.П. Жуковская // Вопросы языкознания. – 1960. – № 2.

³ *Творогов О.В.* «Влесова книга» / О.В. Творогов // Труды Отдела древней русской литературы. – СПб., 1990. – Т. XVIII. См. также: *Алексеев А.А.* Опять о «Влесовой книге» / А.А. Алексеев // Русская литература. – 1995. – № 2; *Иванова Т.А.* О первой славянской азбуке, ее происхождении и структурных особенностях / Т.А. Иванова // Избранные труды. – СПб., 2004.

⁴ *Осипов Б.И.* Об одной популярной подделке («Влесова книга» глазами лингвиста) / Б.И. Осипов // Фонетика и письмо в диахронии : межвуз. сб. науч. тр. – Омск, 2001. – С. 70-74.

⁵ О наиболее вопиющих случаях см. подробнее: *Мордаинов А.Б.* Указ. соч. – С. 66-69.

⁶ Об этой стороне дела см. исследование специалиста-историка: *Уханова Е.В.* У истоков славянской письменности / Е.В. Уханова. – М., 1998. – С. 198-233.

⁷ *Мордвинов А.Б.* Указ. соч. – С. 67.

Н.М. Жаркевич
**М.Н. Сперанский –
исследователь «Слова о полку Игореве»**

Имя М.Н. Сперанского бесспорно принадлежит к числу тех, кто своими исследованиями способствовал мировой известности отечественной науки.

Между тем судьба яркого, самобытного ученого, как это часто и бывает с людьми неординарными, сложилась непросто. Выпускник Московского университета, ученик известного Н.С. Тихонравова, он после защиты магистерской диссертации («Славянские апокрифические евангелия. Общий обзор») получил должность экстраординарного профессора в Нежинском историко-филологическом институте кн. Безбородко. Более десяти лет, проведенных в Нежине (1895-1906), стали самым плодотворным и продуктивным временем в его преподавательской и научной деятельности. Именно здесь окончательно сформировался широкий круг его творческих интересов (от фольклора и древнерусской литературы до творчества Н.В. Гоголя и И.П. Котляревского). Именно в Нежине к нему пришла мировая известность слависта, византолога, медиевиста.

Опубликованные в разных научных изданиях тех лет статьи М.Н. Сперанского обратили внимание крупнейших специалистов, и в 1902 году он был избран членом-корреспондентом Российской Академии наук. В это время ученый входит в состав редакционных коллегий различных периодических изданий в Нежине («Известия Историко-филологического института кн. Безбородко»), в Москве («Археологические известия и заметки, издаваемые Московским археологическим обществом»), в Праге («Вестник славянской древней жизни»), в Мюнхене («Византийский вестник»).

С 1906 года судьба М.Н. Сперанского оказалась связанной с Московским университетом, а затем ИФЛИ.

В 1921 году он возглавил отдел рукописей в Государственном историческом музее.

В этом же году М.Н. Сперанский был избран академиком Российской, а чуть позже, в 1926 году – Болгарской Академии наук. Как сотрудник Академии он активно работал в Комиссии по составлению словаря древнерусского языка и изучению древнерусской литературы.

Но время уже было тревожным. Церковная литература, изучению которой М.Н. Сперанский отдал столько сил и времени, была объявлена «реакционной». В 1930 году ученый был отстранен от преподавательской работы. А в 1934 вместе с академиком В.Н. Перетцем был арестован по «делу славистов». И хотя приговор суда оказался сравнительно легким: ссылка в Уфу, которая впоследствии вообще была заменена условным сроком, но до конца дней он уже фактически был лишен возможности работать, и находился под домашним арестом. Умер М.Н. Сперанский 12 апреля 1938 года совершенно забытым и нищим. Его доброе имя было восстановлено только 27 февраля 1990 года.¹

Как следует из библиографического списка публикаций ученого, основной круг его научных интересов был связан с духовными памятниками переводной византийской литературы. Таковы его статьи: «К легенде о смерти Каина» («Археологические известия и заметки». – 1893. – № 12), «Славянские апокрифические евангелия. Общий обзор» (Труды VIII археологического съезда. – М., 1895. – Т. 2), «Из истории отреченных книг: I. Гадания по Псалтыри» / Памятники древней письменности и искусства. – СПб., 1899. – Т. 129), и др.

Заслуживает, однако, внимания и тот вклад, который М.Н. Сперанский внес в изучение крупнейшего памятника древнерусской литературы – «Слова о полку Игореве». Печатные материалы исследователя дают основание предположить, что работа по изучению этого памятника делится на два этапа. Первый – это время его профессорства в Нежинском историко-филологическом институте, когда он читал спецкурс по «Слову о полку Игореве». Второй приходится на 20-е гг. уже XX в., когда он подготовил серию статей о рукописных материалах, связанных с изучением памятника.

Текст лекций спецкурса, к сожалению, не сохранился. Косвенное представление о его содержании могут дать материалы, включенные М.Н. Сперанским в «Историю древней русской литературы», учебное пособие, составленное им на материале лекций, которые он читал для студентов Московского университета и слушательниц Высших женских курсов, и которое при жизни автора перепечатывалось трижды – в 1912, 1914 и 1921 гг.

Сразу же оговоримся: как работа функционального назначения (учебное пособие) «История древней русской литературы» М.Н. Сперанского отнюдь не предполагает сугубо самостоятельную постановку всех проблем курса и связанных с ними выводов. Задача книги в другом. А именно: в осмыслении всего наличествующего к моменту ее издания научного опыта в данной области знаний. Последнее, однако, не исключает вопроса об индивидуальном творчестве автора. В «Истории древней русской литературы» М.Н. Сперанского это, безусловно, касается и материалов, связанных с его изучением «Слова о полку Игореве».

Даже самое поверхностное ознакомление с этими материалами убеждает в широчайшей эрудиции ученого. Подтверждением тому могут служить его многочисленные библиографические отсылки не только к отдельным работам по «Слову о полку Игореве», но и к библиографическим указателям А. Смирнова, И.Н. Жданова, П.В. Владимирова, Н.К. Гудзия, зафиксировавших практически весь процесс изучения памятника: от момента его открытия до времени издания того или иного справочника.²

Отсюда – чрезвычайно широкий круг вопросов, связанных с изучением «Слова о полку Игореве», затронутый М.Н. Сперанским в его «Истории». Такова и ключевая для XIX в. проблема подлинности «Слова», и проблемы языка, стиля, жанра, реконструкции текста, датировки сгоревшей рукописи, связи памятника с книжной традицией своего времени и с фольклором и многие другие. В этом плане показательно сравнить «Историю древней русской литературы» Н.М. Сперанского (раздел, посвященный «Слову») и «Историю русской словесности» А. Галахова (М., 1880), одним из основных учебных пособий по литературе в дореволюционной России, где кратко упоминается об открытии памятника, обстоятельно пересказывается его содержание, включаю-

щее беглые характеристики основных действующих лиц, участвовавших в событии, и столь же бегло упоминается о связи памятника с народной поэзией.³

В связи с этим и еще одно замечание: уже сам отбор отмеченных выше проблем, среди огромного количества работ, по изучению «Слова», дает яркое представление о личных пристрастиях М.Н. Сперанского-исследователя. И более того, он готовит почву для современного видения и осмысления памятника.

Исходным моментом наблюдений М.Н. Сперанского над «Словом» являются две позиции. Во-первых: в контексте всей литературы киевского периода «Слову о полку Игореве» принадлежит ключевое место (285-286). С учетом непрекращающихся весь XIX век споров о подлинности памятника (споров, попутно отметим, продолжающихся и поныне) данная позиция представляется особенно значимой и принципиальной. И во-вторых: история изучения «Слова» в XIX веке есть часть истории древнерусской литературы как науки.

На этом основании Н.М. Сперанский в изучении «Слова о полку Игореве» выделяет два периода: от момента первого издания и комментариев А.Ф. Малиновского до работ Ф.И. Буслаева и Н.С. Тихонравова, т.е. до 40-50-х гг. XIX в. И от работ названных авторов до этапной трехтомной работы Е.В. Барсова «“Слово о полку Игореве” как художественный памятник Киевской дружинной Руси» (1887-1889).

Причем, как ученый-лектор М.Н. Сперанский в своих наблюдениях над памятником использует оригинальный методический прием: сначала он формулирует ту или иную проблему, связанную с изучением «Слова», затем называет источник, в котором отмеченная проблема нашла наиболее полное освещение, и, наконец, дает собственную оценку и затронутой проблеме, и посвященной ей работе. Последнее в наблюдениях М.Н. Сперанского над памятником и представляет главный научный интерес. Так, в частности, значение работы Д. Дубенского «Слово о полку Игореве, Святславля пестворца старого времени, объясненное по древнем письменным памятникам» (М., 1844), по мнению исследователя, заключается в том, что в ней на основании параллелей с древнейшими текстами впервые был дан подлинно научный комментарий к каждому слову памятника и, более того, к каждой форме его лексического состава. Высоко оценивает М.Н. Сперанский и предпринятую Д. Дубенским попытку составления словаря этого произведения (288).

Сопоставляя работы Ф.И. Буслаева и Н.С. Тихонравова, ученый отдает предпочтение последним. И не только потому, что сам был учеником Н.С. Тихонравова. Увлечение Ф.И. Буслаева мифологическими экскурсами, дань, которую, по словам М.Н. Сперанского, отдал в свое время и Н.С. Тихонравов, было излишне преувеличенным, поскольку мифологическая символика в «Слове», с его точки зрения, не отражение верований автора, а стилистический прием, усиливающий художественную выразительность памятника (294, 295). Между тем, Н.С. Тихонравов, убежден М.Н. Сперанский, совершил настоящий научный подвиг: по неkritичному и во многом неудовлетворительному мусин-пушкинскому изданию «Слова» он восстановил то, «что было или что должно было быть в тексте памятника» (291).

Главная ценность тихонравовских работ, с точки зрения М.Н. Сперанского, заключается в том, что ученый путем сравнительно-палеографического

метода определил дату погибшего единственного списка «Слова» (не старше XVI века), что оказалось важным аргументом в полемике со скептиками (291), он поставил вопрос о «правильной» критике текста (293) и исправил ряд «темных мест» (292). Он расширил и углубил затронутый на излете еще 30-х гг. М.А. Максимовичем вопрос о взаимоотношениях «Слова» и устной народной поэзии (293). Он отследил тесную связь памятника с книжной традицией средневековья, в частности, с памятниками, написанными в жанре воинской повести (294). Наконец, он смог объяснить, почему «Слово» было обнаружено лишь в единственном экземпляре, и почему все усилия медиевистов отыскать новый список оказались безрезультатными (292). Все перечисленное приводит М.Н. Сперанского ко вполне обоснованному выводу о том, что работы Н.С. Тихонравова не только подвели итог целому периоду изучения памятника, но наметили целую программу по его дальнейшему изучению (290).

Большой интерес в наблюдениях М.Н. Сперанского над «Словом» представляют его оценки трудов, написанных с позиций сравнительно-исторической и психологической школы. Причем, тонкий, вдумчивый наблюдатель и аналитик, ученый выявляет не только их сильные, но и слабые стороны. Так, в частности, значение работы В.Ф. Миллера «Взгляд на “Слово о полку Игореве”» (М., 1877) он связывает «с наблюдениями ее автора над мифологическими образами “Слова”», которые приводят М.Н. Сперанского к выводу, что их присутствие в тексте памятника не более чем прием, поэтическая реминисценция (295), о чем уже упоминалось выше.

В заслугу В.Ф. Миллеру ученый ставит также «несколько удачных исправлений текста» (295). Между тем, мысль исследователя о том, что «Слово о полку Игореве» является подражанием болгарским «воинским» повестям, и, в частности, «Девгениеву деянию», представляется ему «не вполне удачной» (295). По мнению М.Н. Сперанского, сопоставление «Слова» со стилем Ипатьевской летописи убеждает в полной самобытности памятника (295).

Аналогичным образом статья А.Н. Веселовского «Новый взгляд на “Слово о полку Игореве”» (1887), которой ученый откликнулся на работу В.Ф. Миллера, с точки зрения М.Н. Сперанского, является интересной не столько своей гипотезой относительно загадочного «Трояна», сколько анализом «троянских» сказаний в Западной Европе, Византии и у славян, включившим древнерусский памятник в «историю странствующей международной мировой литературы средневековья» (296).

Оценивая труд А.А. Потебни «“Слово о полку Игореве”. Текст и примечания» (Воронеж, 1878), М.Н. Сперанский считает его крайне слабым с точки зрения критики текста, но чрезвычайно интересным в плане содержащегося в нем анализа народно-поэтической стихии с позиций психологии творчества (296).

Взгляд Е.Е. Голубинского, автора книги «История русской церкви», согласно которому летописный рассказ о походе Игоря в художественном отношении гораздо выше «Слова», М.Н. Сперанский считает односторонним (296). «“Слово”, – подчеркивает исследователь, – прежде всего памятник поэтический, а не исторический, лирический, а не повествовательный» (296).

Итогом литературоведческого обзора М.Н. Сперанского в «Истории древней русской литературы» является трехтомная работа Е.В. Барсова «“Слово о полку Игореве” как художественный памятник Киевской дружинной Ру-

си» (1887-1889). Наиболее ценной частью этого сочинения исследователь считает его третий том, в котором Е.В. Барсов на основании древних памятников предпринял попытку составления словаря к «Слову о полку Игореве» (297). Между тем содержание первого и второго томов, посвященных изучению текста, а также анализу и оценке предшествующего опыта работы с памятником, М.Н. Сперанский расценивает как субъективное (296). Научную новизну работы Е.В. Барсова исследователь усматривает в использовании последним бумаг А.Ф. Малиновского, одного из первых издателей «Слова». Однако, — считает М.Н. Сперанский, — отношение к ним Е.В. Барсова значительно понижает ценность вводимых им в научный обиход материалов (297).

Попутно отметим: бумаги А.Ф. Малиновского были предметом научного интереса самого М.Н. Сперанского. Описание их он сделал в статье, опубликованной в качестве приложения в издании «Слова» в 1920 году.

Особый интерес в исследовательской практике М.Н. Сперанского представляет позиция, занятая им в отношении так называемых «скептиков». Напомним, что их суждения всегда были предметом самой острой критики как в прошлом, так и в настоящем.⁴ Между тем М.Н. Сперанский, принципиально не разделяя их точки зрения, убежден, что «скептики» сыграли замечательно важную роль в изучении «Слова о полку Игореве». Во-первых, потому что своей позицией скептики привлекали внимание к памятнику и стимулировали к нему повышенный интерес как со стороны рядовых читателей, так и со стороны исследователей. Во-вторых, потому что их сомнения дали мощный толчок к разработке таких областей гуманитарной науки, как история русского литературного языка, древнерусская палеография и т.д. (290).

В 20-е гг. М.Н. Сперанский отходит от историко-литературных проблем, связанных с изучением «Слова». Став руководителем рукописного отдела в Государственном историческом музее, он пишет серию исследований на материале его фондов. Таковы его статьи «Первое издание “Слова о полку Игореве” и бумаги А.Ф. Малиновского» (1920), «Перевод “Слова о полку Игореве” в бумагах А.Ф. Малиновского», «Русские подделки рукописей в начале XIX в. (Бардин и Сулакадзе)» (1932), «Из истории изучения “Слова о полку Игореве” в Московском университете» (1935). Они обозначили новый этап в работе ученого по изучению памятника.

Попутно отметим: только первая из перечисленных работ была опубликована при жизни автора.⁵ Остальные увидели свет в различных изданиях научной периодики советской эпохи посмертно.⁶

Работа с рукописями привела исследователя к таким выводам.

Во-первых, бумаги А.Ф. Малиновского, обнаруженные в свое время Е.В. Барсовым, вопреки возникшим подозрениям, являются подлинными и представляют значительный научный интерес, но не с позиций палеографии, а в плане истории его первой публикации.

Во-вторых: в основе перевода, помещенного А.Ф. Малиновским в первом издании «Слова» (1800), лежит перевод этого памятника, выполненный А.И. Мусиным-Пушкиным.

В-третьих: получившие в свое время широкий резонанс подделки «Слова о полку Игореве», осуществленные А.И. Бардиным и А.И. Сулакадзевым, обнаруживают очень поверхностное, граничащее подчас с полным незнанием, их представление об особенностях древнерусского языка и письма.

Отсюда достаточно однообразные приемы письма, хронологическое несоответствие лексики, которые и выдают подделку.

И последнее. Изучение «Слова о полку Игореве» в Московском университете началось еще в 10-е годы XIX века, о чем свидетельствуют лекции и фрагменты перевода профессора этого университета М.Г. Гаврилова, зафиксированные на полях одного из экземпляров первого издания памятника его владельцами – студентом Андреем Фон-Валем, а затем профессором А.М. Кибаревым.

В заключение отметим: все наблюдения и выводы М.Н. Сперанского как исследователя «Слова о полку Игореве», а также его оценки важнейших литературоведческих исследований XIX в. в этой области отличаются глубокой взвешенностью и продуманностью. Они вошли в золотой фонд отечественной медиевистики. На них опирались в своих работах такие крупнейшие исследователи этого памятника в XX веке, как Н.Г. Гудзий, Д.С. Лихачев, О.В. Творогов, и др.

¹ Михаил Нестерович Сперанский : библиографический указатель / [сост. и ответ. ред. д. филол. наук, проф. Г.В. Самойленко]. – Нежин, 1993; *Афанасьева О.В.* Возвращение мастера / О.В. Афанасьева // История древней русской литературы / М.Н. Сперанский ; редкол. С.Н. Иконникова и др. – СПб. : Лань, 2002.

² *Сперанский М.Н.* История древней русской литературы / М.Н. Сперанский ; редкол. С.Н. Иконникова и др. – СПб. : Лань, 2002. – С. 298. В дальнейшем все ссылки на это издание приводятся в тексте.

³ *Галахов А.* История русской словесности, древней и новой : в 2 т. / А. Галахов. – Т. 1. – М., 1880. – С. 420-431.

⁴ *Яценко Б.* В плену собственных мистификаций : (По поводу статей Э. Кинана и Г. Грабовича) / Б. Яценко // Русская литература. – 2002. – № 2; *Его же.* I ще про автентичність «Слова о полку Ігоревім» / Б. Яценко // Слово і час. – 2003. – № 7.

⁵ Слово о полку Игореве : снимок с первого изд. 1800 г. гр. А.И. Мусина-Пушкина / под ред. А.Ф. Малиновского ; с приложением статьи проф. М.Н. Сперанского и факсимиле рукописи А.Ф. Малиновского. – М. : Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1920.

⁶ *Сперанский М.Н.* Из истории изучения «Слова о полку Игореве» в Московском университете / М.Н. Сперанский // Известия АН СССР. – ОЛЯ. – Т. XIV. – Вып. 3. – 1955; *Его же.* Русские подделки рукописей в начале XIX в. (Бардин и Сулакадзе) / М.Н. Сперанский // Проблемы источниковедения. – Т. V. – 1956; *Его же.* Перевод «Слова о полку Игореве» в бумагах А.Ф. Малиновского / М.Н. Сперанский ; подгот. к печати и ввод. заметка В.Д. Кузьминой // Древнерусская литература и ее связи с новым временем : исследования и материалы по древнерусской литературе. – М. : Наука, 1967.

М.А. Загорулько

Вплив естетичного тезаурусу християнства на розуміння краси в культурі Київської Русі

Вибір християнської віри князем Володимиром має, зокрема, і естетичне підґрунтя. Як відомо, наші праукраїнські предки мали особливо розвинене почуття досконалості, міри, гармонії – почуття краси. Їхні світогляд і тезаурус тяжіли до панестетизму і софійності, спираючись на естетизовані форми розуміння і тлумачення світу, життєдіяльності та релігійних вірувань. Під час обрання віри найбільш переконливими аргументами на користь християнства грецького обряду були краса візантійських храмів та церковного богослужіння, а також те, що княгиня Ольга – «жінка вельми мудра» – прийняла хрещення від греків. Отже, краса та мудрість, тобто естетизм і софійність, зіграли вирішальну роль у конфесійному виборі князя Володимира, коли стояло питання про прийняття християнської віри від греків чи від латинів.

Перебуваючи у Константинополі, послы князя Володимира були настільки вражені красою Софійського собору та красою церковного богослужіння, що навіть не знали, де опинились: на землі чи на небі. Саме тому поважні мужі висловилися за хрещення від греків: «Ми не можемо забути тієї краси. Кожен, хто вкусив солодкого, не захоче вкусити гіркого».¹

Хрещення Київської Русі було дуже важливим кроком для давньоруської держави. Воно стало відправною точкою для нового етапу її розвитку: виходу Київської Русі на міжнародну арену історії та культури, що, зокрема, сприяло розвитку літератури та мистецтва. Цю подію добре пам'ятали й шанували. Вона стала предметом розмислу для видатного діяча XVII ст., нашого земляка святителя Дмитрія Ростовського (Гуптала). У своєму «Житті Св. Володимира» він так змальовує вибір християнської віри князем Володимиром: «Коли прийшли в Царгород, увели нас греки в церкву свою, де вони Богові своєму служать, і бачили там таку красу і славу, що її ані словами передати. Одежі священників у них пречудові і чин служби дуже чесний, а стояння на молитві людей благоговійне. Співи ж ті такі солодкі, яких ніде не чути. І пройняла нас радість така, що не відчували себе й не відали, на землі ми чи на небі. Немає такої краси й преславного богохвалення на всій землі, як у греків, тому ми віримо, що істинною є їхня віра і тільки з тими людьми живе істинний Бог». А бояри сказали: «Якби віра грецька не була б добра й істинна, то бабка твоя Ольга не прийняла б тієї віри, а була вона жінка вельми мудра».²

Відомий російський історик В. Махнач переконаний у тому, що розвинене почуття краси сприяло хрещенню саме від константинопольського патріарха, а не від папи римського. Крім того, на Русі вже й до того були християни-русичі: християнська традиція бере свій початок від хрещення князя Оскольда у 861 р. Також досить живою була пам'ять про княгиню Ольгу. Обоє хрестились від греків. Можна стверджувати, що хрещення Київської Русі князем Володимиром було зерном, яке впало на добре підготовлену землю.

З прийняттям християнства відбуваються зміни у світогляді й тезаурусі наших предків. Досить цікавим постає питання про розуміння краси киевору-

сичами у дохристиянський та християнський період, і у зв'язку з цим цікаво простежити вплив християнства на розуміння краси, зміни в естетичному тезаурусі наших предків.

У дохристиянський період розуміння краси у давніх слов'ян було пов'язане переважно з красою природи, красою зовнішньої природної чи фетишизованої форми. Згідно з думкою І. Кузьмичова, зародження естетичних уявлень слов'ян відбувалося в процесі освоєння природи й формування у них певного ставлення до неї, як релігійного, так і естетичного. У зв'язку з цим великого значення набувало поняття «про світлову матерію, про блиск та красу видимого світу, осяяного небесним світлом».³ У слов'ян-язичників поняття блискучого, яскравого, світлого, «червоного» (кольору вогню), «білого» (кольору світла) набували естетичних значень і в тезаурусі були пов'язані з красою. Адже красу цього світу бачиш, коли він осяяний світлом.

З точки зору естетичного тезаурусу українців цікаво простежити вживання старослов'янських слів «красний» та «червоний». Там, де мається на увазі краса та врода, вживають слово «красний», а де йдеться тільки про колір, то вживають слово «червоний». Це пов'язано з тим, що слова «краса», «красний» мають спільний корінь зі значенням «красивий», «вродливий».

Згідно з думкою Ф.І. Буслаєва, давньоруські слова «краса», «красний», «кресати», «крес» мають спільне походження. Він доводить, що старослов'янське слово «крес» походить від санскритського кореня *kr* зі значенням «бити, вражати», пов'язане з каменем, здатним висікати іскру, вогонь.⁴ Вогняне ж полум'я серед інших відтінків має червоний колір.

Можна зустріти словосполучення «красна дівиця», «красне сонечко». У цьому семантичному ряду аналогічне значення мають словосполучення «білий світ», «білий день». Останні слід розуміти «світ красивий (гарний)», «день красивий (гарний)».

Слід також згадати, що в язичницькому пантеоні давніх слов'ян були Білобог та Чорнобог. Наші предки вважали Білобога світлоносним та вірили, що добро, краса та щастя йдуть саме від нього.⁵

Відтак, у процесі формування розуміння краси в культурі Київської Русі вирішальне значення відігравало поняття світла, що еволюціонувало від природних значень до духовних.

Як зазначено вище, у дохристиянський період розуміння краси було пов'язане з красою зовнішньої природної чи фетишизованої форми. Це можна пояснити тим, що обожнення сил природи сприяло милуванню природою як втіленням божественних, сакрально-естетизованих сил. У давньоруській мові слово *красный*, як зазначав знавець церковнослов'янської та давньоруської мови та словесності протоієрей Г. Дьяченко, слугувало для вираження «изящной формы»⁶, що естетизувало тезаурус давніх слов'ян (русичів).

Заслуговує на увагу ще одна сторона розуміння краси в дохристиянський, язичницький період. Русичі, як і античні греки, і візантійці, цінували житейську мудрість: розуміння краси було пов'язане з істиною (правильністю). Те, що істинне, правильне, – завжди краще, «ліпше». Цікаво, що обґрунтовуючи вибір християнської віри грецького обряду, давньоруські книжники апелювали до того, що грецька віра краща, правильна. Як зазначає І. Кузьмичов, у києворусичів розуміння поняття краси не відокремилось від істини та добра, а поняття *краса* одночасно значило «правильне», «найкраще».⁷

У давньоруській мові й естетичному тезаурусі поряд з поняттям «красний» у значенні «красивий», а також поняттям «краса», є слово «лепота» (*льпота*). «Лепота» – краса, але це те, що «ліпше», «краще». У словнику Г. Дяченка подано сучасні значення слова *льпота*: «краса», «ізящество»; воно відповідає грецьким еквівалентам *κόσμος*; *κόσμος*. Слово “*красота*” відповідає грецькому поняттю *ὁ κόσμος* у значенні: 1) «порядок, устройство»; 2) «распоряжение, устав, украшение: мир, свет, вселенная».⁸

У зв'язку з поняттям «лепота» необхідно згадати давньоруські слова “*льпо*”, “*льпотно*”, “*льпотный*”. Слово “*льпо*” має значення: «пристойно», «подібно», «добре», «корисно», а також вживалось у значенні достойності, справедливості та обов'язку. Слово “*льпотно*” вживалось у значенні «як належить», а також у значенні справедливості. Слово “*льпотный*” має значення: «пригожий», «прикрашений», «хороший (гарний)».⁹

Підсумовуючи вищесказане про язичницькі конотації прекрасного, доходимо висновку, що поняття краси у тезаурусі дохристиянського періоду невід'ємно було пов'язане з поняттями світла, краси зовнішньої природної форми, правильності (істини), добра, корисності, розумінням краси як кращого у людському родовому бутті.

З прийняттям християнства на Русі поступово формується софійно-естетичне розуміння «краси мисленневого», що духовно сполучається з мудрістю (софійністю), істиною, а саме духовною мудрістю – Премудрістю Божою. Краса мисленневого є красою Духу, зокрема людського пізнання, а саме, пізнання Божої Премудрості. У «Слові про закон і благодать» Іларіона, «Повчанні дітям» Володимира Мономаха, «Посланні пресвітерові Фомі» Климентія Смолятича висловлюються думки про «красу істини, про світло розуму та духовної мудрості». У проповідях Кирила Туровського особливо яскраво розкривається питання про красу духовного та розумного.¹⁰ Божественна істина пізнається внутрішнім розумом людини, є джерелом краси та сенсів людського життя.

Тому русичі цінували знання, вбачаючи в ньому шлях до мудрості, а відтак і краси. Саме софійність знання є прагненням киеворуських книжників, що формували естетичний тезаурус культури Київської Русі. Людина завжди шукає істину, бо, згідно з християнським вченням, Істиною та найвищою Мудрістю є Бог. А оскільки істиною є Бог, то людина, відповідно, прагне пізнати цю істину і духовно з'єднатися з Богом: вона має так прожити своє земне життя, щоб назавжди бути з Богом (Істиною) і в світі горішньому. Пізнати вічну Божу Премудрість можна через книги, які навчають цієї премудрості. Звідси можна зрозуміти, чому наші пращури мали велику любов до книги, дорожили ними й цінували знання.¹¹

На Русі було багато шкіл, де навчали писемності та софійності. Необхідно звернути особливу увагу на те, що перші школи виникають при церквах та монастирях у зв'язку з прийняттям християнства. Мудрих, освічених мужів називали книжниками. Як правило, це були представники духівництва. Книжна мудрість, якщо можна так сказати, «сяяла», тобто світила всьому суспільству саме з монастирів, із середовища духівництва. Ця мудрість носила повчальний, дидактичний характер. Зараз важко говорити про те, наскільки швидко проникало розуміння софійно-мисленневого в середні верстви давньоруського суспільства. Проте можна припустити, що давньоруська набожність передба-

чала й шанування краси мисленнєвого, як софійно-естетичного, що відбилося і в тезаурусі християнської культури Київської Русі, зокрема в «естетосфері проповіді» (А. Царенюк).

Церковна проповідь, як донесення Слова Божого, книжної культури середнім верствам суспільства, а також простому люду, мала велике просвітницьке й естетичне значення. Її можна порівняти з розписами християнських храмів, які були книгою для неписьмених та в доступній формі пояснювали основне вчення християнства, і від «дольного» спрямовували на «горішнє», через естетичне вели до сакрального.¹²

Книжна мудрість протистоїть профанному клопотанню про земне, тілесне. Із зовнішнього, часового акцент переноситься на внутрішнє, вічне. «Краса мисленнєвого» є тому духовною красою, де людський розум навертається до сакрально-горішнього. Християнин не тільки повинен робити добрі вчинки, а й мислити красиво (правильно), «горно» (а може, відтак, і «гарно»?); мислити не про погане, а про добре, не про «плин» і «скін», а про вічне як софійно-естетичне. Звідси добродійність, моральні цноти є проявами духовної краси, ієрофаніями Божественного Духу.

Разом із тим, із прийняттям християнства киеворусичі не відкидають феномен краси зовнішньої форми. Хоча головною в естетичній ієрархії тепер є не зовнішня краса, а краса внутрішня. Проте, у розумінні сутності краси киеворусичами спостерігається своєрідний синтез, взаємозв'язок зовнішньої та внутрішньої форми: через зовнішнє сяє внутрішнє, природно-тілесна краса стає віддзеркаленням краси софійно-духовної. Людина, багата на цноти, красива не тільки всередині, але й ззовні. Це можна простежити на описі життя і подвигів святих. Наприклад, в «Сказанні» і «Читанні» про мучеників Бориса та Гліба зазначено, що вони були «такі свѣтящєся, акы двѣ звѣздѣ светле посрѣдѣ темныхъ». В іншому місці подано портрет молодого князя Бориса: «Сѣ убо благовѣрный Борисъ, блага корене сый, послушливъ отцю бѣ, покоряяся при всемъ отцю. Тѣлѣмъ бяше красѣнъ, высокъ, лицѣмъ круглѣмъ, плечи велицѣ, тѣнькѣ въ чересла, очима добраама, весель лицѣмъ, борода мала и усь младѣ бо бѣ еще, светяся цесарьскы, крѣпкъ тѣлѣмъ, всячьскы украшенъ, акы цвѣтъ цвѣтѣй в уности своеи, в ратѣхъ хѣбѣрь, в свѣтѣхъ мудръ и разумѣнь при всемъ, и благодать Божия цвѣтяше на немъ».¹³ З вищенаведеного уривку можна помітити, що князь Борис був вродливим, веселим й добрим, «світвся» цнотами й мудрістю, й Божа благодать «сяяла» на ньому через тілесно-особистісні характеристики.

У зв'язку з особливостями християнського естетичного тезаурусу знову слід повернутись до краси мисленнєвого і до принципу софійності. Для того, щоб краще зрозуміти феномен киеворуського книжництва й особливої любові до краси софійного пізнання, потрібно з'ясувати, як це вплинуло на історію культури наступних поколінь. Згідно з концепцією академіка С. Кримського, софійність притаманна українській ментальності як її провідна риса з часів Київської Русі через українське Бароко і до сучасних характеристик етнонаціональної культури. Разом з тим, розмірковуючи про феномен Києво-Могилянської академії, чий професори, а потім і її вихованці «органічно поєднували проповідь християнської мудрості з пропагандою науки та культом книги як джерела духовності і просвітництва», С. Кримський стверджує, що софійність «розрізнявала все розумне, що є в людській голові у вигляді Логосу, з розумін-

ням самого життя у вигляді мудрості та її етнотвірної сили». В барокових академічних розробках як Києво-Могилянської академії, так і Чернігівського літературно-філософського кола («Чернігівські Афін»), «знання сполучалось з мудрістю як етичною духовністю, яка об'єднує інтелект з мораллю».¹⁴

Святитель Димитрій Ростовський (Гуптало) повчає, що є розум досконалий – духовний; є розум пересічний – душевний; а є розум вельми грубий – плотський. Людина, яка вивчає зовнішню мудрість, а про духовну не дбає, подібна тому, хто «має одне око або одну ногу». На думку цього святителя, розуму та розсудливості (*разсудению*) потрібно надавати перевагу серед усіх (моральних) чеснот, тому що «у розумі та розсудливості полягає начало та причина всіякому добру; так що (моральна) цнота не може бути, як належить, цнотою, якщо розум та розсудливість не будуть допомагати й керувати цією справою (*добродиянием*)».¹⁵ Надзвичайна цінність духовного розуму, його досконалість пояснюється тим, що «в усьому мисленневому й у тому, що пізнається розумом, найкращими (*превосходнейшими*) та утішними є розум та пізнання всіх речей, подібно до того, як серед усіх природних почуттів бачення видимого є найкращим та радісним».¹⁶

У бароковому естетичному тезаурусі «Чернігівських Афін» краса мисленнєвого розуміється як краса досконалого. Так, наприклад, у чернігівському «Курсі всієї філософії» виділяються два види промов: досконалі промови та недосконалі. На думку невідомого автора цього курсу, досконалою є та промова, що «*sensus perfectum gignit*» (*породжує досконале почуття*), наприклад: Бог є благо.¹⁷

Повертаючись ретроспективно назад, до культури Київської Русі, вважаємо, що, мабуть, не випадково киеворусичі всім серцем сприйняли християнську віру від Візантії, і не випадково після прийняття християнства на Русі розвинувся культ книжництва з возведенням книжної мудрості в естетичну і сакральну цінність. Наші предки особливо тягнулися до світла пізнання, до краси софійності, мудрості життя. У «Слові Данила Заточеника» є наступні рядки: «Въструбимъ, яко во златоконання трубы, въ разумъ ума своего и начнемъ бити въ сребренныя органы возвитие мудрости своея. [...] Сердце смысленаго укреплается въ телеси его красотою и мудростию».¹⁸ Мудрість ця здобувається з багатьох книг: «...быхъ аки пчела, падая по разнымъ цветомъ, совокупляя медвенный сотъ; тако и азъ, по многимъ книгамъ исьбирая сладость словесную и разумъ, и съвокупихъ аки въ мехъ воды морския» (Данило Заточеник).¹⁹

Прийняття християнства киеворусичі сприйняли як перехід від темряви незнання до світла істини. Перший руський митрополит Іларіон у «Слові про Закон і Благодать», проголошуючи похвалу князю Володимиру, писав: «...тобою прозрехом на свет трисолнечнаго Божьства, неми бехом и тобою проглаголахом и ныне уже мали и велицей славим единосущную Троицу. Радуйся, учителю нашъ и наставниче благоверию! Ты правдою бе оболчен, крепостию препоясан, истиною обут, смыслом венчан и милостынею, яко гривною и утварью златою красуеся!»²⁰ А про княгиню Ольгу в «Повісті минулих літ» було зазначено, що вона була «аки деньница пред солнцемъ и аки зоря пред светом. Си бо съяше аки луна в нощи, тако и си в неверныхъ чловецехъ святащеся, аки бисер в кале: кальни бо беша грехом, неомовени крещеньемъ святымъ».²¹

Головним храмом Києва став Софіївський собор. На думку акад. С. Кримського, столиця давньоруської держави брала на себе функцію «мудрої

голови», а Софія Київська була символом «Дому Премудрості (Божої)». Розмірковуючи над архетипом софійності, С. Кримський доходить висновку, що ця важлива складова давньоукраїнського тезаурусу також позначає ідею «радісного художества». Остання пов'язана з впливом ідей Кападокійського гуртка, зокрема з ідеєю апокастасису – благосного повернення людства до первісної чистоти.²² Крім того, в естетичному тезаурусі термін *«софійність»* асоціюється з образами світла, просвітаеності, духовного зору, прозоріння.²³

Таким чином, принцип софійності в культурі Київської Русі спрямований на внутрішнє духовне вдосконалення: знання не заради знання, а знання для власного самовдосконалення, преображення, спасіння. У цьому зв'язку цікаво зупинитись на культурних архетипах і сигнатурах Києва та Чернігова. Якщо головним храмом Києва була Софія Київська, то головним храмом Чернігова був Спаский (Спасо-Преображенський) собор. Якщо культурний вимір Києва розвивався під сигнатурою Св. Софії – Премудрості Божої, то чернігівський культурний вимір перебував під сигнатурою Спаса – Христа-Спасителя. Оскільки храмовим святом Спаського собору є Преображення Господнє, то можна припустити, що це символізує необхідне преображення людських душ – знову наголос на самовдосконаленні як шляху до спасіння. У цьому аспекті київський та чернігівський виміри культурного простору зближуються, доповнюють один одного. Мимоволі згадується суперництво двох стольних міст за вплив у давньоруській державі, що пояснюється, зокрема, «жіночими» і «чоловічими» гендерними значеннями їхніх сакральних сигнатур.²⁴

Принципи софійності знання залишався і невід'ємною частиною барокової культури наших предків. Любов до мудрого слова в добу козацького Бароко живила культ книжного знання, вплинула на виникнення культурно-освітніх закладів. Києво-Могилянська академія стала важливим центром освіти та науки в Гетьманщині. На Лівобережній Україні таким центром був Чернігівський колегіум. Обидва навчальних заклади неофіційно називали *«Афінами»* – осередками вченості і культури. В естетичному тезаурусі українського Бароко зберігаються і розвиваються традиції розуміння краси, які були в християнізованій культурі Київської Русі. Наприклад, доречним буде згадати про кореляцію зовнішнього-внутрішнього в осмисленні сутності і впливів краси. Одною з характерних рис барокового стилю була вітнівата форма, в якій убачали особливу привабливість, що естетично милувала й розважала людське око. Але що стосується змісту, тобто внутрішнього начиння твору, то слід зазначити: бароківі твори були повчальними, апелювали до мудрості й були спрямовані на вдосконалення людської душі, на її преображення. Тобто, можна стверджувати, що софійність була стрижнем барокової свідомості в Україні, що багато в чому наслідувала естетичний тезаурус Київської Русі.

Як в добу Київської Русі, так і в бароковий період софійні настанови щодо вдосконалення внутрішньої людини в принципі залишаються тими ж самими. Що стосується людської краси, то слід зазначити, що цнотлива людина також, як і в часи Київської Русі, сприймалася як красива одночасно і всередині, і ззовні. Наприклад, св. Іоанн Максимович, даючи опис головної героїні твору «Царський шлях хреста Господня» Ставрофілі (її ім'я значить «хрестоносниця»), зазначав, що вона була вродливішою та розумнішою за своїх сестер – Іларію та Гонорію – які не бажали самовдосконалення: Гонорія шукала тільки честі та слави, а Іларія подобалась тільки веселощі та насолоди.²⁵ Отже, розу-

міння краси як софійно-естетичного начала протиставляється честолюбству і гедонізму.

Підводячи підсумки, слід підкреслити, що із запровадженням християнства на Русі формується нове розуміння краси – краси мисленнєвого, пов'язаного з красою сакрального пізнання; утверджується принцип софійності, який стане складовою частиною українського менталітету та естетичного тезаурусу.

¹ «Изборник» (Сборник произведений литературы Древней Руси) / [сост. и общ. ред. тома Л.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева]. – М. : Библиотека всемирной литературы, 1969. – С. 69.

² *Гуптало Д.* Життє Володимира // Дерево пам'яті: Книга українського історичного оповідання : для старшого шкільного віку : у 4-х вип. Вип. 1 : Від найдавніших часів до 1648 року / Упоряд. текстів та іл., автор передм. В.О. Шевчук. – К. : Веселка, 1990. – С. 173.

³ *Кузьмичев П.К.* Лада, или Повесть о том, как родилась идея прекрасного и откуда русская красота стала есть : (Эстетика Киевской Руси) / И.К. Кузьмичев. – М. : Молодая гвардия, 1990. – С. 111.

⁴ Там само. – С. 111.

⁵ Там само. – С. 410.

⁶ *Дьяченко Г.* Полный церковно-славянский словарь. – М., 2002. – С. 268. (Репринтное воспроизведение издания 1900 г.)

⁷ *Кузьмичев П.К.* Лада, или Повесть о том, как родилась идея прекрасного и откуда русская красота стала есть : (Эстетика Киевской Руси) / И.К. Кузьмичев. – М. : Молодая гвардия, 1990. – С. 211.

⁸ *Дьяченко Г.* Полный церковно-славянский словарь. – М., 2002. – С. 268, 290. (Репринтное воспроизведение издания 1900 г.).

⁹ Там само. – С. 290.

¹⁰ *Белодед В.Д.* Философская мысль в Киеве (историко-философский очерк) / В.Д. Белодед, В.А. Буслинский, А.К. Бычко ; под ред. В.И. Шинкарука. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 72.

¹¹ *Чабак А.А.* Аналітика сприйняття літературного тексту в українському естетичному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.08 «Естетика» / А.А. Чабак ; КНУТШ. – К., 2010. – 16 с.

¹² Ознайомитись з поняттям *естетосфери православної проповіді* як особливої естетично-субстанційної складової проповіді, тісно пов'язаної зі сферою сакрального, можна у статті: *Царенок А.В.* Особливості естетосфери православної проповіді в Україні / А.В. Царенок // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія : Філософські науки. – Чернігів, 2007. – Вип. 51. – С. 161-162.

¹³ *Горський В.С.* Святі Київської Русі / В.С. Горський. – К. : Абрис, 1994. – С. 99-100.

¹⁴ *Кримський С.Б.* Києво-Могилянська фортеця духовності / С.Б. Кримський // Ранкові роздуми. – К., 2009. – С. 49.

¹⁵ *Димитрій (Гуптало), святий.* Алфавит духовный. – Изд-во Свято-Успенской Почаевской Лавры. – Гл. 3 (п.п. 1; 2), Гл. 6 (п.п. 9).

¹⁶ Там само. – Гл. 6 (п.п. 10).

¹⁷ *Cursus totius philosophiae – Czernihoviam, 1740-1747.* – Р. 5 (ав.) // Державний архів чернігівської області. – Ф. 1781. – Оп. 1. – Спр. 9.

¹⁸ Слово Даниїла Заточника, написанное им своему князю Ярославу Владимировичу // Литература Древней Руси : Хрестоматия / сост. Л.А. Дмитриев ; под. ред. Д.С. Лихачева. – М., 1990. – С. 164.

¹⁹ Там само. – С. 168.

²⁰ «Слово о законе и благодати» Илариона // Литература Древней Руси : Хрестоматия / сост. Л.А. Дмитриев ; под. ред. Д.С. Лихачева. – М., 1990. – С. 46.

²¹ Повесть временных лет // Литература Древней Руси : Хрестоматия. / сост. Л.А. Дмитриев ; под. ред. Д.С. Лихачева. – М., 1990. – С. 17.

²² Кримський С.Б. Культурні архетипи Києва / С.Б. Кримський // Ранкові роздуми. – К., 2009. – С. 102-103.

²³ Там само. – С. 103.

²⁴ Личковах В.А. Слов'янський сасит – скарбниця Європи : наукові та публіцистичні праці із славістики, україністики, культурологічної регіоніки / В.А. Личковах. – Чернівці, 2010. – 160 с.

²⁵ Иоанн (Максимович), святитель. Царский путь креста Господня, вводящий в жизнь вечную. – М., 2010. – С. 7.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бедь Віктор, архімандрит – доктор богословських наук, доктор філософії, професор, ректор Ужгородської української богословської академії ім. свв. Кирила і Мефодія та Карпатського університету імені Августина Волошина.

Бондар Олександр Миколайович – аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, молодший науковий співробітник Історико-археологічного музейного комплексу «Древній Любеч».

Васюта Олег Олегович – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Веретенников Макарій, архімандрит – доктор теології, магістр богослов'я, професор Московської духовної академії, завідувач Регентської школи при МДА, член Синодальної літургічної комісії, член науково-редакційної ради «Православной энциклопедии», член Агіографічної ради та Експертної ради по Макарієвським преміям.

Гордієнко Дмитро Сергійович – магістр історії, аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Жаркевич Наталія Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя.

Загоруйко Марія Анатоліївна – аспірант кафедри філософії та культурології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Івакін Всеволод Глібович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру археології Києва Інституту археології НАН України.

Коваленко Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя ім. Д.Я. Самоквасова.

Конча Сергій Вікторович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, член редакційної колегії наукового історико-філологічного журналу «Київська старовина» та журналу «Древняя Русь. Вопросы медиевистики» Інституту слов'янознавства Російської академії наук.

Кузенков Павло Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Церкви історичного факультету Московського державного університету ім. М. Ломоносова, викладач кафедри історії Церкви та канонічного права Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету, викладач візантології в Сретенській духовній семінарії.

Личковах Володимир Анатолійович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та культурології Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, заслужений працівник народної освіти України.

Луцай Юрій Володимирович – здобувач на вчену ступінь кандидата історичних наук, Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Сковороди.

Махорін Геннадій Леонідович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Новик Тетяна Григорівна – старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповіднику «Чернігів стародавній».

Осіпов Борис Іванович – доктор філологічних наук, професор кафедри історичного мовознавства Омського державного університету ім. Ф.М. Достоевського, голова дисертаційної ради ОмДУ.

Руденок Володимир Якович – завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Самойленко Григорій Васильович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя, відповідальний редактор наукових журналів «Наукові записки НДУ ім. Миколи Гоголя. Філологічні науки» та «Література та культура Полісся».

Сахаров Андрій Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Російської академії наук, голова Наукової ради з історії міжнародних відносин та зовнішньої політики Росії РАН, науковий радник РАН.

Сита Людмила Федорівна – зберігач фондів Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Ситий Юрій Миколайович – старший науковий співробітник, заступник директора Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя ім. Д.Я. Самоквасова Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Тахиаос Антоній-Еміль Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Афінської академії наук, зарубіжний член Сербської та Болгарської академії наук, почесний доктор історії Софійського державного університету, почесний доктор Православного богословського інституту в Парижі та Свято-Володимирської православної семінарії (Нью-Йорк), голова Наукового товариства Кирила та Мефодія, відповідальний редактор міжнародного щорічника грецького слов'янознавства «Cyrillicomethodianum», член редакційної ради наукових щорічників «Rivista di studi byzantini e slavi» (Bologna), «Byzantinorossica» (Москва), «Россия и христианский Восток» (Москва), «Мосховіа» (Москва) та «Труды Отдела древнерусской литературы» (Санкт-Петербург).

Толочко Петро Петрович – доктор історичних наук, професор, академік Національної академії наук України, член Президіуму НАН України, директор Інституту археології НАН України, член-кореспондент Центрального Німецького інституту археології (Берлін), член Академії Європи (Лондон), почесний доктор Російської академії наук, лауреат Державної премії УРСР (1983) і Державної премії України в галузі науки і техніки (2002), головний редактор наукового журналу «Археологія» та наукового історико-філологічного журналу «Київська старовина», голова редакційної ради журналу «Культура народів Причорномор'я», член редколегії часопису «Український історичний журнал».

Шумило Сергій Вікторович – заступник голови Товариства пам'яті князя Оскольда (м. Київ), член Спілки журналістів України, член редакційної ради релігійно-філософського та культурологічного журналу «Вѣра и Жизнь».

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор релігійно-філософського та культурологічного журналу «Вѣра и Жизнь».

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, член редакційної ради та літературний редактор релігійно-філософського та культурологічного журналу «Вѣра и Жизнь».

Міжнародна наукова конференція «Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років» проводилась з нагоди 1150-річчя походу Київського князя Оскольда на Константинополь у 860 р. і укладання мирного договору між Руссю та Візантією. В результаті цієї історичної події 1150 років тому відбулося міжнародне визнання початкової Київської Русі як самостійної держави, залучення її до візантійсько-християнського співтовариства, започаткування дипломатичних, торгівельних та міжкультурних зносин на шляху «із варяг у греки», а також початкового поширення християнства на Русі.

Мета конференції: вивчення, узагальнення та систематизація знань про перше Оскольдове Хрещення Русі та його впливи в Київській Русі в IX-X ст., відзначення 1150-річчя від початку християнізації Русі в IX ст.

Організатори конференції: Інститут історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Товариство пам'яті князя Оскольда, Релігійно-філософський та культурологічний журнал «Вѣра и Жизнь», Благодійний фонд «Новий Чернігів».

Організаційний комітет конференції:

1. Коваленко Олександр Борисович (голова оргкомітету) – директор Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук, професор, голова Правління Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України;
2. Коваленко Володимир Петрович – завідуючий кафедрою історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського, кандидат історичних наук, доцент, директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя ім. Д.Я. Самоковасова;
3. Молочко Віктор Михайлович – начальник Відділу у справах релігій Державного комітету України у справах національностей та релігій, Чернігівська обласна державна адміністрація;
4. Аліференко Інна Михайлівна – директор Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка;
5. Соболь Юрій Олексійович – директор Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»;
6. Лаєвський Сергій Лазаревич – директор Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського;
7. Шумило Сергій Вікторович – заступник голови Товариства пам'яті князя Оскольда (м. Київ);

8. Шуміло Віталій Вікторович (секретар оргкомітету) – головний редактор Релігійно-філософського та культурологічного журналу «Вѣра и Жизнь».
9. Кнуренко Сергій Вікторович – голова Благодійного фонду «Новий Чернігів».

Місце і час проведення: м. Чернігів, 19-20 листопада 2010 р.

19 листопада – Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, конференц-зал.

20 листопада – Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній”, Колегіум, учнівський клас XVIII ст.

У рамках конференції Чернігівською обласною універсальною науковою бібліотекою ім. В.Г. Короленка організовано книжкову виставку, присвячену 1150-річчю християнізації та історії Київської Русі.

На світлині: президія конференції.

Зліва направо:

Ю.О. Соболев, С.В. Шумило, О.Б. Коваленко,
П.П. Толочко, В.В. Шуміло, В.М. Молочко.

Наукове видання

**Християнізаційні впливи в Київській Русі
за часів князя Оскольда: 1150 років**

Матеріали міжнародної наукової конференції

українською та російською мовами

Рекомендовано до друку вченою радою
Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
(протокол № 11 від 29 червня 2011 р.)

Редакційна колегія:

П.П. Толочко, А.-Е.Н. Тахіаос, В.О. Дятлов, М.Ф. Котляр, К.М. Ячменіхін,
архімандрит Віктор (Бедь), О.Б. Коваленко (відповідальний редактор),
В.П. Коваленко, С.М. Шуміло (відповідальний секретар), С.В. Шуміло

Технічний редактор: В.В. Шуміло

Літературні редактори: С.М. Шуміло, О.В. Кривуляк, В.О. Гаврик

Коректори: В.В. Шуміло, С.М. Шуміло

Обкладинка: протоієрей Олексій Парло

Дизайн: В.В. Шуміло

Комп'ютерна верстка: О.О. Гладченко

При оформленні збірника використано віньєтки роботи
Юрія Сидоренка, Оксани Гриньової та Світлани Шуміло

Вєра и жизнь

14010, Україна, м. Чернігів, а/с 240.

E-mail: veraigizn@rambler.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ № 152 від 18. 10. 1993 р.

Видавництво «Волинська мистецька агенція “Терен”»

43025, м. Луцьк, Головоштамт, а/с 157

E-mail: teren.lutsk@gmail.com

Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 1508 від 26. 09. 2003 р.

Тираж 1000 примірників

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 р.

